

POLSKIE TOWARZYSTWO RUSYCYSTYCZNE

przegląd rusycystyczny

2025, nr 4 (192)

Katowice 2025

KOMITET REDAKCYJNY

Tadeusz Klimowicz — przewodniczący

Franciszek Apanowicz, Petar Bunjak, Jens Herlth, Jewgienij Jabłokow, Władimir Klimonow, Joanna Madloch, Daria Nevskaya, Kadisha Nurgali, Antoaneta Olteanu, Grzegorz Przebinda, Barbara Stempczyńska, Walerij Tiupa, Halina Waszkielewicz

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Paulina Charko-Klekot (sekretarz redakcji), Piotr Fast (redaktor naczelny), Aleksander Gadomski (adiustacja tekstów rosyjskojęzycznych), Michał Głuszkowski (zastępca redaktora naczelnego; dział językoznawstwa), Beata Pawletko (dział literaturoznawstwa), Justyna Pisarska (korekta, pomoc techniczna), Piotr Plichta (adiustacja tekstów anglojęzycznych)

ADRES REDAKCJI

Przegląd Rusycystyczny, 41-500 Chorzów, ul. Zjednoczenia 1/11

tel. +48 604 965 737; +48 505 300 667

e-mail: prz.rus@op.pl

<http://www.journals.us.edu.pl/index.php/PR>

Index 371866

ISSN 0137-298X

WYDAWCY

**Polskie
Towarzystwo
Rusycystyczne**

Polskie Towarzystwo Rusycystyczne
41-200 Sosnowiec
ul. Stefana Grota Roweckiego 5/318
tel. 505 300 667, ptr.polska@gmail.com
www.peteer.pl

**UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH**

Uniwersytet Śląski
Instytut Literaturoznawstwa
Instytut Językoznawstwa
41-200 Sosnowiec
ul. Stefana Grota Roweckiego 5

SPIS TREŚCI

7	VADZIM ANTSHIPAU	Obraz anarchizmu i socjalizmu w twórczości Mikołaja Bierdiajewa
24	EDUARD SHCHERBENKO	Trickster Korczagin (kerygmat nowego świata w powieści <i>Jak hartowała się stal</i>)
48	GRZEGORZ PRZEBINDA	Jak Putin zagospodarował Sołżenicyna
99	KATARZYNA JASTRZĘBSKA	Bojkot. (Nie)obecność kultury rosyjskiej w Polsce
132	ANNA HUMENIUK	Próba dekonstrukcji <i>Uniewinnienia</i> Dmitrija Bykowa w kontekście technik realizmu magicznego. Cz. 1. Dacza
154	MACIEJ PIECZYŃSKI	Obraz Stalina we współczesnym teatrze rosyjskim
173	MICHAŁ GŁUSZKOWSKI	Rosyjska powieść produkcyjna jako źródło danych dla socjologii
195	ZIFA TEMIRGAZINA GIBADAT ORYNKHANOVA	Transkulturowa rosyjskojęzyczna literatura Kazachstanu: semiotyka poematu Ołżasa Sulejmenowa <i>Chromy kułan</i>
212	ANNA PASZKOWSKA	<i>1670</i> jako „serial nowego typu” w przekładzie na język rosyjski
229	ALEKSANDER GADOMSKI	Najważniejsze aspekty relacji języka i religii w rosyjskojęzycznej teolingwistyce
245	GABRIELA WILK	Wieloznaczność wybranych polskich i rosyjskich terminów prawniczych jako źródło wybranych problemów translatorskich
267	PABLO RAMIREZ RODRIGUEZ	Gramatyka kognitywna w klasie języka rosyjskiego jako obcego: propozycja metodologiczna dotycząca rosyjskiej prefiksacji czasownikowej dla studentów hiszpańskojęzycznych
		RECENZJE
294	EVGENIY YABLOKOV	Dama na recepcji (Виолетта Гудкова, Михаил Булгаков, возмутитель спокойствия: Несоветский писатель советского времени. Новое литературное обозрение, Москва 2025)
303	ALEXEI SURIN	Narodziny autonomii z ducha pogranicza (Mirosława Michalska-Suchanek, <i>Najnowsza literatura rosyjsko-izraelska</i> , Śląsk, Katowice 2025)
312	NOTY O AUTORACH	

СОДЕРЖАНИЕ

7	ВАДЗІМ АНЦІПАЎ	Образ анархизма и социализма в творчестве Николая Бердяева
24	ЭДУАРД ЩЕРБЕНКО	Трикстер Корчагин (керигма нового мира в романе <i>Как закалялась сталь</i>)
48	ГЖЕГОЖ ПШЕБИНДА	Как Путин обустроил Солженицына
99	КАТАЖИНА ЯСТЖЕМБСКА	Бойкот. (Не)присутствие русской культуры в Польше
132	АННА ГУМЕНЮК	Попытка деконструкции <i>Оправдания</i> Дмитрия Быкова в контексте художественных приемов магического реализма. Ч. 1. Дача
154	МАЦЕЙ ПЕЧИНСКИ	Образ Сталина в современном русском театре
173	МИХАЛ ГЛУШКОВСКИ	Русский производственный роман как источник данных для социологии
195	ЗИФА ТЕМИРГАЗИНА ГИБАДАТ ОРЫНХАНОВА	Транскультурная русскоязычная литература Казахстана: семиотика поэмы Олжаса Сулейменова <i>Хромой кулан</i>
212	АННА ПАШКОВСКА	<i>1670</i> как «сериал нового типа» в русском переводе
229	АЛЕКСАНДР ГАДОМСКИЙ	Важнейшие аспекты взаимодействия языка и религии в русскоязычной теолингвистике
245	ГАБРИЕЛЯ ВИЛЬК	Многозначность избранных польских и русских юридических терминов как источник некоторых переводческих проблем
267	ПАБЛО РАМИРЕС РОДРИГЕС	Когнитивная грамматика в обучении РКИ: методическое предложение по русской глагольной приставке для испаноязычных учащихся

РЕЦЕНЗИИ

294	ГЕВГЕНИЙ ЯБЛОКОВ	Дама на ресепшне (Виолетта Гудкова, <i>Михаил Булгаков, возмутитель спокойствия: Несоветский писатель советского времени</i> , Новое литературное обозрение, Москва 2025)
303	АЛЕКСЕЙ СУРИН	Рождение автономии из духа пограничья (Mirosława Michalska-Suchanek, <i>Najnowsza literatura rosyjsko-izraelska</i> , Śląsk, Katowice 2025)
312	ОБ АВТОРАХ	

TABLE OF CONTENTS

7	VADZIM ANTSHIPAU	The Image of Anarchism and Socialism in the Works of Nikolai Berdyaev
24	EDUARD SHCHERBENKO	Trickster Korchagin (Proclamation of the New World in the novel <i>How the Steel Was Tempered</i>)
48	GRZEGORZ PRZEBINDA	How Putin Made Use of Solzhenitsyn
99	KATARZYNA JASTRZĘBSKA	Boycott. The Absence of Russian Culture in Poland
132	ANNA HUMENIUK	An Attempt at the Deconstruction of Dmitry Bykov's <i>Justification</i> in the Context of Magical Realism Techniques. Part 1: The Dacha
154	MACIEJ PIECZYŃSKI	The Image of Stalin in Contemporary Russian Theater
173	MICHAŁ GŁUSZKOWSKI	Russian Industrial Novel as a Data Source for Sociology
195	ZIFA TEMIRGAZINA GIBADAT ORYNKHANOVA	Transcultural Russian-Language Literature of Kazakhstan: Semiotics of Olzhas Suleimenov's Poem <i>The Lame Kulan</i>
212	ANNA PASZKOWSKA	1670 as a "New Generation Series" in Russian Translation
229	ALEKSANDER GADOMSKI	The Most Important Aspects of the Relationship Between Language and Religion in Russian-Language Theolinguistics
245	GABRIELA WILK	Polysemy of Selected Polish and Russian Legal Terms as a Source of Translation Problems
267	PABLO RAMIREZ RODRIGUEZ	Cognitive Grammar in the RFL Classroom: A Methodological Proposal on Russian Verbal Prefixation for Spanish-Speaking Students
		REVIEWS
294	EVGENIY YABLOKOV	The Lady at the Reception Desk (Виолетта Гудкова, Михаил Булгаков, возмутитель спокойствия: Несоветский писатель советского времени, Новое литературное обозрение, Москва 2025)
303	ALEXEI SURIN	The Birth of Autonomy from the Spirit of the Borderland (Miroslawa Michalska-Suchanek, Najnowsza literatura rosyjsko-izraelska, Śląsk, Katowice 2025)
312	ABOUT THE AUTHORS	

VADZIM ANTSHIPAU

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2863-3531>

Uniwersytet Zielonogórski

OBRAZ ANARCHIZMU I SOCJALIZMU W TWÓRCZOŚCI MIKOŁAJA BIERDIAJEW

THE IMAGE OF ANARCHISM AND SOCIALISM IN THE WORKS OF NIKOLAI BERDYAEV

Nikolai Berdyaev, a prominent 20th-century existential and religious philosopher, critiques anarchism and socialism primarily for neglecting the spiritual and metaphysical dimensions of human existence. According to Berdyaev, both ideologies represent a rational and scientific approach to understanding humanity and society, resulting in what he terms a “scientific religion.” He argues that anarchism’s pursuit of absolute freedom and socialism’s quest for universal equality are fundamentally flawed due to their unrealistic ideals and disregard for the spiritual essence of individuals. Berdyaev describes socialism’s aim of complete equality as an empty utopia and anarchism’s ideal of absolute freedom as equally hollow. However, Berdyaev’s critique raises methodological questions regarding the legitimacy of applying religious-philosophical criteria to socio-political doctrines, suggesting a tension between materialistic and spiritual perspectives that may ultimately be irreconcilable.

Keywords: Berdyaev, anarchism, socialism, religion, critique, utopia, society

ANARCHIZM I SOCJALIZM JAKO IDEE PRZEŁOMOWE SPRZECZNOŚCI W DOŚWIADCZENIU BIERDIAJEW POZIOMY OCENY (TEORETYCZNY, METAFIZYCZNY I HISTORYCZNY)

Anarchizm i socjalizm stały się intelektualnymi i politycznymi nurtami, kształtującymi od XIX wieku w istotny sposób myślenie w Europie i Ameryce Północnej. Idee sprawiedliwego społeczeństwa, wolności jednostki, równości oraz braku ucisku inspirowały zwolenników przemian w wielu krajach. Jednocześnie w niektórych częściach świata poglądy te przekładały się na rzeczywiste projekty polityczne i masowe ruchy, podczas gdy w innych pozostawały głównie przedmiotem dyskusji teoretycznych¹. Ich popularność wpłynęła na to, że pojawiły

¹ Ruchy robotnicze ogarnęły Europę Zachodnią w drugiej połowie XIX wieku. Ideowymi inspiratorami, a także organizatorami inicjatyw politycznych w ramach tych ruchów byli przedstawiciele teorii socjalistycznych i anarchistycznych, tacy jak

się także głosy krytyczne, podkreślające konieczność uwzględnienia duchowego wymiaru człowieczeństwa w opisie rzeczywistości społecznej.

Mikołaj Bierdiajew (1874–1948) – jeden z wpływowych myślicieli europejskich pierwszej połowy XX wieku znany jest ze swojej oryginalnej filozofii religijno-egzystencjalnej, w której zasadniczą rolę odgrywa refleksja nad przeznaczeniem człowieka. Aktywnie występował przeciwko radykalnym doktrynom społecznym, krytykując lewicową myśl rewolucyjną. Powstaje przy tym wrażenie, jakby Bierdiajew i przedstawiciele negowanych przezeń koncepcji mówili „różnymi językami”: on sam rozważa duchowe przeznaczenie człowieka (tj. jego metafizyczny i transcendentny cel, wykraczający poza materialne potrzeby i społeczne ograniczenia), podczas gdy anarchiści i socjaliści zajmują się zagadnieniami relacji ekonomicznych, przemian struktur instytucjonalnych oraz dobrowolnych stowarzyszeń. Rodzi się pytanie: czy stosowanie kryteriów religijno-filozoficznych do oceny doktryn społeczno-politycznych jest w ogóle zasadne?

W najnowszych opracowaniach dotyczących filozofii Mikołaja Bierdiajewa akcentuje się przede wszystkim jej wymiar antropologiczno-teologiczny, na przykład w odniesieniu do koncepcji *Imago Dei* (istotnej również dla niniejszych rozważań i omówionej szerzej w dalszej części artykułu). Ujęcie to rozwijał Raul-Ovidiu Bodea², a wcześniej na przykład Janusz Bujak³. Refleksję rosyjskiego filozofa w perspektywie teologii politycznej przedstawił z kolei Tsoncho Tsonchev⁴. Wśród nowszych opracowań można również wymienić studium Moniki Woźniak poświęcone metodzie filozoficznej Bierdiajewa i jej związkom z koncepcjami Hegla⁵. Jednak problematyka ta obejmuje jedynie fragmentarycznie kwestie związane z krytyką doktryn społecznych, co pozostaje głównym tematem niniejszej analizy.

Karol Marks czy Michał Bakunin, zob. I. Koberdowa, *Pierwsza Międzynarodówka 1864–1876, sukcesy i porażki*, Książka i Wiedza, Warszawa 1987, s. 5, 30–31, 95.

² Zob. R. Bodea, *Imago Dei as a critique of capitalism and Marxism in Nikolai Berdyaev*, „Studies in East European Thought” 2021, nr 73, s. 77.

³ Zob. J. Bujak, *Imago Dei jako źródło godności człowieka i wartości jego cielesności*, „Studia Koszalińsko-Kołońskie” 2010, nr 15, s. 35.

⁴ Na ten temat powstała obszerna monografia. Zob. T. Tsonchev, *Person and Communion: The Political Theology of Nikolai Berdyaev*, The Montreal Review E-Publishing, Montreal 2021.

⁵ Zob. M. Woźniak, *Zmagania z metodą. Dialektyka i fenomenologia u Hegla a projekt „fenomenologii doświadczenia duchowego” Bierdiajewa*, „Analiza i Egzystencja” 2024, nr 66, s. 123.

Dlatego w artykule odwołuję się do wybranych ustaleń wspomnianych autorów tam, gdzie okazują się przydatne, rozwijając je w kierunku analizy społeczno-politycznej. Zastosowana metoda ma charakter hermeneutyczno-analityczny: podstawą są teksty źródłowe Bierdiajewa, interpretowane w kontekście historycznym i konfrontowane z klasycznymi ujęciami myśli społecznej XIX i XX wieku, a także z uwzględnieniem wybranych analiz współczesnych, w tym również najnowszych, jak wskazano powyżej, które okazują się pomocne dla rozwinięcia analizy. Takie podejście pozwala na krytyczną rekonstrukcję argumentów i ocenę ich spójności w świetle filozoficznych oraz historycznych uwarunkowań.

W niniejszym opracowaniu podjęta została próba przeanalizowania krytyki anarchizmu i socjalizmu zawartej w pismach Bierdiajewa. W tym celu namysłowi poddam charakter jego argumentacji, skonfrontowany z podstawowymi założeniami krytykowanych teorii, a także postawię pytanie o zasadność takiej krytyki z punktu widzenia filozoficznych założeń zawartych w koncepcji Bierdiajewa.

Szczególną uwagę zwraca fakt, że we wczesnym okresie działalności intelektualnej Bierdiajew był marksistą lub przynajmniej sympatyzował z tym nurtem⁶. Sam myśliciel opisuje ten epizod dosyć niejasno: „będąc marksistą, postrzegłem w marksizmie elementy, które powinny doprowadzić do despotyzmu i negacji wolności”⁷. Zarazem jednak zaprzecza, jakoby kiedykolwiek był marksistą w dosłownym sensie: „nigdy nie byłem kantystą w ścisłym sensie tego słowa, jak i nie byłem tołstojowcem, marksistą czy zwolennikiem Nietzschego”⁸. Niemniej Bierdiajew gruntownie zgłębił ten nurt, co może stanowić zarówno atut, jak i słabość jego krytyki. Z jednej strony, znajomość marksizmu pozwalała mu wskazywać aspekty tej koncepcji, które z perspektywy jego doświadczenia wydawały się szczególnie podatne na krytykę. Z drugiej jednak, negatywne doświadczenia mogły podważyć jego obiektywizm oraz skłonić go do patrzenia na pewne kwestie przez pryzmat osobistych przeżyć.

Ocena poglądów Bierdiajewa na anarchizm i socjalizm może być przeprowadzona przede wszystkim na poziomie teoretycznym. Ana-

⁶ Interesowała go przede wszystkim marksowska krytyka kapitalizmu, zob. R. Bodea, *Imago Dei as a critique of capitalism and Marxism in Nikolai Berdyaev...*, s. 78.

⁷ M. Bierdiajew, *Autobiografia filozoficzna*, przeł. H. Paprocki, Wydawnictwo Antyk-Marek Derewiecki, Kęty 2002, s. 52.

⁸ Tamże, s. 85.

lizie zostaną poddane takie składowe tych idei jak relacja między wolnością jednostki a wspólnotą czy problemy sprawiedliwości i władzy. W artykule szczególną uwagę poświęcę metafizycznym podstawom rozważań Bierdiajewa. Warto przy tym zauważyć, że Bierdiajew podjął krytykę tych doktryn, odwołując się do przykładów z przeszłości. Wątek ten również zostanie pokrótce omówiony.

„NAUKOWA RELIGIA”

KRYTYKA RACJONALIZACJI NATURY LUDZKIEJ

IMAGO DEI I KRYTYKA CZŁOWIEKA JAKO ISTOTY SPOŁECZNEJ

Zarówno socjalizm, jak i anarchizm Bierdiajew utożsamia z formą wiary religijnej, twierdząc, że były one próbą naukowego wyjaśnienia i przewidywania przyszłości ludzkości, co doprowadziło do powstania religii naukowej⁹:

największą wiarę we własne siły okazała jedna naukowa doktryna socjologiczna, która wywołała największy entuzjazm i do dziś stanowi wyznanie wiary wielu milionów ludzi — nauka Marksa i Engelsa, teoria socjalizmu naukowego. Ta doktryna pragnęła na podstawie danych empirycznych dowieść nieuchronności nadejścia socjalistycznego sposobu produkcji, będącego zarazem ideałem współczesnej ludzkości¹⁰.

Koncepcja socjalizmu, zwłaszcza w interpretacji Marksa i Engelsa, aspirowała do przewidywania przyszłości ludzkości na podstawie analizy historycznej i przy zastosowaniu dialektyki materialistycznej¹¹. Z perspektywy Bierdiajewa podejście to jest błędne w założeniu, ponieważ — jego zdaniem — nie da się w pełni zracjonalizować ludzkiej natury. Człowiek posiada także stronę irracjonalną, co oznacza,

⁹ Religia naukowa w tym kontekście opiera się — mimo prób naukowego wyjaśnienia historii i przyszłego rozwoju człowieka — bardziej na wierze niż na dowodach. Bierdiajew uważał, że tego rodzaju doktryny dążą do zastąpienia tradycyjnej religii, oferując wizję „zbawienia” w postaci idealnego porządku społecznego.

¹⁰ С. Булгаков, *Основные проблемы теории прогресса*, w: В. Сапов (red.), *Манифесты русского идеализма. Проблемы идеализма. Вехи. Из глубины*, Астрель, Москва 2009, s. 30.

¹¹ Chodzi tu o dialektykę, którą Engels określił jako „naukę o ogólnych prawach ruchu i rozwoju przyrody, społeczeństwa ludzkiego i myślenia”, F. Engels, *Anty-Dühring*, przeł. P. Hoffman i T. Zabłudowski, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 20, Wiedza i Książka, Warszawa 1972, s. 156. Engels starał się dostrzec prawidłowości w historycznych procesach kształtujących ludzkość, ująć je w formę dialektycznych praw i na ich podstawie przewidzieć dalszy bieg dziejów.

że obiektywne poznanie społeczeństwa i zasad interakcji międzyludzkich może sięgnąć jedynie pewnej granicy: „racjonalizacja człowieka w każdym jego aspekcie społecznym, zdaniem Bierdiajewa, ma swoje granice, a filozof musi uznać fakt, że nie jest w stanie w pełni pojąć ludzkiej osobowości”¹².

Próbując usystematyzować krytykę Bierdiajewa wobec różnych koncepcji zbiorowości dążących do wyjaśnienia, w jaki sposób społeczeństwo może zapewnić ludziom dobrobyt materialny, w jej centrum znajdziemy ideę niepoznawalności człowieka, którego istota zakorzeniona jest w *Imago Dei*¹³. Bierdiajew wychodzi z założenia o niemożności racjonalnego poznania Boga: „mistyczna teologia uczy nas, że Bóg jest niepoznawalny i że pozytywne definicje nie są w stanie wyrazić tajemnic boskiego życia [...]. Innymi słowy, sprzeciwia się ona naturalizacji i racjonalizacji Istoty Bożej”¹⁴. Skoro ludzie poprzez *Imago Dei* uczestniczą w tym, co boskie, to całkowite utożsamianie ich z przyrodą jest błędne: „Problem człowieka jest zupełnie nierozwiązalny, jeśli rozpatrywać go przez przyrodę i tylko we współzależności z przyrodą. Człowieka można zrozumieć jedynie w jego stosunku do Boga”¹⁵.

Przekonanie to odgrywa większą rolę w opozycji Bierdiajewa wobec teorii zbiorowości, niż mogłoby się wydawać. Chodzi bowiem o to, że takie nurty jak socjalizm, anarchizm czy liberalizm, stawiały wspólnotę w centrum rozważań o człowieku. Postrzegano je jako główne źródło kategorii moralnych, tj. sprawiedliwości i niesprawiedliwości oraz jako narzędzie walki ze złem społecznym. W ramach tych doktryn za remedium na niesprawiedliwość często uznawano reformę lub przebudowę instytucji publicznych.

Przykładowo Émile Durkheim, którego Bierdiajew nierzadko krytykował, rozwijał teorię, wedle której moralność i zasady etyczne są kształtowane przez społeczeństwo. Świadomość zbiorowa, tworząca się w ramach grup ludzkich, stanowi według niego fundament pojęć dobra

¹² R. Bodea, *Imago Dei as a critique of capitalism and Marxism in Nikolai Berdyaev...*, s. 80.

¹³ „Antropologia teologiczna opisuje człowieka przede wszystkim jako obraz Boga — imago Dei. Pierwszym i najważniejszym źródłem tego nauczania jest Pismo Święte”, J. Bujak, *Imago Dei jako źródło godności człowieka i wartości jego cielesności...*, s. 36.

¹⁴ N. Berdyaev, *Freedom and the Spirit*, Charles Scribner's Sons, New York 1935, s. 67–68.

¹⁵ M. Bierdiajew, *O przeznaczeniu człowieka*, przeł. H. Paprocki, Wydawnictwo Antyk–Marek Derewiecki, Kęty 2006, s. 53.

i zła. Tym samym normy regulujące ludzkie zachowania są ustalane przez kolektyw i mogą służyć jako instrument „naprawy” jego niedostatków: „życie naprawdę moralne zaczyna się tam, gdzie zaczyna się życie wspólnotowe, lub, innymi słowy, istotami moralnymi jesteśmy o tyle, o ile jesteśmy istotami społecznymi”¹⁶. Podobne ujęcia cechowały wielu czołowych teoretyków relacji międzyludzkich w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Karol Marks uważał na przykład, że społeczeństwo powstałe z konieczności wspólnej produkcji dóbr materialnych w dużej mierze kształtuje też inne obszary życia ludzi:

Produkują oni wyłącznie współdziałając ze sobą w określony sposób i wymieniając między sobą swą działalność. Żeby produkować, wchodzą w określone związki i stosunki wzajemne i tylko w granicach tych społecznych związków i stosunków odbywa się ich oddziaływanie na przyrodę¹⁷.

Piotr Kropotkin — jeden z czołowych myślicieli anarchizmu — postrzegał wspólnotę ludzką jako wysoko rozwiniętą strukturę ewolucyjną, podobną do systemów społecznych występujących u zwierząt, która przy właściwej organizacji podlega samoregulacji, włączając w to procesy moralne:

w świecie zwierząt przekonaliśmy się, że zdecydowana większość gatunków żyje w społecznościach i to w ich wspólnotowości znajduje najlepszą broń w walce o przetrwanie [...]. W praktyce wzajemnej pomocy, którą możemy prześledzić aż do najdawniejszych początków ewolucji, odnajdujemy zatem pozytywne i niewątpliwe źródło naszych wyobrażeń etycznych. Możemy stwierdzić, że to właśnie wzajemna pomoc odegrała główną rolę w etycznym postępie człowieka¹⁸.

Nawet we wcześniejszych, oświeceniowych koncepcjach Johna Locke’a i Thomasa Hobbesa wspólne życie ludzi rozumiane było jako wynik wyjścia ze „stanu natury” i kształtowało kategorie dobra i zła. Historycznie ta idea sięga Arystotelesa i jego twierdzenia, że człowiek „jest istotą państwową”¹⁹. Idea uznania prymatu dobra wspólnego nad indywidualnym stale pojawiała się w kolejnych systemach filozoficznych.

Bierdiajew nie kwestionuje tego, że człowiek jest częścią wspólnoty. Jednakże, jak już wspomniano, zawarty w nim obraz Boga zakła-

¹⁶ É. Durkheim, *Wychowanie moralne*, przeł. P. Kostyło, D. Rybicka, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2015, s. 110.

¹⁷ K. Marks, *Praca najemna i kapitał*, przeł. J. Kamieniecki, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, t. 1, Książka i Wiedza, Warszawa 1981, s. 403.

¹⁸ П. Кропоткин, *Анархия*, Айрис-пресс, Москва 2002, s. 109, 114.

¹⁹ Arystoteles, *Polityka*, przeł. L. Piotrowicz, w: tegoż, *Dzieła wszystkie*, t. I, PWN, Warszawa 2003, s. 5.

da — w jego opinii — dodatkowy poziom bytu, który nie sprowadza się do przyrody ani do środowiska społecznego. Właśnie ów duchowy aspekt ludzkiej natury, zdaniem Bierdiajewa, wiedzie do odrzucenia zbiorowych idei:

Durkheim nawet Boga chciał zastąpić społeczeństwem. Jest to najbardziej potwor-na forma idolatrii. Samo społeczeństwo wymaga oceny moralnej i zakłada rozróż-nienie dobra i zła, nie ze społeczeństwa zaczerpnięte. Utylitaryzm społeczny jest tak słabą i odrzuconą teorią, że nie warto o niej nawet mówić. Socjologiczna teoria moralności powinna, w istocie, w ślad za Durkheimem uznać społeczeństwo za bóstwo, a nie za zjawisko naturalne i historyczne [...]. Człowiek jest istotą społeczną. Jest to bezsporne. Ale człowiek jest też istotą duchową. Należy on do dwóch światów. Prawdziwie poznać dobro może człowiek jedynie jako istota duchowa²⁰.

Z analizy krytyki Bierdiajewa wynika zatem, że odrzuca on podsta-wowe założenia teorii społecznych przede wszystkim z powodu braku zrozumienia człowieka jako bytu duchowego. Filozof krytykuje liczne koncepcje popularne w jego czasach, zwłaszcza anarchizm i socja-lizm, w których dopatruje się egzystencjalnego zagrożenia dla chrze-ścijaństwa:

Obecnie zwyciężają w świecie ci, którzy chcieliby albo całkowicie zniszczyć chrze-ścijaństwo, albo wyciągnąć z niego korzyści rewolucyjne, socjalistyczne i anar-chistyczne [...]. Właśnie ich pragnę zdemaskować, ponieważ w nich odnajduję zbliżające się niebezpieczeństwo i nadciągające zło²¹.

W powyższym fragmencie zawarta jest interesująca uwaga Bierdia-jewa dotycząca odseparowania idei socjalistycznych i anarchistycz-nych, zakłada on bowiem, że każda z nich ma odrębną strategię i sta-nowi odmienne zagrożenie.

**„PUSTE RÓWNANIE” SOCJALIZMU
„PUSTA WOLNOŚĆ” ANARCHIZMU.
UTOPIJNOŚĆ WIZJI SPOŁECZNYCH
PAŃSTWO JAKO RZECZYWISTOŚĆ SAKRALNA
TOTALITARYZM POREWOLUCYJNEJ ROSJI**

Socjalizm traktuje problem nierówności jako zjawisko, które po-tencjalnie można zlikwidować — i właśnie to sprawia, że kwestia ta

²⁰ M. Bierdiajew, *O przeznaczeniu człowieka...*, s. 27.

²¹ M. Bierdiajew, *Filozofia nierówności*, przeł. J. Chmielewski, Wydawnictwo Antyk-Marek Derewiecki, Kęty 2006, s. 6.

staje się jedną z kluczowych, gdy mowa o krytyce Bierdiajewa. Jego zdaniem nierówność, choć niejednokrotnie postrzegana jako zło społeczne, ma zarazem metafizyczne podłoże zakotwiczone w boskim porządku świata. Skłania to do pytania, czy rzeczywiście da się uznać nierówność za zło w powszechnie przyjętym sensie. Bierdiajew uzasadnia swoje stanowisko, odwołując się do złożonych rozważań metafizycznych, osadzonych w kontekście chrześcijańskim i twierdzi, że „nierówność jest podstawą każdego porządku i ładu kosmicznego, stanowi uzasadnienie samego istnienia osoby ludzkiej”²², bez której nie byłoby indywidualności ani pełnego rozwoju osobowości. Mówi wręcz o nierówności jako „źródle wszelkiego twórczego ruchu w świecie”²³.

To przekonanie stoi w sprzeczności z wizją socjalistyczną, która — zdaniem Bierdiajewa — redukuje jednostkę do bezkształtnej masy i w ten sposób podważa fundament twórczości, rozumianej przez niego jako duchowa i kulturowa aktywność człowieka, w której wyraża się jego niepowtarzalna osobowość. Uznaje on usunięcie „obiektywnej” kategorii nierówności za sztuczny zabieg, kolidujący z naturalną dyferencjacją właściwą zarówno człowiekowi, jak i boskiemu porządkowi.

Warto zestawić to stanowisko z podejściem do nierówności Marksa i Engelsa, analizujących walkę klas i towarzyszącą jej kategorię nierówności. Uznają ją oni jednak za obiektywny proces wpływający z praw dialektycznych, które rządzą zarówno naturą, jak i rozwojem społeczeństw. Z perspektywy socjalistów nierówność jest nie tylko nieunikniona na pewnym etapie historycznym, lecz pełni ważną funkcję w kształtowaniu dziejów ludzkości. W konsekwencji zarówno Bierdiajew, jak i socjaliści dostrzegają w nierówności zjawisko obiektywne, lecz przypisują mu odmienne znaczenia: w myśli marksowskiej nierówność stanowi narzędzie historycznych przemian, które da się z czasem przezwyciężyć, podczas gdy dla Bierdiajewa pozostaje ona fundamentem zapewniającym ład i pozwalającym na rozwój twórczej aktywności w świecie.

Inne wątki krytyki socjalizmu u Bierdiajewa zazębiają się niekiedy z problematyką dyskutowaną w filozofii od stuleci. Przede wszystkim mamy na uwadze kwestię „utopijności” idei powszechnego równoprawienia czy maksymalnie równomiernego rozdziału dóbr. Nie chodzi w tym przypadku wyłącznie o stwierdzenie, że „powszechna równość jest dobra”, lecz o koncepcję „ziemskiego raju”, w którym dążenie do osiągnięcia takiej wizji często prowadzi do ograniczania

²² Tamże, s. 42.

²³ Tamże.

wolności i kształtowania despotycznych ustrojów (co widać choćby w pismach Tomasza More’a czy Etienne’a Cabeta)²⁴.

Bierdiajew rozpatruje anarchizm i socjalizm jako dwa odrębne zjawiska, dostrzegając przy tym podobne zagrożenie, mimo że pojęcie „anarchizmu” nie ma dla niego wyłącznie negatywnego wydźwięku. Niektórzy teoretycy anarchizmu sugerują nawet, że można go zaliczyć do religijnego nurtu „teologicznych anarchistów”, proponującego rozwiązanie problemu wolności i władzy drogą metafizyki. W swojej krytyce nie skupia się on jednak na konkretnych odmianach anarchizmu, lecz odnosi się do tej idei głównie w wymiarze ogólnospołecznym.

Podczas gdy w przypadku socjalizmu Bierdiajew kwestionuje dążenie do równości (rozumianej jako powszechny dostęp do dóbr), to w odniesieniu do anarchizmu stawia znak zapytania przy zasadzie wolności, do której roszczą sobie prawo jego przedstawiciele. Píše, że

rewolucyjny patos anarchizmu jest inny niż rewolucyjny patos socjalizmu. Można mówić o wewnętrznym zmaganiu się tych dwóch żywiołów rewolucyjnych [...]. Szczytem socjalizmu jest pusta równość. Szczytem anarchizmu — pusta wolność. Jeśli socjalizm wierzy w dobroczynność przymusowej organizacji, to anarchizm wierzy w dobroczynność naturalnej autonomii i naturalnej anomii²⁵.

W cytowanym fragmencie ponownie ujawnia się kluczowe przeciwstawienie immanencji (świata materialnego) i transcendencji (świata idealnego) w kontekście wolności.

Bierdiajew nie uznaje wolności za coś negatywnego samego w sobie. Jednak w jego rozumieniu wprowadzanie wolności w społeczeństwie może wieść do negatywnych następstw. Z jego religijno-metafizycznej perspektywy każdy poziom rzeczywistości opiera się bowiem na określonej hierarchii, której zaburzenie oznacza chaos. Jeśli w świecie, w którym człowiek współdziała z innymi, istnieje już ustalona struktura, to jej zburzenie w imię wolności Bierdiajew postrzega jako zło. W tym kontekście posługuje się on pojęciami „arystokracja duchowa” i „arystokracja historyczna”, wskazując, że w każdym wymiarze bytu funkcjonuje specyficzny porządek²⁶.

²⁴ Bierdiajew podaje te nazwiska jako przykłady autorów utopii totalitarnych: „należałoby pamiętać, że w utopii Tomasza Mora ludziom byłoby tak samo trudno przemieszczać się jak w państwie sowieckim, a w nauczaniu Étienne’a Cabeta dopuszcza się istnienie tylko jednej rządowej gazety”, M. Bierdiajew, *Filozofia nierówności...*, s. 144.

²⁵ M. Bierdiajew, *Filozofia nierówności...*, s. 158.

²⁶ Zob. D. Dzałto, *Orthodoxy and Anarchism. Contemporary Perspectives*, Bloomsbury Publishing, London 2024, s. 136. Nie chodzi tu o uproszczoną tezę „każda władza

Rozwijając tę myśl o niezbędności zachowania hierarchii, filozof skupia się nie tyle na kwestii podziału dóbr materialnych, ile raczej na samym pryncypium władzy oraz dążeniach do jej zniesienia. Głównym celem jego krytyki staje się, jak zauważa, błędne wyobrażenie anarchistów o człowieku. Bierdiajew nie znajduje powodów do „wiary w człowieka”, jeśli przez to rozumieć optymistyczną antropologię²⁷. Skłania się ku bardziej pesymistycznej wizji, zbliżonej do Hobbesowskich rozważań o złej czy „upadłej” naturze człowieka, choć w jego własnej, metafizycznej interpretacji. W konsekwencji, mimo głoszonych przez anarchistów ideałów wspólnotowych czy nawet komunistycznych, Bierdiajew uznaje anarchizm za atomistyczny, skoncentrowany na niezależności jednostek i ignorujący podstawową więź wspólnotową:

Anarchizm jest atomizmem, rozpadem wszystkich społecznych całości na samopotwierdzające się atomy, na indywidua, całą historię rozpoczynające od siebie, odrzucające wszystkie wyższe wartości²⁸.

Poza zarzutami o utopijność oraz „fałszywą wiarę” w to, że ludzka natura może funkcjonować bez jakiejkolwiek władzy, Bierdiajew dostrzega w anarchizmie zagrożenie dla kultury i historycznej ciągłości. Uznaje bowiem, że indywidualne dążenie jednostki do osobistej wolności bez państwa stanowi zaprzeczenie dotychczasowych form życia zbiorowego, które niemal zawsze obejmowały struktury państwowe. W jego przekonaniu anarchiści odrzucają w związku z tym także wartości przekazywane za ich pośrednictwem. Z jego punktu widzenia anarchista czuje się obcy wobec społeczeństwa i nie uznaje duchowego dziedzictwa, które ludzkość zgromadziła w procesie cywilizacyjnym:

od Boga” w jej czysto materialistycznym lub dosłownym rozumieniu (w którym każda historycznie ukształtowana władza posiada sakralne pochodzenie). Chociaż Bierdiajew, rozróżniając „arystokrację duchową” i „arystokrację historyczną”, podkreśla, że ta ostatnia stanowi rzeczywistą strukturę hierarchiczną (gdzie jedni rządzą, a inni są im podporządkowani), istniejącą niezależnie od woli ludzi, co jest stosunkowo bliskie dosłownemu rozumieniu władzy „od Boga”. W swojej krytyce anarchizmu kładzie jednak nacisk właśnie na tę „arystokrację historyczną” jako na niezbędną formę porządku społecznego.

²⁷ Zob. M. Bierdiajew, *Filozofia nierówności...*, s. 158.

²⁸ Tamże, s. 159. Odrzucenie wszystkich wyższych wartości oznacza tutaj, że anarchizm, negując relacje hierarchiczne (które według Bierdiajewa posiadają religijno-metafizyczne uzasadnienie), w istocie skłania się ku ateizmowi. Możliwe, że Bierdiajew uważa anarchizm za ateistyczny w swojej istocie, ponieważ odrzuca wszystko, co jest uwarunkowane „wyższą rzeczywistością”, w tym relacje władzy sankcjonowane przez Boga.

Państwo dla anarchisty nie jest jego państwem, lecz państwem obcym, represyjnym i nienawistnym [...]. Nie ma własności duchowej, czuje się upośledzony, i przez to wzbiera w jego sercu niszcząca złość²⁹.

W istocie Bierdiajew uważa anarchizm za negację historii, czyli brak akceptacji procesu historycznego kształtowania kultury i więzi społecznych³⁰.

Wśród przyczyn Bierdiajewowskiej krytyki anarchizmu można wyróżnić jeszcze jeden aspekt, odnoszący się nie tylko do problemu władzy, lecz także do pojęcia państwa. Według niego anarchiści tradycyjnie sprzeciwiają się państwu, co uważa za jedną z kluczowych cech ich idei:

Element anarchiczny jest bardzo silny w myśli rosyjskiej XIX wieku. Cała inteligencja rosyjska nie lubiła państwa i nie uważała państwa za swoje. Państwo — to byli „oni”, obcy, natomiast „my” znajdowało się w innym planie, obcym wszelkiemu państwu³¹.

Z pozoru można by uznać ten aspekt za drugorzędny, jednak Bierdiajew przypisuje państwu metafizyczne znaczenie. W jego ujęciu nie jest ono wyłącznie scentralizowaną strukturą zarządzania, lecz stanowi rzeczywistość sakralną, czego nie da się wyjaśnić za pomocą racjonalistycznych teorii:

Jakże słabe i bezsilne są wszystkie wasze racjonalistyczne teorie państwa [...]. Państwo posiada podstawę mistyczną i owa mistyczna podstawa powinna, także z empirycznego punktu widzenia, zostać uznana za fakt ostateczny, niepodlegający objaśnieniu. Zasada władzy jest zasadą całkowicie irracjonalną. Każda władza zawiera w sobie element hipnozy, świętej lub demonicznej. Nikt jeszcze nie podporządkował się żadnej władzy na świecie w oparciu o racjonalne, rozumowe podstawy. Władza nigdy nie była i nie może być organizacją ludzkich interesów lub ich równowagi. Władza oznacza zawsze obecność w ludzkich stosunkach jakiejś tajemnicy zasady, pochodzącej albo od Boga, albo od diabła. Państwo stanowi szczególnego rodzaju realność, niedającą się rozłożyć na elementy czysto ludzkie i na czysto ludzkie interesy³².

²⁹ Tamże.

³⁰ Zob. tamże, s. 164. Bierdiajew nie precyzuje wprost, co dokładnie rozumie przez „odrzućcie historii”. Można jednak przypuszczać, że chodzi mu o to, iż anarchizm podważa cały dotychczasowy przebieg życia społecznego, postrzegając go jako nagromadzenie niesprawiedliwości i ucisku. Z tej perspektywy, w ocenie Bierdiajewa, anarchiści w konsekwencji odrzucają historycznie ukształtowane formy kultury i więzi społecznych, co prowadzi do swoistego czegoś w rodzaju „przerwania” historycznej ciągłości.

³¹ M. Bierdiajew, *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*, przeł. H. Paprocki, Wydawnictwo Antyk–Marek Derewiecki, Kęty 2005, s. 48.

³² M. Bierdiajew, *Filozofia nierówności...*, s. 49.

Z takiej perspektywy wszelkie racjonalistyczne systemy filozoficzne, wyjaśniające naturę państwa, okazują się niespójne. Dotyczy to zarówno teorii umowy społecznej, jak i interpretacji państwa jako narzędzia podtrzymującego antagonizmy klasowe. W konsekwencji walka z tym fenomenem również staje się niemożliwa. Bierdiajew postrzega państwo jako określoną rzeczywistość niepodlegającą materialnemu zniszczeniu. Każda próba anarchistów czy socjalistów, których ostatecznym celem jest zniesienie państwa, będzie skazana na niepowodzenie. Co więcej, według Bierdiajewa idee te są szkodliwe, ponieważ państwo jawi się w jego ujęciu w pozytywnym świetle. W swojej krytyce Bierdiajew faktycznie dochodzi do wniosku o niespójności racjonalnych utopii:

Obserwuje się niespójność takich racjonalnych utopii, jak wieczny pokój w tym złym naturalnym świecie, jak bezpaństwowa anarchiczna wolność w tym świecie konieczności, jak powszechne społeczne braterstwo i równość w tym świecie podziałów i wrogości³³.

Bierdiajew nie poprzestaje jednak na spekulatywnych i metafizycznych rozważaniach, opartych na intuicji. Swoje stanowisko wzmacnia również przykładami historycznymi, z których najważniejszym jest dla niego porewolucyjna Rosja Radziecka. W analizach komunizmu zwraca uwagę na jego rosyjską odmianę, która nabrała cech totalitarnych, negując rolę jednostki i przekształcając komunizm w siłę dehumanizującą³⁴. Podkreśla przy tym, że w praktyce socjalizmu „człowiek służy jako środek nowej organizacji społeczeństwa, a nie nowa organizacja społeczeństwa człowiekowi”³⁵.

ODPOWIEDŹ NA KRYTYKĘ ZDERZENIE PERSPEKTYWY DUCHOWEJ I MATERIALISTYCZNEJ KLUCZOWE WNIOSKI

Próbując odpowiedzieć na krytykę socjalizmu i anarchizmu zaproponowaną przez Bierdiajewa, napotykamy problem metafizycznego charakteru jego zarzutów. Przeprowadza on atak z perspektywy religijnej intuicji, co sprawia, że reakcja na jego argumenty staje się

³³ Н. Бердяев, *Судьба России*, АСТ, Санкт-Петербург 2017, s. 88.

³⁴ Zob. T. Tsonchev, *Person and Communion: The Political Theology of Nikolai Berdyaev...*, s. 166.

³⁵ M. Bierdiajew, *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego...*, s. 134.

trudna. Nieuchronnie napotykałyśmy sytuację, w której niemożliwe jest obalenie na przykład metafizycznej idei — zgodnie z którą zło ma charakter determinujący — za pomocą racjonalnych koncepcji, ponieważ odwołanie się do transcendencji wyklucza możliwość teoretycznego obalenia. Brakuje tutaj kryterium: „to jest fałszywe, jeśli”. Tego rodzaju argumentacja sprawia, że twierdzenia Bierdiajewa pozostają niefalsyfikowalne, a jednocześnie niemożliwe do całkowitego udowodnienia.

Ponadto w filozofii Bierdiajewa daje się dostrzec problemy w jego własnej interpretacji krytykowanych idei i pojęć. Jednym z takich pojęć jest państwo. Nadanie państwu metafizycznej podstawy pozwalającej odrzucać socjalistyczne i anarchistyczne koncepcje, wydaje się nieuzasadnione. Historycznie ludzie żyli w warunkach, w których brakowało scentralizowanej władzy. Badania antropologiczne potwierdzają, że przez tysiące lat istniały społeczeństwa bez zinstytucjonalizowanego aparatu rządowego, na przykład kultury północno-zachodniego wybrzeża Ameryki Północnej, epoka mezolitu w Danii czy wczesne społeczeństwa afrykańskie³⁶.

Myśl marksowska również uznaje, że bezpaństwowe społeczeństwa nie są czymś nowym, lecz stanowią formy, które w przyszłości mogą zostać na nowo zinterpretowane: „W filozofii Marksa komunizm rozważany był jako podwójna negacja struktury wspólnoty pierwotnej”³⁷. Teoretyk anarchizmu Piotr Kropotkin rozwijał podobną ideę, podkreślając, że struktur władzy nie należy utożsamiać ze społeczeństwem:

Mieszanie dwóch zupełnie różnych pojęć, „państwa” i „społeczeństwa”, przeczy wszystkim osiągnięciom dokonany w dziedzinie historii w ciągu ostatnich pięćdziesięciu lat; to oznacza zapomnienie, że ludzie żyli w społeczeństwach przez wiele tysięcy lat, zanim powstały państwa, oraz że wśród współczesnych narodów europejskich państwo jest zjawiskiem stosunkowo nowym³⁸.

Tym samym idea metafizycznej istoty władzy jako podstawy krytyki socjalizmu lub anarchizmu okazuje się nieuzasadniona. Można spotkać się z argumentem, że nawet wczesne społeczeństwa, choć nie miały scentralizowanej władzy, posiadały inne formy państwa, dlate-

³⁶ Zob. H. Meller, F. Bertemes, D. Gronenborn, R. Risch, *Surplus without the State: Political Forms in Prehistory*, red. H. von Meller, D. Gronenborn, R. Risch, Halle 2018, s. 9, 10.

³⁷ W. Mejbaum, *Własność jako przedmiot teoretyczny*, „Colloquia Communia” 1988, nr 4–5, s. 101.

³⁸ П. Кропоткин, *Анархия...*, s. 261.

go nie da się ich w pełni uznać za wspólnoty bezpieczeństwa. Jednak w tym kontekście podobny argument traci na znaczeniu, ponieważ istnieje wiele interpretacji władzy państwowej. Na przykład, w koncepcji anarchistycznej główna krytyka jest skierowana przeciwko scentralizowanemu państwu — instytucji zarządzającej wieloma sferami życia ludzkiego za pomocą skomplikowanych mechanizmów administracyjnych. Brak scentralizowanego systemu rządów nie oznacza całkowitego zaniku władzy, lecz jej decentralizację i ograniczenie jej wpływu do minimum, co sprawia, że władza staje się mniej istotna w codziennym życiu człowieka. Co więcej, w ciągu dziejów organizacje polityczne ulegały istotnym przemianom. Państwo XXI wieku może funkcjonować w sposób radykalnie odmienny niż w XVII wieku — lub odwrotnie, wykazywać pewne podobieństwa do dawnych ustrojów. Choć nazwa „państwo” pozostaje niezmienna, jego faktyczna struktura i sposób działania zmieniają się w czasie zupełnie inaczej.

Precyzyjne określenie władzy państwowej odgrywa istotną rolę również w innym aspekcie krytyki Bierdiajewa, skierowanej przeciwko socjalizmowi, a mianowicie — w analizie praktycznej realizacji na przykładzie porewolucyjnej Rosji. Spostrzeżenia Bierdiajewa dotyczące dehumanizacji i totalitaryzmu obecnych w praktyce sowieckiej są bezsporne. Jednak wątpliwości budzi przypisanie idei Marksa i Engelsa sowieckiemu systemowi. Ideologia Związku Radzieckiego nie posiada rzeczywistego związku z myślą Marksa. Było to w istocie państwo autorytarne i totalitarne, którego system zaprzeczał anty-autorytarnej naturze koncepcji Marksa. Marks pisał o „wywalczeniu demokracji”³⁹ i nie proponował konkretnych recept na precyzyjną instytucjonalną organizację władzy⁴⁰. Jednak jego koncepcja miała charakter antyautorytarny. W związku z tym praktyka sowiecka nie może być uznana za podstawę krytyki socjalizmu jako teorii. Raczej

³⁹ K. Marks, *Manifest partii komunistycznej*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 4, Książka i Wiedza, Warszawa 1962, s. 535. Na temat odejścia Rosji Radzieckiej od idei Marksa oraz wynikających z tego sprzeczności — na przykład w kwestii stopniowego osłabienia państwa — możemy znaleźć wiele wypowiedzi Lwa Trockiego, zob. L. Trocki, *Zdradzona rewolucja: czym jest ZSRR i dokąd zmierza?*, przeł. A. Achmatowicz, Oficyna Wibet, Warszawa 1991, s. 44–46.

⁴⁰ W tym tkwi jedna z najbardziej kłopotliwych kwestii związanych z myślą Marksa. Nie wskazywał on, jak konkretnie powinno funkcjonować państwo, lecz jedynie, w jaki sposób ma ono zarządzać środkami produkcji. To pominięcie, jeśli można je tak nazwać, pozwala niemal każdemu państwu, niezależnie od jego struktury instytucjonalnej — czy jest ono autorytarne, czy demokratyczne — przypisywać sobie etykietę socjalizmu. Z kolei krytycy, tacy jak Bierdiajew, nie podważają tych roszczeń, lecz wykorzystują je jako element krytyki koncepcji Marksa i Engelsa.

odzwierciedla zniekształcenie idei Marksa w określonych warunkach historycznych.

Jednym z najbardziej przekonujących elementów krytyki koncepcji społecznych, jaką formułuje Bierdiajew, jest zarzut ich utopijności. Rzeczywiście, rozpatrując socjalizm jako dążenie do osiągnięcia równości w dobrach materialnych, można zauważyć, że w praktyce ideał ten okazuje się niemożliwy do urzeczywistnienia — zarówno ze względu na błędne założenia teoretyczne, jak i trudność uwzględnienia wszystkich czynników. Dodatkowo, według Bierdiajewa, tkwiące w człowieku metafizyczne zło zawsze będzie przeszkodą na drodze do pełnej sprawiedliwości.

W ramach niniejszej analizy nie chodzi o to, by ustalić, w jaki sposób anarchiści i socjaliści opracowali modele społeczeństwa zdolne do osiągnięcia ich ideałów. Jednak idea utopijnej wizji społeczeństwa — nawet jeśli jej pełna realizacja jest niemożliwa — nie stanowi wystarczającego powodu, by ją odrzucać. Tego typu idealizowane projekty interakcji i organizacji mogą inspirować rzeczywiste zmiany społeczne w pożądanym kierunku (w stronę anarchistycznej wolności bądź materialnej sprawiedliwości), nawet gdy część ideałów pozostaje poza zasięgiem. Marks zwracał uwagę na błąd polegający na postrzeganiu komunizmu wyłącznie jako ideału, który należy urzeczywistnić:

komunizm jest dla nas nie *stanem*, który należy wprowadzić, nie *ideałem*, którym miałyby się kierować rzeczywistość. My nazywamy komunizmem *rzeczywisty* ruch, który znosi stan obecny. Warunki tego ruchu wynikają z obecnie istniejących przesłanek⁴¹.

Niezadowolenie Bierdiajewa z koncepcji społecznych, o których mowa, wynika z ich oddalenia od religii, a nawet sprzeczności z duchowością. Anarchiści i socjaliści opierają swoją walkę na sprzeczniwie wobec państwa i niesprawiedliwych międzyludzkich relacji ekonomicznych, często pozostawiając religię „w nawiasie”. Dla Bierdiajewa to nie tylko niedociągnięcie, lecz część większego problemu: postrzeganie człowieka głównie przez pryzmat relacji ekonomicznych lub władzy prowadzi do spłylenia jego natury, zaniedbując wymiar duchowy i indywidualizm. Taka krytyka jest w dużej mierze uzasadniona, ponieważ idee anarchizmu i socjalizmu rzeczywiście opierają

⁴¹ K. Marks, *Ideologia niemiecka*, przeł. K. Bleszyński, S. Filmus, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 3, Książka i Wiedza, Warszawa 1961, s. 38.

się na podejściu materialistycznym. Jednak Bierdiajew widzi w nich nie tylko obojętność wobec kwestii duchowych, ale wręcz wrogość, określając te koncepcje mianem antychrześcijańskich. Niemniej takie stanowisko nie oddaje w pełni ich istoty. Socjaliści i anarchiści krytykują religię nie jako zjawisko duchowe, lecz jako instytucję pełniącą funkcje kontroli państwowej. Dla nich nie ma znaczenia, kto kontroluje społeczeństwo — rynek, Kościół czy państwo. Ich walka jest wymierzona w nadmierną instytucjonalizację i przymusowe narzucanie określonych norm człowiekowi. Jednocześnie, dążąc do swojego ideału, socjalizm i anarchizm nie odrzucają potencjalnej metafizycznej natury człowieka ani jego duchowego wymiaru — nie są więc ateistyczne, jak twierdzi Bierdiajew. Zamiast tego koncentrują się na rozwiązywaniu problemów praktycznych, wykorzystując podejście materialistyczne, ponieważ — w ich przekonaniu — te właśnie problemy wymagają takiego sposobu myślenia.

Tym samym Bierdiajewa krytyka socjalizmu i anarchizmu nie podważa tych idei na poziomie konceptualnym. W niektórych miejscach opiera się na błędnych interpretacjach, nieprawidłowych realizacjach praktycznych lub subiektywnym, intuicyjnym odrzuceniu. Kluczowy problem polega jednak na różnicy w perspektywach, jakie przyjmują zarówno Bierdiajew, jak i autorzy krytykowanych koncepcji. Bierdiajew rozważa je z perspektywy metafizycznej, opartej na wierze, duchowości i intuicji, podczas gdy koncepcje społeczne wyrastają z zasad materialistycznych, choć również zakładają wiarę w ideały. Te dwa podejścia tworzą różne podstawy analizy, przez co ich tezy często okazują się niesłusznie przeciwstawiane i ostatecznie wzajemnie niekompatybilne.

REFERENCES

- Arystoteles. "Polityka." *Dzieła wszystkie*. Vol. 1. Transl. Piotrowicz, Ludwik. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003: 3–202.
- Berdyaev, Nicolas. *Freedom and the Spirit*. New York: Charles Scribner's Sons, 1935.
- Bierdiajew, Mikołaj. *Autobiografia filozoficzna*. Transl. Paprocki, Henryk. Kęty: Wydawnictwo Antyk-Marek Derewiecki, 2002.
- Bierdiajew, Mikołaj. *Filozofia nierówności*. Transl. Chmielewski, Jacek. Kęty: Wydawnictwo Antyk-Marek Derewiecki, 2006.
- Bierdiajew, Mikołaj. *O przeznaczeniu człowieka*. Transl. Paprocki, Henryk. Kęty: Wydawnictwo Antyk-Marek Derewiecki, 2006.
- Bierdiajew, Mikołaj. *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*. Transl. Paprocki, Henryk. Kęty: Wydawnictwo Antyk-Marek Derewiecki, 2005.

OBRAZ ANARCHIZMU I SOCJALIZMU...

- Bodea, Raul-Ovidiu. "Imago Dei as a Critique of Capitalism and Marxism in Nikolai Berdyaev." *Studies in East European Thought*, 2021, vol. 73, no. 1: 77–93.
- Bujak, Janusz. "Imago Dei jako źródło godności człowieka i wartości jego cielesności." *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie*, 2010, no. 15: 35–45.
- Durkheim, Émile. *Wychowanie moralne*. Transl. Kostyło, Piotr, Rybicka, Dorota. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2015.
- Džalto, Davor. *Orthodoxy and Anarchism: Contemporary Perspectives*. London: Bloomsbury Publishing, 2024.
- Engels, Friedrich. "Anty-Dühring." *Dzieła*. Marks, Karol, Engels, Fryderyk. Vol. 20. Transl. Hoffman, Paweł, Zabłudowski, Tadeusz. Warszawa: Książka i Wiedza, 1972: 5–350.
- Koberdowa, Irena. *Pierwsza Międzynarodówka 1864–1876: sukcesy i porażki*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1987.
- Marks, Karol, Engels, Fryderyk. "Ideologia niemiecka." *Dzieła*. Vol. 3. Transl. Bleszyński, Kazimierz. Warszawa: Książka i Wiedza, 1961: 10–619.
- Marks, Karol, Engels, Fryderyk. "Manifest partii komunistycznej." In: Marks, Karol, Engels, Fryderyk. *Dzieła*. Vol. 4. Warszawa: Książka i Wiedza, 1962: 511–549.
- Marks, Karol. "Praca najemna i kapitał." In: Marks, Karol, Engels, Fryderyk. *Dzieła wybrane*. Vol. 1. Transl. Kamieniecki, Jerzy. Warszawa: Książka i Wiedza, 1981: 392–420.
- Mejbaum, Waław. "Własność jako przedmiot teoretyczny." *Colloquia Communia*, 1988, no. 4–5: 89–109.
- Risch, Roberto, Meller, Harald, Gronenborn, Detlef. "Vorwort der Herausgeber / Preface of the Editors." *Überschuss ohne Staat — Politische Formen in der Vorgeschichte / Surplus without the State — Political Forms in Prehistory*. Meller, Harald, Gronenborn, Detlef, Risch, Roberto (eds.). Halle (Saale): Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Landesmuseum für Vorgeschichte, 2018: 9–20.
- Trocki, Lew. *Zdradzona rewolucja: czym jest ZSRR i dokąd zmierza?* Transl. Achmatowicz, Aleksander. Warszawa: Oficyna Wibet, 1991.
- Tsonchev, Tsoncho. *Person and Communion: The Political Theology of Nikolai Berdyaev*. Montreal: The Montreal Review E-Publishing, 2021.
- Woźniak, Monika. "Zmagania z metodą. Dialektyka i fenomenologia u Hegła a projekt 'fenomenologii doświadczenia duchowego' Bierdiajewa." *Analiza i Egzystencja*, 2024, no. 66: 123–144.
- Бердяев, Николай. *Судьба России*. Санкт-Петербург: ЭБС Лань, 2017.
- Булгаков, Сергей. "Основные проблемы теории прогресса." *Манифесты русского идеализма. Проблемы идеализма. Вехи. Из глубины*. Сапов, Вадим (ed.). Москва: Астрель, 2009: 22–60.
- Кропоткин, Пётр. *Анархия*. Москва: Айрис-Пресс, 2002.

EDUARD SHCHERBENKO

ORCID: <https://orcid.org/000-0002-8706-9195>

H. Scovoroda Institute of Philosophy, Ukraine

ТРИКСТЕР КОРЧАГИН (ПРОВОЗВЕСТИЕ НОВОГО МИРА В РОМАНЕ КАК ЗАКАЛЯЛАСЬ СТАЛЬ)

TRICKSTER KORCHAGIN (PROCLAMATION OF THE NEW WORLD IN THE NOVEL *HOW THE STEEL WAS TEMPERED*)

The article analyses Ostrovsky's novel, which was at the heart of Soviet youth's civic education for decades. The return of the book to the school program, in the context of current events, allows us to discover a performative element of the text related to the phenomenon of "Russian quixotism." In the creative history of the classic work of socialist realism are highlighted as key factors author's charisma, high editorial culture, and also a special historical interval (1930–1934), from the year of the suicide of Mayakovsky to the First Congress of Soviet writers and the murder of Kirov, when in post-October Russia a party-independent initiative on the cultural front was last possible.

Keywords: alien word, carnival, intertextuality, precedential text, quixotism

Своим дыханьем землю обогрею.
Как закалялась сталь (телесериал, 1973)

Парадоксальный поворот в судьбе советской героини и шире, символического капитала советской эпохи, наблюдаемый в начале нового Миллениума (в свете которого российско-украинская война приобретает черты войны за «советское наследство»), взыскует нового взгляда на разом отдалившееся время недавнего *fin de siècle*, когда, не без влияния тогдашней эйфории «конца истории», эмблемой которой стала знаменитая статья Френсиса Фукуямы¹, оказались упущены из виду некоторые важные составляющие тогдашнего граннарратива, восходящие к *Великой иллюзии*.

¹ *Конец истории?* Позже автор скорректирует акценты, в итоге работа получит название *Конец истории и последний человек* (Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, Free Press 1992).

Нельзя сказать, что в публичном пространстве при этом вовсе не звучали голоса, предупреждавшие о риске сюжета «веймарской» России². Но, как случается нередко, они терялись на общем фоне потепления международного климата, падения Берлинской стены с последовавшим объединением Германии, западной «горбимании» и пр.

То, что еще ждет основательного разбора в жанре междисциплинарной «критики постсоветского разума», можно сегодня в первом приближении пометить как упущенный из виду сюжет *судьбы Мечты*. Если задаться вопросом, за счет чего «второму» миру бывшего соцлагеря удавалось выдерживать гонку-противостояние в Холодной войне, с переменным успехом ведя прокси-войны в «третьем» мире, нам придется искать ответ в сфере возникновения и самовоспроизводства воображаемых сообществ (Бенедикт Андерсон), в том числе мечты жить «единым человеческим общежитием».

Одним из символов той эпохи, сохраняющим свою притягательную силу (о чем свидетельствует успех снятого на рубеже веков двадцатисерийного китайского сериала) выступает роман Николая Островского. После невозвратного, казалось, ухода с российских библиотечных полок в 90-е недавние сообщения о включении книги в школьную программу заставляют вспомнить свидетельство известного филолога Михаила Гаспарова:

Старшеклассникам в канун 2000 г. задали сочинение «Каких изменений я жду в XXI веке». Большинство написало: ничего серьезно не изменится, а в середине нового века опять будут строить коммунизм³.

Вероятность подобного сценария делает новое знакомство с шедевром, слухи о смерти которого были преувеличены, неотложным. Намечая в ходе изложения пункты, которые проблематизируют восприятие романа *Как закалялась сталь* как принадлежащего «миру прошлого» (в этом плане учтены достижения исследователей постсоветского времени), я резюмирую его постановкой вопроса о карнавальных истоках одного из ключевых текстов советской эпохи.

² Ср. название работы А.Л. Янова, *После Ельцина. «Веймарская» Россия, «КРУК»*, Москва 1995.

³ М.Л. Гаспаров, *Записи и выписки*, НЛО, Москва 2012, с. 126.

1.

Книга есть кубический кусок горячей,
дымящейся совести и больше ничего.
Борис Пастернак

Помня, что список прочитанных книг разночинца, по замечанию Осипа Мандельштама, равняется его биографии, отмечу прежде всего, что на протяжении романа герой непрерывно растет как *читатель*: от первых дешевых выпусков массовой литературы⁴, до третьего тома *Капитала*, когда стала понятной «тончайшая механика капиталистической эксплуатации».

При этом общим знаменателем выступает очевидная герменевтика революции. Получив неограниченный доступ к полкам библиотеки, где новой литературы (случайные брошюры времен гражданской войны, *Капитал*, Джек Лондон и пр.) на маленький шкаф; наткнувшись в куче старых изданий на *Спартак* Рафаэлло Джованьоли и одолев его в две ночи,

Павка перенес книгу в шкаф и поставил рядом со стопкой книг Горького. Такое перетаскивание наиболее интересных и близких ему книг продолжалось все время. Библиотекари этому не мешали — им было безразлично (Часть вторая. Глава 3)⁵.

Во-вторых, все решения, тем паче судьбоносные, принимаются героем «в последней инстанции». Показателен эпизод, в котором он ставит политрука части в известность, что намерен «перемахнуть» в Первую Конную: «У них дела впереди горячие. [...] А нам здесь придется толкаться все на одном месте».

Крамер посмотрел на него с удивлением:

— Как это перемахнуть? Что тебе Красная Армия — кино? На что это похоже? Если мы все начнем бегать из одной части в другую, веселые будут дела!

— Не все ли равно, где воевать? — перебил Павел Крамера. — Тут ли, там ли. Я же не дезертирую в тыл.

Крамер категорически запротестовал:

— А дисциплина, по-твоему, что? У тебя, Павел, все на месте, а вот насчет анархии, это имеется. Захотел — сделал. А партия и комсомол построены

⁴ Также героической — о Джузеппе Гарибальди, покупаемых выпусками «по пять на получку».

⁵ Н.А. Островский, *Как закалялась сталь*, Правда, Москва 1982, [https://ru.wikisource.org/wiki/Как_закалялась_сталь_\(Островский\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Как_закалялась_сталь_(Островский)), (10.05.2025). Далее цитаты по этому изданию.

ТРИКСТЕР КОРЧАГИН...

на железной дисциплине. Партия — выше всего. И каждый должен быть не там, где он хочет, а там, где нужен. Тебе Пузыревский отказал в переводе? Значит — точка.

Высокий тонкий Крамер, с желтоватым лицом, закашлялся от волнения. Крепко засела свинцовая типографская пыль в легких, часто горел на щеках его нездоровый румянец.

Что должен ответить на этот неотразимый аргумент альтер эго будущего классика советской подростковой и юношеской литературы?

Когда Крамер успокоился, Павел сказал негромко, но твердо:

— Все это правильно, но к буденновцам я перейду — это факт.

На другой день вечером Павла у костра уже не было (Часть первая, глава 8).

Таким образом, Корчагин, осваивающий диалектику «не по Гегелю», скорее, по Кьеркегору с его рыцарем веры Авраамом, игнорируя мимоходом свинцовый демократический централизм и даже *железную* дисциплину (почему этого не замечали десятилетиями, вопрос особый), свидетельствует меру своего выбора как экзистенциального.

На этой линии находим и знаменитый эпизод взвешивания судьбы «на весах Иова», когда дуло «презрительно глянуло ему в глаза» (часть вторая, глава 8):

Павел положил револьвер на колени и злобно выругался:

— Все это бумажный героизм, братишка! Шлепнуть себя каждый дурак сумеет всегда и во всякое время. Это самый трусливый и легкий выход из положения. Трудно жить — шлепайся. А ты попробовал эту жизнь победить? Ты все сделал, чтобы вырваться из железного кольца? А ты забыл, как под Новоград-Волынском семнадцать раз в день в атаку ходили и взяли-таки наперекор всему? Спрячь револьвер и никому никогда об этом не рассказывай! Умей жить и тогда, когда жизнь становится невыносимой. Сделай ее полезной.

Никогда не узнаем, скольким сохранил жизнь этот пассаж (замечу, перевесить фон недавнего «примера» Владимира Маяковского и Сергея Есенина само по себе можно считать подвигом любви к жизни⁶).

Двигаясь далее в сердце бури, к «керигме» корчагинской репроповеди, приходим к классическому приему прививки вели-

⁶ Следует учесть, что вслед за тем герой будет держать («сам того не зная») последнюю свою речь на большом собрании.

кой мечты: путь к сердцам освящают музы, новое время — новые песни. Но пробегаая строки:

Корчагина в районе знала вся молодежь. Тысячу шестьсот допризывников охватывал военной учебной второй батальон ВВО. Никогда еще гармонь не играла такой большой роли в пропаганде, как здесь, на сельских вечеринках, на улице. Гармонь делала Корчагина «своим хлопцем», не одна дорожка в комсомол начиналась для чубатых парней именно отсюда, от певучей чаровницы гармонии, то страстной и будоражающей сердце в стремительном темпе марша, то ласковой и нежной в грустных переливах украинских песен⁷. Слушали гармонь, слушали и гармониста — мастерового, ныне военкома и комсомольского «секретарщика». Созвучно сплетались в сердцах и песни гармоники и то, о чем говорил молодой комиссар. Стали слышны в селах новые песни, появились в избах, кроме псалтырей и сонников, другие книги (Часть вторая, глава 4)

— читательская аудитория, которая *прорабатывала* книгу (стоит упомянуть эту новую читательскую практику), разумеется, помнит, что диджеем тут «опирается» на песню *обрученный с Мечтой*⁸, у которого за плечами спасенный от «генерала Мора» город.

Сквозной мотив, все выразительнее проступающий по мере того, как разворачивается повествование — заступничество за слабым, выразительнее всего женщин: от сострадания в предреволюционной власти тьмы (*Эх, Фрося, Фрося*), через бурю гражданской войны, когда и головой поплатиться можно, коли латышский стрелок увидит, как «женщину притесняют»; и до самого финала, перекликающегося с «рассказами о новых людях» Николая Чернышевского.

Возникает вопрос: как удалось достаточно скромному, казалось бы, по художественным достоинствам творению удержать эту ноту «человеческого в нечеловеческие времена»? Не исключено, ответ следует искать в памятном призыве *Поэта рево-*

⁷ Контрапункт будет еще повторяться: «От тайги до британских морей» дополняют «Ой, на горі та й женці жнуть», а «Нелюдимо наше море» (по свидетельству, любимая вождя большевиков) «Слезамі залит мир безбрежний», которую можно петь на мотив Интернационала.

⁸ В отличие от Льва Аннинского, давшего своей работе название *Обрученный с идеей* (не исключено, под влиянием знаменитого романа Алессандро Мандзони), в этой статье автор предпочитает вести речь о *Мечте*, что позволяет в ходе изложения обратить внимание также на сообщество мечтателей, с которой связано ее происхождение, что важно, учитывая известный феномен «русского донкихотства».

люции юноше, обдумывающему житье, делать его «с товарища Дзержинского»⁹. Но фигура самого рыцаря революции («железного Феликса») необъяснима без религиозной, католической в частности, закваски¹⁰. В этом плане герой выступает наследником глубинной традиции, вновь прививая на себе миру, над эросом романтики, неодолимое агапе «рыцаря бедного».

Но вновь спросим: каким образом это зерно сострадания и заступничества за слабых, упав на как будто вовсе не подходящую почву меж двух мировых войн, проросло? Ключ к пониманию может дать связанный с бурным успехом «десятой музы» на заре XX века феномен Веры Холодной, первой звезды кино предреволюционного и начала революционного времени. Алексей Каплер, в будущем известный советский кинорежиссер, оставил следующее свидетельство своей первой встречи с «королевой экрана» (дело происходит в подростковом возрасте ме-муариста).

Синематограф, — пишет Каплер, — действовал обычно только по праздничным дням. Там шли то заграничные, то отечественные ленты. Одни посещались меньше, другие — больше, но когда объявлялась новая картина с участием Веры Холодной, у входа с утра собиралась за билетами толпа. [...]

Нам, мальчишкам, почитателям «Вампиров», «Тайны черной руки» и «Фантомаса», это безумие взрослых казалось смешным.

Но однажды заболел сосед по даче — великий поклонник Веры Холодной. Он отдал мне свой билет на вечерний сеанс и велел посмотреть новую картину. Мне совсем не хотелось идти на какую-то там «занудную психологическую бузу» (выражаясь нашей тогдашней мальчишеской терминологией). Из вежливости я взял билет [...]

Погас свет, пошла картина. И я впервые увидел на экране это незабываемое лицо, глаза Веры Холодной... Это не имело ничего общего с фотографиями, которые продавались в сотнях вариантов.

Что-то мне совсем не смеялось. Я странно себя чувствовал. Когда героини не было на экране, я нетерпеливо ожидал нового ее появления.

[...] Примерно к третьей части я сидел уже не шелохнувшись и вместе со всем залом неотрывно следил за судьбой этой женщины. Состояние зала было похоже на какой-то массовый гипноз, и я невольно дышал единым дыханием со всеми, а выходя после сеанса, так же, как другие, прятал зареванные глаза.

⁹ Не того, разумеется, который стал олицетворением «министерства страха», а оставившего знаменитую формулу, где слиты холодная голова, горячее сердце и чистые руки.

¹⁰ Стоит при этом напомнить фон революционной нетерпимости: Катюку из *Двенадцати* Александра Блока и мать из *Я (Романтика)* Миколы Хвылевого.

[...] После этого дня правдами и неправдами я проникал в синематограф на ее картины, даже в тех случаях, когда детям вход бывал строго воспрещен. Кажется, я не пропустил ни одной ленты с ее участием.

В анкетах, которые мне доводилось заполнять, стояли разные вопросы, но ни в одной из них не было вопроса о первой любви.

А если бы он стоял, я должен был бы честно ответить: Вера Холодная. Да что я?... Вся Россия была в нее влюблена!¹¹.

Итак, новое сочувствие, *дар слезный*, прививаемый новой «под-ростковой» эпохе, невозможные без изобретения эмоции (самое сложное, как отмечал Марк Твен), с которой так же необходимо связывается новая икона стиля.

Жалость. Теперь, когда слово сказано¹², мы получаем ключ и к наиболее яростным сценам, вроде битвы за межи (часть вторая, глава 4):

Вниз, к лутам, конь шел страшным аллюром. «Зацепится ногой — и ему и мне могила», — мелькнуло в голове Павла. Но нельзя уже было остановить коня, и, пригнувшись к его шее, Павел слушал, как в ушах свистел ветер.

На луг вынесся, как шальной. С тупой, звериной яростью бились здесь л ю д и¹³. Несколько ч е л о в е к лежало на земле, обливаясь кровью.

Конь грудью сбил наземь какого-то бородача, бежавшего с обломком держака косы за молодым, с разбитым в кровь л и ц о м парнем. Загорелый, крепкий крестьянин месил поверженного на земле противника тяжелыми сапожищами, старательно норовя поддать «под д у ш у».

Корчагин налетел на л ю д с к у ю кучу всей тяжестью коня, разбросал в разные стороны дерущихся. Не давая опомниться, бешено крутил коня, наезжал им на озверелых л ю д е й и, чувствуя, что разнять это кровавое людское месиво можно только такой же дикостью и страхом, закричал бешено: — Разойдись, гады! Перестреляю, бандитские д у ш и!

И, вырывая из кобуры маузер, полыхнул поверх чьего-то искаженного злобой л и ц а. Бросок коня — выстрел. Кое-кто, кидая косы, повернул назад. Так, остервенело скача на коне по лугу, не давая замолчать маузеру, военком достиг цели. Л ю д и бросились от луга в разные стороны, скрываясь от

¹¹ А. Я. Каплер, *Загадка королевы экрана*, Сов. Россия, Москва 1979, с. 187, 189–190.

¹² Эту сторону выделяет и такой чуткий читатель, как Андрей Платонов, обращающий внимание на строки в одной из начальных глав, в эпизоде, когда красные партизаны обдумывают, что делать с оружием, чтобы не досталось оккупантам: «Только поджигать-то опасно: сарай стоит на краю города, среди бедняцких дворов. Могут загореться крестьянские постройки». А. Платонов, *Электрик Павел Корчагин (Памяти Н. А. Островского)*, <https://litlife.club/books/175152/read?page=27> (10.05.2025).

¹³ Даю разрядку всех ключевых слов оптики, которая не теряет человеческого в искаженности пароксизмом злобы.

ТРИКСТЕР КОРЧАГИН...

ответственности и от этого невесть откуда взявшегося, страшного в своей ярости ч е л о в е к а с «холерской машинкой», которая стреляет без конца.

Таким образом, двойная мощь вооруженного всадника с *товарищем маузером* здесь оберегает жизнь (как донкихотам от революции положено), а не отнимает ее.

2.

Make love, not war.

Лозунг студенческого мая 1968-го

Но прежде чем оптика романа/героя будет откалибрована, не теряя человека ни по ту сторону государственного кордона, напоминая о братании времен империалистической войны, ни в схватке с рецидивистом либо — шутка сказать! — под облачением раввина в приграничном городке (главы 3 и 4 второй части), мечтателю, вошедшему в бурю и слившемуся с ней, предстоит самому не превратиться в чудовище.

Павел потерял ощущение отдельной личности. Все эти дни были напоены жаркими схватками. Он, Корчагин, растаял в массе, и, как каждый из бойцов, как бы забыл слово «я», осталось лишь «мы»: наш полк, наш эскадрон, наша бригада (Часть первая, глава 8).

Революционная буря, вслед Великой войне втягивая русских мальчиков, петербургских мечтателей и мечтательниц, «людей лунного света» (Василий Розанов) и всякого рода *подпольных людей*, оставившая по себе в итоге «страну-подростка» — кем выйдешь из нее? Пускай в жарких схватках обретен «Овод», и побратимы полюбили за гармонь — на войне как на войне: сабля будто в замедленной киносъемке обрушивающаяся на неприятельский шлем, изрубленный в безумной злобе взвод противника — это ли послание грядущим поколениям, в том числе постапокалиптического шутера?

Спрут в больничном присмертном бреду, явившийся, похоже, прямоком из *Тружеников моря* Виктора Гюго, сияющий одолеть героя и отступающий после поданного тому стакана воды¹⁴, предваряет его *второе рождение* (евангельской символикой пронизан весь этот эпизод, завершающий первую часть).

¹⁴ Ср. парный эпизод из начала, где красный всадник увлекает героя и двух его товарищей в большое революционное время.

Фрося, вынырнувшая вдруг из начальной главы костромичка с удивительно приятным голосом (почему, кстати, не вымолвит слова?), как и Тоня с подругой, которым разрешено свидание, похоже, призваны засвидетельствовать, что Павка, которого мы успели узнать, «тот же»¹⁵.

Тот, да не тот. Фигура умолчания (мотивированная дневником девушки-врача, по страницам которого следим за событием второго рождения, узнавая между прочим, что глаз, оставленный «из эстетических соображений», незряч), — собирает аудиторию в сказочном горизонте «красавицы и чудовища». Таким образом, во второй части герой, будучи камертоном внутреннего человека, изначально выступает под маской, — естественной составной романтического кода. Почему Корчагину/Островскому дается это чудо? Потому что революционная буря, которой дышит эпоха, *не выдуманна*.

Но раз внутренний человек явлен, внятен становится и новый тон гармонии, которую слышать впервые доверено только матери (часть вторая, глава 3).

¹⁵ Стоит заметить при этом, атмосфера судомоечной буфета при станции в начале романа, куда сдает мать двенадцатилетнее дитяtko (пар от лохани, не позволяющий различать лица женщин, их смех, больше всех самой «тетеньки» Фроси; как и впоследствии маскарадный костюм (матроска, брюки клеш), которым поделилась подруга в единственную ночь перед уходом, ненажимно подають *андрогинную* составляющую рассказа, такую важную для недавнего — рукой подать — Серебряного века. Сказанное имеет значение и в более широком контексте предреволюционной и революционной эпохи, когда российские девочки-мальчики (ср. рабочее название будущего романа Пастернака) вполне понимают и принимают правила *взрослой* игры. Так, в *Мальчиках* Чехова (1887), подслушав планы героев о побеге в Америку, старшая одиннадцатилетняя наставляет младшую: «— Ты смотри же, не говори маме, — сказала Катя Соне, отправляясь с ней спать. — Володя привезет нам из Америки золота и слоновой кости, а если ты скажешь маме, то его не пустят» (А. П. Чехов, *Мальчики* // *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*, Том 6, с. 427). Ср. Лара в *Докторе Живаго*: «Мальчики играли в самую страшную и взрослую из игр, в войну, притом в такую, за участие в которой вешали и ссылали. Но концы башлыков были у них завязаны сзади такими узлами, что это обличало в них детей и обнаруживало, что у них есть ещё папы и мамы. Лара смотрела на них, как большая на маленьких. Налёт невинности лежал на их опасных забавах. [...] 'Мальчики стреляют', — думала Лара. Она думала так не о Нике и Патуле, но обо всём стреляющем городе. 'Хорошие, честные мальчики, — думала она. — Хорошие, оттого и стреляют'». Б. Л. Пастернак, *Доктор Живаго*, <https://boris-pasternak.su/proza/doktor-zhivago/24/> (10.05.2025).

Склонил голову над перламутровыми рядами клавишей. Дивилась мать новым тонам его музыки.

Играл, не так, как бывало. Нет бесшабашной удали, ухарских взвизгов и разудалой пересыпи, той хмельной залихватистости, прославившей молодого гармониста Павку на весь городок. Музыка звучала мелодично, не теряя силы, стала какой-то более глубокой.

Таким образом, «хорошо темперированная гармонь», позволяя синхронизировать аудиторию и героя, ставших, пройдя революционную бурю, как *дети* (по слову девушки-врача), в новых «революционных сказках», где свечу жгут с обоих концов, от узкоколейки до Магнитки: «надо спешить жить», — обличает природу произведения как существенно *постапокалиптического*¹⁶.

В книге, в свете сказанного выше, проступает своеобразная интертекстуальность песни, выступающей маркером «живое/мертвое»¹⁷. Начиная с первого явления Павки-гармониста на вечерницах («Бурлаки», звучащие в ответ на просьбу сыграть «чтоб за душу взяло»), переходя в измерение большого времени при вступлении в городок красных («Смело, товарищи, в ногу!»¹⁸) до любимой Павла, отмечено дважды, «Слезами залит мир безбрежный»¹⁹. Но песня в охваченной ею революционной массе — чем не материальная сила, «глагол времен», *vox populi*?

Постепенная «спевка» героя и хора находит естественное разрешение в последующем контрапункте (часть вторая, глава 3):

В этот вечер Павка играл на редкость хорошо, а когда на диво всем пустился в пляс верзила Панкратов, Павка забылся, и гармонь, теряя новый стиль, рванула огнем:

Эх, улица, улица,
Гад Деникин журится,
Что сибирская Чека
Разменяла Колчака...

¹⁶ Пронизанность книги гоголевской стихией, отмеченная уже современниками, приобретает дополнительный обертон, если вспомнить признание Розанова «с той стороны»: «Революция впервые оправдала Гоголя».

¹⁷ Лишены этой музыки революции, к примеру, немцы, выступающие оккупантами, которым казни ради оставлен один барабан.

¹⁸ Стоит припомнить китайца, врывающегося в кадр с вопросом «Куда Петлюра бежала?»

¹⁹ Отмечу, в упоминавшемся выше евангельском контексте, припев о *Сеятеле*, который «семя грядущего сеет».

Играла гармонь о прошлом, об огневых годах и о сегодняшней дружбе, борьбе и радости. Но когда гармонь была передана Волинцеву²⁰ и слесарь рывкнул жаркое «яблочко», в стремительный пляс ударился не кто иной, как электрик. В сумасшедшей чечетке плясал Корчагин третий и последний раз в своей жизни²¹.

Сходным образом передается эстафета заветного «слова и дела» (после знаменитого решения о «бумажном героизме»):

Поднялся и пошел к дороге. Проезжий горец подвез его на своей арбе до города. И там на одном из перекрестков он купил местную газету. В ней сообщалось о собрании городского партколлектива в клубе Демьяна Бедного. К себе Павел возвратился глубокой ночью. На активе он говорил, сам не зная того, последнюю свою речь на большом собрании.

Но мы-то: читающие, *прорабатывающие* — вот они. Так складывается перформатив «команды мечты» (рожденных бурей), который увенчивает в финале радостная весть о чаемой путевке в жизнь:

Это была телеграмма из обкома. Несколько отрывистых слов на бланке: «Повесть горячо одобрена. Приступают к изданию. Приветствуем победой».

Книжка перед нами. Слово стало плотью. Но не *мы* ли ее выносили?

3.

Сказка ложь, да в ней намек...
Александр Пушкин

Для мечты необходимы мечтатели. Как поясняет в финале герой Гриновской феерии *Алые паруса* (1923), другого культового произведения пореволюционной поры, «нехитрая истина» состоит в том, чтобы делать так называемые чудеса своими руками.

²⁰ Мы заметили? Гармонь перешла к аудитории.

²¹ В рамках целого, перед нами единственное в своем роде «сэлфи»: герой, вместивший революционную бурю. Не исключено, следует здесь учесть и знаменитый кадр из фильма Александра Довженко *Земля* (смерть Василя). Островский, потерявший к тому времени зрение, надо думать, не мог не знать из пересказов ударных моментов киноленты.

ми: «Когда для человека главное — получать draжайший пятак, легко дать этот пятак, но, когда душа таит зерно пламенного растения — чуда, сделай ему это чудо, если ты в состоянии. Новая душа будет у него и новая у тебя»²².

Подставим в уравнение знаменитый пассаж о жизни, которая дается лишь раз (редакторами, к слову, вычеркивавшийся и восстанавливаемый автором): не свидетельствует ли судьба книги на суде истории в пользу дела «донкихотов двадцатых» (Галина Белая)? Андрей Платонов отмечал в уже цитированном тексте:

Павел с оружием в руках, сквозь тело врага, пробивается к будущему, к вечному миру и свету. Этот мир и свет не есть лишь надежда, они уже реально существуют внутри его самого, Корчагина, и его товарищей, — для счастья достаточно будет, если удастся отбить навеки те черные, злодейские руки, которые тушат свет и нарушают мир. Но самое дорогое в борьбе — это сохранить друг друга, потому что социализм в гражданскую войну весь еще в возможности, а возможность эта находится в людях²³.

И тут нас ожидает камень преткновения. Если старый мир аннигилировал, едва ли не единственным островком опоры выступает классическая литература, ставшая учебником жизни поколений (ср. запрос на «красного Толстого»). При этом законное место в ней обретает и существенная прежде «потаенная» часть, назовем ее условно, «линия Радищева — Чернышевского»²⁴.

²² А. С. Грин, *Алые паруса* // А. С. Грин, *Собрание сочинений в 6 томах*, Том 3, Издательство «Правда», Москва, 1980, с. 64. Сопоставим с этим единое дыхание со всем залом, о котором выше говорит Алексей Каплер.

²³ Ср. притчу, в которой монах, попросивший о возможности взглянуть на рай и увидев знакомых насельников обители, выразил недоумение: мол, они делают то же самое, молятся и медитируют. На что получил ответ: ты думаешь, они в раю? Это рай в них.

²⁴ Василий Розанов, один из наиболее пронизательных российских мыслителей, замечал по данному поводу, что в российских условиях революцию можно в существенной мере свести к литературе: «выше анекдота и приключения не могла подняться революция. Если она разрослась в несколько томов довольно красочных и иногда красивых рассказов, то, что же не красиво в жизни молодежи, кого не взволнуют страдания, письма, переписка, дневники, описания тюрем, описания тюремного режима? Разве не волновали всю Россию *Записки из Мертвого дома*? Но *Записки из Мертвого дома* — роман, а не политика или история. Обширный романтический элемент, обширный поэтический элемент несомненен в нашей революции. Этим-то элементом она и изукрасилась, влечет и волнует. Аналогии ей в 'байронизме' начала XIX века, а не в движении индипендентов в Англии или монтаньяров во Франции. Как и везде, мы и в революции оказались литераторами; оказались сказочниками

Но кто сложит новую сказку, когда после всеобщего «восстания масс» подростком предстала — вся страна? Единство этоса классиков, взятых в «попутчики» и современников, установившееся в итоге, как предполагал Мандельштам в *Четвертой прозе*, довольно близко к есенинскому *не расстреливал несчастных по темницам*²⁵, не гарантировано, когда нами оставляются от старого мира «только папиросы 'Ира'» (Маяковский).

Феноменальный успех новой донкихотовской сказки об *оба-янии борьбы*²⁶, прозвучавшей «от тайги до британских морей» и безоговорочно принятой аудиторией, в нынешней ретроспективе позволяет различить, по меньшей мере, три составляющих: авторская харизма, высокая редакторская культура²⁷ и наконец, особый исторический промежуток: 1930–1934²⁸, от года самоубийства Маяковского до Первого съезда советских писателей и убийства Сергея Кирова, когда последний раз в послеоктябрьской России (где поэт *больше*, чем поэт), оказывается возможна «своя игра»²⁹. Наложение действия упомянутых факторов (ниже я рассмотрю их подробнее) находит разрешение в неповторимом своеобразии чужого слова в романе (Михаил Бахтин).

Евгений Бузни в *Литературном досье Николая Островского* показывает, что «корчагинская» стилистика рождается в переписке с близкими прежде начала работы над книгой:

и песенниками. [...] Вся наша история революции есть *беллетристика в действии* с ее мотивами, горячностью, богатым личным материалом, с глубоким биографическим интересом, *который обманул всех*, заставив принять роман за историю (В.В. Розанов, «Раненая» *молодежь*, [\(https://ru.wikisource.org/wiki/«Раненая»_молодежь_\(Розанов\)\)](https://ru.wikisource.org/wiki/«Раненая»_молодежь_(Розанов)) (10.05.2025).

²⁵ Случайно ли Корчагину становится худо («гайка слаба») после попытки работы в чека, с которой он отпрашивается у Жухрая; сходный эпизод, через несколько глав, при попытке работы в секретном отделе секретариата.

²⁶ Оборот из очерка популярнейшего журналиста Михаила Кольцова *Мужество*, напечатанного в «Правде» (1935), с которого начинается официальное признание книги. По сути, при этом происходит ключевой поворот в судьбе корчагинского провозвестия, на который обратил внимание в приведенном выше комментарии Платонов: акцент смещается с нового мира на его носителей.

²⁷ Марина Цветаева в очерке, посвященном новой детской книжке Советской России, приводя одно удачное место за другим, сопровождает их рефреном: «Кто это пишет? *Никто*. Высокая культура стиха» (М.И. Цветаева, *О новой русской детской книге* // М.И. Цветаева, *Об искусстве*, Искусство 1991, Москва, с. 289–294).

²⁸ Указанные даты выставлены под текстом произведения.

²⁹ При этом особо следует помнить о связи сказочного жанра с ритуалом инициации, как показал в своих работах Владимир Пропп.

Какая удивительная грусть и тоска в письме комсомольского работника! Но вот 1930 год. Безнадёжно больной Островский лечится в Мацестинском санатории. Пройдёт ещё целый год до появления на бумаге первой части романа «Как закалялась сталь», но в письме А. А. Жигиревой от 3 октября мы уже узнаём в Островском будущего Корчагина, когда он пишет: «Часто льётся моя песенка здесь, и слышу я за весёлого парня. Ведь в сердечке бьётся 26 лет, и никогда не затухнет динамо молодости и огня. Ведь если жить, то не скрипеть».

И это после многочисленных операций, после потери подвижности и зрения, когда потеряны последние надежды на восстановление хоть чего-то из ушедшего навсегда. «Не скрипеть»! — становится главным лозунгом жизни, и он начинает писать³⁰.

Еще раньше (1922) определяется собственная этическая доминанта. В письме Люсе Беренфус, опубликованном много позже, восемнадцатилетний Островский пишет:

[...] не считайте меня, мой друг, за мальчика, который сидя, ничего не делая, вздумал разочароваться и мечтает о воздушных замках, идеальной свободе и равенстве и братстве. Порыв того желания жить своей мечтой бросил меня в армию в 1920 г., но я быстро понял, что душисть кого-то, не значит защищать свободу [вспомним спрута — Е. Ш.], да и многое другое³¹.

Ключевой переход, в гетевской модели «поэзия и правда», давно стал занимать внимание исследователей. Елена Толстая-Сегал в работе, посвященной литературному фону книги³², выявляет заимствование, отчасти произвольное («феномен Пруста»), названия произведения: в журнале «Октябрь» несколькими годами ранее *Как закалялась сталь* публикуется повесть *Закалялась сталь* Александра Бусыгина, посвященная воспитанию характера командира бронепоезда. В том же издании, с интервалом в несколько лет, печатается *Жили два товарища* Бориса Левина, где один из главных героев носит имя Павел Корчагин (на его страницах обнаруживается также прославленное впоследствии *Павка*).

Принимая предложенную исследовательницей аргументацию³³, укажу в свою очередь еще один возможный источник образа

³⁰ Е. Бузни, *Литературное досье Николая Островского*, <https://avidreaders.ru/read-book/literaturnoe-dose-nikolaya-ostrovskogo.html?p=42> (10.05.2025).

³¹ Там же, <https://avidreaders.ru/read-book/literaturnoe-dose-nikolaya-ostrovskogo.html?p=31> (10.05.2025).

³² Е. Толстая-Сегал, *К литературному фону книги «Как закалялась сталь»*, «Cahiers du Monde Russe Année» 1981, t. 22, № 4 (декабрь), с. 375–399.

³³ Толстая-Сегал апеллирует к распространенному настроению молодежи 1920-х (потерянности, ностальгии по революции), которое могло быть близко Н. Островскому тех лет.

главного героя, ранее ускользнувший от внимания исследователей. В самом начале недочитанного Корчагиным фурмановского *Мятежа*, последней книги, названной (дважды) в *Как закалялась сталь*, встречаем примечательную фигуру тезки героя, Павлуши Войтека на которого, сообщает рассказчик, мы «смотрели как на лучшего из лучших», «подлинного борца-коммунара, в котором удивительным образом сочетались и мудрость жизни... и голубиная чистота» (чем не евангельское: *будьте мудры, как змии и кротки, как голуби*).

Павлуши Войтека теперь уже нет: он с первыми цепями шел в атаку на мятежный Кронштадт, и хищная пуля насмерть крепко поцеловала его горячим свинцом. Такие — так погибают. Они в ударный момент всегда на вышке, на открытом, опасном посту. Их видно кругом, со всех сторон. А пули — миллионами. И одна — непременно в сердце. И снимет с боевого поста такого Павлушу Войтека³⁴.

Как увидим далее, с допущением подобного, более или менее случайного выбора имени героя, нагруженного для тогдашней аудитории символикой горьковского романа (*Мать*) с его повествованием о смене веры в парадигме Савл/Павел: может ли подобный герой исчезнуть из жизни? — оказывается предзадан и ряд конструктивных решений, уже заложенных в сюжетной модели, актуализированной эпохой революционного брожения.

Дело при этом отнюдь не исчерпывается биографической схемой, при следовании которой понятным становится, к примеру, исчезновение в *Как закалялась сталь* фигуры отца героя³⁵. Речь, в более широком контексте, о *правах сказки* в прецедентном тексте «основоположника пролетарской литературы»³⁶. Именно эта сказка («о будущем празднике для всех на земле») освещает для горьковской героини «смысл жизни и работы ее сына и всех товарищей его» (часть первая, XVIII). И дальше:

³⁴ Д. А. Фурманов, *Мятеж*, [https://ru.wikisource.org/wiki/Мятеж_\(Фурманов\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Мятеж_(Фурманов)) (10.05.2025).

³⁵ При том, что опубликованная переписка свидетельствует о вполне сердечных отношениях Островского с родными.

³⁶ Прецедентный текст (термин предложен Юрием Карауловым) — текст, который рассматривается как общеизвестный в определенной речевой культуре и способный порождать новые языковые игры (Караулов характеризует его через понятие «хрестоматийности»). Термин оказался востребованным, в свою очередь породив ряд новых («прецедентность», «прецедентный феномен» и пр.). См. Н. В. Петрова, *Эволюция понятия прецедентный текст*, <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-ponyatiya-pretsedentnyy-tekst> (11.07.2025).

Немногие пойдут этой дальней и трудной дорогой, немного глаз увидят в конце ее сказочное царство братства людей. Вот почему все они, эти хорошие люди, несмотря на их бороды и, порою, усталые лица, казались ей детьми³⁷.

Подобным образом, в позднейших *Сказках об Италии* (1911–1913), с предпосланным эпиграфом из Ханса Кристиана Андерсена: «Нет сказок лучше тех, которые создает сама жизнь», где читателей среди прочего ждет рассказ о прокладываемом через гору туннеле (IV), со славой труду *малых сих* — в нашем распоряжении, по сути, вся палитра, необходимая для грядущей железной ветки под Киевом из «ревсказок об Украине»³⁸.

В сходном ключе, укажу на работающую в романе композиционную ось гоголевского *Миргорода*, связующую большое и «обывательское» время (Автоном Петрович с Афанасом Кирилловичем сменили здесь Ивана Ивановича с Иваном Никифоровичем). Важно заметить, что в момент, когда «обывательская» шкала ценностей революцией упразднена и «вдруг стало далеко видимо во все концы света» (*Страшная месть*), сказки для малых сих становятся доступны без разбора, суржилом человеческого/спрутьего.

В этом ключевом пункте, в свою очередь, определяющей оказывается «толстовская» парадигма, в горизонте которой, помимо снижающего показа головного атмана («Ничего воинственного не было в фигуре Симона Петлюры. Выглядел он совсем не военным человеком») либо не желающих воевать молодых сельских парней («‘Нема дурних’ — уверяли они»), в узнаваемой оптике автора *Войны и мира*, ухватывающей человеческое и в сцене погрома, читаем (часть первая, глава 4):

³⁷ Примечательна переключка с пастернаковской Ларой (см. выше). Здесь, между прочим, находим об игре: «Она аккуратно носила на фабрику листовки, смотрела на это как на свою обязанность и стала привычной для сыщиков, примелькалась им. Несколько раз ее обыскивали, но всегда — на другой день после того, как листки появлялись на фабрике. Когда с нею ничего не было, она умела возбудить подозрение сыщиков и сторожей, они хватили ее, обшаривали, она притворялась обиженной, спорила с ними и, пристыдив, уходила, гордая своей ловкостью. Ей нравилась эта игра. (часть первая, XXI) [выделено мной — Е. Ш.] Таким образом, не играть о ту пору в революцию, старым и малым, свыше сил.

³⁸ Жанровая подкладка при этом доступна для обнажения приема: «Не доживу я до твоей сказки», — говорит Корчагину мать, когда сын рисует ей грядущие «итальянские» картины.

Взмахивая руками, в длинном заплатанном сюртуке, без шапки с помертвелым от ужаса лицом, задыхаясь, бежал старик еврей. Сзади, быстро нагоняя, изогнувшись для удара, летел на сером коне петлюровец. Слыша цокот лошади за спиной, старик поднял руки, как бы защищаясь. Сережа рванулся на дорогу, бросился к лошади, загородил собой старика:

— Не тронь, бандит, собака!

Не желая удерживать удара сабли, конник полоснул *плашмя* по юной белокурой головке.

— к чему, казалось бы, сдерживаться? [выделено автором].

И еще сходный знак судьбы, с тем же героем: «Сережа был послан с двумя красноармейцами добывать сено. В одном селе нарвался на кулацкую банду. Красноармейцев разоружили и избили до полусмерти. Сереже попало меньше других, его *пощадил* по молодости» (часть первая, глава 7). Как помним, и сам герой во второй части пощажён «известным рецидивистом».

В приведенном выше по необходимости беглом обзоре (более тщательный анализ потребовал бы отдельного исследования), я ограничился выявлением составляющей текста, где в отголосках явно проступает укорененность «обрученных с мечтой» в этосе русской классики³⁹, в конечном счете неотрывной от христианских корней (здесь, вероятно, в наибольшей степени сказался труд «бригады литспецов»). Как итог, «на выходе» у читателя в руках оказывается своего рода сказка для взрослых (точней, играющих во взрослую игру, по Пастернаку), перформативом которой аудитория *облекается в Дон Кихота*⁴⁰.

Вот одна из наиболее драматичных сцен романа, когда прокладывающие узкоколейку (где «запевалами» коммунисты и комсомольцы) принимают решение, несмотря на неперепо-

³⁹ Термин «отголоски» ('echoes') предложен Ричардом Хейзом в его работе *Отголоски Писания в Посланиях Павла*.

⁴⁰ Перформативность — свойство текста конструировать (порождать) реальность. Предложенное первоначально Джоном Остином выделение особых перформативных высказываний, неотделимых от называемого действия («я обещаю», «я клянусь» и под.) в дальнейшем породило представление об элементе перформативности в любых высказываниях, поскольку они мыслятся содержащими неявное положение «я утверждаю». Не вдаваясь в дискуссию, в данном случае я имею в виду тексты (языковые игры), которые, включая в себя момент инициации *par excellence*, подобно сказкам или карнавалу, порождают необратимые последствия, в особенности показательные в случае, когда человек оказывается их лишен: ср. попытки лишить детей сказок в довоенном СССР.

симые условия, остаться для спасения Города. Находится лишь один, «возвращающий билетик». Следует реакция:

- Чем швыряешься?
- Ах ты, шкура продажная!
- В комсомол втерся, на теплое местечко целился!
- Гони его отсюда!
- Мы тебя погреем, вошь тифозная! (часть вторая, глава 2).

Перед нами, по сути, речевое пространство *чата* (несложно представить подобный обмен репликами на экране компьютера, при обсуждении животрепещущего вопроса сегодняшней аудитории). Но важнее другое: может ли в поэтике *Как закалялась сталь* быть принято иное, «не донкихотовское» решение? Ответ очевиден⁴¹.

Таким образом, в рамки подростковой сказки, с ее поэтикой последнего и решительного между светом и тьмой, оказывается вписан «новодонкихотовский» нарратив, архитектурно завершаемый аудиторией уже иной, железной родины⁴². То, что в герое, вернувшемся из революционной бури, *вместив* ее (прежде туда шли, как правило, «гибнуть безупречно», согласно Николаю Некрасову), впоследствии себя узнавали также вьетнамские, китайские либо японские молодые «ревштурманы» (Александр Герцен), позволяет рассматривать *Как закалялась сталь* в качестве особого прецедентного текста, носителя провозвестия, которое резюмирую в следующих положениях: единственно достойный человека путь в «железный век» пролегает через борьбу за свободу всех (старому миру возврата нет); но не способный при этом на достойное отношение к див-

⁴¹ Не менее, если не более важно, что здесь *не берут в заложники*: ведь это дорога в светлое будущее:

- А беспартийные уезжают?
- Да, — отрубил Панкратов.

⁴² «Будучи органически рабочим человеком, Корчагин, где бы он ни был, постоянно тоскует по своей железнодорожной родине» (Платонов). Имеется в виду следующее место: «Два дня Павел спал по двадцати часов, на третий пришел к Артему в депо. Своим, родным повеяло здесь, в закопченном здании. Жадно втянул носом угольный дым. Властно влекло к себе это — с детства знакомое, среди чего вырос и с чем сроднился. Словно что-то дорогое потерял. Сколько месяцев не слышал паровозного крика, и как моряка волнует бирюзовая синь бескрайнего моря каждый раз после долгой разлуки, так и сейчас кочегара и монтера звала к себе родная стихия» (часть вторая, глава 4).

чине, которую видит, чем послужит Мечте человечества, которого не видит?

Шедевр — любезность времени (Анатоль Франс). Заинтересованное, по Бахтину любовное, отношение к чужому слову заведомо связано с риском и выходом из «зоны комфорта». Свои ставки, по мере сил, сделали все стороны, вовлеченные в игру: комсомольское руководство (вспомнить хотя бы возницу, преспокойно выкладывающего двум из «комсы» нерезон молодежных покушений на церковь); автор, отдавший свою способность визионера революционной бури чужому сюжету, но *ставшему* своим; «литспецы», выбор которых в чем-то предвосхищает солженицынского Ивана Денисовича: выполнять урок, выпавший на долю (соответственно призванию) с тщанием. Наконец, и власть предержащие обратили внимание, что в их распоряжении оказалась *очень своевременная книга*.

Написать заказанную редактором «Молодой гвардии» повесть, которая бы стала самоотчетом поколения, разумеется, мог не один из «старых комсомольцев»: соответствующее литературное и бытовое поведение (Юрий Лотман) уже в достаточной мере определилось. Дело, сверх учтенного, довершил выбор аудитории (запечатленный на страницах читательских обсуждений), в котором Корчагин узнан и признан, в том числе, *успешно прошедшим новую игру*, с которым и прыгнуть с парашютом не испугаешься и мужем-товарищем — обрести мечта⁴³.

В работе, посвященной бытовому поведению декабристов, Лотман пишет:

Декабристы внесли в поведение человека единство, но не путем реабилитации жизненной прозы, а тем, что пропуская жизнь через фильтры героических текстов, просто отменили то, что не подлежало занесению на скрижали истории. Прозаическая ответственность перед начальниками заменилась ответственностью перед историей, а страх смерти — поэзией чести и свободы. [...] Перенесение свободы из области идей и теории в «дыхание» — в жизнь. В этом суть и значение бытового поведения декабристов⁴⁴.

⁴³ «Студентка Эдя Чарная (КИММИ), выступая на вечере Островского, завершила свою речь словами: «О таком муже-товарище, как Павел Корчагин, я тоже мечтаю». Эти слова были покрыты горячими аплодисментами» (М. Беккер, *Читатели Николая Островского*, «Красная новь» 1936, №5, с. 234–235.)

⁴⁴ Ю. М. Лотман, *Декабрист в повседневной жизни (Бытовое поведение как историко-литературная категория // Литературное наследие декабристов*, В. Г. Базанов, В. Э. Вацура (ред.), Наука, Ленинград, 1975, с. 74.

Знаем ведь, что все творение совместно стелает и мучится донныне
(Рим., 8, 22)

Удастся, возвращаясь к актуальной ситуации, «русскому миру» (бессмысленному и беспощадному, помня грамматику новоре-чи) поставить на службу себе «заскочистого» электрика-монте-ра⁴⁵? Не исключено, ответ определяется аудиторией: готовно-стью последней иметь дело с жизнью либо ее симулякром.

В последние десятилетия интерес исследователей *Как зака-лялась сталь* сместился к формальным характеристикам текста (интертекстуальность, метажанровость)⁴⁶. При этом впервые стало доступно в полной мере задействовать в анализе, свобод-ном от идеологического диктата, достижения российской гума-нитаристики 1920–1930-х, успевших стать классикой (в особен-ности показателен случай Бахтина, чье наследие продолжает вводиться в оборот).

В этом ключе своего рода «синхронизации», говоря словами Сергея Аверинцева, солидарности поколений в преодолении тоталитаризма *Как закалялась сталь*, учитывая эволюцию чи-тательских практик, представляет благоприятную возможность наметить дальнейшую ее перспективу в следующем контексте.

В упомянутой выше работе Ольга Матвиенко кладет в основу программы исследования положение об интертекстуальности как стилевой доминанте произведения, опираясь на Льва Ан-нинского (который, в свою очередь, констатирует в нем «причуд-

⁴⁵ В 2014 году, когда харьковские футбольные болельщики пустили в обра-щение кричалку про «новорусского султана», мигом обернувшуюся песен-кой, облетевшей мир, никто не обратил внимания, что в Харькове же имеет место эпизод КЗС, в котором за «шалости» в роде *нравится — не нравится* получает от не переваривающего его Корчагина табуретом некий *Файло*. Бывают странные сближения.

⁴⁶ О. И. Матвиенко, Роман Н. А. Островского «Как закалялась сталь» и мор-фологическое сознание 1930-х годов, <https://www.dissercat.com/content/roman-n-ostrovskogo-kak-zakalyalas-stal-i-morfologicheskoe-soznanie-1930-kh-godov>; Ю. С. Подлубнова, *Метажанры в русской литературе 1920 — начала 1940-х годов: Коммунистическая агиография и «европейская» сказка-аллегория*, <https://www.dissercat.com/content/metazhanry-v-russkoi-literature-1920-nachala-1940-kh-godov-kommunisticheskaya-agiografiya-i->; Н. А. Краснова, *Житийные мотивы в романе Николая Островского «Как закалялась сталь»*, <https://www.dissercat.com/content/zhitiiyne-motivy-v-romane-nikolaya-ostrovskogo-kak-zakalyalas-stal> (11.07.2025).

ливый монтаж фактов, судебных, газетных цитат, речей, приказов, сводок»). По сути, перед нами многообразие *речевых жанров* (понятие, предложенное Бахтиным и востребованное в позднейшей теории дискурса), откуда всего шаг до концепции карнавала. Создателю ее, как известно, потребовалось обратиться к творчеству Рабле; но разумеется, нет оснований, препятствующих помещению в фокус «карнавальная» оптики *Как закалялась сталь*, укорененной в гоголевской стихии (существенную связь Николая Гоголя и Франсуа Рабле артикулировал в своей работе сам Бахтин).

В рамках ее образ главного героя выявит черты, роднящие его с фигурой *трикстера*. В новом свете предстанут уже хрестоматийные эпизоды (в том числе, когда «презрительное дуло» и «грязная ругань» сохраняют Корчагину жизнь: продуктивная сила карнавального сквернословия в упомянутой концепции хорошо известна). Трикстер, фигура целиком амбивалентная, выступая предтечей спасителя, соединяет в себе черты божественного, человеческого и животного. «Даже его пол, несмотря на фаллические признаки, не определен: он может стать женщиной и выносить ребенка»⁴⁷.

В таком освещении своеобразная фигура Корчагина (*трикстер с гармонью*), перебрасывает мостик между «классическим» (Рабле/Сервантес) и новейшим (гоголевским) карнавалом. Принимая во внимание, что маятник «человечье — спрутье» мог качнуться в ином направлении⁴⁸, естественно задуматься: не потому ли молодежный *барометр*, пользуясь тогдашней фразеологией, в ключевой момент указал не на «подпольного» героя, а новейшую версию рыцаря без страха и упрека, что «донкихотовская» игра, пущенная в оборот с легкой руки Ивана Тургенева (имен-

⁴⁷ К. Г. Юнг, *Душа и миф. Шесть архетипов*, Государственная библиотека Украины для юношества, Киев 1996, с. 347. Ср. финальный эпизод *КЗС* и соответствующие ассоциативные ходы, когда книга наконец выношена лежащим роженицей автором: мать отнесла на почту *тяжелый сверток, крикнула*. В этом плане само заглавие (*КАК ЗАКАЛЯЛАСЬ СТАЛЬ*) может быть прочитано как крик новорожденного мира.

⁴⁸ К десятилетию смерти вождя (1934) в популярном издании *Тридцать дней* публикуются воспоминания его многолетнего сподвижника, В. Бонч-Бруевича, в которых автор выдвигает на первый план фигуру Нечаева, которая подается как несправедливо забытая и подлежащая всемерной, как сказали бы теперь, «раскрутке». Вторая часть романа к этому моменту еще не опубликована.

но ему принадлежит ставшее популярным противопоставление Гамлета и Дон Кихота как вечных человеческих типов), прижилась, став доминантой внутреннего кодекса российских мечтателей?

Сопоставляя Гоголя и Рабле, Бахтин писал:

Образы и сюжетные ситуации Гоголя бессмертны, они — в большом времени. Явление, принадлежащее малому времени, может быть чисто отрицательным, только ненавистным, но в большом времени оно амбивалентно и всегда любо, как причастное бытию. Из той плоскости, где их можно только уничтожить, только ненавидеть или только принимать, где их уже нет, все эти плюшкины, собакевичи и проч. перешли в плоскость, где они остаются вечно, где они показаны со всей причастностью вечно становящемуся, но не умирающему бытию.

Смеющийся сатирик не бывает веселым. В пределе он хмур и мрачен. У Гоголя же смех побеждает все. В частности, он создает своего рода катарсис пошлости⁴⁹.

Сказанное, *mutatis mutandis*, может быть отнесено к роману Островского поскольку тот сохраняет карнавальную ноту: вспомним хотя бы мешочников Ваську и Мотьку в начале второй части, вполне годящихся в экземпляры «гротескного тела» (бахтинский термин), которых герой высаживает из поезда, переодевшись в кожанку спутницы: «она лучше любого мандата».

Выявление карнавальных истоков *Как закалялась сталь* открывает возможность новых исследовательских подходов, в том числе позволяя учесть особую *судьбу книги*, в которой решающую роль играет складывающаяся в условиях революционных преобразований публика («масса»), чающая нового неба и новой земли: «улица корчится безъязыкая» (Маяковский), на что *по-донкихововски* немыслимо не откликнуться.

Переключение энергии религиозной веры в революции вещь известная (и может задаваться в том числе фигурой трикстера). В свои двенадцать герой *Как закалялась сталь* все тропари, Новый и Ветхий завет знает назубок: «твердо знал, в какой день что произведено богом». Быть изгнанным из храма науки, в котором ему по плечу, сомнения нет, освоить созданное «за миллион лет» (по науке) не хуже, чем «за пять тысяч» (по закону божью), в железный век *исправления имен* всего и вся, нередко на свой страх и риск; пройдя через революционную бурю как Иов, с но-

⁴⁹ М. М. Бахтин, *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*, Худож. лит., Москва 1990, с. 536.

вой гармонью покорить Поднебесную без единого выстрела, так что спустя поколения на тебя стремятся быть похожи — это не Цезарь, не Александр Македонский (за которого стулья ломают): простой шепетовский электрик и монтер. «Кто что ни говори, а подобные происшествия бывают на свете: редко, но бывают» (Гоголь, *Нос*).

REFERENCES

- Fukuyama, Francis. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press, 1992.
- Аннинский, Леонид. “Обрученный с идеей (Судьба романа ‘Как закалялась сталь’ Н.А.Островского).” *Вехи памяти*. Аннинский, Лев А., Цейтлин, Евсей Л. (eds.). Москва: Книга, 1987: 5–93.
- Бахтин, Михаил М. *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*. Москва: Художественная литература, 1990.
- Беккер, Михаил. “Читатели Николая Островского.” *Красная новь*, 1936, по. 5: 233–236.
- Бузни, Евгений. *Литературное досье Николая Островского*, <<https://avidreaders.ru/read-book/literaturnoe-dose-nikolaya-ostrovskogo.html?p=1>>.
- Гаспаров, Михаил Л. *Записи и выписки*. Москва: НЛЮ, 2012.
- Горький, Алексей М. *Мать*, <[https://ru.wikisource.org/wiki/Мать_\(Горький\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Мать_(Горький))>.
- Горький, Алексей М. *Сказки об Италии*, <[https://ru.wikisource.org/wiki/Сказки_об_Италии_\(Горький\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Сказки_об_Италии_(Горький))>.
- Грин, Александр С. “Алые паруса.” Грин, Александр С. *Собрание сочинений в 6 томах*. Том 3. Москва, Библиотека “Огонек” 1980: 3–69.
- Каплер, Алексей Я. *Загадка королевы экрана*. Москва: Советская Россия, 1979: 181–203.
- Краснова, Наталья А. “Житийные мотивы в романе Николая Островского ‘Как закалялась сталь’,” <<https://www.dissercat.com/content/zhitiinye-motivy-v-romane-nikolaya-ostrovskogo-kak-zakalyalas-stal>>.
- Лотман, Юрий М. “Декабрист в повседневной жизни (Бытовое поведение как историко-литературная категория).” *Литературное наследие декабристов*. Ленинград: Наука, 1975: 25–74.
- Матвиенко, Ольга И. “Роман Н.А. Островского ‘Как закалялась сталь’ и морфологическое сознание 1930-х годов” <<https://www.dissercat.com/content/roman-n-ostrovskogo-kak-zakalyalas-stal-i-morfologicheskoe-soznanie-1930-kh-godov>>.
- Островский, Николай А. *Как закалялась сталь*. Москва: Правда, 1982 <[https://ru.wikisource.org/wiki/Как_закалялась_сталь_\(Островский\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Как_закалялась_сталь_(Островский))>.
- Пастернак, Борис Л. *Доктор Живаго*, <<https://boris-pasternak.su/proza/doktor-zhivago>>.
- Петрова, Наталья В. “Эволюция понятия прецедентный текст.” <<https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-ponyatiya-pretседentnyy-tekst>>.

ТРИКСТЕР КОРЧАГИН...

- Платонов, Андрей П. “Электрик Павел Корчагин (Памяти Н.А. Островского).” <<https://litlife.club/books/175152/read?page=27>>.
- Подлубнова, Юлия С. “Метажанры в русской литературе 1920 — начала 1940-х годов: Коммунистическая агиография и «европейская» сказка-аллегория.” <<https://www.dissercat.com/content/metazhanry-v-russkoi-literature-1920-nachala-1940-kh-godov-kommunisticheskaya-agiografiya-i->>.
- Розанов, Василий В. “Раненая” молодежь, <[https://ru.wikisource.org/wiki/«Раненая»_молодежь_\(Розанов\)](https://ru.wikisource.org/wiki/«Раненая»_молодежь_(Розанов))>.
- Толстая-Сегал, Елена. “К литературному фону книги: Как закалялась сталь.” *Cahiers du Monde Russe* 1981, no. 22–4: 375–399.
- Фурманов, Дмитрий А. *Мятеж*, <[https://ru.wikisource.org/wiki/Мятеж_\(Фурманов\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Мятеж_(Фурманов))>.
- Хейз, Ричард. *Отголоски Писания в Посланиях Павла*. Черкассы: Коллоквиум, 2011.
- Цветаева, Марина И. “Новая русская детская книга.” Цветаева Марина И. *Об искусстве*. Москва: Искусство, 1991: 289–294.
- Чехов, Антон П. “Мальчики.” *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*. Том 6. Москва: Наука, 1976: 424–429.
- Юнг, Карл Г. *Душа и миф: шесть архетипов*. Киев: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996.
- Янов, Александр Л. *После Ельцина. “Веймарская” Россия*. Москва: “КРУК”, 1995.

GRZEGORZ PRZEBINDAORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9581-0214>

Uniwersytet Jagielloński

JAK PUTIN ZAGOSPODAROWAŁ SOŁŻENICYNA

HOW PUTIN MADE USE OF SOLZHENITSYN

This article provides a comprehensive account of the meeting between Aleksandr Solzhenitsyn, a former Gulag prisoner and author of *The Gulag Archipelago*, who was exiled from the USSR, and Vladimir Putin, the elected President of Russia since 2000, who has a background in the KGB. The meeting, comprising two personal encounters in 2000 and 2007, as well as mutual positive references to shared values, provoked "righteous indignation" from former Russian dissidents turned democrats, as well as numerous epigones of communism in Putin's Russia, including apologists for the KGB. The former accused Solzhenitsyn of betraying the ideals of freedom, while the latter criticized Putin for meeting amicably with a man who had contributed to the collapse of the "glorious Soviet Union." Nevertheless, the author of this article concludes that there are grounds for Putin's imperialist invocation of the work of the late Solzhenitsyn, who had called for a revision of the "Leninist borders" with the now independent states of Ukraine, Kazakhstan and Estonia. This perspective is further underscored by Andrei Sakharov's reflection from 1974 that "ideologues have always been gentler than the politicians who follow them." However, it must be emphatically noted that Solzhenitsyn — who advocated for those border revisions exclusively through diplomacy and economic pressure — would undoubtedly disavow the current war and likely condemn it as loudly as he had always courageously denounced criminal communism. Last year, the widow of the great writer, Natalia Solzhenitsyn, joined the ranks of those who significantly support Putin in his ideological and military exploitation of Solzhenitsyn. By accepting yet another award from Putin, a person who once rendered such distinguished service in selflessly supporting her husband in his fight against communism is, unfortunately, definitively departing from her former path towards freedom.

Keywords: Putin and Solzhenitsyn, Solzhenitsyn on the new Ukraine, Kazakhstan and Estonia, literature on the crimes of politicians, Natalia Solzhenitsyn and Putin

Gdy Aleksander Sołżenicyn (ur. 11 grudnia 1918 roku) pożegnał się z tym światem w swoim podmoskiewskim domu w Troice-Łykowo kwadrans przed północą 3 sierpnia 2008 roku, to już nazajutrz (i długo potem) nieulubiane skądinąd przezeń media w cywilizowanym świecie rozpisywały się o jego gigantycznym wkładzie do dzieła obrony człowieka i narodów śmiertelnie pokrzywdzonych przez komunizm. W Polsce rzucał się w oczy pełen emocji komentarz Leszka Kołakowskiego na łamach „Gazety Wyborczej”:

JAK PUTIN ZAGOSPODAROWAŁ SOŁŻENICYNA

Wśród olbrzymów XX-wiecznej kultury europejskiej Sołżenicyn ma miejsce wyróżnione: zarówno przez to, że był nadzwyczajnie utalentowanym pisarzem, jak i przez to, że był ŚWIADKIEM, wielkim świadkiem najgorszych chwil, jakie ów wiek przeżył. Każde słowo jego powieści ocieka cierpieniem i nieszczęściem milionów ludzi, każde jest też okupione cierpieniami, jakie znosił sam autor za to, że mówił prawdę w warunkach, kiedy słowo prawdy było tak srodoze karane. Trudno wymierzyć ciężar tej prawdy dla losów świata¹.

Francuski znawca twórczości pisarza Georges Nivat wypowiadał się na łamach tej samej gazety w sposób następujący:

Umarł siłacz i wojownik. To on obalił komunizm sowiecki, a przynajmniej wydał krzyk, który uruchomił lawinę. Opublikowany w 1970 roku jego *Archipelag Gułag* zawrócił wielu zapatrzonych na komunizm i maoizm zachodnich intelektualistów z drogi fascynacji ZSRR. Zmienił całe nasze myślenie o XX wieku².

Jerzy Pomianowski — tłumacz wszystkich trzech tomów *Archipelagu Gułag* (*Архипелаг Гулаг*, 1973–1975), a także powieści *Krąg pierwszy* (*Б круге первом*, 1968), na pytanie, co czuł, tłumacząc Sołżenicyną, odrzekł „że był to człowiek, który odwrócił [przewartościował? — G.P.] znaczenie epoki”. I dodawał:

Rozmawiałem z nim wielokrotnie. Poczytuję to sobie za zaszczyt i naukę na całe życie. Nie wolno tego człowieka sądzić wyłącznie na podstawie tego, co można znaleźć w jego ostatnich dziełach, gdy występował jako rzecznik tak zwanej starej filozofii ruskiego ducha. Sądzić trzeba go po tym, co udało mu się osiągnąć. Sołżenicyn był jednym z nielicznych pisarzy, którzy wykazali, że słowo mocniejsze jest od materii. Jego słowa naprawdę wpłynęły na los świata, bo świadomość ludzką zmieniły nieodwracalnie³.

Adam Michnik z kolei dowodził, że

Sołżenicyn był dla Rosji dwudziestego wieku tym, kim dla Rosji wieku dziewiętnastego był Lew Tolstoj. Był legendą Rosji i — jak Tolstoj — jej kłopotliwym sumieniem. Stał się dla świata pierwszym znakiem Innej Rosji — Rosji niesowieckiej.

I dodawał:

Był także legendą moich przyjaciół i moją — ludzi opozycji demokratycznej. To on udowadniał rosyjskiej inteligencji i nam Polakom, że możliwe jest to, co wy-

¹ L. Kołakowski, *Wielki świadek zła komunizmu*, „Gazeta Wyborcza”, 5 VIII 2008, s. 16.

² G. Nivat, *Sołżenicyn, pisarz walczący*, tamże.

³ *Łagier za nazwanie Stalina pachanem*. Rozmowa z prof. Jerzym Pomianowskim, tamże, s. 14.

dawało się niemożliwe — że można przełamać barierę oportunizmu i strach; że można wypłuć knebel cenzury i autocenzury; że można przemówić głosem człowieka wolnego⁴.

W podobnym duchu wypowiadali się jeszcze — André Glucksman, Leopold Unger, Borys Strugacki. A nie były to wcale wypowiedzi w duchu *de mortuis nil nisi bene*, jako że oceniający tak gigantyczny dorobek Solżenicyna zwracali jednak tu i ówdzie uwagę, iż już na emigracji (1974–1994) oraz w ostatnich latach swego żywota w Rosji (1994–2008) pisarz nie we wszystkim musiał mieć rację. Podczas gdy Pomianowski wyrażał to nieco defensywnie: „Nie wolno tego człowieka sądzić wyłącznie na podstawie tego, co można znaleźć w jego ostatnich dziełach...”, Michnik ze swej strony wypowiadał otwarcie to, co wielu apologetów dawnego Solżenicyna — tego jeszcze z *Jednego dnia Iwana Denisowicza* (Один день Ивана Денисовича, 1962), *Kręgu pierwszego, Oddziału chorych na raka* (Раковый корпус, 1968) i *Archipelagu Gułag* — też wcześniej wyraźnie dostrzegło:

Nigdy nie zapomniałem tej lekcji Solżenicynowskiej, także wtedy, gdy został wygnany z Rosji i zaczął publikować książki, których treści nie umiałem zaaprobować. Razila mnie jego apologia epoki carskiej, wielkorosyjskiego nacjonalizmu i prawosławnego ekskluzywizmu, Nie rozumiałem jego pogardy dla demokracji zachodniej. Także później, po powrocie pisarza do Rosji w epoce Jelcyna, raziły mnie jego wypowiedzi na temat wojny czeczeńskiej czy kary śmierci⁵. To już nie był ten Solżenicyn, idol mojej młodości. Dziś — myślę — nie jest to najważniejsze⁶.

Sam sądzę, że ten katalog ostrych zarzutów wobec Solżenicyna na wygnaniu i już po powrocie do Rosji jest mimo wszystko niesprawiedli-

⁴ A. Michnik, *Solżenicyn — gigant XX wieku*, tamże, s. 2.

⁵ To dotyczyło jednak dopiero drugiej wojny czeczeńskiej już za Putina (1999–2009), podczas której Solżenicyn rzeczywiście wypowiedział się za karą śmierci wobec terrorystów z Czeczenii. Zob. Игорь Михайлович Мацкевич, 9 июня 2001 года писатель Солженицын выступил за возвращение смертной казни в России смертной казни в России, Международная общественная организация «Союз криминалистов и кримиологов», <http://crimescience.ru/news/9-июня-года-писатель-Солженицын-высту.html> (20.07.2025). Wszelako podczas pierwszej wojny czeczeńskiej za Jelcyna (1994–1996) Solżenicyn postulował, aby zezwolić zbuntowanej republice północnokaukaskiej na odejście z Federacji Rosyjskiej, tyle że „bez kozackich ziem po lewej stronie Tereku, które Chruszczow podarował Czeczenii po pijaku”. Zob. А. Солженицын, „Прямая линия” в „Комсомольской Правде”. Телефонный разговор с читателями, w: tegoż, „Прямая линия”: Надо думать об общей беде, авт.-сост. Н.Д. Солженицына, Издательство АСТ, Москва 2016, s. 99.

⁶ Tamże.

wy, bo nigdy nie był on jednak apologetą całej Rosji carskiej, chwając tylko te momenty, gdy silna centralna władza w państwie dopełniana była pracą *ziemstw* w terenie: „W Rosji to już było — ziemstwo, istniało ono nawet za Iwana Groźnego, potem zostało stłumione w okresach Piotra I i Katarzyny II, ale później odnowione za Aleksandra II”⁷ w latach 60. XIX wieku. Opinii zatem Michnika o „wielkorosyjskim nacjonalizmie”, „prawosławnym ekskluzywizmie” oraz „pogardzie dla demokracji zachodniej” Sołżenicyna można by spokojnie przeciwstawić to, co na łamach „Gazety Wyborczej” wypowiedział po śmierci pisarza Georges Nivat:

Sołżenicyn był demokratą, ale umiarkowanym. Uważał, że autorytaryzm jest lepszy niż demokracja grożąca powrotem dyktatury. Był nacjonalistą, ale umiarkowanym. I wreszcie był prawosławnym, ale także umiarkowanym⁸.

Nie można się też absolutnie zgodzić ze zdaniem rzuconym mało roztropnie przez Irenę Lewandowską — współtłumaczkę zarówno *Jednego dnia Iwana Denisowicza*, jak i wielu dzieł braci Strugackich — w rozmowie z rosyjskim pisarzem Borysem Strugackim, tzn. dyżurnym już wtedy od dawna wśród krytyków Sołżenicyna hasłem: „Uważał np., że Ukrainy w ogóle nie było, była tylko taka trochę inna Rosja”⁹. Uderza jednak fakt, że w tym katalogu pretensji wobec późnego Sołżenicyna, jaki stworzyli niezależnie od siebie na łamach „Gazety Wyborczej” na ogół bardzo dobrze dobrani jego międzynarodowi znawcy, kontakty pisarza po 2000 roku z Putinem zostały ledwie wzmiankowane, i to wcale nie proroczo:

Sołżenicyn w ostatnich 2–3 latach publicznie chwalił Władimira Putina, a Kreml wykorzystywał pisarza do uwiarygodnienia mocarstwowych aspiracji, co jednak nie spotkało się z dużym oddźwiękiem wśród współczesnych, zwłaszcza młodszych Rosjan. Ojczyzna Sołżenicyna nie była bowiem „Rosją 9 maja”, która — jak od czasów Putina — buduje swoją tożsamość i poczucie wielkości na coraz bardziej mitologizowanym zwycięstwie nad faszyzmem¹⁰.

⁷ Tamże, s. 97. Znacznie szerzej o historii Rusi i Rosji — o ich dobrych i złych, w opinii Sołżenicyna, okresach zob.: A. Солженицын, „Русский вопрос” к концу XX века, „Новый мир” 1994, nr 7, s. 135–176.

⁸ G. Nivat, *Sołżenicyn, pisarz walczący*, „Gazeta Wyborcza”, 5.08.2008, s. 16.

⁹ B. Strugacki, *On nie był zwykły*, tamże, s. 13. Ze względu na wagę tego tematu w stosunku do tytułowego *Jak Putin zagospodarował Sołżenicyna* będę niejednokrotnie i tutaj do niego w nowym kontekście powracać. O tym wielce złożonym, wyraźnie ewoluującym stosunku Sołżenicyna do Ukrainy — której wszak pisarz nigdy nie odmawiał prawa do istnienia, ale rzeczywiście pragnął, by pozostała ona przy Rosji — pisałem dwa lata temu na łamach „Przeglądu Rusycystycznego”. Zob. przypis 15.

¹⁰ T. Bielecki, *Młodzi Rosjanie już go nie rozumieją*, tamże, s. 13.

* * *

W ciągu kilkunastu lat po śmierci pisarza problem „Putin i Sołżenicyn” był oczywiście niejednokrotnie przedstawiany, często w takim stylu, jakby pisarz już propagował idee „putinizmu”, zanim jeszcze Putin w ogóle zdążył się pojawić na horyzoncie. W takim duchu napisany został dosłownie nazajutrz po śmierci Sołżenicyna choćby tekst Pawła Swiatienkowa *Солженицын как предтеча Путина* (2008, Sołżenicyn jako prekursor Putina), gdzie autor widzi takie „prekursorstwo” już w *Liście do przywódców Związku Radzieckiego* (*Письмо вождям Советского Союза*, 1974), posłaniu co prawda antykomunistycznym (głównie antymarksistowskim, jak Sołżenicyn marksizm pojmował¹¹), ale także krytycznym wobec demokracji. Dopełniło się potem, zdaniem Swiatienkowa, owo „prekursorskie pokrewieństwo” jeszcze w minitraktacie Sołżenicyna *Jak odbudować Rosję?* (*Как нам обустроить Россию?*, 1990), gdzie ogłoszona została potrzeba zachowania silnej władzy prezydenckiej w rodzącej się w bólach na gruzach ZSRR — nowej Rosji¹². Tyle że jest to zarzut nadzwyczaj powierzchowny, bo choć Sołżenicyn aż do końca życia był rzeczywiście twardo przekonany, że Rosja — ze względu na swoje ogromne geograficzne przestrzenie, przeróżne warunki klimatyczne, wielonarodowość i wieloreligijność — potrzebuje silnej władzy prezydenckiej, to jednak taka władza w centrum musi zostać dopełniona aktywnością *ziemstw* w terenie. W kwietniu 1996 pisarz konsekwentnie skrytykował zatem nadmiernie silną władzę prezydencką w Rosji obecnej przy jednoczesnej katastrofalnej słabości samorządu na prowincjach:

¹¹ A. Солженицын, *Письмо вождям Советского Союза*, YMCA-Press, Париж 1974, s. 11, 18–19, 22, 36–42. Tu i dalej przekłady z rosyjskiego, jeśli nie zaznaczono inaczej — G. P. Z kolei w *Черты двух революций* (1988, Cechy dwóch rewolucji) Sołżenicyn stara się dowieść, w jak przemożny sposób rewolucja francuska 1789 roku wpłynęła na rewolucję październikową (bolszewicką) w Rosji, potępiając z góry na dół obie. Zob. A. Солженицын, *Черты двух революций*, „Новый мир” 1993, nr 12, s. 196–210. Cytuję według pierwszego wydania krajowego — tekst napisany został w USA jeszcze w roku 1984, a po raz pierwszy ukazał się w 1988 w kwartalniku „Вестник русского христианского движения” (nr 158).

¹² П. Святенков, *Солженицын как предтеча Путина*, АПН. Агентство Политических Новостей Новости, 04.08.2008, <http://www.apn.ru/column/article20502.htm> (02.02.2025). Po rosyjsku tytuł brzmi znacznie bardziej donośnie aniżeli po polsku, jako że termin *предтеча* odnoszony jest w tamtejszej prawosławnej tradycji do samego Jana Chrzciciela („zapowiadający Chrystusa”).

JAK PUTIN ZAGOSPODAROWAŁ SOŁŻENICYNA

Dzisiaj u nas prezydent posiada w istocie prerogatywy carskie. Ma nawet siłę większą aniżeli car Mikołaj II po konstytucji roku 1905. [...] Byłby to ustrój normalny, gdyby funkcjonował narodowy samorząd. Ale już dziesięć lat nam go nie dają¹³.

Bardzo ważny natomiast tekst opublikowała już w kwietniu 2024 roku na łamach „Foreign Policy” Casey Michel, odnosząc się tam do faktów, że Sołżenicyn co prawda na kartach rzeczzonego *Jak odbudować Rosję?* wypowiedział myśl, iż jego kraj nie ma prawa zatrzymać Ukrainy siłą, ale w znacznie już późniejszych latach w Rosji — i za Ukrainy niepodległej — wielokrotnie powracał on do konieczności rewizji granic rosyjsko-ukraińskich¹⁴.

Tymczasem, gdy chodzi o wieloaspektową analizę problemu „Putin a Sołżenicyn”, to na uwagę zasługują przede wszystkim artykuły Bena A. McVickera, Roberta Horvatha i Andrzeja de Lazarego¹⁵, napisane jednak i opublikowane w odległych już — przy dzisiejszym, złowrogo dynamicznym biegu historii — latach 2011–2018. Stąd powstała pilna potrzeba odniesienia tytułowego problemu także do kontekstu obecnej wojny Rosji przeciwko Ukrainie.

JAK ZAGOSPODAROWAĆ ROSJĘ?

Wielu Ukraińców ma do dziś bardzo zasadnicze pretensje do Sołżenicyna, że w głośnej ongiś broszurze — w polskim tłumaczeniu noszą-

¹³ A. Солженицын, „Прямая линия” в „Комсомольской Правде”..., s. 97.

¹⁴ C. Michel, *How Aleksandr Solzhenitsyn Became Putin's Spiritual Guru. The strange story of a global literary hero who went on to inspire Russia's war on Ukraine*, Foreign Policy, 07.04.2024, <https://foreignpolicy.com/2024/04/07/putin-russia-nationalism-solzhenitsyn-became-putins-spiritual-guru-ukraine/> (02.02.2025). Już tylko dla całości obrazu dodam, że dowodziłem tego samego trzy miesiące wcześniej — w artykule napisanym na początku roku 2024, a opublikowanym na łamach „Przeglądu Rusycystycznego” dokładnie w tym czasie, co tekst Casey Michel. Zob. G. Przebinda, *Sołżenicyn wobec Ukrainy. Od łagrowego braterstwa do roszczeń terytorialnych i „antymajdanu”*, „Przegląd Rusycystyczny” 2024, nr 2 (186), s. 7–40.

¹⁵ R. Horvath, *Apologist of Putinism? Solzhenitsyn, the Oligarchs, and the Specter of Orange Revolution*, „The Russian Review” 2011 (April), nr 70, s. 300–318; B.A. McVicker, *The Creation and Transformation of a Cultural Icon: Aleksandr Solzhenitsyn in Post-Soviet Russia, 1994–2008*, „Canadian Slavonic Papers” / „Revue Canadienne des Slavistes” 2011 (June-Sept.-Dec.), vol. 53, nr 2/4, s. 305–333; A. de Lazari, „Русская идея” по-путински. Все гениальное просто, а философское — верно?, Михаил Гефтер, 21.05.2014, https://mostyeuropy.pl/sites/default/files/2022-06/Русская_идея_по-путински.pdf (02.02.2025). A. de Lazari, *Putin i Sołżenicyn*, „Nowa Europa Wschodnia” 2018, nr 2, s. 147–152.

cej jednak niefortunny tytuł *Jak odbudować Rosję?* — nie poparł on w połowie roku 1990, jak już należało, ukraińskiej niepodległości. Na gruncie polskim zarzuty te mogły być jeszcze bardziej uzasadnione, w sytuacji gdy tytuł przekładu autorstwa Juliusza Zychowicza — jaki ujrzał światło dzienne w roku 1991 w Krakowie — nie był adekwatny, a dziś, podczas wojny, sugerować nawet może odbudowę Rosji carskiej z granicami wychodzącymi daleko poza Ukrainę, Białoruś i cały Kazachstan. Nie tylko jako pomysłodawca i główny realizator tamtej krakowskiej edycji dziś widzę już bardzo wyraźnie, że po polsku ta broszura — w oryginale nosząca tytuł *Как нам обустроить Россию?* — powinna była zostać nazwana „Jak mamy zagospodarować Rosję?”, bo cisnące się tutaj pod pióro słowo „urządzić” posiada teraz zbyt wiele konotacji negatywnych, szczególnie w Polsce w odniesieniu do putińskiej Rosji.

Przed wszystkim jednak trzeba teraz zwrócić uwagę, że Solżenicyn w czerwcu 1990 roku opatrywał tytuł swego dziełka pytajnikiem, a w podtytule dodawał jeszcze bardziej skromne *Rozważania na miarę moich sił* (*Посильные соображения*). Ponadto kiedy ukazała się ta jego głośna praca, wcale jeszcze nie było pewne, czy Związek Radziecki w ogóle runie, więc dwa pierwsze zdania minitraktatu brzmiały dwadzieścia pięć lat temu aż nazbyt wyraziście i donośnie: „Godziny komunizmu dobiegają kresu. Ale jego betonowa konstrukcja jeszcze nie runęła”¹⁶.

Gdy chodzi o Ukrainę i Białoruś, to ówczesny Solżenicyn (podkreślając prawo pozostałych dwunastu republik związkowych do samodzielnego bytu) godził się — wszak tylko jako pisarz i myśliciel — na ich niepodległość, tyle że z wielkim bólem i poważnymi zastrzeżeniami terytorialnymi. Oto najważniejszy chyba fragment tamtej broszury sprzed ćwierćwiecza:

Nie sposób nie podzielać bólu z powodu śmiertelnych uderzeń, jakich Ukraina zaznała w sowieckiej epoce. Ale skąd ten rozmach: na żywo odrąbać Ukrainę (również tę, gdzie nigdy dawnej Ukrainy nie było, jak „Dzikie Pola” koczowników — Nowa Rosja [jednak Noworosja — G.P.] czy Krym, Donbas i niemal do Morza Kaspijskiego). I skoro „samookreślenie narodu”, to właśnie naród powinien swój przyszły los określić *sam*. Bez ogólnonarodowego referendum nie można tej sprawy rozstrzygać. [...]

[...] Oczywiście: gdyby naród ukraiński *faktycznie zapragnął* się oddzielić, nikt nie będzie śmiał zatrzymywać go siłą. Ale kraj to w swej rozległości różnorodny

¹⁶ A. Solżenicyn, *Jak odbudować Rosję? Rozważania na miarę moich sił*, przeł. J. Zychowicz, Wydawnictwo Arka, Kraków 1991, s. 5.

JAK PUTIN ZAGOSPODAROWAŁ SOŁŻENICYNA

i tylko *miejscowa* ludność może rozstrzygać o losie swojej miejscowości, swojego obwodu, każda zaś mniejszość narodowa w takim regionie, jaka przy tym powstanie, powinna być tak samo wolna od wszelkiego przymusu¹⁷.

Gdy pochylamy się nad tymi rozważaniami w czasie wojny, to mogą się one jawić jako wyraz wielkoruskiego imperializmu Sołżenicyna, niechby nawet „dobrotliwego” — tyle że w tamtym przełomowym dla całej Europy roku 1990 absolutnie nie były one takie. Te bowiem fundamentalne kwestie, które Sołżenicyn podnosił w stosunku do Ukrainy ze swego, rzeczywiście wielkoruskiego punktu widzenia, jawiły się wtedy jako naprawdę realne. Jaskrawy dowód możemy odnaleźć w niezauważonym wystarczająco aż dotąd ani na polskim, ani na ukraińskim gruncie wywiadzie, jakiego udzielił w pierwszej połowie roku 1991 Natalii Gorbaniewskiej dla paryskiego kwartalnika „Kontynent” sam Jerzy Giedroyc. Gorbaniewska zasugerowała mu ten wielki temat: „Należy oczywiście przypomnieć, że ‘Kultura’, wnosząc ogromny wkład w normalizację stosunków polsko-rosyjskich, jednocześnie przypominała, że między Polską a Rosją leżą jeszcze Ukraina, Białoruś i Litwa”. Na co Giedroyc odpowiedział w duchu ówczesnego Sołżenicyna, i to stuprocentowo:

Jeśli chodzi o dążenie do niepodległości takich krajów jak Ukraina czy Litwa, w najwyższym stopniu je popieramy. Jednak nie można zapominać o wielu pojawiających się problemach. Na przykład, jeśli mówimy o Białorusi, należy zdawać sobie sprawę, że rusyfikacja w tym kraju zaszła bardzo daleko, i dziś nie wiem, czy nie jest już za późno, aby mówić o jej niepodległości.

Kiedy zaś mowa o Ukrainie, również trzeba brać pod uwagę, że znaczne obszary tego kraju, zwłaszcza Lewobrzeże, zostały w dużej mierze zrusyfikowane. Dlatego zawsze podkreślaliśmy — a nasze stanowisko w tej sprawie zostało opublikowane w „Kontynencie” — że kwestie te powinny być rozstrzygane w drodze plebiscytu. Nie można żądać, aby granice Ukrainy przebiegały dokładnie tak, jak oni sobie to wyobrażają, ponieważ jest to kwestia woli mieszkańców. Istnieje wiele regionów, które chcą być częścią Rosji, czują się z nią związane, i tę kwestię należy rozwiązać¹⁸.

Gorbaniewska — która na kwestię ukraińską patrzyła wówczas identycznie jak redaktor „Kultury” (co wiem także z ówczesnych z nią kontaktów) — uściśliła w rozmowie już wydrukowanej, że przywołana przez Giedroycia „deklaracja ukraińska” ukazała się w dwuna-

¹⁷ Tamże, s. 12–13.

¹⁸ E. Гедройц, *Это вселяет надежду*. Беседу с главным редактором журнала „Культура” Е. Гедройцем ведет Н. Горбаневская, „Континент” 1991, nr 68, s. 378.

stym numerze „Kontynentu” (1977)¹⁹, a trzeba też koniecznie dodać, że nieco wcześniej ujrzała ona światło dzienne po polsku w majowym numerze paryskiej „Kultury”. I tam właśnie czytamy:

Wysunęliśmy w naszej deklaracji na czoło Ukraińców jako największy w ramach ZSSR naród podbity; i jako naród najuparciej — obok Litwinów — dążący do wywalczenia sobie niezależnego bytu państwowego. W każdym razie dążymy do stworzenia takiej sytuacji, w której Ukraińcy mogliby wypowiedzieć się swobodnie, czy chcą niezależnego bytu państwowego²⁰.

W „Kulturze” ze strony polskiej deklarację podpisali — redaktor naczelny Giedroyc, Gustaw Herling-Grudziński, Józef Czapski, Zbigniew Byrski, Józef Łobodowski, Dominik Morawski, Aleksander Smolar, a ze strony emigracyjnej Rosji — Gorbaniewska, Władimir Maksimow, Władimir Bukowski, Wiktor Niekrasow, Andriej Amalrik, a w „Kontynencie” dołączył jeszcze do tego dostojnego grona Aleksander Galicz.

Zadziwiające wszelako, że ani Giedroyc, ani Gorbaniewska nie zauważyli, iż w „Kontynencie” ów obecny w „Kulturze” passus o plebiscycie w Ukrainie w ogóle się nie pojawił, stąd rosyjska wersja deklaracji ukraińskiej wybrzmiała w kwestii nieodległości jeszcze bardziej ostro. I niewykluczone, że dlatego właśnie odmówili jej podpisania dwaj najwięksi wrogowie sowieckiego reżimu — Andriej Sacharow w kraju i Aleksander Sołżenicyn na wygnaniu. To, z jakich powodów nie podpisał deklaracji Czesław Miłosz, wymagałoby jeszcze osobnego zbadania.

Podkreślmy przy okazji jeszcze fakt niebagatelnej ewolucji poglądów w kwestii ukraińskiej u samego Jerzego Giedroycia. Jako główny autor deklaracji z 1977 roku podkreślał on wraz z innymi, że na postulowanym plebiscycie Ukraińcy powinni się byli wypowiadać, czy są w ogóle zainteresowani niepodległością dla swojego kraju. W rozmowie natomiast z Gorbaniewską na początku roku 1991 mówił już tylko o plebiscycie w sprawie przynależności państwowej na rosyjskojęzycznych terenach ówczesnej Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Jeżeli więc liczni Ukraińcy chóralnie potępiali Sołżenicyna za jego proplebiscytowe wypowiedzi z 1990 roku, to winni byli oni konsekwentnie zachować się podobnie w stosunku do Giedroycia. Choć oczywiście sam muszę tutaj dobitnie podkreślić, że podobna postawa wobec dwóch ludzi aż tak zasłużonych dla upadku ZSRR — a więc także i dla ostatecznego zaistnienia Ukrainy nie-

¹⁹ *Заявление по украинскому вопросу*, „Континент” 1977, nr 12, s. 210–211.

²⁰ *Deklaracja w sprawie ukraińskiej*, „Kultura” 1977, nr 5 (356), s. 47.

podległej — nosi znamiona ahistorycznego prezentyzmu, naprawdę niewiele wyjaśniającego z realnego biegu dziejów. Szczególnie dziś naprawdę warto przeczytać bez uprzedzeń traktat *Jak odbudować Rosję?* — a szczególnie rozdziały drugiej (zamykającej) części *Nieco dalej wprzód (O formie państwowej, Partie, Demokracja małych obszarów, Ziemstwo)* — aby z łatwością skonstatować, że Sołżenicynowski projekt ograniczenia centrum władzy na rzecz wspomnianej „demokracji małych obszarów” nie ma nic wspólnego z późniejszym, lawinowo właśnie centralizującym Rosję putinizmem²¹.

GKCZP — PRÓBA RESTAURACJI ZSRR

Czternaście miesięcy po tym, jak Sołżenicyn napisał swój minitraktat *Jak odbudować Rosję?*, z jego ważkimi dwoma pierwszymi zdaniami: „Godziny komunizmu dobiegają kresu. Ale jego betonowa konstrukcja jeszcze nie runęła” — złowrogiej aktualności nabrała i jego kolejna fraza: „I obyśmy — zamiast dostąpić wyzwolenia — nie zostali przygnieceni jego gruzami”. Oto bowiem 19 sierpnia 1991 roku grupa twardogłowych liderów ciągle funkcjonującej w ZSRR — KPZR podjęła próbę zbrojnego puczu przeciwko twórcy pieriestrojki Michaiłowi Gorbaczowowi, będącemu od 15 marca 1990 roku pierwszym, ale i ostatnim w dziejach prezydentem Związku Radzieckiego. Sołżenicyn ze swej strony, który za główne zło niszczące od wewnątrz Rosję uważał niezmiennie komunizm — jako przywleczony z Zachodu bolszewicki marksizm — potraktował wydarzenia z sierpnia 1991 roku nie jako „pucz”, ale próbę umocnienia władzy ludzi już krajem rządzących:

Utworzenie GKČP lekkomyślne języki określiły mianem „puczu”. Termin ów w żadnym razie nie jest usprawiedliwiony. „Pucz” to zawsze przewrót — jakaś grupa obala istniejącą władzę, zajmując jej miejsce. A 19 sierpnia to przecież trzymająca już władzę grupka podjęła próbę umocnienia swego słabnącego położenia²².

Sołżenicyn posuwa się do twierdzenia, że w tym nieudanym pseudo-przewrocie brał pośrednio udział sam Gorbaczow:

Uczestniczyła w tym nawet i władza w swoim pełnym składzie, jako że chytre ukrycie się Gorbaczowa w Forosie [na południu Krymu — G.P] nikogo zwieść nie

²¹ А. Солженицын, *Как нам обустроить Россию? Посильные соображения*, YMCA-Press, Париж 1990, s. 28–30, 38–39, 39–41, 41–43.

²² А. Солженицын, *Угодило зёрнышко промеж двух жерновов. Очерки изгнания. Часть четвёртая* (1987–1994), „Новый мир” 2003, nr 11, s. 70.

mogło — ten bowiem, znany ze swego nieustającego niezdecydowania, zabezpieczał się po prostu na wypadek niepowodzenia²³.

I jeszcze taki niesłychanie istotny — również z punktu widzenia tematu „Putin i Sołżenicyn” — passus z emigracyjnych wspomnień pisarza o wydarzeniach z owego sierpnia 1991 roku:

Gdy zobaczyliśmy w telewizji, jak znoszą dźwigiem butelkowaty pomnik po trzykroć przekłętego Dzierżyńskiego — jakże było nie wzruszyć się sercu zekowemu? W *Archipelagu* już wyznawałem, że jestem pryncypialnym przeciwnikiem Wielkich Rewolucji, ale teraz całym sercem byłem za tym buntowniczym, więziennym zrywem. A 21 sierpnia czekałem i pragnąłem całym sercem natychmiastowego buntowniczego pogromu przez tłum Wielkiej Łubianki. Tłum ów, zasilony już prostym narodem, bez trudu by tego dokonał, a przy takich efektach cały bieg „rewolucji” potoczyłby się inaczej, mógłby doprowadzić do prędkiego oczyszczenia. Tyle że „ameboidalni” nasi demokraci zatrzymali tłum i na własną zgubę zachowali stare KGB i KPZR, a i wiele jeszcze podobnego z tejże skarbonki²⁴.

Zgoła inaczej opisał już całkiem współcześnie tamte wydarzenia Andriej Kozyriew, wtedy jeszcze wysokiego szczebla pracownik MSZ, a po puczu minister spraw zagranicznych Rosji:

Pewnego dnia zapytałem Jelcyna, dlaczego w ostatnim dniu puczu zatrzymał tysiące protestujących, zamierzających wziąć szturmem główny budynek KGB [na Łubiance — G. P]. A potem zablokował demokratów Rosji, którzy chcieli za przykładem Europy Wschodniej dokonać demontażu tajnej policji i przeprowadzenia lustracji. Odpowiedział, że KGB to jedyna funkcjonująca struktura ze starego reżimu. Była ona oczywiście przestępcza, jak wszystkie pozostałe. Ale gdybyśmy ją zniszczyli, moglibyśmy się zderzyć z pełnym chaosem. Miałem przeciwnie zdanie, ale zmilczałem²⁵.

Dodajmy, że tak jak lwia większość innych wpływowych osób z ówczesnego otoczenia pierwszego prezydenta Rosji — Borysa Jelcyna.

LIST SOŁŻENICYNA DO JELCYNIA O GRANICACH ROSJI (30 VIII 1991)

Nader istotne z punktu widzenia problematyki „Sołżenicyn a Putin” są jeszcze te fragmenty amerykańskich wspomnień pisarza *Wpadło*

²³ Tamże.

²⁴ Tamże, s. 71.

²⁵ А. Козырев, *Жар-птица*. Перевод с английского Владимира Знаменского, дополненный автором с учётом событий, случившихся после выхода американского издания, и интересов русскоязычного читателя, Freedom Letters, Нью-Йорк 2024, s. 42.

ziarno między żarna (*Угодило зёрнышко промеж двух жерновов*, 1998–2003), gdzie odnosi się on z potępieniem także do „parady suwerenności” wielu dotychczasowych republik związkowych — Ukrainy, Uzbekistanu, Kazachstanu oraz innych — w ich „leninowsko-stalinowskich”, jak to niezmiennie podkreślał będzie aż do śmierci, granicach quasi-państwowych:

Czterdziestoosmiodzinny przewrót nie rozplynał się po prostu w słowną pianę, bo ta natychmiast stwardniała i nowymi, ostrymi żebarami posiekała ciało Rosji. Przeżywszy w bezpieczeństwie wydarzenia moskiewskie i upewniwszy się co do ich ostatecznego rezultatu, komunistyczni gospodarze „republik związkowych” — Krawczuk, Nazarbajew, Karimow i inni — w ciągu owych czterdziestu ośmiu godzin przemienili się w zajadłych lokalnych nacjonalistów i jeden za drugim poogłaszali „rozbrat i suwerenność” w fałszywych leninowsko-stalinowskich granicach²⁶.

Ze wspomnień Sołżenicyna jawnie wynika, że tak jak pragnął on „całym sercem” w tamtych sierpniowych dniach zburzenia do fundamentów Wielkiej Łubianki i w ogóle likwidacji całego KGB, to tak samo gorąco wyczekiwał zarazem, że Jelcyn sprzeciwi się podczas ówczesnej „parady suwerenności” bezprawnym „leninowsko-stalinowskim granicom” republik związkowych. I planował nawet napisać w tej kwestii dramatyczny list otwarty do Jelcyna: „Moim impulsem było natychmiastowe opublikowanie krótkiego otwartego listu do Jelcyna, aby nie uznawać granic administracyjnych między republikami za granice państwowe! I zachować prawo do rewizji!”²⁷. Odwiodła go jednak skutecznie od takiej myśli żona Natalia Dmitrijewna i ostatecznie skończyło się na napisanym 30 sierpnia 1991 roku — też wcale niebagatelny — dłuższym prywatnym liście pisarza do prezydenta Rosji, dziś już powszechnie zapomnianym. Jednak ze względu na wagę posłania warto przywołać niżej jego główne fragmenty:

Drogi Borisie Nikołajewiczu! Korzystając z możliwości dostarczenia tego listu bezpośrednio w Pańskie ręce, chciałbym wyrazić podziw dla Pańskiej odwagi i zarazem odwagi wszystkich tych ludzi, którzy otaczali Pana w tamtych dniach i nocach. Dumny jestem, że rosyjski naród odnalazł w sobie siłę, aby obalić ten najtrwalszy i najbardziej uporczywy reżim totalitarny na Ziemi. Dopiero teraz, a nie sześć lat temu [w 1985 r., gdy zaczęła się pieriestrojka — G.P.], rozpoczyna się prawdziwe wyzwolenie zarówno naszego narodu, jak i — w dalszej perspektywie — republik na peryferiach.

²⁶ А. Солженицын, *Угодило зёрнышко промеж двух жерновов. Очерки изгнания...*, s. 71.

²⁷ Tamże, s. 72.

Obecnie znajduje się Pan w wirze wydarzeń i pilnych decyzji, gdzie wszystko naraz wydaje się bardzo ważne. Jednak śmiem przebijać się do Pana z tym listem, jako że istnieją decyzje, których później *nie będzie się już dało naprawić*. [...] Jest to szczególnie istotne w odniesieniu do granic z Ukrainą i Kazachstanem, jakie zostały arbitralnie wyznaczone przez bolszewików. Rozległe południe dzisiejszej USRR [Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej — G.P.] (Noworosja) oraz wiele terenów Lewobrzeża nigdy nie należały do historycznej Ukrainy, nie wspominając już o kaprysie Chruszczowa z Krymem. A skoro we Lwowie i Kijowie wreszcie obalają pomniki Lenina, to dlaczego kurczowo trzymają się niczym świętych — fałszywych leninowskich granic, wyznaczonych po wojnie domowej z taktycznych pobudek tamtej chwili? Również południowa Syberia za swoje [antybolszewickie — G.P.] powstania w 1921 roku oraz Kozacy uralscy i syberyjscy za swój opór wobec bolszewików zostali siłą odłączeni od Rosji i przyłączeni do Kazachstanu²⁸.

Jelcyn odniósł się do Sołżenicyna z estymą, ale stanowczo zapowiedział, że żadnych rewizji granic z żadną sąsiednią republiką nowa Rosja nie przewiduje. Poniżej te najważniejsze — także z dzisiejszego punktu widzenia — ostatnie akapity listownej odpowiedzi Jelcyna, sformułowanej 24 września 1991 roku:

Wydarzenia sierpnia 1991 roku były ogromnym uderzeniem w imperium komunistyczne. Dawne ZSRR przestało istnieć, ale zostały narody, które przez stulecia żyły obok siebie. Dzisiaj stało się szczególnie widoczne, że w głębinach rozwijającego się imperium rozwijały się powiązania oparte na równouprawnieniu, wolnym wyborze i wzajemnemu zainteresowaniu współpracą. Uważam, że jest to silniejsza i bardziej zdrowa podstawa dla [przyszłego — G.P.] Związku aniżeli przemoc i przymus²⁹.

Sołżenicyn przyjął tę odpowiedź z sarkazmem, najpierw pisząc, że musiał czekać na reakcję Jelcyna „prawie miesiąc”, następnie szy-

²⁸ А. Солженицын, *Письмо президенту Ельцину* (30 августа 1991), w: tegoż, *Публицистика*. В трех томах. Составление и пояснения Натальи Дмитриевны Солженицыной, Верхне-Волжское Книжное Издательство, Ярославль 1995–1997, т. 3 (1997): *Статьи, письма, интервью, предисловия*, s. 353–354. To samo: А. Солженицын, *Письмо президенту Ельцину о границах России*, w: tegoż, *Угодило зёрнышко промеж двух жерновов. Очерки изгнания* (Собрание сочинений, т. 29), Вебкнига 2021, s. 504. W sieci: А. Солженицын, *Письмо с поддержкой Б.Н. Ельцина и предложения об „обустройстве” России* (+ поручение Б.Н. Ельцина, поручение Д. Рюрикова), Ельцин Центр, 30.08.1991, <https://yeltsin.ru/archive/paperwork/18321/> (02.02.2025).

²⁹ Б.Н. Ельцин — А.И. Солженицыну, w: А. Солженицын, *Угодило зёрнышко промеж двух жерновов. Очерки изгнания* (Собрание сочинений, т. 29). W sieci: Б.Н. Ельцин, *Ответное письмо А.И. Солженицыну* (копия), Ельцин Центр, 12.09.1991 <<https://yeltsin.ru/archive/paperwork/18322/>> (02.02.2025).

dząc, że list prezydenta sformułowany został w „napuszczonym stylu” i z „dobrotliwymi zapewnieniami, że Rosja jest na właściwej drodze”. A przecież — ironizował pisarz — „ona, Matuszka, wszystko znieść może”, na koniec pytając: „Tylko jak długo jeszcze?”³⁰. My zaś zapytajmy, czy nie jest to już aby takie pojmowanie granic ogłaszającej właśnie niepodległość Ukrainy, jakie zademonstruje brutalnie w stosunku do w pełni niepodległego państwa w roku 2014 Władimir Putin, dokonując wtedy aneksji Krymu, a po 24 lutego 2022 roku — rozpętując i kontynuując po dziś dzień bezprzykładnie krwawą wojnę przeciwko temu sąsiadowi? Tym bardziej że nawoływania do rewizji granic Rosji z Ukrainą wypływać będą systematycznie spod pióra Sołżenicyna aż do jego śmierci w sierpniu roku 2008.

SOŁŻENICYN O REWIZJI GRANIC Z TRZEMA NOWYMI REPUBLIKAMI

W omawianym już w poprzednim fragmencie posłaniu Sołżenicyna do Jelcyna z 30 sierpnia 1991 roku, pisany jeszcze w Cavendish w stanie Vermont (USA), autor *Archipelagu Gułag* podnosił nie tylko kwestię granic Rosji z rodzącą się niepodległą Ukrainą, ale także z Kazachstanem i — o dziwo — w trzecim rządzie z Estonią. Ten prawdziwy egoizm narodowy Sołżenicyna jest tym bardziej godny analizy, że — jak to on wielokrotnie i wcześniej, i potem podkreślał — czuł się z tymi dwoma krajami oraz ich głównymi narodami szczególnie mocno powiązany. Gdy chodzi o pierwszym rządzie o Ukrainę, to lubił podkreślać swoje półukraińskie pochodzenie po matce („nieomal pełnej Ukraince”), której ojciec (a dziad Sołżenicyna) był Ukraińcem stuprocentowym (zamordowanym przez GPU): „Jego żywa mowa i pouczenia życiowe w języku ukraińskim do dziś brzmią mi jak żywe w uszach. Sam po ukraińsku biegle nie mówię, ale rozumiem wszystko”³¹.

Gdy zaś chodzi o Estonię, to przez dwie zimy lat 1965–1967 — w sumie całe sto czterdzieści sześć dni — pisarz chował się skutecznie podczas pisania *Archipelagu Gułag* u swojego starszego o pokolenie

³⁰ А. Солженицын, *Угодило зёрнышко промеж двух жерновов. Очерки изгнания...*, s. 72.

³¹ А. Солженицын, *Пасхальное обращение к канадским украинцам*, 3 мая 1976, w: tegoż, *Собрание сочинений*, YMCA-Press, Вермонт–Париж 1978–1991, t. 10 (1983): *Публицистика. Общественные заявления, интервью, пресс-конференции...*, s. 204.

przyjaciela zeka Arnolda Suzi (1896–1968) w jego chutorze Kopli-Märdi pod Tartu. Potem Sołżenicyn określił to miejsce z wdzięcznością jako Kryjówkę (*Укрывище*): „Gdyby wpadło tam KGB, to zbiorowy jęk, przedśmiertny szept milionów i wszelkie niewypowiedziane świadectwa zabitych — wszystko byłoby w ich rękach, nigdy bym tego już nie odbudował, głowa by nie podołała”³². Wszelako gdy chodzi o granice nowej Rosji z niepodległą Estonią, to autor *Archipelagu...* wypowiadał się 30 sierpnia 1991 roku w posłaniu do Jelcyna zdecydowanie „po rosyjsku”, a zarazem tradycyjnie — w duchu antylenińskim:

Beztroski leninowski sownarkom, w zamian za uznanie swego reżimu, pospiesznie oddał Estonii (2 lutego 1920 r.) kęs starej ziemi pskowskiej ze świętościami Peczor i Izborska, a także zamieszkałą przez wielu Rosjan — Narwę. Teraz zatem [1991], akceptując bez zastrzeżeń oderwanie Estonii, nie możemy jednocześnie utrwalić i tej naszej utraty³³.

Tutaj musimy jednak dodać, że w przypadku Izborska i Peczor, Sołżenicyn dramatycznie się myli, bo po okresie rzeczywistej przynależności do przedwojennej Estonii po 1920 roku oraz po latach radzieckiej i niemieckiej okupacji podczas II wojny światowej, już po 1944 i 1945 roku obie te miejscowości zostały administracyjnie przeniesione do Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej i tam konsekwentnie po rozpadzie ZSRR pozostały. Narwa natomiast, wbrew zaleceniom Sołżenicyna, 30 sierpnia AD 1991, tak jak była od 1920 roku — po traktacie radziecko-estońskim w Tartu z 2 lutego 1920 roku — tak też pozostała przy nowej, niepodległej od 20 sierpnia 1991 roku, Estonii.

Z listu Sołżenicyna do Jelcyna wynika jednak, że pisarz uważał granice wybijających się właśnie na niepodległość Ukrainy, Kazachstanu, Estonii za nadal nieostateczne, możliwe zatem do zakwestionowania przez władze nowej Rosji. Niemały paradoks polega też na tym, że Sołżenicyn uważać będzie potem aż do końca życia, iż głównym zaniechaniem ludzi z Jelcynem na czele, którzy pokonali sierpniowych „puczystów”, było nie tylko pozostawienie przy życiu owej Wielkiej Łubianki, czyli KGB, ale i wypuszczenie z rozpadającego się ZSRR kilku ważnych krajów w ich „leninowsko-stalinowskich gra-

³² А. Солженицын, *Бодался телёнок с дубом. Очерки литературной жизни*, Издание 2-е, исправленное и дополненное. Редактор Н.Д. Солженицына, „Согласие”, Москва 1996, s. 207 (rozdz. *Прорвало!*).

³³ А. Солженицын, *Письмо президенту Ельцину* (30 августа 1991)..., s. 354.

nicach”. W owym liście do pierwszego prezydenta FR znajduje się jeszcze i taki passus: „Na szczęście, zanim jeszcze zdążyłem dopisać te słowa, już dał Pan do zrozumienia, że Rosja zachowuje sobie prawo do rewizji granic z niektórymi odłączającymi się republikami”, przy czym pisarzowi chodziło teraz głównie o Ukrainę i Kazachstanem, których granice „zostały arbitralnie wyznaczone przez bolszewików”³⁴.

Kontekst tego fragmentu, z dalszym dramatycznym biegiem wydarzeń, sam Sołżenicyn objaśnił niebawem szerzej w emigracyjnym dzienniku *Wpadło ziarno między żarna*. Czytamy tam zatem najpierw, że pisarz w efekcie pożałował, iż uległ naporowi żony Natalii (nazywanej przezeń „Alą”) i nie napisał od razu, tak jak planował, krótkiego listu otwartego do Jelcyna. Ten zaś znany nam już list dłuższy — wysłany przez „Alę” faksem do Andrieja Kozyriewa („nie ten koń”, ironizował przy okazji pisarz, czyniąc aluzję do prozachodniej postawy polityka) — ze względu na jego ówczesny sekretny charakter żadnego wpływu na wydarzenia mieć nie mógł. Gdy natomiast chodzi o słowa z listu, że Jelcyn — „na szczęście” — „dał do zrozumienia, iż Rosja zachowuje sobie prawo do rewizji granic z niektórymi odłączającymi się republikami”, to Sołżenicyn objaśniał to w swoim amerykańskim dzienniku jak następuje:

Bardzo żałuję, że zmarnowałem czas [chodzi o te dziesięć dni przerwy między „puczem” a listem do Jelcyna — G.P.], bo akurat wzmocniłbym przekaz prezydenckiego sekretarza prasowego Pawła Boszczanowa, jaki nadszedł dwie doby potem [to jest 26 sierpnia 1991 r., czyli dwa dni po ogłoszeniu przez Ukrainę Deklaracji Niepodległości]. Z otoczenia Jelcyna jeden tylko Paweł Boszczanow odważył się ogłosić gromko, że „Rosja rości sobie prawo do rewizji granic z niektórymi republikami”³⁵ (to jest prawo — do pamięci politycznej, do napomnień podczas pertraktacji i do nacisku dyplomatycznego). Boże — jakież gniewny szum o „rosyjskim imperializmie” od razu powstał! Nie tylko w zaangażowanych Stanach Zjednoczonych, ale nawet jeszcze głośniejszy ze strony moskiewskich radykalnych demokratów szkoły sacharowowskiej (Jelena Bonner, Leonid Batkin i legion innych). A Jelcyn natychmiast się wystraszył, że zostanie „imperialistą” i będzie oskarżony, iż rwie się do dyktatury, więc wysłał w trybie pilnym do Ki-

³⁴ Tamże, s. 353.

³⁵ Dodajmy, że oprócz Litwy, Łotwy i Estonii, z którymi Rosja już wcześniej podpisała stosowne obopólne porozumienia. Zob. В. Владимиров, *Забитый ультиматум*, Совершенно Секретно, 10.08.2021, <https://www.sovsekretno.ru/articles/istoriya/zabytyy-ultimatum/?ysclid=m3toe7gcq044316703202.02.2025>. Wychodzi więc na to, że i „odważny Boszczanow” nie zaspokoił ówczesnych roszczeń Sołżenicyna, skoro godził się na oddanie Estonii — „rosyjskiej Narwy”.

jowa i do Alma-Aty [wiceprezydenta] Ruckiego, aby tam skapitulował, co ten wypełnił. Oj, słabe się okazały rosyjskie nerwy w obliczu ukraińskich *samostijników* i azjatyckiego naporu (Jaki tam Krym? — a przecież ukraiński nigdy nie był. A o Flocie Czarnomorskiej to już nawet o pomyśleć zapomnieli)³⁶.

Wspominana krytycznie przez Solżenicyna, jako zanadto proukraińska, wdowa po Sacharowie Jelena Bonner jeszcze w roku 1977 — w Paryżu w mieszkaniu Władimira Maksimowa, jak zaświadczył inny uczestnik spotkania, Gustaw Herling-Grudziński — „odskoczyła od sprawy ukraińskiej jak oparzona, mówiąc otwarcie, że jest ona dla inteligencji rosyjskiej szczególnie delikatna i że jej mąż nie może sobie pozwolić na zabranie tu głosu”. Chodzi, przypomnijmy, o znaną nam już z rozmowy Gorbaniewskiej z Giedroyciem rosyjsko-polską „deklarację ukraińską”, opublikowaną wiosną 1977 roku w rosyjskim paryskim „Kontynencie” i w polskiej paryskiej „Kulturze”. Herling uściśla:

Sformułowałbym stanowisko Sacharowów tak: plebiscyt owszem, skoro winien on być prawem wszystkich narodów, lecz nie wierzymy w ukraińskie dążenia separatystyczne; są one marotą [manią — G.P.] ukraińskich emigrantów. To po pierwsze, a po drugie, nie ma ani powodu, ani potrzeby wyłączać Ukraińców jako naród najbardziej rzekomo świadomy swych aspiracji i celów³⁷.

Jak widać, Jelena Bonner — a byłoby i tak zapewne z Andriejem Sacharowem, gdyby nie zmarł nagle 14 grudnia 1989 roku — przeżyła wobec niepodległości Ukrainy ewolucję fundamentalną, a już szczególnie w sytuacji, gdy sąsiedni kraj zdołał się z niemałym trudem jednak wybić na tę, podawaną przez nią dawniej w wątpliwość, niepodległość. Solżenicyn takiej ewolucji niestety nie przeżył, bronił się jednak zawsze tym, że chciał, aby nowa Rosja osiągnęła „prawidłowe granice” z Ukrainą nie metodą wojny, ale pertraktacjami i metodami nacisku dyplomatycznego. Gigantyczny problem polega tu wszak na tym, że walczący obecnie o te same granice Putin przeszedł już w roku 2014 roku do metod parawojennych, przekształcając je po 24 lutego 2022 roku w regularną wojnę przeciwko Ukrainie.

³⁶ A. Солженицын, *Угодило зёрнышко промеж двух жерновов. Очерки изгнания...*, s. 72.

³⁷ G. Herling-Grudziński, *List do Jerzego Giedroycia z 24 października 1977*, w: G. Herling-Grudziński, *Dzieła zebrane*, red. W. Bolecki, t. 14: *Korespondencja z Jerzym Giedroyciem*, vol. 3: 1976–1996, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2018, s. 117–118.

„MAŁOIMPERIALNE” REFERENDUM NIEPODLEGŁOŚCIOWE W UKRAINIE (1 XII 1991)

W znanym nam już dobrze z parokrotnych odwołań posłaniu do Jelcyna z 30 sierpnia 1991 roku Solżenicyn chciał skłonić prezydenta Rosji, aby ten zadbał — a ciekawe skądinąd, jakby miał to osiągnąć? — o „uczciwość” ogólnonarodowego referendum w sprawie niepodległości Ukrainy, zaplanowanego tam na 1 grudnia 1991 roku:

Spieszę zatem prosić Pana o obronę interesów tych milionów ludzi, którzy wcale nie chcą się od nas odłączać. Wykorzystując Pańskie ogromne wpływy, proszę podjąć wszelkie możliwe działania, aby referendum na Ukrainie 1 grudnia odbyło się w pełni swobodnie, bez jakiegokolwiek presji (co jest bardzo możliwe!) i bez zniekształcania wyników głosowania. Co więcej, niech jego wyniki będą uwzględniane osobno dla każdego obwodu. Każdy bowiem z takich obwodów sam winien decydować, do kogo pragnie należeć.

Od razu usłyszymy tutaj groźby, wzburzone głosy [z Ukrainy — G. P.]: „To wojna!”. Otóż nie, jest to jedynie wolne głosowanie, któremu wszyscy winni się podporządkować³⁸.

Siódmego października owego roku 1991 Solżenicyn zwrócił się z publicznym tekstem *Обращение (к референдуму на Украине)* (Poślanie [w związku z referendum na Ukrainie]) za pośrednictwem wysokonakładowej moskiewskiej gazety „Trud”, co sam potem będzie tłumaczyć, że jego apel w „najbardziej popularnym w narodzie” dzienniku „przeczytają zarówno donieccy górnicy, jak i Krymczanie”. I dodawał:

Proponowałem podliczanie wyników według obwodów, być może odłączy się do Rosji, choćby i część rosyjskich [w istocie rosyjskojęzycznych w Ukrainie — G. P.] obwodów. Ale nie — zagłosowali za oddzieleniem. [Ukraińska propaganda] ogłupiała naszych. Tak więc straciliśmy 12 milionów Rosjan i jeszcze 23 miliony tych, którzy uznają język rosyjski za swój ojczysty. Jakież potworne pęknięcie i rozłam — czyżby na stulecia? A za dwa miesiące zdarzyło się Ali być w Nowym Jorku i spotkać tam przypadkiem delegację donieckich górników: „Jakże to mogliście tak zagłosować?” — zapytała. — „A dlatego, że nas objadacie. Przyjeżdżają całymi autobusami po nasze produkty. Oddzielimy się od was — i będzie nam bardziej syto”. „A to że waszych dzieci pozbawią języka rosyjskiego i na siłę pošlą do ukraińskich szkół?”. „No, ale to dopiero może być, a i kiedy?”³⁹.

I jeszcze bardzo autentyczny lament pisarza w obliczu takiej „przewagi materii nad duchem”, wywołanej oczywiście — jego zdaniem —

³⁸ A. Солженицын, *Письмо президенту Ельцину* (30 августа 1991)..., s. 354..

³⁹ A. Солженицын, *Угодило зёрнышко промеж двух жерновов. Очерки изгнания. Часть четвёртая* (1987–1994), „Новый мир” 2003, nr 11, s. 74.

przez wieloletni komunizm: „Jakże wielu, naprawdę wielu w naszym kraju zatraciło za rządów komunistów ducha narodowego i niemal wszystko poza samą walką o przetrwanie”⁴⁰.

O Jelcynie zaś i następstwach jego polityki związanej z oddzieleniem się republik Sołżenicyn pisze teraz w jak najczarniejszych barwach:

A Jelcyn ze swym rządem nawet okiem nie mrugnął na wieść o fałszywym ukraińskim referendum. Niezależność Ukrainy zajaśniała nagle, jak jakiś nieoczekiwany błysk — a [pierwszy prezydent Rosji — G. P.], ufnie podążając za [pierwszym prezydentem Ukrainy] Krawczukiem, widział tylko jeden cel: zepchnąć ostatecznie z tronu Gorbaczowa [jeszcze wtedy pierwszego prezydenta ZSRR]. Wyruszyli więc do Białowieży [w Białorusi], pieczołowicie skrywając swe zamiary przed [pierwszym prezydentem Kazachstanu] Nazarabajewem (czyżby lękali się jego niespodziewanej stanowczości?). Tym gestem Jelcyn machnął ręką na los 6–7 milionów Rosjan w Kazachstanie, zasiadł do hucznej białowiejskiej kolacji i podpisał deklarację [o rozwiązaniu ZSRR], nie uzyskując od Krawczuka choćby i cienia gwarancji na przyszły realny związek federacyjny z Ukrainą. Krawczuk, zwyciężywszy w referendum, zwiódł Jelcyna — jak czynił to podczas każdej kolejnej z nim rozmowy. Ukraina niezwłocznie, z chłodną determinacją, odcięła się od wszelkich więzi z Rosją, wyjąwszy jedynie tanie dostawy gazu.

I tak, w przeciągu ledwie kilku miesięcy, od sierpnia do grudnia [1991 roku], Rosja całą swą ociężałą masą osunęła się w otchłań chaosu, który można określić tylko jednym mianem — Trzecią Smutą. Po tej pierwszej z lat 1605–1613 i drugiej z okresu 1917–1922 nadeszła kolej na trzeci akt dziejowej tragedii. Rozmiary wydarzeń nabrały rozmachu niewyobrażalnego⁴¹.

Ogromne, jak widać, rozczarowanie ideowe i polityczne przeżył Sołżenicyn od czasów napisania w czerwcu 1990 roku broszury politycznej *Jak odbudować Rosję?* Tam wieszczyl koniec nienawistnego sobie Związku Radzieckiego, wymagał od jego schyłkowych przywódców, aby wypuścili na wolność dwanaście dotychczasowych republik związkowych (Kazachstan bez jego części północnej), a wobec Białorusinów i Ukraińców apelował o pozostanie w nowym Związku Rosyjskim (Российский Союз)⁴². Gdyby zaś nie zechcieli, to też dawał im wolną rękę, tyle że oczywiście nie w „leninowskich granicach”. Ale gdy taki rozbrat w „leninowskich granicach” dokonał się jednak w białoruskiej Białowieży 12 grudnia 1991 roku, to Sołżenicyn — w pierwszym w ogóle wywiadzie, jaki nagrała z nim i wyemitowała już 28 kwietnia 1992 rodzima telewizja Ostankino — wyraził się wielce

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ Tamże, s. 74–75.

⁴² А. Солженицын, *Как нам обустроить Россию? Посильные соображения...*, s. 5, 10, 13, 20, 39.

negatywnie o „małoimperialnym myśleniu” nie tylko Ukraińców, ale i Gruzinów wraz z Mołdawianami:

Tak się ułożyło, że cały świat zaniepokojony jest kto też odziedziczy imperializm po Związku Radzieckim. Ale to niektóre z dawnych republik związkowych wytworzyły mentalność małego imperium. Na przykład Mołdawia uważa, że ma pełne prawo do odłączenia się, ale od niej to już nikt odłączać się nie ma prawa — wtedy to już byłiby separatyści⁴³. Gruzja uważa, że też oczywiście ma prawo do odłączenia, wszelako nikt nie ma prawa odłączać się od niej — choćby Południowa Osetia czy Abchazja⁴⁴ I to w żadnym wypadku. Taka mentalność małego imperium faktycznie nie zniknęła, ale przeniosła się na republiki. Rosja jej nie przejęła⁴⁵.

Dziwna to zaiste argumentacja — bo gdyby iść wskazanym przez Sołżenicyna tropem, tyle że w stosunku do samej Federacji Rosyjskiej — trzeba byłoby się z pozycji centrum w Moskwie zgodzić także na odłączenie od FR Republiki Tatarstanu, co akurat w tymże 1992 roku stało jak najbardziej na porządku dziennym⁴⁶. Nawet jeżeli sama Rosja wtedy rzeczywiście może i do wojny jeszcze nie dążyła, to zmieni się to dramatycznie już w grudniu 1994 roku, gdy Jelcyn rozpęta pierwszą krwawą batalię przeciwko zbuntowanej w obrębie Federacji Rosyjskiej Republiki Czeczenii. A już 7 sierpnia 2008 roku, dosłownie parę dni po śmierci Sołżenicyna, putinowska od ośmiu lat Rosja — wtedy jeszcze za formalnej prezydentury debiutującego Miedwiediewa — wszczęła wojnę przeciwko Gruzji, wspomagając tym zbrojną, bynajmniej nie małoimperialną praktyką separatystyczne dążenia wspomnianej Abchazji wraz z Osetią Południową.

⁴³ Sołżenicynowi chodzi tu o powołaną do życia we wrześniu–grudniu 1990 roku wewnątrz Mołdawii separatystyczną, prorosyjską Republikę Naddniestrzańską ze stolicą w Tyraspolu, quasi-państwową skorumpowaną strukturę, funkcjonującą w takim stanie po dziś dzień. Na arenie międzynarodowej uznawana jest tylko przez równie jak ona separatystyczne republiki Abchazji i Osetii Południowej (patrz przypis poniżej).

⁴⁴ Osetia Południowa i Abchazja — ze stolicami odpowiednio w Cchinwali i Suchumi — były w ZSRR republikami autonomicznymi w obrębie radzieckiej Gruzji, od 1991–1992 stanowią one quasi-państwowe struktury, uznawane przez Rosję i jeszcze parę innych krajów (Nikaragwę, Syrię, Wenezuelę i Nauru).

⁴⁵ А. Солженицын, *Телеинтервью компании „Останкино”* (Интервью ведёт Станислав Говорухин), Кавендиш, 28 апреля 1992, w: tegoż, *Публицистика*. В трех томах, t. 3, s. 372.

⁴⁶ I Sołżenicyn oczywiście był przeciw, czemu dał wyraz m.in. w kwietniu 1996 roku, dołączając jeszcze wtedy swoją krytykę wobec sąsiadującej z Tatarstanem Baszkirii: „Dlaczego Tataria może nie tylko otrzymać przywileje wewnątrz Rosji, ale i prawa międzynarodowe, jak mamy to nazwać? Dlaczego Baszkiria może nie płacić ogólnorosyjskich podatków?”. А. Солженицын, *„Прямая линия” в „Комсомольской Правде”*. Телефонный разговор с читателями, w: tegoż, *„Прямая линия”: Надо думать об общей беде...*, s. 100.

SOŁŻENICYN „NIE ŻYCZY WIELKOMOCARSTWOWOŚCI UKRAINIE” (1994)

Po udzieleniu pod koniec kwietnia 1992 roku tego wywiadu moskiewskiej TV Ostankino Sołżenicyn jeszcze następne dwa lata spędził w Ameryce. 16 kwietnia 1994 roku zdążył tam udzielić wywiadu pismu „Forbes”. I sformułował znowu cały katalog narastających pretensji wobec granic powstałej już przecież w drugiej połowie 1991 roku niepodległej Ukrainy, czyniąc to w imię nadal obowiązującej troski o „25 milionów niechcianych cudzoziemców”. Miał tu oczywiście stale na myśli tych Rosjan, którzy po rozpadzie ZSRR znaleźli się w niezwykle trudnym położeniu w Kazachstanie w Azji Środkowej, w Tadżykistanie, Uzbekistanie, ale przede wszystkim — w Ukrainie. Mówił zatem:

Niewoląc w 1919 roku Ukrainę, Lenin dla zaspokojenia jej miłości własnej dociął do Ukrainy kilka rosyjskich obwodów, nigdy w historii w jej skład niewchodzących — są to wschodnie i południowe terytoria Ukrainy obecnej. W 1954 roku Chruszczow, samowolnym kaprysem satrapy, „podarował” Ukrainie jeszcze i Krym. Ale i on nie wpadł na to, by podarować jej Sewastopol — w ZSRR odrębne miasto z centralnym przyporządkowaniem⁴⁷.

W tamtym kwietniu 1994 roku pisarz, jeszcze ze swej posiadłości w Cavendish, oskarżał o taki niesprawiedliwy stan rzeczy także i Amerykę — z George’em Bushem starszym na czele, choć ogólnie wiadomo, że ten prezydent niemal do końca stawiał niemały opór powstaniu na gruzach ZSRR niepodległej Ukrainy⁴⁸. Na obecne pytanie amerykańskiego dziennikarza „dlaczego niepodległość Ukrainy osłabia Rosję?” Sołżenicyn odpowiadał tradycyjnie:

Od brutalnego, natychmiastowego cięcia, które oddzieliło pomieszane narody słowiańskie, granice rozdarły miliony więzi rodzinnych i przyjacielskich. Czy można tak postępować? Ostatnie wybory na Ukrainie [27 marca 1994 — G.P.] wyraźnie na przykład wskazują kierunek sympatii mieszkańców Krymu i Donbasu wobec Rosji — a demokracja winna to uszanować!

Sam jestem prawie w połowie Ukraińcem, dorastałem, słuchając ukraińskiej mowy, kocham jej kulturę i z całego serca życzę Ukrainie wszelkich sukcesów — ale w jej rzeczywistych granicach etnicznych, bez zajmowania rosyjskich obszarów. I — nie jako „wielkie mocarstwo”, co jest celem ukraińskich nacjonalistów:

⁴⁷ A. Солженицын, 25 миллионов „нежелательных иностранцев”. Из интервью для журнала „Forbes”, Кавендиш, 16 апреля 1994, w: tegoż, *Россия. Запад. Украина...*, сост. Н. Солженицына, КоЛибри, Азбука-Аттикус, Москва 2018, s. 144–145.

⁴⁸ S. Plokhy, *The Gates of Europe. A History of Ukraine*, Basic Books, New York 2015, s. 318.

JAK PUTIN ZAGOSPODAROWAŁ SOŁŻENICYNA

głoszą oni i praktykują kult siły, uparcie wytwarzają z Rosji obraz „wroga”, raz po raz pojawiają się wojownicze okrzyki, przy czym w armii ukraińskiej prowadzi się propagandę o nieuchronności wojny z Rosją. Wielkomocarstwowość każdego kraju zniekształca charakter jego narodu i szkodzi mu.

Nigdy nie pragnąłem wielkomocarstwowości dla Rosji (i nie życzę jej Stanom Zjednoczonym) — nie życzyłbym jej także Ukrainie⁴⁹.

Sołżenicyn uspokajał, że świat nie ma się co Rosji bać, bo skoro jest ona „pokojowo nastawiona w najbardziej życiowej dla niej kwestii ukraińskiej”, to dlaczego miałyby „działać agresywnie z przyczyn drugorzędnych”? I dodawał, że nigdzie „w historii światowej nie można byłoby odnaleźć przykładu podobnego umiłowaniu pokoju”. Apelowwał też do Amerykanów:

Rosja jest dziś poważnie chora, jej naród wyczerpany do ostateczności. Ale miejcież sumienie i nie żądajcie od Rosji, aby (dla dogodzenia Ameryce?) zrezygnowała z troski o własne bezpieczeństwo, o odbudowę z tej niespotykanej ruiny. W żaden sposób nie zagraża to Stanom Zjednoczonym⁵⁰.

Jeżeli Sołżenicyna jeszcze w tamtych czasach nader często określało — jak ongiś Tołstoja i Dostojewskiego — mianem „pisarza-proroka”, to musimy przyznać, że w obliczu wydarzeń już po jego śmierci (wojna Rosji przeciwko Gruzji w 2008, aneksja Krymu w 2014, najeżdż na Ukrainę w 2022) podobne „proroctwa” mogą być już tylko traktowane jako utopijne mrzonki. Niemniej i tutaj należy zwrócić uwagę, że Aleksander Sołżenicyn — we wszystkich swoich tekstach i wypowiedziach niezmiennie szczerzy — w roku 1994 nadal nie wierzył, aby Rosja mogła kiedykolwiek napaść na Ukrainę. Niesłusznie natomiast i bardzo pochopnie przypisywał niekiedy w gniewie takie zamiary sąsiadowi.

UKRAINA NA FAŁSZYWEJ DRODZE, ROSJA W RUINIE (1996–1998)

Od późnej wiosny 1994 roku Sołżenicyn będzie nieprzerwanie pozostawał już do końca życia w „osieroconej” przez Ukrainę Rosji, która sama z siebie także popadła w bardzo głęboką ruinę. Najpierw przyjechał 27 maja, wraz żoną i trzema synami, z Anchorage na Alasce do stolicy Kołymy — Magadanu, gdzie po wyjściu z samolotu wzruszony ukląkł i ucałował ziemię⁵¹. Natychmiast potem przejechał do publi-

⁴⁹ Tamże, s. 145.

⁵⁰ Tamże, s. 144.

⁵¹ Zob. „Русская мысль”, 2–8 VI 1994, nr 4032, s. 1.

skiego Władywostoku, a następnie przez pełne osiem tygodni podróżował Koleją Transsyberyjską aż do Moskwy. Na tamtejszy Dworzec Jarosławski dotarł ostatecznie 21 lipca 1994 roku i był witany w solidnym deszczu przez niezmierzone tłumy — niczym wybawca i prorok. Podróż została zamierzona na tak długi okres, ponieważ Solżenicyn pragnął zobaczyć ojczyznę w całej geograficznej okazałości, ale i zarazem — jak się tego zresztą spodziewał — w potężnej gospodarczej, ale na szczęście nie duchowej ruinie. Zatrzymywał się po drodze we Władywostoku, Chabarowsku, Błagowieszczeńsku, Ułan-Ude, Krasnojarsku, Tomsku, Nowosybirsku, Omsku, Tiumeni i Tobolsku, rozmawiając z przeróżnymi ludźmi — gubernatorami, hierarchami cerkiewnymi i seminarzystami, studentami, wykładowcami, przedsiębiorcami, prywatnymi właścicielami ziemskimi, ale i ze zwykłymi kolchoźnikami. Zaraz po przybyciu do Moskwy, wymieniając ich wszystkich, oznajmił: „Syberia, rosyjska prowincja, sprawiają wrażenie zachowanego duchowego zdrowia. Pomimo tego, że przez całe dziesięciolecie próbowano zniszczyć i złamać nasz duchowy narodowy potencjał, to jednak on przetrwał”⁵².

W cyklu programów telewizyjnych w Ostankino poruszył 22 lipca ponownie temat rosyjskich przesiedleńców z terenów byłych republik radzieckich. Jego zdaniem państwo powinno przyjąć teraz wszystkich Rosjan, którzy mieszkają w republikach ostatecznie oddzielonych — na Kaukazie Południowym (Gruzja, Abchazja, Armenia, Azerbejdżan) i w Azji Środkowej (Turkmenistan, Tadżykistan, Uzbekistan, Kirgistan). Natomiast, jak nadal dowodził, Rosjanie absolutnie nie powinni emigrować ani z Kazachstanu, ani z Ukrainy, gdzie mieszkało ich odpowiednio 7 i 12 milionów. Rosja jako państwo winna zatem wywierać presję ekonomiczną na Kazachstan i Ukrainę, aby ci żyjący tam Rosjanie uzyskali wreszcie pełnię praw obywatelskich⁵³.

Jeszcze natomiast dwa razy przed wrześniem roku 2000 — gdy do drzwi jego domostwa pod Moskwą zapuka niespodziewanie wybrany w marcu tego roku na prezydenta Putin — Solżenicyn będzie się publicznie i o samej Ukrainie gromko wypowiadać. Po raz pierwszy uczyni to w kwietniu 1996 roku, gdy podczas bezpośredniej rozmowy telefonicznej z czytelnikami w „Komsomolskiej Prawdzie” sformułuje znowu bardzo ostrą myśl, że „Ukraina poszła fałszywą drogą”, a zgubne przyczyny tego stanu rzeczy odnajdzie teraz nawet jeszcze w odległych latach panowania cara Aleksandra I (po kongresie wiedeńskim

⁵² „Русская мысль”, 3–9 XI 1994, nr 4051. Специальное приложение, s. II.

⁵³ „Русская мысль” 28 VII– 3 VIII, 1994, nr 4040, s. 3.

roku 1815). Podkreślając więc AD 1996, że z „Ukrainą jeszcze w czasach carskich było naczynione wiele błędów”, Solżenicyn tym bardziej rozszerzał swe pretensje wobec Ukrainy dzisiejszej:

Ukraińscy przywódcy rzucili się do budowania wielkiego mocarstwa — za wszelką cenę. Krym zagarnięto — ale jak? Z jakim sumieniem? Całkowicie odcięli się od wszystkich bolszewickich dekretów z wyjątkiem dwóch: 1. granic Ukrainy wyznaczonych przez Lenina i 2. „prezentu” Chruszczowa. Te przyjęli ochoczo. A Sewastopol? Ten to nawet nie był częścią Krymu — od 1948 roku podlegał bezpośrednio Moskwie, ale i Sewastopol zagarnęli. Byłe tylko stworzyć „wielkie mocarstwo”⁵⁴.

Prawie dokładnie to samo zarzuci Solżenicyn Ukrainie jeszcze w roku 1998 w swej nowej książce *Rosja w ruinie* (*Россия в обвале*), gdzie w rozdziale *Słowiańska tragedia* dorzuci do katalogu pretensji nowej Ukrainy jej fakt współpracy z USA i wolę wstąpienia do NATO:

Taka antyrosyjska postawa Ukrainy jest właśnie tym, czego potrzebują Stany Zjednoczone. Ukraińskie władze — i za rządów Krawczuka, i za Kuczmy — wspomagają usiłowanie te amerykańskie zamiary, polegające na osłabieniu Rosji. Tym sposobem doszło szybko do ustanowienia „specjalnych stosunków Ukrainy z NATO” i do ćwiczeń floty amerykańskiej w 1997 roku na Morzu Czarnym. Miłowolnie przypomina się tutaj plan Parvusa z roku 1915, przewidujący wykorzystanie ukraińskiego separatyzmu dla skutecznego rozkładu Rosji⁵⁵.

Solżenicyn, gdy wymieniał tutaj nazwisko Izraila Parvusa (1867–1924), znanego jako rewolucjonistę-awanturnika, a zarazem milionera Aleksandra Helphanda, dobrze wiedział, co robi. Świadomie bowiem wiązał on po raz kolejny niepodległość współczesnej Ukrainy z tradycją wczesnobolszewicką, jako że ów Parvus-Helphand już od roku 1915 próbował kontaktować się z Leninem, przekazując mu ostatecznie wiosną roku 1917 pokaźną sumę pieniędzy od rządu cesarskich Niemiec, mającą w pierwszym rządzie wspierać rozbięcie carskiej Rosji, a następnie — przy czym to już były stricte plany Parvusa — światową rewolucję⁵⁶. A złowrogie i w zamierzeniu prorocze

⁵⁴ A. Солженицын, „Прямая линия” в „Комсомольской Правде”. Телефонный разговор с читателями, w: tegoż, „Прямая линия”: *Надо думать об общей беде...*, s. 122–123. Zob. także: *Украина пошла искажённым путём*. Из „Прямой линии” в „Комсомольской правде”, 15 апреля 1996, w: tegoż, *Россия. Запад. Украина...*, s. 148–149.

⁵⁵ A. Solżenicyn, *Rosja w ruinie*, z rosyjskiego przeł. J. Zychowicz, Politeja, Warszawa 1999, s. 52.

⁵⁶ Zob. J. Smaga, „Helphand Aleksander Łazariewicz”, w: G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2000, s. 105. Sam

dopełnienie wszystkich podobnych filipik Sołżenicyna przeciwko nowej Ukrainie dokonało się na łamach tej samej „Komsomolskiej Prawdy” 14 stycznia 2025 roku, gdy Nikołaj Patruszew — w latach 1999–2008 następca Putina na stanowisku FSB, a obecnie sekretarz Rady Bezpieczeństwa — ogłosił wszem wobec, że „nie jest wykluczone, iż w rozpoczynającym się roku Ukraina przestanie istnieć”⁵⁷.

PUTIN PUKA DO DOMU SOŁŻENICYN (2000)

Wątpliwe, aby Putin i Sołżenicyn cokolwiek istotnego o sobie słyszeli przed namaszczeniem tego pierwszego na następcę przez ustępującego Jelcyna 31 grudnia 1999 roku. Putin w momencie bardzo głośnej publikacji w „Nowym Mirze” *Jednego dnia Iwana Denisowicza* miał ledwie dziesięć lat, a gdy za wczesnego Breżniewa (1968–1969) władze polityczne i wierchuszka literacka rozpętały nagonkę na pisarza po publikacji na Zachodzie *Oddziału chorych na raka* i *Kręgu pierwszego*⁵⁸ — przyszły prezydent Rosji, wtedy jeszcze młodziwiec czternasto-piętnastoletni, toczył dopiero ciężkie boje z kolegami po podwórzach Leningradu⁵⁹. Putin mógł usłyszeć cokolwiek więcej o Sołżenicynie dopiero w lutym 1974 roku, gdy wielkiego heroicznego pisarza — po publikacji pod sam koniec grudnia 1973 roku w Paryżu pierwszego tomu oszalałającego cały świat *Archipelagu Gułag* — władza najpierw umieściła w moskiewskim więzieniu w Lefortowie,

Sołżenicyn uczynił Parvusa najbardziej demonicznym bohaterem *Października 1916*, to jest drugiego tomu („węzła”) antyrewolucyjnej epopei historycznej *Czerwone Koło*.

⁵⁷ А. Баранов, Николай Патрушев: „Не исключено, что в наступившем году Украина прекратит существование”, „Комсомольская правда”, 14.01.2025, <https://www.kp.ru/daily/27651/5036217/> (02.02.2025).

⁵⁸ Mnie samego zajmowała bez reszty ta kwestia już w bardzo odległym 1981 roku, gdy 11 grudnia — dwa dni zatem przed wprowadzeniem stanu wojennego — dostałem okazję wystąpienia (jeszcze jako student, m.in. obok Andrzeja Drawicza, Józefa Tischnera, Ryszarda Łuźnego, Józefa Smagi, Lucjana Suchanka) na słynnej wówczas, skądinąd zdecydowanie antyradzieckiej konferencji „Oblicza Rosji”. Tekst referatu został opublikowany w osobnej książeczce dopiero po sześciu latach, ale i tak jeszcze w podziemnym „drugim obiegu”. Zob. G. Przebinda, *Rozkaz: zapomnieć, czyli dlaczego nie opublikowano „Oddziału chorych na raka” Aleksandra Sołżenicyna (materiał faktograficzny z komentarzem)*, w: *Oblicza Rosji*, Fundusz Inicjatyw Społecznych, Lublin 1987, s. 24–30.

⁵⁹ Zob. *Po raz pierwszy Putin*. Rozmawiali N. Geworkian, N. Timakowa, A. Kolesnikow, przeł. P. Fast, red. P. Dałek, Forum Sztuk. Dom Wydawniczy, Katowice 2000, s. 21–27 (rozdz. *Podwórkowy łobuziak*).

a zaraz potem wyrzuciła go na „wieczne wygnanie” na Zachód. Może też następnie dotarły do Putina za pośrednictwem „Prawdy” czy „Izwestij” szkalujące Sołżenicyna wstępniaki z owym wykluczającym po wsze czasy z „narodu radzieckiego” niezmiennym wyzwiskiem — „literacki własowiec” na czele.

Przyszły prezydent Rosji był już wtedy studentem prawa w Uniwersytecie Leningradzkim, nieco wcześniej zdążył wstąpić do KPZR, a jeszcze na początku dziewiątej klasy wcześniejszej szkoły (ok. 1970) udał się osobiście do miejscowej kancelarii KGB, by tam zaoferować swoje usługi. Na razie jeszcze bez efektu, bo usłyszał, że „zbyt aktywnych nie przyjmują”, a poza tym — można się było do nich dostać „dopiero po wojsku albo po jakiejś cywilnej uczelni”. Gdy marzący o KGB dosłownie dniem i nocą młody Putin zapytał, co mu zalecają studiować — usłyszał, że „najlepiej prawo”⁶⁰, co też w następnych latach skwapliwie urzeczywistnił.

Po tym jak w marcu 2000 roku został już wybrany na prezydenta, Sołżenicyn — który wcześniej odsądzał od czci i wiary Gorbaczowa, a na Jelcynie od roku 1994 dosłownie wieszał psy — podczas majowego spotkania z czytelnikami w Rosyjskiej Bibliotece Państwowej nie tylko postulował aresztowanie Jelcyna, lecz skrytykował także surowo decyzję Putina dotyczącą puszczenia w niepamięć wszelkich, a dla Sołżenicyna tak konkretnych i bolesnych, przestępstw ustępującego prezydenta i jego rodziny:

Zdjęcie odpowiedzialności z Jelcyna uważam za haniebne⁶¹. I, prawdopodobnie, nie tylko Jelcyn, ale i jeszcze dobra setka (albo dwie) również winna odpowiedzieć przed sądem! [...] Nowe strategiczne centrum nowego prezydenta mówi: „Będziemy kontynuować reformy”. Czyli bez krytyki tamtych reform, bez rezygnacji z nich, z ich wad, z ich oburzających nadużyć? Jak mamy to rozumieć? Kontynuujemy grabież i rozkład Rosji aż do końca?.. Jak dotąd nie widzieliśmy żadnych pocieszających czy uzdrawiających działań ze strony nowej władzy⁶².

Ludmiła Saraskina — autorka solidnej, acz jednocześnie nazbyt apologetycznej monografii o pisarzu — twierdzi autorytatywnie, że nowa

⁶⁰ Tamże, s. 35 (rozdz. *Chłopięce marzenia*. Stirlitz).

⁶¹ Putin wydał rzeczony rozporządzenie natychmiast 31 grudnia 1999 roku. Zob. *О гарантиях Президенту Российской Федерации, прекратившему исполнение своих полномочий, и членам его семьи*, Федеральное государственное бюджетное учреждение „Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина”, <https://www.prilib.ru/item/352157> (02.02.2025).

⁶² Л. Сараскина, *Солженицын*, Молодая гвардия, Москва 2009, s. 869.

„władza jednak sygnały usłyszała i nie pozostała obojętna”, co też miało zaowocować 20 września 2000 roku sensacyjną wizytą Putina w domu Sołżenicynów w Troice-Łykowo pod Moskwą⁶³. Jednakże bardziej wiarygodnie, moim zdaniem, wypowiada się w kwestii genezy tej wizyty francuski dziennikarz François Bonnet, który od razu napisał, że jej architektem był Gleb Pawłowski, główny mózg niedawnej kampanii prezydenckiej Putina⁶⁴. Potwierdza to pośrednio Andrzej de Lazari, pisząc, że Pawłowski — także ówczesny szef Fundacji Efektywnej Polityki — stwierdził, oceniając to spotkanie, iż Putin i Sołżenicyn są „trzeźwymi racjonalistami, choć każdy ze swej pozycji”. I dodawał jeszcze, że pisarz, tak samo jak prezydent, „jest państwotwórczy, jednak nie w słowianofilskim sensie”, przy czym obaj „w jakimś sensie są nawet okcydentalistami, zwolennikami zachodnich zdobyczy dla Rosji”. „Obaj są też bardziej konserwatystami niż radykałami”, a zarazem „i wrogami rewolucji”⁶⁵.

Jakkolwiek by było, małżeństwo Sołżenicynów — Aleksander Isajewicz i Natalia Dmitrijewna, już od dawna redaktorka jego prac — 20 września 2000 roku wieczorem przywitali na progu swego podmoskiewskiego domostwa prezydencką parę, ponieważ Putinowi towarzyszyła jego ówczesna żona Ludmiła. Na oficjalnym portalu prezydenta FR ukazała się tuż po spotkaniu opatrzona dwiema kolorowymi fotografiami wielce lakoniczna informacja: „Władimir Putin i Aleksander Sołżenicyn omówili wiele społecznych problemów współczesnej Rosji. Spotkanie miało miejsce w domu pisarza w siole Troice-Łykowo”⁶⁶.

Dwugodzinną ostatecznie rozmowę prezydent i pisarz odbyli na osobności w roboczym gabinecie Sołżenicyna na piętrze domu, a telewizja NTV wyemitowała początkowe obrazki, gdy Sołżenicyn pokazuje stremowanemu nieco Putinowi wiszące na ścianie w miejscu pracy pisarza portrety admirała Aleksandra Kołczaka (1874–1920) i premiera Piotra Stołypina (1862–1911), mówiąc, że są to dwaj „najwięksi działacze polityczni Rosji w całym XX wieku”. Putin zareagował: „Wie pan, jest idea. Całkiem niezła, myślę, że nawet dobra, aby popracować

⁶³ Tamże.

⁶⁴ F. Bonnet, *Soljenitsyne-Poutine, le dîner des réconciliés de Moscou*, „Le Monde” 2000 (23 Septembre). Podaję za: R. Horvath, *Apologist of Putinism? Solzhenitsyn, the Oligarchs, and the Specter of Orange Revolution...*, s. 309.

⁶⁵ Andrzej de Lazari, *Putin i Sołżenicyn...*, s. 147.

⁶⁶ *Президент встретился с писателем Александром Солженицыным*, Президент России, 20.09.2000, <http://kremlin.ru/events/president/news/39166> (02.02.2025).

nad propagandą jego [Stołypina] idei, uwiecznić jego pamięć, bo u nas prawie niczego nie ma. W Petersburgu można by coś zrobić”. Na co pisarz: „Sam wszystkie jego idee wyłożyłem, wyłożyłem je w *Czerwonym Kole*, i wszystko to wkrótce połączymy, i opublikujemy w odrębnym wydaniu⁶⁷. Z kolei Natalia Solżenicynowa, już na pożegnanie — gdy mąż przekazywał Putinowi z dedykacją najświeższą edycję swojej pracy *Русский словарь языкового расширения* (1993, Rosyjski słownik językowego rozszerzenia)⁶⁸ — powiedziała: „Ufam, że uratuje pan Rosję, wszystko będzie w porządku”. Usłyszała w odpowiedzi niezamierzenie prorocze: „No nie wiem”⁶⁹. Z urywanych i zaprezentowanych w TV początkowych jeszcze fragmentów rozmowy wyraźnie też wynikało, że prezydent przeczytał niedawno jakąś „notatkę” pisarza⁷⁰, a niewykluczone, że była to diagnoza „upadku obecnej Rosji”, jaką autor Rosji w ruinie przedstawił jeszcze w roku 1999 Jelcynowi, domagając się odeń unieważnienia „złodziejskiej prywatyzacji”⁷¹.

Sam Solżenicyn podkreślał nazajutrz w ogólnorosyjskim programie telewizyjnym „Wiesti”, że Putin zrobił na nim bardzo dobre wrażenie jako „człowiek żywego umysłu”, „zatraskany o losy Rosji, a nie o władzę osobistą”:

Mieliśmy bardzo ożywioną i pożyteczną rozmowę. Czasem się sprzeciwiał, czasem zgadzał. Odnotowałem wiele moich propozycji, a ja wziąłem pod rozwagę część jego sprzeciwu, rezygnując ze swych pomysłów. Sądzę, że to spotkanie było pożyteczne i potrzebne. Wdzięczny jestem, że prezydent znalazł czas, by przyjechać i podyskutować. W każdym razie jestem dziś przepelniony ideami⁷².

Tak opisywanej atmosferze nie dała się natomiast zwieść Jelena Bonner (1923–2018), przebywająca w USA wdowa po Andrieju Sacharowie (1921–1989), która w rozmowie z gazetą „Wieczerniaja Moskwa” gorzko konstatowała:

Z twierdzeniem, że Putin jest człowiekiem mądrym, w pełni się z Solżenicynem zgadzam. Ale cała reszta budzi wątpliwości. Psychologicznie alians ów jest sz-

⁶⁷ Встреча Путина с Солженицыным (20.09.2000 г.), https://vk.com/video4777065_456243259 (fragment od 00:01:30).

⁶⁸ Najświeższe wydanie trzecie: А. И. Солженицын, *Русский словарь языкового расширения*, Русский путь, Москва 2000.

⁶⁹ Встреча Путина с Солженицыным (fragment od 00:02:40).

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Nieco szerzej o tym: *Встретились главный писатель и главный читатель*. Видимо, России суждено быть обустроенной, Газета „Коммерсантъ”, 21.09.2000, <https://www.kommersant.ru/doc/158590> (02.02.2025).

⁷² Л. Сараскина, *Солженицын...*, s. 869.

lenie interesujący — godny pióra Dostojewskiego. Jakże to bowiem najbardziej zawzięty bojownik przeciwko reżimowi zaprzyjaźnia się z pułkownikiem KGB, który do tej pory odnosi się apologetycznie do swej organizacji? Robi się raczej strasznie⁷³.

Z kolei pogrobowcy tegoż KGB twierdzili przeciwnie, że to Putin po-
hańbił imię ich organizacji, wyprawiając się z pielgrzymką do pisarza,
który o „dzielnych służbach” zawsze wypowiada się jako o „smoczy-
ch”⁷⁴. Najbardziej jednak chyba oryginalną koncepcję przedstawił
znany pisarz Władimir Wojnowicz (1923–2018), który większe za-
grożenie dla demokracji widział nie w młodym prezydencie, ale w sę-
dziwym pisarzu: „Antydemokratyczna i antyzachodnia pozycja Soł-
żenicyna stanowić będzie, jeśli tylko zostanie przyjęta i poparta przez
prezydenta, prawdziwą groźbę dla przyszłości Rosji”⁷⁵. A trzeba do-
dać, że identyczne obawy — i to jeszcze prawie dwa miesiące przed
spotkaniem pisarza z prezydentem wyrażał Anatolij Czubajs (ur.
w 1955), w czasach Jelcyna minister finansów i wicepremier, główny
prywatyzator majątku państwowego, stąd przez Sołżenicyna szcze-
gólnie piętnowany. W wywiadzie, jakiego udzielił moskiewskiemu ty-
godnikowi „Kommiersant-Własť” 1 sierpnia 2000 roku, bił na alarm:

Takiej nienawiści do współczesnej Rosji, jaką żywi Aleksander Isajewicz Sołżeni-
cyn, dawno nie widziałem, nawet u Giennadija Andriejewicza Ziuganowa [rocz-
nik 1944, szef komunistycznej partii Rosji aż do dziś — G.P]. [...] Stanowisko
Sołżenicyna to jego szczere, głębokie przekonanie, że wyniki prywatyzacji należy
unieważnić. [...] Obecne stanowisko Sołżenicyna pokrywa się całkowicie ze sta-
nowiskiem najbardziej reakcyjnej części służb specjalnych oraz KPZR⁷⁶.

Tymi jednak śladami Putin Sołżenicynowi na pewno obiecał nie po-
dążać, co pisarz dał wyraźnie do zrozumienia już w grudniu 2000
roku, przyjmując w Moskwie w rezydencji ambasadora Francji Grand
Prix Francuskiej Akademii Nauk Moralnych i Politycznych. Podkre-
ślał tam, że „w niektórych sytuacjach Władimir Putin działa słusznie,
ale nie wystarczająco zdecydowanie”, za przykład podając jego nie-
konsekwentną walkę z korupcją:

⁷³ Tamże, s. 870.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ Tamże, s. 871.

⁷⁶ *Власть должна быть жесткой*, Журнал „Коммерсантъ Власть”, 01.08.2000, <https://www.kommersant.ru/doc/17311?ysclid=m5j6oiugfr607135234> (02.02.2025). Pytania zadawała Jelena Triegubowa. O krytyce Sołżenicyna w ówczesnej Rosji zob. jeszcze: A. de Lazari, *Putin i Sołżenicyn...*, s. 147.

JAK PUTIN ZAGOSPODAROWAŁ SOŁŻENICYNA

W Dumie Państwowej zaszeleścił teraz projekt amnestii ekonomicznej. Czyli że to, co nakradli do tej pory, będzie im darowane, a dopiero od dzisiaj żyć będziemy uczciwie. [...] To po prostu absurdalne! Na zgniłym fundamencie nie wystoi, ale runie nasze państwo⁷⁷.

Putin ze swej strony — w tych nader rzadkich momentach, gdy wyjawiał niektóre treści swej długiej, dwugodzinnej rozmowy z Sołżenicynem — odnosił się niekiedy szerzej do planów pisarza, tworzonych zresztą już od dawna na emigracji, aby znaczną część władzy w państwie przekazać — wzorem ziemstw z czasów cara Aleksandra II, stworzonych w latach 60. XIX wieku — w ręce nowych, energicznych samorządów terytorialnych:

Trzeba nam pomyśleć nad udoskonaleniem [...] samorządu lokalnego. Gdy byłem z wizytą u Aleksandra Sołżenicyna, wiele mówiliśmy na ten temat i muszę wyznać, że ma on pomysły, na które nie tylko można, ale nawet konieczne trzeba zwrócić uwagę. Niezbędne jest bowiem, aby samorząd terytorialny stał bliżej narodu. Aby ludzie, którzy wybierają lokalnych zarządców, byli w stanie realnie wymagać od nich wypełnienia obowiązków i powinności, a nie tak, jak to miało miejsce teraz w niektórych regionach Dalekiego Wschodu. A taki samorząd lokalny winien w sposób naturalny zasilać, podtrzymywać, tworzyć nawet w określony sposób ową jedyną całość z centralnym, państwowym zarządem w podmiotach Federacji. Takiej harmonii na razie nie osiągnęliśmy⁷⁸.

Putin mówił to 20 grudnia 2000 roku, a Sołżenicyn dziesięć dni wcześniej — podczas przyjmowania wspomnianych laurów Francuskiej Akademii — całkowicie skrytykował Putinowską reformę Rady Federacji — wyższej izby parlamentu FR. Ona bowiem w jego opinii „składała się z kompetentnych i odpowiedzialnych za swoje regiony gubernatorów”:

A teraz — ciągnął pisarz — tych gubernatorów mają zastąpić przypadkowi, często trzeciorzędni politycy, których osiada na zawsze w Moskwie, aby stąd reprezentować interesy swych regionów. Nic z tego nie wyjdzie. Oni po prostu będą tutaj dla swej wygody żyć na pensjach ministerialnych. A ci najbardziej sumienni każdego dnia po dwie godziny wisieć będą na telefonie i pytać gubernatora, jak należy prawidłowo postąpić⁷⁹.

⁷⁷ *Говорит Солженицын*, BBC. Русская Служба, 13.12.2000, http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_1069000/1069634.stm (02.02.2025).

⁷⁸ *Владимир Путин: позитивные тенденции есть, но пока это только тенденции*, Независимая Газета, 26.12.2000, https://www.ng.ru/politics/2000-12-26/1_putin.html?ysclid=m5kf2jszt0855191033 (02.02.2025).

⁷⁹ *Говорит Солженицын...*

Dzisiaj widać jak na dłoni, że w późniejszych latach Putin w sferze zarządu nad europejskimi i azjatyckimi regionami Federacji Rosyjskiej już tylko kontynuował to, za co go Sołżenicyn w grudniu roku 2000 tak fundamentalnie skrytykował. I dokładnie z tej samej, proroczej wręcz perspektywy łatwo dostrzec nieprzemijającą aktualność innej ówczesnej Sołżenicynowskiej diagnozy, sformułowanej w odpowiedzi na pytanie, czy popiera on zatwierdzony właśnie przez Putina hymn Federacji Rosyjskiej — do nowych słów Siergieja Michałkowa, ale na starą radziecką melodię Aleksandra Aleksandrowa:

Ze względu na styl życia, nie muszę na szczęście bywać na oficjalnych zgromadzeniach. Ale uważam, że cały ten temat symboliki państwowej został poruszony w skrajnie nieodpowiednim momencie i należało go odłożyć przynajmniej na dwadzieścia pięć lat. [...] Mężczyznom, którzy umierają w kwiecie wieku, jest obojętne, jaki hymn będzie rozbrzmiewał nad ich głowami. A milionom tonących w biedzie nie pomoże nawet i dwugłowy orzeł⁸⁰.

Mówiąc o „umierających w kwiecie wieku mężczyznach”, Sołżenicyn miał wtedy oczywiście na myśli zastraszająco niską średnią życia owych mężczyzn w Rosji, a dzisiaj ta jego diagnoza nabiera jeszcze bardziej straszliwych wymiarów.

Przypominając po paru miesiącach o swoim wrześnieowym spotkaniu z Putinem, Sołżenicyn wyjawiał nadto, że powiedział wtedy prezydentowi, iż umocnienie państwa jest niezwykle potrzebne dla jedności Rosji, jednakże samo ono nigdy nie doprowadzi kraju do rozkwitu. Będzie to możliwe dopiero wtedy, gdy miliony ludzi w Rosji staną się wolne i same będą decydować o własnym losie⁸¹.

* * *

Sołżenicyn łudził się, że takie czasy mogą nastąpić za prezydentury Putina, jednakże zdecydowanie nie miała takich iluzji Margaret Thatcher, która *notabene* jeszcze w maju 1983 roku gościła Sołżenicyna jako premier Wielkiej Brytanii na Downing Street w Londynie. A teraz 20 września 2000 roku — dokładnie zatem w dniu, gdy Sołżenicynowie ugościli pod swym dachem małżeństwo Putinów — tak mówiła publicznie w Millsaps College w Jackson w stanie Missisipi:

⁸⁰ Tamże.

⁸¹ Tamże.

JAK PUTIN ZAGOSPODAROWAŁ SOŁŻENICYNA

Teraz mamy tam nowego — Putina. Patrzyłam na fotografię Putina, próbując odnaleźć w niej ślady człowieczeństwa. Ale w ciągu kilku tygodni dowiedziałam się więcej na podstawie tego, co tam teraz zaszło. Wydarzyła się u nich straszliwa tragedia, zatonała łódź podwodna. Czy był wybuch w środku, czy nie, tego nie wiemy. Ale znamienne jest, co wydarzyło się potem. [...] On nie ceni życia ludzkiego, jak my je cenimy⁸².

Była premier Wielkiej Brytanii (1974–1990) odnosiła się do faktu zatonięcia 12 sierpnia 2000 roku na Morzu Barentsa rosyjskiej łodzi atomowej „Kursk”, gdy śmierć na dnie Oceanu Lodowatego poniosło w mgnieniu oka 95 członków załogi, a pozostałe 23 osoby zginęły w straszliwych męczarniach — gdy Putin nie dopuścił w odpowiednim czasie do ich ratowania przez wyrażające natychmiast taką gotowość specjalistyczne służby morskie USA, Wielkiej Brytanii, Norwegii i Francji.

PUTIN NADAL NIE CZYTA SOŁŻENICYNA (2001–2006)

Adam Michnik — w wywiadzie z prezydentem Rosji dla „Gazety Wyborczej”, przeprowadzonym na Kremlu w połowie stycznia 2001 roku (w przeddzień wizyty władarza FR w Polsce) — zapytał wprost Putina, nawiązując do fundamentalnych lektur swojej młodości:

Byłem jeszcze wtedy młodym człowiekiem, ale pamiętam dyskusję między Aleksandrem Sołżenicynem a Andriejem Sacharowem. Czy temat tej dyskusji jest jeszcze dla Rosji aktualny?”. Putin dopytywał: „Co pan ma na myśli? Proszę mi przypomnieć”. Michnik: „W *Liście do przywódców Związku Radzieckiego* [1974 — G. P.] Sołżenicyn sformułował tezę, że w Rosji nigdy nie będzie ustroju demokratycznego. Sacharow odpowiadał, że Rosja to normalny kraj i demokracja jest tu możliwa tak jak gdzie indziej⁸³.

Putin — o tamtej głośniejszej na cały ówczesny wolny świat polemice Sołżenicyna z Sacharowem najwyraźniej zielonego pojęcia niemający — odpowiedział Michnikowi okrągłym zdaniem:

To zależy od tego, co Sołżenicyn i Sacharow mieli na myśli. Może oni mówili o tym samym? Ale znamy oryginalność poglądów Aleksandra Sołżenicyna. Kocha

⁸² Cyt. za: A. Anglesey, *Margaret Thatcher Gave Damning Assessment of Putin in Resurfaced Clip*, Newsweek, 09.01.2023, <https://www.newsweek.com/margaret-thatcher-gave-damning-assessment-putin-resurfaced-clip-1772344> (02.02.2025).

⁸³ W.W. Putin, *Nie wolno mi się bać*, rozm. przepr. A. Michnik, „Gazeta Wyborcza”, 16 I 2001, s. 5.

rosyjską historię i tylko na niej się opiera, gdy analizuje teraźniejszość i rozmyśla o przyszłości. Rosja ma oczywiście swoją specyfikę, jak każdy kraj. Są jednak ogólne zasady, bez których się nie obejdziemy, budując Rosję. Są wśród nich podstawowe zasady demokracji i wolności⁸⁴.

Osobiście sędzę, że w owym styczniu roku 2001 Putin miał za sobą, gdy chodzi o lekturę tekstów Solżenicyna, prawdopodobnie jedynie wspominaną wyżej notatkę przeciw prywatyzacji i oligarchom, skierowaną prawdopodobnie jeszcze w roku 1999 na adres Jelcyna. A swoje „okrągłe zdanie” o Solżenicynie formułował na podstawie tej dłuższej z nim rozmowy w Troice-Łykowo 20 września 2000 roku. I dopiero w maju 2006, w posłaniu do Zgromadzenia Narodowego, odwoła się po raz pierwszy już do konkretnego opublikowanego dzieła Solżenicyna, a mianowicie do jego słynnej broszury politycznej z roku 1990 *Jak odbudować Rosję?* Przywołał stamtąd zresztą jedynie fragment dotyczący fatalnego stanu demograficznego nowej Rosji: „Proponuję, aby odłożyć na bok polityczne ambicje i nie rozpraszać naszych zasobów, skupić się na rozwiązywaniu najważniejszych problemów kraju. Jednym z nich jest kwestia demograficzna, czyli, jak to trafnie ujął Aleksander Solżenicyn, w szerokim sensie — ‘ocalenie narodu’ [сбережение народа]. Tym bardziej że w społeczeństwie istnieje konsensus, iż winniśmy przede wszystkim rozwiązać właśnie ten kluczowy dla całego kraju problem”. Zaznaczył, że 146 milionów mieszkańców to zdecydowanie za mało na tak rozległe terytorium — brakuje rąk do pracy⁸⁵.

Do tej palącej kwestii Putin powróci pod koniec grudnia 2021 roku, gdy na konferencji prasowej znowu powie wobec zgromadzonych, że 146 milionów mieszkańców to o wiele za mało dla tak ogromnego w geograficznym sensie terytorium; „Ocalenie narodu, o którym pisał Solżenicyn, jest jednym z najważniejszych *driverów* wzrostu [...]”. U nas przecież rąk do pracy brakuje⁸⁶. A dokładnie za dwa miesiące ten sam władarz Rosji rozpęta wojnę przeciwko Ukrainie, na której

⁸⁴ Там же.

⁸⁵ Послание Президента Российской Федерации от 10.05.2006 г. б/н (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), Президент России, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/23819/page/1> (02.02.2025).

⁸⁶ Путин назвал важнейшую задачу России. Путин назвал сбережение народа одной из важнейших задач и драйвером роста для России, РБЦ, 21.12.2021, <https://www.rbc.ru/politics/23/12/2021/61c441c29a794758e8d3caa?ysclid=m5ymnt1ex0610390004> (02.02.2025).

giną setki i setki tysięcy „rąk do pracy”, tak że nawet doradczyni ekonomiczna Putina — Elwira Nabiulina była na alarm w tej kwestii już w listopadzie roku 2023⁸⁷. Trudno więc zaiste dopuścić, żeby wspomniany Sołżenicyn miał cokolwiek wspólnego z aż takim „ocalaniem narodu”, gdy pisał w broszurze *Jak odbudować Rosję?*, w rozdziale *O samoograniczeniu*: „W roku 1754, za panowania Elżbiety, Piotr Iwanowicz Szuwałow przedstawił taki zadziwiający *Projekt ocalenia narodu*. Ekscentryk — powie ktoś? Wszelako na tym się mądrość państwowa zasadza”⁸⁸.

Putin w roku 2006 przepełniony był nadto obawami co do wydarzeń w Ukrainie, gdzie Pomarańczowa Rewolucja końca 2004 roku doprowadziła do powtórzenia sfalszowanych tuż wcześniej wyborów prezydenckich, w których ostatecznie, w tej „trzeciej turze”, wygrał oponent promoskiewskiego Wiktora Janukowycza — Wiktor Juszczenko. Prezydent FR takiego stanu rzeczy w nadchodzących właśnie wyborach prezydenckich w Rosji ogromnie się obawiał, tym bardziej że pojawili się na horyzoncie poważni opozycjoniści — były premier Michaił Kasjanow, mistrz szachowy Garri Kasparow oraz nacjonalista Dmitrij Rogozin⁸⁹. Mózgiem reakcji reżimu Putina na tamte rewolucyjne zagrożenia z Ukrainy był Gleb Pawłowski, dyrektor Fundacji Efektywnej Polityki, któremu — jak wspominałem — niektórzy przypisują nawet zaaranżowanie pierwszego spotkania Putina z Sołżenicynem. Tenże Pawłowski (zm. 27 lutego 2023), który w ostatnich latach życia przejdzie na pozycje zdecydowanie antyputinowskie, w okresie 2004–2006 starał się wprząc w służbę przeciwko Pomarańczowej Rewolucji, a na korzyść Putina, całą plejadę rosyjskich myślicieli, żywych, ale głównie umarłych:

Rosyjska tradycja polityczna, od Puszkina i Czaadajewa po Pasternaka, Sacharowa, Sołżenicyna i Zinowjewa, jest całkowicie antyrewolucyjna. Ryzyko rewolucji w Rosji istnieje zawsze, to straszne ryzyko, choć teraz słabo się o tym pamięta. Główna lekcja rewolucji zasadza się nie w jej technologii — jeszcze Bierdiajew bowiem uważał, że trudność sprawia nie urzeczywistnienie, ale zapobieżenie utopii⁹⁰.

⁸⁷ *Нобиулина: в экономике почти не осталось рабочих рук*, „Коммерсантъ”, 21.11.2023, <https://www.kommersant.ru/doc/6323110> (02.02.2025).

⁸⁸ A. Солженицын, *Как нам обустроить Россию? Посильные соображения...*, s. 27.

⁸⁹ Zob. R. Horvath, *Apologist of Putinism?*..., s. 309–310.

⁹⁰ *Московские дегустаторы украинского сала. „Революции вовремя не дали в морду”, считает советник главы администрации президента РФ Gleb Pavlovskiy*, Русская Народная Линия, 07.12.2004, https://ruskline.ru/monitoring_smi/2004/12/07/moskovskie_degustatory_ukrainskogo_sala

Z przywoływanych przez Pawłowskiego myślicieli żyli wtedy jeszcze tylko Aleksander Zinowjew (zmarł 10 maja 2006) oraz Aleksander Sołżenicyn. Choć dzisiaj trudno temu dać wiarę, to na początku czerwca roku 2005 Sołżenicyn w wywiadzie dla moskiewskiej telewizji RTR uznał wydarzenia w Ukrainie za kopię nienawistnych mu lutowych rozruchów rewolucyjnych 1917 roku w carskiej Rosji⁹¹. A w kwietniu 2006 roku, w wywiadzie dla tygodnika „Moskowskije Nowosti”, konkretyzował to jeszcze bardziej złowieszczo. Ogromne przestworza, nigdy niemające związku z Ukrainą historyczną, tak jak Noworosja, Krym i cały południowo-wschodni kraj, zostały przemocą wciśnięte w skład obecnego ukraińskiego państwa i jego politykę, zachłannie podążającą w kierunku wstąpienia do NATO⁹². Nie ma dowodów, aby Putin wszystkie te niemające precedensu pogroźki Sołżenicyna wobec niepodległej od dawna Ukrainy czytał, ale gdyby tak rzeczywiście było, na pewno zgodziłby się już wtedy co do joty z tym wielkim niegdyś pisarzem ziemi ruskiej.

DRAMATYCZNY ROK 2007

Związany z Sołżenicynem rosyjski prozaik i eseista Jurij Kubłanowski (ur. w 1947) powiedział w wywiadzie dla „Moskiewskiego Komsomolca” już w grudniu 2018 roku:

Gdy doszedł do władzy Putin, Aleksander Isajewicz zgodził się spotkać także i z nim. A potem mi powiedział, że o niezależność polityki zewnętrznej jest teraz spokojny. Ale co będzie z polityką wewnętrzną — tego nie wiadomo. [...] Myślę, że Sołżenicyn przyjąłby z aprobatą monachijskie przemówienie Putina. Tak więc Putin ma dobrych doradców, którzy uważnie przestudiowali publicystykę Sołżenicyna⁹³.

(02.02.2025). Wywiad ukazał się pierwotnie w dzienniku „Независимая газета” (7 XII 2004). Zob. także: R. Horvath, *Apologist of Putinism?..*, s. 310 (przyp. 51 i 52).

⁹¹ Полный текст интервью Солженицына РТР (5 июня 2005), <https://solzhenicyn.livejournal.com/1007.html?> (02.02.2025).

⁹² А. Солженицын, *Постоянная горечь и боль*. Из интервью для еженедельника „Московские новости”, Апрель 2006, w: tegoż, *Россия. Запад. Украина...*, s. 158–159.

⁹³ *Солженицын предвидел войну между Украиной и Россией*. Юрий Кублановский — о критике в адрес писателя, его отношении к Путину и человеческом общении, MKRU, 10.12.2018, <https://www.mk.ru/culture/2018/12/10/solzhenicyn-predvidel-voynu-mezhdu-ukrainoy-i-rossiei.html> (02.02.2025).

Jeżeli jednak tamta dwugodzinna rozmowa Sołżenicyna z Putinem we wrześniu 2000 roku rzeczywiście dotyczyła również polityki zagranicznej, to pisarz, który był wówczas znacznie bardziej antyamerykański aniżeli ówczesny Putin, absolutnie nie mógł wynieść ze spotkania takiego, sugerowanego przez Kubłanowskiego przeświadczenia. Wydaje się, że ten ostatni mógł się zasugerować tym, co sam Sołżenicyn zadeklarował wyraźnie 28 kwietnia 1992 — jeszcze z Ameryki w wywiadzie dla moskiewskiej TV Ostankino: „Najwyższą mądrość państwowa zasadza się w tym, aby wszelkie wysiłki państwa i jego potencje bardziej nakierowywać na stan wewnętrzny, na rozkwit narodu, aniżeli na kwestie i działania zewnętrzne”⁹⁴.

Gdy się uważnie patrzy na migawki telewizyjne z osobistego spotkania Sołżenicyna z Putinem, można zauważyć, jak przejęty pisarz zwraca się najpierw do gościa: „porozmawiamy pięknie” (*чудесно поговорим*), a jednocześnie, jak to miał w zwyczaju, ustawia na stole między sobą a rozmówcą zegar⁹⁵. Nie chciał widać zmarnować ani minuty z tego ogromnie ważnego dlań spotkania, bo święcie wierzył, że uda mu się przekonać nowego prezydenta do potrzeby bardzo głębokich zmian w polityce wewnętrznej. Gdy zaś Kubłanowski dopowiada, że „Sołżenicyn przyjąłby z aprobatą monachijskie przemówienie Putina” to pomija — z perspektywy już lat jedenastu, że głośnie antyamerykańskie przemówienie prezydenta wygłoszone zostało przecież jeszcze za życia Sołżenicyna, więc pisarz mógłby spokojnie — czego jednak nie uczynił — wyrazić wobec tej mowy publiczną aprobatę.

Ma natomiast stuprocentową rację Kubłanowski, gdy podkreśla, że „Putin posiada dobrych doradców, którzy uważnie przestudiowali publicystykę Sołżenicyna”. Po pierwsze kryje się tu, choćby i mimowolnie, najwyraźniej słuszną sugestią, że sam Putin czytaniem Sołżenicyna bynajmniej się nie para, a po drugie — co jeszcze ważniejsze — ma on jednak takich doradców, którzy zawsze potrafią mu podsunąć na użytek antyamerykański odpowiedni kawałek ze starszych tudzież nowszych wypowiedzi Sołżenicyna. Jakkolwiek wydaje się to bowiem paradoksalne, to znowu trzeba dobitnie podkreślić, że w swoim późnym antyamerykanizmie Sołżenicyn — który, dodajmy, spędził w USA niemal dwie, bardzo owocne dekady swego życia na wygnaniu — wyprzedził Putina o ładnych paręnaście lat. Ta monachijska

⁹⁴ Телеинтервью компании „Останкино” (Интервью ведёт Станислав Говорухин), Кавендиш, 28 апреля 1992, w: А. Солженицын, *Публицистика...*, t. 3, s. 361.

⁹⁵ Встреча Путина с Солженицыным (20.09.2000 г.), (fragment od 00.01.30).

przemowa Putina, wygłoszona 10 lutego 2007 roku na międzynarodowej globalnej Konferencji Bezpieczeństwa w stolicy Bawarii, zawierała bardzo bliską Solżenicynowi już od ponad lat piętnastu krytykę „jednobiegunowego świata” z Ameryką na czele. Była też w niej zarazem obecna — tak samo od dawna gorąco aprobowana przez pisarza — gniewna reakcja Rosji na proces rozszerzania NATO⁹⁶. Wtedy skądinąd w Monachium nie dotyczyło to jeszcze samej Ukrainy, bo Putin w mowie monachijskiej prezydenta Juszczenkę, obecnego notabene na sali, nawet wyraźnie pochwalił — za skłonność do kompromisu podczas umów gazowych z Rosją, jakże ważnych, co podkreślał Putin, także dla transportu surowca do Europy Zachodniej⁹⁷.

O samym Solżenicynie Putin, już narastająco antyamerykański, wypowiadał się niezmiennie pozytywnie. Piątego czerwca 2007 roku podpisał konsekwentnie akt o uhonorowaniu pisarza Nagrodą Państwową Federacji Rosyjskiej „za wybitne osiągnięcia w obszarze humanistycznej aktywności”. Prestiżowe to wyróżnienie odebrała 12 czerwca na Kremlu od Putina w zastępstwie ciężko chorego męża Natalia Solżenicynowa⁹⁸.

Władze umożliwiły natomiast pisarzowi, aby przemówił zdalnie ze swego domu w Troice-Łukowie do zgromadzonych w kremlowskiej sali św. Gieorgija osób z Putinem na czele, przy czym jego krótka mowa transmitowana była w formie wideo na całą Rosję⁹⁹. Schorowany Solżenicyn zwrócił się do zgromadzonych łamiącym głosem i w raczej nietypowym dla siebie nieco kancelaryjnym stylu:

Pod koniec życia mego mogę mieć nadzieję, że zebrane przeze mnie, a potem przedstawione czytelnikom materiały historyczne, obrazy życia i osób z przeżytych przez nasz kraj okrutnych lat zamętu, wejdą do świadomości i pamięci moich rodaków. To nasze gorzkie ojczyste doświadczenie jeszcze nam pomoże przy możliwym nowym powrocie niestabilnych warunków społecznych. Ostrzeże nas i zapobiegnie zgubnym załamaniom. Ileż to już razy w całej historii Rosji przejawialiście powszechną niezłomność i moc ducha — to nas ratowało. Niechże i dzisiaj pomoże nam na trudnym szlaku ozdrowienia¹⁰⁰.

⁹⁶ *Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности*, Президент России, 10.02.2007, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/24034> (02.02.2025).

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ *Стенограмма церемонии вручения 2 Государственных премий Российской Федерации*, Президент России, 12.06.2007, <http://www.kremlin.ru/events/president/transcripts/24334> (02.02.2025), (fragment od 00:43:25).

⁹⁹ Л. Сараскина, *Солженицын...*, s. 893–894.

¹⁰⁰ *Стенограмма церемонии вручения Государственных премий* (fragment od 00.45.00 do 00.46.45).

Po uroczystej ceremonii Putin odwiedził Sołżenicyna w jego domu po raz wtóry, przy czym pisarz przyjął go teraz już w wózku inwalidzkim¹⁰¹. Tym razem rozmowa — również za zamkniętymi drzwiami — trwała godzinę, po czym prezydent Rosji oznajmił dziennikarzom: „Zwróciłem uwagę pisarzowi, że pewne kroki, które poczyniliśmy obecnie, współgrają w znacznej mierze z tym, co on już napisał”¹⁰². Według słów Putina, rozmowa dotyczyła — ale dopiero teraz — również pozycji Rosji w świecie, przy czym Sołżenicyn zapytał go, jak rozkłada czas poświęcany rozwiązywaniu kwestii z zakresu polityki wewnętrznej i zagranicznej. Sołżenicyn miał przy tym wyrazić zdziwienie (miłe, jak należy sądzić), gdy Putin poinformował go, że aż 70 procent czasu poświęca on polityce wewnętrznej, a tylko pozostałe 30 — zagranicznej. I to głównie takim sprawom — jak dalej informował dziennikarzy Putin — które w polityce zewnętrznej są bezpośrednio powiązane z interesami państwa¹⁰³.

A Sołżenicyn ze swej strony — już po raz ostatni, za to bardzo dobitnie — zdążył wyłożyć swój stosunek do Putina 23 lipca 2007 roku (nieco tylko ponad rok przed śmiercią) w wywiadzie dla niemieckiego „Spiegla”:

Putin dostał w dziedzictwie rozgrabiony i zdeorientowany kraj, z biedną, zdemoralizowaną, będącą na skraju nędzy większością narodu. I zabrał się za to, co było możliwe — za powolną i stopniową, zauważmy, odbudowę kraju. Jego starania nie od razu zostały zauważone, a tym bardziej docenione. Trudno w każdym razie odnaleźć w historii przykłady, żeby kroki podjęte przez jeden kraj dla przywrócenia jego potęgi spotkały się z życzliwym przyjęciem rządów krajów innych¹⁰⁴.

Natomiast na zasadnicze pytanie niemieckiego korespondenta, czy nie odczuwał dyskomfortu, odbierając Nagrodę Państwową od byłego szefa Federalnej Służby Bezpieczeństwa, której poprzednikiem było przecież KGB, Sołżenicyn niestropiony odparł:

Akceptując odznaczenie, wyraziłem tym nadzieję, że gorzkie rosyjskie doświadczenia, na których badanie i opisywanie poświęciłem całe swoje życie, ostrzegą

¹⁰¹ <https://yandex.ru/video/preview/3478638619544961009> (02.02.2025).

¹⁰² Владимир Путин встретился с Александром Солженицыным, Президент России, 12.06.2007, <http://www.kremlin.ru/events/president/news/40495> (02.02.2025).

¹⁰³ Tamże.

¹⁰⁴ “*I Am Not Afraid of Death.*” SPIEGEL Interview with Alexander Solzhenitsyn, Spiegel International, 23.07.2007, <https://www.spiegel.de/international/world/spiegel-interview-with-alexander-solzhenitsyn-i-am-not-afraid-of-death-a-496211.html> (02.02.2025).

nas przed nowymi destrukcyjnymi załamaniami. Władimir Putin — owszem, był oficerem służb specjalnych, ale nie był śledczym KGB ani też szefem obozu w Gułagu¹⁰⁵.

Wszelako — jak to dziś niestety aż nadto ostro widać — znacznie bardziej adekwatne do trafnej historycznie charakterystyki Putina wydają się wcześniejsze słowa Sołżenicyna, z końcówki jego *opus magnum*: „Władcy się zmieniają, Archipelag trwa”¹⁰⁶.

ZAGOSPODAROWANIE SOŁŻENICYNIA *POST MORTEM* (2008–2025)

Po śmierci Sołżenicyna otwarty katafalk z jego ciałem wystawiony został wraz rosyjską flagą w gmachu Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie, a ówczesny premier Putin, dopiero co (do maja 2008) prezydent Rosji, pojawił się tam z bukietem czerwonych róż, składając kondolencje wdowie po pisarzu. Natomiast świeżo wybrany na sezonowego prezydenta (2008–2012) Dmitrij Miedwiediew przerwał swój roboczy urlop i zjawił się 6 sierpnia 2008 roku na Cmentarzu Dońskim, gdzie Aleksander Sołżenicyn (1918–2008) został pochowany obok liberalnego historyka Wasilija Kluczewskiego (1841–1911). Skądinąd historyk ten był późnemu już Sołżenicynowi bardzo bliski, odniesienia doń pojawiają się często gęsto na kartach powstałego w kwietniu 1994 roku, a więc dosłownie w przeddzień powrotu do ojczyzny, traktatu „*Русский вопрос к концу XX века* (1994, „Kwestia rosyjska” u schyłku XX wieku), m.in. w bardzo krytycznym fragmencie o Piotrze I: „Kluczewski wydaje miażdżący wyrok na społeczno-polityczne działania Piotra. Piotr nie był reformatorem, ale rewolucjonistą (i to w większości przypadków bez potrzeby)”¹⁰⁷.

Tymczasem w oświadczeniu wydanym przez biuro świeżo upieczonego prezydenta Rosji Miedwiediewa na pogrzeb Sołżenicyna można było przeczytać:

Odejście tego wielkiego człowieka, jednego z najwybitniejszych myślicieli, pisarzy i humanistów XX wieku, to niepowetowana strata dla Rosji i całego świata. Nieustanną troską Aleksandra Isajewicza było kształtowanie ideałów moralnych

¹⁰⁵Tamże.

¹⁰⁶A. Sołżenicyn, *Archipelag GUŁag 1918–1956. Próba dochodzenia literackiego*, autoryzowany przekład z jęz. ros. J. Pomianowski (M. Kaniowski), t. 3 (cz. V–VII), Dom Wydawniczy Rebis, Poznań 2010, s. 475.

¹⁰⁷A. Солженицын, „*Русский вопрос к концу XX века...*”, s. 137.

JAK PUTIN ZAGOSPODAROWAŁ SOŁŻENICYNA

i duchowych. Uważał je za najważniejszy filar państwa i społeczeństwa i walczył o ich triumf. Z jego imieniem na zawsze powiązana jest idea ocalenia narodu rosyjskiego [*сбережения российского народа*]. Jego badania nad przełomowymi etapami rodzimej historii wniosły ogromny wkład w rozwój światowej kultury i wpłynęły na rozwój osobowości milionów ludzi¹⁰⁸.

Ten iście wysoki ton Miedwiediewa miał już wszelako wymiar jawnie orwellowski, jako że Rosja zdążyła zapiąć wówczas na ostatni guzik plan zbrojnej agresji na Gruzję, co nastąpi w nocy z 7 na 8 sierpnia. I w takim równie orwellowskim duchu należy tłumaczyć „zagospodarowywanie” przez władarzy Rosji z Putinem na czele postaci i dzieła Sołżenicyna już długo po jego śmierci na użytek obecnej krwawej wojny. Należy bowiem zawsze mieć w pamięci to, co pisarz stwierdził w roku 1978, gdy nikomu śnić się jeszcze nie mogło, że taka wojna kiedykolwiek się wydarzy: „W każdym razie twardo twierdzę — jeśli zacznie się, nie daj Boże, wojna rosyjsko-ukraińska, to nie tylko sam na nią nie pójdę, ale i synów swoich nie puszcę”¹⁰⁹. Sołżenicyn powtórzy to niebawem w równie zdecydowanej formie w kwietniu 1981 roku, w liście do Konferencji w sprawie Stosunków Rosyjsko-Ukraińskich, zwołanej do Toronto:

W moim najszczerzym odczuciu nie ma miejsca dla rosyjsko-ukraińskiego konfliktu, a jeśli nie daj Boże doszłoby do skrajności, mogę oświadczyć, że nigdy, w żadnych okolicznościach ani sam nie pójdę, ani synów swoich na rosyjskie starcie (*стычка*) nie puszcę — jakkolwiek by do niego nas ciągnęły rozpalone głowy¹¹⁰.

Podstawowy błąd Sołżenicyna polegał jednak na tym, że do końca życia do głowy by mu nie przyszło, że Rosja kiedykolwiek podniesie na Ukrainę zbrojną rękę. I stąd brały się te jego bezceremonialne wypady na rzecz korekty granic oraz głoszenie potrzeby obrony Rosjan zza „bliskiej zagranicy”, gdzie siedł z kolei nieświadomie śladami Katarzyny II broniącej „dysydentów prawosławnych” w schyłkowej II Rzeczypospolitej. Wszelako podobne opinie i żądania zawsze były formułowane przez pisarza z oczywistym podtekstem, że cele takie

¹⁰⁸ Дмитрий Медведев приехал на похороны Александра Солженицына, Коммерсант, 06.08.2008, <https://www.kommersant.ru/doc/1008556> (02.02.2024).

¹⁰⁹ А. Солженицын, Угодило зёрнышко промеж двух жерновов. Очерки изгнания. Часть первая (1974–1978). Продолжение, „Новый мир” 1998, nr 11, s. 129.

¹¹⁰ А. Солженицын, Конференции по-русско-украинским отношениям, w: тегор, Собрание сочинений, т. 9: Публицистика. Статьи и речи, YMCA-Press, Париж–Вермонт 1981, s. 400.

Moskwa winna osiągać jedynie na drodze dyplomatycznej albo — co najwyżej — drogą przymusu ekonomicznego.

Ale to nie przeszkodziło, rzecz jasna, samemu Putinowi powtarzać niejednokrotnie za Sołżenicynem, że Lenin, i Chruszczow przekazali ukraińskim nacjonalistom nazbyt szczodre podarunki. Putin nie oznajmił tego jeszcze co prawda w lipcu 2021 roku w swym programowym tekście *Об историческом единстве русских и украинцев* (O historycznej jedności Rosjan i Ukraińców). Tam wszelako przebił za to nie tylko Sołżenicyna, ale i stare, obowiązujące w ZSRR postrzeganie Rosjan i Ukraińców jako dwóch odrębnych, choć pokrewnych nacji. Już w samym punkcie wyjścia sformułował jasną deklarację o jednym tylko w istocie — tzw. rosyjsko-ukraińskim narodzie:

Niedawno [30 czerwca 2021 — G.P], odpowiadając w Linii bezpośredniej, na pytanie o stosunki rosyjsko-ukraińskie [*российско-украинские отношения*], powiedziałem, że Rosjanie i Ukraińcy — to jeden naród, jedna całość¹¹¹. Słowa te nie są daniną wobec jakiejś koniunktury albo bieżących okoliczności politycznych. Mówiłem już o tym niejedną raz — takie jest moje przekonanie¹¹².

Wcześniej Putin — już po śmierci pisarza, a jeszcze przed obecną wojną — wykorzystywał osobę i dzieło Sołżenicyna — nadal go oczywiście jako pisarza ogólnie nie znając — też ładnych parę razy. Najbardziej wyraziście uczynił to podczas odsłaniania pomnika pisarza na Tagance w Moskwie 11 grudnia 2018 roku — na stulecie urodzin Sołżenicyna. Podkreślał tam przede wszystkim, że Sołżenicyn zawsze zwalczał rusofobię, a już szczególnie przebywając na emigracji w Ameryce, główne zaś „swoje słowo kierował ku temu, aby odnaleźć i wskazać drogi zagospodarowania Rosji, aby najcięższe, dramatyczne próby, które na nią spadły, nigdy więcej się nie powtórzyły, aby nasza wielonarodowa nacja żyła w godności i sprawiedliwości”¹¹³.

Już natomiast 21 lutego 2022 roku Putin głośno uznał leninowskie zasady budowania państwa za „karygodny błąd” i „czyste szaleń-

¹¹¹ Zob. Прямая линия с Владимиром Путиным, Президент России, 30.06.2021, <http://www.kremlin.ru/events/president/news/65973> (02.02.2024).

¹¹² Статья Владимира Путина Об историческом единстве русских и украинцев, Президент России, 12.07.2021, <http://kremlin.ru/events/president/news/66181/> (02.02.2024). To samo po ukraińsku, gdyż widocznie Putin istnienie tej mowy — którą sam nigdy nie władał — łaskawie wszelako dopuszczał: *Стаття Володимира Путіна „Про історичну єдність росіян та українців”*, <http://kremlin.ru/events/president/news/66182> (02.02.2024).

¹¹³ В Москве открыт памятник Александру Солженицыну, Президент России, 11.12.2018, <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/59371> (02.02.2025).

stwo”, podarowanie zaś przez Chruszczowa Ukrainie Krymu — który już w 2014 roku zdążył, jak wiadomo, „odzyskać” — za niezrozumiały kaprys wodza. Dodawał przy tym, co znamienne — tu już zresztą całkowicie wbrew wszelkim intencjom zmarłego kilkanaście lat temu Sołżenicyna — że Ukrainie tak naprawdę nie należą się i jej obecne ziemie zachodnie — Galicja Wschodnia, Bukowina Północna i Zakarpacie, które podarował Ukrainie po II wojnie — kosztem Polski Rumunii i Węgier — nie kto inny jak Józef Stalin¹¹⁴. I nie jest wcale wykluczone, że formułując to dosłownie trzy dni przed pewną już wojną, Putin żywił nadzieje na przeciągnięcie, choćby i częściowo, na swą stronę tych trzech wymienionych przezeń „państw poszkodowanych” — teraz już członków NATO. Tym bardziej że on sam jawnie argumentował podobnym „zadawnionym stanem rzeczy” konieczność „specjalnej operacji wojskowej”¹¹⁵. A dodajmy, że „pokrzywdzone Węgry” Orbana od takiej roli sojusznika Putina aż dotąd się nie odżegnały.

Tymczasem 22 lutego 2022 roku, to jest na dwa dni przed inwazją, Putin wręcz powtórzył część starych zarzutów Sołżenicyna wobec Ukrainy:

W Kijowie szykują się do rozprawy nad Ukraińską Cerkwią Prawosławną Moskiewskiego Patriarchatu. [...] Tragedię cerkiewnego podziału władze Ukrainy cynicznie przekształciły w instrument polityki państwowej. Obecne władze kraju nie reagują na prośby obywateli Ukrainy, aby znieść ustawy naruszające prawa ludzi wierzących. Co więcej, w Radzie [parlament Ukrainy — G.P.] zostały zarejestrowane projekty ustaw, skierowane przeciwko duchowieństwu i milionom parafian Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Moskiewskiego Patriarchatu¹¹⁶.

Już zaś w październiku 2022 roku, po ośmiu miesiącach trwania tej bezprecedensowej wojny, Putin na Forum Wałdajskim w Rogozinie pod Moskwą, chcąc teraz skrytykować głównie USA, posłużył się tym razem przewrotnym odwołaniem do przemówienia harwardzkiego Sołżenicyna, perorując:

Podkreślał on, że dla Zachodu charakterystyczne jest „ciągle zaślepienie własną wyższością”. Właśnie i teraz to się dzieje, bo Zachód „podtrzymuje przekonanie,

¹¹⁴ М. Павлова, *Путин: Хрущев зачем-то подарил Крым Украине. Путин назвал ленинские принципы государственного строительства „хуже, чем ошибкой” и „безумием”*, Комсомольская Правда, 21.02.2022, <https://www.kp.ru/online/news/4638676/> (02.02.2024).

¹¹⁵ Tamże.

¹¹⁶ *Обращение Президента Российской Федерации, Президент России*, 21.02.2022, <http://kremlin.ru/events/president/news/67828> (02.02.2024).

że wszystkie rozległe obszary na naszej planecie powinny rozwijać się i dostosować do obecnych systemów zachodnich”. To rok 1978, a nic się odtąd nie zmieniło!¹¹⁷.

Kto zna choćby połowicznie twórczość nawet i tego późnego Solżenicyna, nie będzie miał wątpliwości, że pisarz odwróciłby się z obrzydzeniem od takiego „ocalania narodu” przez swojego niegdysiejszego gościa i rozmówcę. Nieprzypadkowo w obecnej Rosji putinowskiej wznoszone są na nowo pomniki Stalina, a rosyjscy okupanci zdążyli już też odbudować na zagrabionych ukraińskich ziemiach co najmniej kilkanaście pomników Lenina¹¹⁸. Nie sposób również nie zauważyć, że wiele z tego, co Solżenicyn w swoim długim i twórczym życiu napisał i osądził — leninizm, stalinizm, wyniszczenie głodem Ukrainy, pakt Ribbentrop-Mołotow, zbrodnię ludobójczą w Katyniu, napaść na Polskę 17 września 1939 roku czy (w mniejszym stopniu) najazd na Czechosłowację w sierpniu 1968 — dzisiaj jest w Rosji albo przemilczane, albo nawet traktowane często jako powód do dumy. W kwietniu 1996 roku, odpowiadając na pytanie czytelnika: „Widziałem pana w reportażu ze świątyni. Czy jest pan w drużynie Jelcyna?”, oznajmił:

Jestem w drużynie Jezusa Chrystusa. A ponieważ otwierany jest teraz Sobór Chrystusa Zbawiciela, to na tę pierwszą liturgię poszedłem, jeszcze i dlatego, że Pascha. A w żadnej politycznej drużynie nie jestem, skąd panu to przyszło do głowy? Nie wolno mieszać chrześcijaństwa z polityką¹¹⁹.

Chciałbym jednak na koniec przypomnieć, że sprawdziła się niestety i ta dawna przepowiednia wielkiego Andrieja Sacharowa, który po ogłoszeniu w roku 1974 przez Solżenicyna *Listu do przywódców Związku Radzieckiego* — antykomunistycznego, ale i niechętnego demokracji, a w dodatku „okraszonego” elementami wielkoruskiego nacjonalizmu — napisał proroczo:

Ktoś mógłby powiedzieć, że nacjonalizm Solżenicyna nie jest agresywny, że ma miękki, obronny charakter i że ma na celu uratowanie i odbudowę jednego z naj-

¹¹⁷ Путин описал политику Запада цитатой Солженицына (Путин: расистское и неокOLONIALное поведение Запада приобрело уродливые формы), РБЦ, 27.10.2022, <https://www.rbc.ru/politics/27/10/2022/635a95349a794724f2005204?ysclid=m5yvv8bmuo698815113> (02.02.2025).

¹¹⁸ Символическая борьба с Евромайданом. Как и зачем Россия устанавливает на захваченных территориях Украины памятники Ленину, Вот Так, 04.01.2025, <https://vot-tak.tv/84357326/lenina-v-ukrainu> (02.02.2025).

¹¹⁹ А. Солженицын, „Прямая линия” в „Комсомольской Правде” ..., s. 118.

JAK PUTIN ZAGOSPODAROWAŁ SOŁŻENICYNA

bardziej mężeńskich narodów. Wiadomo jednak z historii, że ideologowie byli zawsze łagodniejsi niż politycy, którzy po nich przychodzą. Znaczna część rosyjskiego narodu i kierownictwa opanowana jest przez nastroje wielkorusyjskiego nacjonalizmu, połączonego z bojaźnią przed zależnością od Zachodu i przed demokratycznymi przemianami. Pomyłki Sołżenicyna mogą stać się groźne, gdy trafią na podatny grunt¹²⁰.

Niestety, choć dopiero po długim półwieczu — ale jednak trafiły.

* * *

Dopisuję ten dodatkowy akapit 8 listopada 2025, w sytuacji gdy (co widać było coraz bardziej w ostatnim roku) do grona tych, którzy wydatnie wspomagają Putina w „zagospodarowywaniu Sołżenicyna”, ostatecznie dołącza wdowa po wielkim pisarzu — znana mi osobiście z paru spotkań w Moskwie i Krakowie w latach 2016–2018 — Natalia Sołżenicynowa (ur. 1939). Przyjmując obecnie kolejne nagrody z rąk kata Ukrainy i grabarza wolności myśli i słowa w Rosji osoba tak zasłużona wcześniej w dziele ofiarnego wspierania męża w walce z ludobójczym komunizmem schodzi niestety definitywnie z dawnej ścieżki. Pierwszy krok w tym kierunku uczyniła 29 lipca 2024 roku, gdy przyjęła od Putina — w związku ze swoim 85-leciem — Order za Zasługi wobec Ojczyzny III Klasy, a w szczególności — za „wielki wkład w rozwój kultury ojczystej oraz aktywną działalność społeczną i dobroczynną w charakterze przewodniczącej Rosyjskiej Fundacji Dobroczynnej Aleksandra Sołżenicyna”.

Wspomniana Rosyjska Fundacja Dobroczynna Aleksandra Sołżenicyna założona została jeszcze w roku 1974 roku w Zurychu, aby wspomagać potem przez bardzo długie lata, praktycznie aż do dziś — głównie z honorariów za przekłady na prawie wszystkie języki świata *Archipelagu Gułag* — więźniów politycznych w ZSRR, a potem także ich rodziny w nowej już Rosji. Obecnie nic niestety nie słyhać, aby wzięła ona choć część odpowiedzialności za losy ludzi więzionych i zabijanych w Rosji putinowskiej.

A im dalej, tym smutniej. Oto bowiem 4 listopada 2025 roku — w dniu tzw. Święta Jedności Narodowej — Putin wyróżnił Sołżenicynową powtórnie takim samym orderem, a Natalia Dmitrijewna nie tylko znowu odznaczenie przyjęła, ale ogłosiła wszem wobec, że jej „mąż żył z marzeniem o zjednoczeniu sił rosyjskich” i wyczuwała się na-

¹²⁰ A. Sacharow, *O liście Aleksandra Sołżenicyna do przywódców Związku Radzieckiego*, „Aneks” 1974, nr 7–8, s. 100.

УКАЗ

ПРЕЗИДЕНТА РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

О награждении орденом
"За заслуги перед Отечеством" III степени
Солженицкой Н.Д.

За большой вклад в развитие отечественной культуры, активную благотворительную и общественную деятельность наградить орденом "ЗА ЗАСЛУГИ ПЕРЕД ОТЕЧЕСТВОМ" III степени СОЛЖЕНИЦИНУ Наталью Дмитриевну - президента Русского Благотворительного Фонда Александра Солженицына, город Москва.

Президент
Российской Федерации В.Путин

Москва, Кремль
29 июля 2024 года
№ 634

wet z przywódcą, który od dwudziestu pięciu lat na czele tych sił stoi, dziś *notabene* wygrażając światu atomowymi „Buriewiestnikami” i „Posejdonami”¹²¹. Oto przemówienie Natalii Solżenicynowej po odebraniu nagrody, które przytaczam w swoim tłumaczeniu *in extenso*:

Шановный Владимире Владимировичу!

Дродзы прияжacie!

Дзiекуjуц за ten wielki honor, muszу jednak przyznać, że swoje zasługi wobec Ojczyzny uważam za bardzo, bardzo skromne. Jeśli coś się udało, to tylko dlatego, że życie tak się potoczyło i stworzyło mi możliwość przyczynienia się dla spraw pożytecznych i potrzebnych. Tydzień temu w Moskwie obchodzono 30-lecie

¹²¹ Путин вручил Наталье Солженицкой орден «За заслуги перед Отечеством». В своей речи она напомнила о мечте мужа о единении русских сил и возвращении связей с эмиграцией, Эхо, 07.11.2025, <https://ngwkbstbcaq-nqhtx.oia7ds95vboe.live/documents/putin-vruchil-natale-solzhenicynoj-orden-za-zaslugi-pered-otechestvom-iii-stepeni-v-svoej-rechi-ona-napomnila-o-mechte-muzha-o-edinenii-russkih-sil-i-vozvrashhenii-svyazej-s-emigraciej> (08.11.2025).

Domu Rosyjskiej Emigracji, a 50 lat temu los postawił mnie u samych początków tego marzenia o pokonaniu „przepaści” — tej okrutnej przepaści, która podzieliła rodaków mieszkających w ojczyźnie i tych, którzy wyemigrowali za granicę po 1917 roku i po wojnie domowej. Ogromna trzymilionowa fala uchodźców uniosła ze sobą z Rosji nie tylko szeregowych żołnierzy Armii Ochotniczej, ale także wybitnych uczonych i artystów — kwiat i dumę rosyjskiej myśli i twórczości. Aleksander Isajewicz Sołżenicyn żył marzeniem o zjednoczeniu sił rosyjskich, a ja miałam szczęście pomagać mu przez wiele lat w tworzeniu tego upragnionego miejsca w Rosji, tego upragnionego Domu, o którym marzyła rosyjska emigracja, tego Domu, który działałby na rzecz zgody obywatelskiej, na rzecz przywrócenia więzi między epokami i pokoleniami. Taka praca jest szczególnie ważna w czasach trudnych. W Ewangelii napisane jest, że królestwo lub naród, który jest podzielony wewnątrz, nie przetrwa. Dlatego każdy, kto pracuje nad przezwyciężeniem podziałów i osiągnięciem jedności, działa na rzecz dobra Ojczyzny. Dziękuję¹²².

Przypomnijmy tutaj, że Aleksander Sołżenicyn opisywał w pierwszym tomie *Archipelagu Gułag* (cz.1, rozdz. 6: *Ta wiosna*), jak rzesza uchodźców, którzy — oszukani dekretem Prezydium Rady Najwyższej o amnestii dla wszystkich emigrantów z 7 lipca 1945 roku w związku ze zwycięstwem nad hitlerowskimi Niemcami — powracali do ZSRR po wojnie, a tam od razu trafiali za kraty i za drut kolczasty¹²³.

Ech, gdybym to ja wiedział!...” — to była najpopularniejsza piosenka cel więziennych tej wiosny. Gdybym to ja wiedział, że tak będę powitany! Że tak mnie oszukają! Że taki los mnie czeka! — czy w ogóle wracałbym do kraju? Za nic! Przedarłbym się do Szwajcarii, do Francji! Uciekłbym za morze! za trzy oceany!¹²⁴.

No to teraz „szanowny Władimir Władimirowicz” może rzeczywiście już tylko czeka, aby w ramach postulowanej przez Sołżenicynową — z odwołaniem do Ewangelii! — „jedności kraju z emigracją” powrócili do Putina skazani przezeń zaocznie odpowiednio na osiem, czternaście i siedem lat kolonii karnej trzej pisarze — Dmitrij Głuchowski, Boris Akunin i Dmitrij Bykow...

Aleksander Sołżenicyn w trzecim tomie *Archipelagu Gułag* (cz. V, rozdz. 4: *Dlaczego się nie buntowali*) pisał proroczo:

Oprawcy, przeniesieni w stan spoczynku albo nawet kierowani do tych zajęć specjalnie — opiekują się dziś u nas... literaturą piękną i kulturą. Każą samych sobie opiewać jako mitycznych herosów. Uchodzi to u nas — nie wiedzieć czemu — za

¹²² Tamże.

¹²³ A. Sołżenicyn, *Archipelag GUŁag 1918–1956. Próba dochodzenia literackiego*, t. 1 (I–II), s. 251.

¹²⁴ Tamże, s. 229.

miernik patriotyzmu.

Opinia publiczna! Nie wiem, jak interpretują to pojęcie socjologowie. Dla mnie jest jasne, że być ona może tylko sumą — zależnych od siebie wzajemnie, owszem — ale zupełnie osobistych, jednostkowych opinii, wyrażanych w sposób nieskrępowany i zupełnie niezawisłych od opinii organów państwowych czy partyjnych.

I dopóki nie mamy niezależnej opinii publicznej, dopóty nie ma żadnej gwarancji, że nie powtórzy się bezzasadna, masowa rzeź, że nie zacznie się którejkolwiek nocy, tej właśnie nocy, już najbliższej¹²⁵.

Czyż nie powtórzyła się ona prawie cztery lata temu, mrocznej nocy 24 lutego 2022 roku?

REFERENCES

- Anglesey, Andres. "Margaret Thatcher Gave Damning Assessment of Putin in Resurfaced Clip." *Newsweek*, 09.01.2023, <<https://www.newsweek.com/margaret-thatcher-gave-damning-assessment-putin-resurfaced-clip-1772344>>.
- Bielecki, Tomasz. "Młodzi Rosjanie już go nie rozumieją." *Gazeta Wyborcza*, 02.08.2008, no. 182 (5792): 13.
- "Deklaracja w sprawie ukraińskiej." *Kultura*, 1977, no. 5 (356): 46, 47.
- Herling-Grudziński, Gustaw. "List do Jerzego Giedroycia z 24 października 1977." *Dzieła zebrane*. T. 14: *Korespondencja z Jerzym Giedroyciem*. Vol. 3: 1976–1996. Bolecki, Włodzimierz (ed.). Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2018.
- Horvath, Robert. "Apologist of Putinism? Solzhenitsyn, the Oligarchs, and the Specter of Orange Revolution." *The Russian Review*, 2011 (April), no. 70: 300–318.
- "I Am Not Afraid of Death." SPIEGEL Interview with Alexander Solzhenitsyn. *Spiegel International*, 23.07.2007, <<https://www.spiegel.de/international/world/spiegel-interview-with-alexander-solzhenitsyn-i-am-not-afraid-of-death-a-496211.html>>.
- Kołakowski, Leszek. "Wielki świadek zła komunizmu." *Gazeta Wyborcza*, 02.08.2008, no. 182 (5792): 1, 16.
- Lazari, Andrzej de. "Putin i Solżenicyn." *Nowa Europa Wschodnia*, 2018, no. 2: 147–152.
- "Łagier za nazwanie Stalina pachanem." Rozmowa z prof. Jerzym Pomianowskim. *Gazeta Wyborcza*, 02.08.2008, no. 182 (5792): 14.
- McVicker, Ben A. "The Creation and Transformation of a Cultural Icon: Aleksandr Solzhenitsyn in Post-Soviet Russia, 1994–2008." *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, 2011 (June-Sept.-Dec.), vol. 53, no. 2/4: 305–333.
- Michel, Casey. "How Aleksandr Solzhenitsyn Became Putin's Spiritual Guru. The strange story of a global literary hero who went on to inspire Russia's war on Ukraine." *Foreign Policy*, 07.04.2024, <<https://foreignpolicy.com/2024/04/07/putin-russia-nationalism-solzhenitsyn-became-putins-spiritual-guru-ukraine/>>.
- Michnik, Adam. "Solżenicyn — gigant XX wieku." *Gazeta Wyborcza*, 02.08.2008,

¹²⁵ A. Solżenicyn, *Archipelag GUŁag 1918–1956. Próba dochodzenia literackiego*, t. 3 (cz. V–VII), s. 95.

JAK PUTIN ZAGOSPODAROWAŁ SOŁŻENICYNA

- no. 182 (5792): 2.
- Nivat, Georges. "Sołżenicyn, pisarz walczący." *Gazeta Wyborcza*, 02.08.2008, no. 182 (5792): 16.
- Plokhyy, Serhii. *The Gates of Europe. A History of Ukraine*. New York: Basic Books, 2015.
- Po raz pierwszy Putin*. Rozmawiali Geworkian, Natalia, Timakowa, Natalia, Kolesnikow, Kolesnikow. Transl. Fast, Piotr. Dalek, Piotr (ed.). Katowice: Forum Sztuk. Dom Wydawniczy, 2000.
- Przebinda, Grzegorz, Smaga, Józef. *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku*. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2000.
- Przebinda, Grzegorz. "Rozkaz: zapomnieć, czyli dlaczego nie opublikowano 'Oddziału chorych na raka' Aleksandra Sołżenicyna (materiał faktograficzny z komentarzem)." *Oblicza Rosji*. Lublin: Fundusz Inicjatyw Społecznych, 1987: 24–30.
- Przebinda, Grzegorz. "Sołżenicyn wobec Ukrainy. Od łagrowego braterstwa do roszczeń terytorialnych i 'antymajdanu'." *Przegląd Rusycystyczny*, 2024, nr 2 (186): 7–40.
- Putin, Władimir. Interview by Michnik, Adam. "Nie wolno mi się bać." *Gazeta Wyborcza*, 16.01.2001: 4–7.
- Sacharow, Andrzej. "O liście Aleksandra Sołżenicyna do przywódców Związku Radzieckiego." *Aneks*, 1974, no. 7–8: 88–102.
- Sołżenicyn, Aleksander. *Jak odbudować Rosję? Rozważania na miarę moich sił*. Transl. Zychowicz, Juliusz. Kraków: Wydawnictwo Arka, 1991.
- Sołżenicyn, Aleksander. *Rosja w ruinie*. Transl. Zychowicz, Juliusz. Warszawa: Politeja, 1999.
- Sołżenicyn, Aleksander. *Archipelag GUŁag 1918–1956. Próba dochodzenia literackiego*. Transl. Pomianowski, Jerzy (Kaniowski, Michał). Vol. 1 (p. I–II). Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2010.
- Sołżenicyn, Aleksander. *Archipelag GUŁag 1918–1956. Próba dochodzenia literackiego*. Transl. Pomianowski, Jerzy (Kaniowski, Michał). Vol. 3 (p. V–VII). Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2010.
- Strugacki, Borys. "On nie był zwykły." *Gazeta Wyborcza*, 02.08.2008, no. 182 (5792): 13.
- "В Москве открыт памятник Александру Солженицыну." *Президент России*, 11.12.2018, <<http://kremlin.ru/events/president/transcripts/59371>>.
- "Владимир Путин встретился с Александром Солженицыным." *Президент России*, 12.06.2007, <<http://www.kremlin.ru/events/president/news/40495>>.
- "Владимир Путин: позитивные тенденции есть, но пока это только тенденции." *Независимая газета*, 26.12.2000, <https://www.ng.ru/politics/2000-12-26/1_putin.html?ysclid=m5kf2jszt0855191033>.
- "Власть должна быть жесткой." *Журнал "Коммерсантъ Власть"*, 01.08.2000, <<https://www.kommersant.ru/doc/17311?ysclid=m5j6oiugfr607135234>>.
- "Встретились главный писатель и главный читатель. Видимо, России суждено быть обустроенной." *Газета "Коммерсантъ"*, 21.09.2000, <<https://www.kommersant.ru/doc/158590>>.
- "Встреча Путина с Солженицыным," <https://vk.com/video4777065_456243259>.
- "Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности." *Президент России*, 10.02.2007, <<http://kremlin.ru>>.

- ru/events/president/transcripts/24034>.
- Гедройц, Ежи. Interview by Горбаневская, Наталья. “‘Это вселяет надежду.’ Беседу с главным редактором журнала ‘Культура’ Ежи Гедройцем ведет Наталья Горбаневская”. *Континент*, 1991, no 68: 374–381.
- “Говорит Солженицын.” *BBC. Русская Служба*, 13.12.2000, <http://news.bbc.co.uk/hi/russian/news/newsid_1069000/1069634.stm>.
- “Дмитрий Медведев приехал на похороны Александра Солженицына.” *Коммерсантъ*, 06.08.2008, <<https://www.kommersant.ru/doc/1008556>>.
- “Заявление по украинскому вопросу.” *Континент*, 1977, no 12: 210–211.
- “Московские дегустаторы украинского сала. ‘Революции вовремя не дали в морду’ — считает советник главы администрации президента РФ Глеб Павловски.” *Русская Народная Линия*, 07.12.2004, <https://ruskline.ru/monitoring_smi/2004/12/07/moskovskie_degustatory_ukrainskogo_sala>.
- “Набиуллина: в экономике почти не осталось рабочих рук.” *Коммерсантъ*, 21.11.2023, <<https://www.kommersant.ru/doc/6323110>>.
- “О гарантиях Президенту Российской Федерации, прекратившему исполнение своих полномочий, и членам его семьи.” *Федеральное государственное бюджетное учреждение “Президентская библиотека имени Б. Н. Ельцина”*, <<https://www.prilib.ru/item/352157>>.
- “Обращение Президента Российской Федерации.” *Президент России*, 21.02.2022, <<http://kremlin.ru/events/president/news/67828>>.
- “Полный текст интервью Солженицына РТР (5 июня 2005).” <<https://solzhenitsyn.livejournal.com/1007.html>>.
- “Послание Президента Российской Федерации от 10.05.2006 г. б/н (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства).” *Президент России*, <<http://www.kremlin.ru/acts/bank/23819/page/1>>.
- “Президент встретился с писателем Александром Солженицыным.” *Президент России*, 20.09.2000, <<http://kremlin.ru/events/president/news/39166>>.
- “Прямая линия с Владимиром Путиным.” *Президент России*, 30.06.2021, <<http://www.kremlin.ru/events/president/news/65973>>.
- “Путин назвал важнейшую задачу России. Путин назвал сбережение народа одной из важнейших задач и драйвером роста для России.” *РБЦ*, 21.12.2021, <<https://www.rbc.ru/politics/23/12/2021/61c441c29a794758e8d3caae?ysclid=m5ymnt1ex0610390004>>.
- “Путин описал политику Запада цитатой Солженицына (Путин: расистское и неокOLONиальное поведение Запада приобрело уродливые формы).” *РБЦ*, 27.10.2022, <<https://www.rbc.ru/politics/27/10/2022/635a95349a794724f2005204?ysclid=m5yvv8bmu0698815113>>.
- “Символическая борьба с Евромайdanом. Как и зачем Россия устанавливает на захваченных территориях Украины памятники Ленину.” *Вот Так*, 04.01.2025, <<https://vot-tak.tv/84357326/lenina-v-ukrainu>>.
- “Солженицын предвидел войну между Украиной и Россией. Юрий Кублановский — о критике в адрес писателя, его отношении к Путину и человеческом общении.” *MKRU*, 10.12.2018, <<https://www.mk.ru/culture/2018/12/10/solzhenitsyn-predvidel-voynu-mezhdu-ukrainoy-i-rossiey.html>>.
- “Стаття Володимира Путіна ‘Про історичну єдність росіян та українців’.” *Президент России*, 12.07.2021, <<http://kremlin.ru/events/president/>>

- [illegible]

- компании 'Останкино'. Кавендиш, 28 апреля 1992.
- Солженицын, Александр. "Угодило зёрнышко промеж двух жерновов. Очерки изгнания." Часть четвёртая (1987–1994). *Новый мир*, 2003, по. 11: 33–97.
- Солженицын, Александр. "Черты двух революций". *Новый мир*, 1993, по. 12: 196–210.
- Солженицын, Александр. *"Прямая линия": Надо думать об общей беде*. Сост. Солженицына, Наталия. Москва: Издательство АСТ 2016.
- Солженицын, Александр. *Бодался телёнок с дубом. Очерки литературной жизни*. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Солженицына, Наталия (ed.). Москва: "Согласие", 1996.
- Солженицын, Александр. *Как нам обустроить Россию? Посильные соображения*. Париж: YMCA-Press, 1990.
- Солженицын, Александр. *Письмо вождям Советского Союза*. Париж: YMCA-Press, 1974.
- Солженицын, Александр. *Россия. Запад. Украина...* Сост. Солженицына, Наталия. Москва: КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2018.

KATARZYNA JASTRZĘBSKA

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-0336-307X>

Uniwersytet Jagielloński

BOJKOT. (NIE)OBECNOŚĆ KULTURY ROSYJSKIEJ W POLSCE

Boycott. The absence of Russian culture in Poland

The article is an analysis of the problem of boycotting Russian culture in Poland as a reaction to the Russians' attack on Ukraine that began on February 24th, 2022. The first part of the article identifies numerous examples of changes in repertoires of Poland philharmonics and theatres, as well as the abeyance of cyclical cultural events. The author also showcases the current trend in promoting Russian literature, using examples. The second part of the article reports on the discourse about the scale, the intent and the effects of boycotting Russian literature in Poland that is taking place in the pages of large-circulation Polish magazines.

Keywords: boycott, Russian culture, literature, war, Ukraine, Russia, Poland.

Wydarzenia w Rosji ostatnich lat, takie jak intensyfikacja form nakazowych w zarządzaniu rosyjską kulturą, wzmożone działania cenzury, odgórnie sterowane, agresywne komentarze prorządowych mediów skierowane przeciwko artystom niezależnym, funkcjonowanie listy agentów zagranicznych, wyroki, w tym wydawane zaoczne, na poszczególnych twórców, pokazują skalę putinowskiego reżimu. Wyrażenie sprzeciwu wobec napaści na Ukrainę i trwającej wojny, krytyka polityki Kremla, protesty w obronie więźniów politycznych, wezwania do natychmiastowego wycofania wojsk rosyjskich z terenów Ukrainy, skutkują dla prodemokratycznych przedstawicieli świata rosyjskiej kultury oskarżeniami o szpiegostwo i terroryzm, wyrugowaniem ich dokonań z przestrzeni publicznej, na przykład poprzez wycofanie dzieł z księgarni i bibliotek i pozbawieniem autorów należnych honorariów:

Książki Bykowa są dziś wycofywane z półek księgarni, tak samo jak książki Ludmiły Ulickiej, Władimira Sorokina czy Dmitrija Głuchowskiego. Ta lista jest bardzo długa. O jakim rosyjskim twórcy z czołówki światowej by nie pomyśleć, okazał się

on już „agentem zagranicy”, „zdrajcą”, „wrogiem”, którego proces „wymazywania” już się rozpoczął¹.

Zgodnie z informacją zawartą na stronie portalu GOGOV (о главном в России без политики), która dotyczy listy zagranicznych agentów:

На 6 сентября 2024 года в реестре содержится 854 позиции в том числе и людей ранее исключенных из реестра иностранных агентов. В реестре можно найти ФИО, дату рождения, ОГРН, ИНН, регистрационный номер, СНИЛС, адрес, информационный ресурс, основание включения в реестр².

Na liście „agentów zagranicznych” znajdują się między innymi nazwiska Borysa Akunina (wł. Grigorij Czchartiszwili), Arkadija Babczenki, Dmitrija Bykowa, Dmitrija Głuchowskiego, Wiktora Szenderowicza, Ludmiły Ulickiej, ale też Dmitrija Muratowa, dziennikarza, redaktora naczelnego niezależnej „Nowej Gazety”, laureata Pokojowej Nagrody Nobla w 2021 roku. Nazwisk na liście ciągle przybywa — 27 września bieżącego roku trafili na nią: pisarz, eseista i literaturoznawca Aleksandr Genis; były dyrektor generalny nagrody literackiej Bolszaja Kniga Gieorgij Uruszadze, który pełnił tę funkcję w latach 2005–2022 oraz historyk zajmujący się badaniami relacji rosyjsko-europejskich i kulturoznawca Aleksander Etkind.

Całkowicie podporządkowana Kremlowi prokuratura bez wahania skazuje rosyjskich artystów na wieloletnie wyroki. W maju 2023 roku moskiewski sąd skazał:

reżysera Iwana Wyrypajewa na karę 8 lat łagru za „rozpowszechnianie nieprawdziwych informacji” o rosyjskiej armii. Wyrypajew udzielał zachodnim mediom wywiadów, w których krytykował wojnę i Putina, mówił o zbrodniach w Buczy itd. W sierpniu 2023 r. na taki sam wyrok i z tego samego artykułu kk został skazany pisarz Dmitrij Głuchowski (Dmitry Glukhovsky), autor popularnego cyklu powieściowego „Metro”. Wyroki zapadły zaocznie — i Wyrypajew, i Głuchowski mieszkają za granicą³.

¹ W. Radziwinowicz, *Rosja odbierze niepokornym pisarzom mieszkania i majątki. Twórca ustawy: Niech zdychają jak psy ostatnie*, „Gazeta Wyborcza”, 4.02.2024, <https://wyborcza.pl/7,75399,30664382,rosja-odbierze-niepokornym-pisarzom-mieszkania-i-majatki-tworca.html> (22.11.2024).

² *Реестр иностранных агентов в России*, <https://gogov.ru/articles/inagency-21apr22> (23.09.2024).

³ A. Łabuszewska, *Rosja: lista porządných ludzi z nakazem milczenia*, „Tygodnik Powszechny”, 24.09.2024, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/rosja-lista-porzadnych-ludzi-z-nakazem-milczenia-188344> (21.11.2024).

W listopadzie 2023 roku, w pokazowym procesie skazano na siedem lat kolonii karnej trzydziestotrzyletnią artystkę Saszę Skoczilenko za „rozpowszechnianie nieprawdziwych informacji o działaniach rosyjskiej armii” (статья 207.3 часть 2 УК РФ „о распространении заведомо ложной информации”). Aresztowanie, proces i wyrok były konsekwencją donosu (zjawisko bardzo szybko odradzające się w dzisiejszej Rosji), którego autorką jest 76-letnia mieszkanka Petersburga. Skoczilenko w marcu 2022 roku w jednym z petersburskich sklepów nakleiła w miejsce ceny produktów, karteczki z informacjami o kłamstwach putinowskiej propagandy i krytykowała rosyjskie działania wojenne w Ukrainie. Aresztowanie i wyrok siedmioletniego pozbawienia wolności, a także warunki, w jakich przebywała aresztowana Skoczilenko, odbiły się w świecie szerokim echem. Sprawę nagłaśniały niektóre światowe media, powstał niemiecki film dokumentalny autorstwa Anny Rudikovej o samym procesie i rosyjskim systemie prawnym, zatytułowany *Wiadomość od Saszy (Message from Sasha, 2024)*⁴, o Skoczilenko upominała się zabroniona w Rosji Amnesty International, która uznała rosyjską artystkę za „więźniarkę sumienia”, petycję w jej obronie podpisało w Rosji 168 tysięcy osób⁵. Pomimo wyroku skazującego, Anna Skoczilenko przebywa obecnie w Niemczech. Stało się to możliwe dzięki wymianie więźniów przeprowadzonej między USA i Rosją 1 sierpnia 2024 roku w Ankarze. Wolność odzyskało wtedy ośmioro rosyjskich opozycjonistów i niezależnych dziennikarzy, między innymi: Władimir Kara-Murza, Ilja Jaszyn, Oleg Orłow, Lidia Czarnyszewa.

Stało się w Rosji tak, że niemal od razu po wybuchu wojny kultura została podzielona na dwie części, czy inaczej rzecz ujmując, rosyjska polityka głównie zewnętrzna i coraz radykalniejsze działania w obszarze polityki wewnętrznej, spowodowały rozłam w środowisku artystycznym. Pierwszą grupę tworzą ci wszyscy, którzy jednoznacznie aprobatywnie wypowiadają się po stronie kontynuowania „specjalnej operacji wojskowej na terytorium Ukrainy”, jak czyni to na przykład urodzona w roku 1937 poetka Junna Moric, której bałwochwalczą postawę wobec Putina, Jerzy Czech, tłumacz i znawca rosyjskiej literatury skwitował dwuwierszem:

⁴ Film dostępny na platformie VOD.tvp.pl.

⁵ Zob. *Семь лет тюрьмы за пять бумажек: за что посадили художницу Сашу Скоциленко*, <https://www.forbes.ru/forbes-woman/500627-sem-let-turmy-za-pat-bumazek-za-cto-posadili-hudoznicu-sasu-skocilenko> (24.09.2024).

Była Pietrowną,
Została Wissarionowną⁶.

Do tak zwanej ekipy Putina należą również: reżyser Nikita Michajłow, pisarz, dziennikarz, uczestnik dwóch wojen czeczeńskich Zachar Prilepin, dyrygent Walerij Giergijew — dyrektor generalnego petersburskiego Teatru Maryjskiego w Petersburgu i teatru Bolszoi w Moskwie, wokalista zespołu *Любэ* Nikołaj Rastorgujew, muzyk Oleg Gazmanow, altowiolista Jurij Baszmiet czy śpiewaczka operowa Chibła Gierzmaowa, która znalazła się w gronie 511 artystów rosyjskich popierających aneksję Krymu w 2014 roku. 22 lutego 2022 roku na Prilepina, reżysera filmowego Tigrana Keosayana oraz Arkadija Mamonowa — autora filmów propagandowych dla rosyjskiej telewizji, Rada Unii Europejskiej nałożyła sankcje „za aktywne wspieranie lub realizację działań lub polityk podważających integralność terytorialną, suwerenność i niezależność Ukrainy, a także stabilność i bezpieczeństwo w Ukrainie lub im zagrażających”⁷.

Drugą grupę tworzą artyści niezależni, którzy wbrew kremłowskiej propagandzie wojnę nazywają wojną i domagają się natychmiastowego wycofania wojsk rosyjskich z terenów Ukrainy. Zdecydowana większość z nich — pisarze, aktorzy, muzycy, reżyserzy, ale też naukowcy, dziennikarze, blogerzy opuściła Rosję, emigrując do krajów Europy Zachodniej, Stanów Zjednoczonych i Izraela. Ci, którzy w Rosji zostali i próbują funkcjonować w sposób niezależny, są prześladowani i skazywani w pokazowych procesach na kilkuletnie wyroki pozbawienia wolności. Przykładem mogą być losy trzech artystek: wspomnianej wcześniej Saszy Skoczilenko oraz reżyserki Jewgienii Berkowicz i dramatopisarki Swietłany Pietrijczuk, które w lipcu 2024 roku sąd wojskowy w Moskwie skazał na karę sześciu lat łagru za „wspieranie terroryzmu”. „Sąd dopatrzył się znamion tego zakazanego czynu w sztuce *Finist dzielny sokół* napisanej przez Pietrijczuk

⁶ J. Czech, *Rosyjskie dzieci w szkołach słyszą: Alaska była nasza i znowu będzie nasza*, „Gazeta Wyborcza”, 31.08.2024, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,31240218,idac-noga-w-noge-z-narodem-latwo-zabrnc-w-obled-i-stac.html> (12.10.2024).

⁷ Decyzja Rady (WPZiB) 2022/337 z dnia 28 lutego 2022 r. zmieniająca decyzję 2014/145/WPZiB w sprawie środków ograniczających w związku z działaniami podważającymi integralność terytorialną, suwerenność i niezależność Ukrainy lub im zagrażającymi, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/ALL/?uri=CELEX%3A32022D0337> (21.11.2024).

БОJKОТ...

i wyreżyserowanej przez Berkowicz”⁸, reżyserka zapytana o przyczynę aresztowania i zasądzony wymiar kary odpowiada następująco:

Лично я думаю, что тут склеился целый клубок из причин, поводов, мотивов и интересов, от лишней звездочки у некоторых майоров до счетов с «Золотой маской», от моих стихов до чьей-то зависти, от желания как следует запугать всю индустрию до тупо эксцессов исполнителей, которые в театре были один раз, во втором классе, на «Буратино» 2 января с пьяным батей. Все это вместе, и еще десять причин⁹.

Nim jednak zaczęto w Polsce dostrzegać i analizować zjawisko podziału rosyjskiej kultury na pro- i antyrządową, pierwszym odruchem rodzimego środowiska artystycznego na napaść Rosji na Ukrainę 24 lutego 2022 roku był — podobnie, jak w wielu innych europejskich krajach — bojkot rosyjskiej kultury. W niespełna tydzień od dnia inwazji sił zbrojnych Federacji Rosyjskiej na terytorium Ukrainy, bo już 2 marca 2022 roku, Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w odpowiedzi na apel ministra kultury i polityki informacyjnej Ukrainy Ołeksandra Tkaczenki o nałożenie sankcji na Rosję w dziedzinie kultury i ograniczenie jej aktywności międzynarodowej w tym wymiarze, opublikowało na swojej oficjalnej stronie następujący komunikat:

W polskich instytucjach kultury nie powinno być miejsca na jakąkolwiek instytucjonalną współpracę z przedstawicielami rosyjskiego reżimu. Rosyjscy artyści, którzy nie opowiedzieli się jasno i jednoznacznie przeciwko agresji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę i nie potępiłi jej, nie powinni być gośćmi polskich scen, uczestnikami programów artystycznych ani projektów z zakresu kultury.

Wobec zbrodni wojny na Ukrainie zdecydowanie zalecamy powstrzymanie się od prezentacji dzieł kultury rosyjskiej i rosyjskich twórców.

Jednocześnie zwracamy się o podejmowanie wszelkich inicjatyw zmierzających do wykluczenia Rosji z organizacji międzynarodowych, międzynarodowych organizacji branżowych lub przynajmniej do ograniczenia jej praw członkowskich. Zachęcamy także do aktywnego promowania takiego stanowiska wśród innych członków tych organizacji¹⁰.

⁸ A. Łabuszewska, *Rosja: lista porządných ludzi...* W oryginale sztuka nosi tytuł: *Финист Ясный Сокол*.

⁹ *Липовое дело, подлое обвинение, пустой приговор. Женя Беркович — интервью РБК*, Театрал, 31.08.2024, <https://www.rbc.ru/politics/31/08/2024/66cf368a9a79478f4f84c149> (21.11.2024).

¹⁰ *W polskich instytucjach kultury nie powinno być miejsca dla poparcia rosyjskiego reżimu* (2.03.2022), <https://www.gov.pl/web/kultura/w-polskich-instytucjach-kultury-nie-powinno-byc-miejsca-dla-poparcia-rosyjskiego-rezimu> (1.10.2024).

Efektom bojkotu kultury rosyjskiej w Polsce było radykalne ograniczenie prezentowania wszystkiego, co z nią związane. Zawieszono odbywający się od 2007 roku, coroczny festiwal filmów rosyjskich „Sputnik nad Polską” wraz z tak zwanymi Replikami, czyli pokazami filmów z ubiegłorocznego programu festiwalu¹¹. Stowarzyszenie Filmowców Polskich poinformowało, że kolejne polskie festiwale filmowe przystępują do bojkotu rosyjskiego kina:

Tofifest w Toruniu, Kino na Granicy w Cieszynie, Wajda na Nowo w Suwałkach, Grand Prix Komeda — Festiwal Filmowy im. Krzysztofa Komedy w Ostrowie Wielkopolskim. Jak czytamy w „Gazecie Wyborczej”, organizatorzy Nowych Horyzontów we Wrocławiu i Millennium Docs Against Gravity postanowili prezentować jedynie niezależne produkcje, które nie były finansowane przez rosyjski rząd. Z kolei Dwa Brzegi w Kazimierzu Dolnym zapowiedziały, że będą prezentować jedynie filmy twórców, którzy oficjalnie potępiają działania Putina¹².

W aktualizacji cytowanego komunikatu (3.03.2022) poinformowano, że: „Organizatorzy Nowych Horyzontów i Millennium Docs Against Gravity zdecydowali o niedopuszczeniu do programu jakichkolwiek filmów produkcji rosyjskiej”¹³. Z repertuarów polskich instytucji kultury wycofano planowane wcześniej koncerty symfoniczne, przedstawienia operowe i teatralne. Dla przykładu: Teatr Wielki — Opera Narodowa zrezygnował z planowanej na 8 kwietnia 2022 premiery *Borysa Godunowa* z muzyką i librettem Modesta Musorgskiego, na podstawie tekstu Aleksandra Puszkina. Odwołano również spektakle *Borysa Godunowa* planowane na 2, 5 i 7 czerwca 2024 roku, a na oficjalnej stronie Teatru Narodowego poinformowano: „realizacja premiery uzależniona od sytuacji w Ukrainie”¹⁴. W roku 2022 zdjęto z afisza (sezon 2022/2023) balet *Dziadek do orzechów* Piotra Czajkowskiego. Agnieszka Wolak — szefowa działu literackiego i marke-

¹¹ Zob. Organizatorzy najważniejszego festiwalu filmów rosyjskich poinformowali o zawieszeniu imprezy, 2.03.2022, <https://www.sfp.org.pl/wydarzenia,5,32903,1,1,Festiwal-Filmow-Rosyjskich-Sputnik-nad-Polska-zawieszony.html> (25.09.2024), a także o powodach protestu ludzi ze świata kultury, nauki i polsko-ukraińskiego dialogu: 2 mln zł dla organizatora festiwalu filmów rosyjskich Sputnik nad Polską. „Protestujemy!”, „Gazeta Wyborcza”, 18.11.2022, <https://wyborcza.pl/7,101707,29155540,organizator-festiwalu-filmow-rosyjskich-dostal-2-mln-zl-na-festiwal.html> (23.11.2024).

¹² Organizatorzy najważniejszego festiwalu ...

¹³ Tamże, (3.03.2022).

¹⁴ *Borys Godunow*, Teatr Wielki, https://teatrwielenki.pl/kalendarium/2023-2024/borys-godunow/termin/2024-06-02_18-00/ (13.09.2024).

BOJKOT...

tingu Opery Narodowej, potwierdziła, że na wybór repertuaru wpłynęła trwająca w Ukrainie wojna:

Chcąc wyrazić solidarność z narodem ukraińskim, a także chronić dorobek kultury rosyjskiej przed wykorzystywaniem przez putinowską propagandę, zdecydowaliśmy się zdjąć z afisza na najbliższy sezon tytuły rosyjskich twórców. To była decyzja trudna i bolesna, dyskutowana w szerokim gronie pracowników teatru¹⁵.

Z programu odbywającego się w Warszawie Wielkanocnego Festiwalu Bethovenowskiego usunięto w roku 2022 symfonię nr XIII *Babi Jar* Dymitra Szostakowicza. Również w latach następnych, tj. w roku 2023 i 2024 na festiwalu nie zaprezentowano żadnego utworu autorstwa rosyjskiego kompozytora. W planach repertuarowych Filharmonii im. Karola Szymanowskiego w Krakowie, od inwazji Rosji na Ukrainę do 26.01.2024, kiedy to podczas jubileuszowego koncertu z okazji 80. urodzin Antoniego Wita, wykonano pod jego batutą II symfonię e-moll op. 27 Sergieja Rachmaninowa, nie były prezentowane kompozycje żadnego rosyjskiego twórcy. Z kolei dyrektor artystyczny Filharmonii Śląskiej Jaroslav Shemet w reakcji na rosyjską agresję zaapelował, by utwory kompozytorów rosyjskich zastępować dziełami twórców ukraińskich¹⁶. Z prezentowania dorobku artystycznego rosyjskich kompozytorów oraz „z zapraszania artystów z Federacji Rosyjskiej i artystów współpracujących z tym krajem”¹⁷ zrezygnowała, aż do odwołania, między innymi Filharmonia Pomorska im. Ignacego Jana Paderewskiego w Bydgoszczy, o czym poinformowano w mediach publicznych. W komunikacie podkreślono, że decyzja jest wyrazem sprzeciwu wobec wojny, a także solidarności z dyrektorem artystycznym Orkiestry Symfonicznej Filharmonii Pomorskiej Mykołą Diadiurą, ukraińskim dyrygentem urodzonym w Kijowie, i całym narodem Ukrainy¹⁸.

Po inwazji Rosji na Ukrainę korekty repertuarowe nastąpiły również w polskich teatrach, które jednocześnie organizowały akcje po-

¹⁵ „Dziadek do orzechów” zdjęty z afisza. Świąt nie będzie?, <https://kicket.com/poradnik/balet-dziadek-do-orzechow-zdjety-z-afisza-swiat-nie-bedzie> (13.09.2024).

¹⁶ Zob. J. Marczyński, *Muzyka nie na te czasy. Rosyjscy kompozytorzy spadają z afisza*, „Rzeczpospolita”, 2.03.2022 <https://www.rp.pl/kultura/art35793101-muzyka-nie-na-ten-czas-rosyjscy-kompozytorzy-spadaja-z-afisza> (13.09.2024).

¹⁷ J. Rausz, *Bydgoszcz. Filharmonia Pomorska rezygnuje z utworów rosyjskich kompozytorów*, <https://e-teatr.pl/bydgoszcz-filharmonia-pomorska-rezygnuje-z-utworow-rosyjskich-kompozytorow-22584> (13.09.2024)

¹⁸ J. Rausz, *Bydgoszcz. Filharmonia Pomorska...*

mocowe dla ofiar rosyjskiej napaści. Gest solidarności z walczącą Ukrainą przybrał również formę artystyczną. Oto kilka przykładów: krakowski Teatr Nowy Proksima, jako pierwszy w Polsce i najprawdopodobniej na świecie, wystawił sztukę o prezydencie Zeleńskim, zatytułowaną *NaXuj. Rzecz o prezydencie Zeleńskim* (w niektórych materiałach informacyjnych podtytuł sztuki brzmi: *NaXuj, czyli miejsce dyslokacji rosyjskiego okrętu wojennego*)¹⁹. Premiera sztuki w reżyserii Piotra Siekluckiego, według scenariusza Ziemowita Szczerka, z udziałem ukraińskich tancerzy, miała miejsce 28 maja 2022 roku. Zgodnie z zapowiedzią autorów spektaklu jest on „pierwszą artystyczną próbą określenia sylwetki i postawy Wołodymira Zeleńskiego. Dawniej komik, aktor, a teraz bohater w oczach całego świata. Jego odwaga urzekła i stała się symbolem Wolnej Ukrainy, a on sam symbolem niezłomności”²⁰. Dyrektor Teatru Nowego Proxima i jednocześnie reżyser spektaklu otrzymał zaproszenie z Ministerstwa Kultury Ukrainy, aby zaprezentować spektakl w Kijowie.

W grudniu 2022 roku miała miejsce premiera spektaklu *Inwazja*²¹ w reżyserii Tamary Trunowej, zrealizowanego w ramach projektu „Kierunek Ukraina”, programu „Promocja kultury polskiej za granicą”. Spektakl jest efektem wspólnego przedsięwzięcia Teatru Dramatycznego im. Aleksandra Węgierki w Białymstoku, Kijowskiego Akademickiego Teatru Dramatu i Komедii na Lewym Brzegu Dniepru — Left Bank Theatre z Kijowa oraz litewskiego Teatru Miejskiego w Olicie. Premiera miała miejsce w Białymstoku, natomiast kolejne przedstawienia zaprezentowano w teatrach w Olicie na Litwie. Wcześniej, bo 7 kwietnia tego samego roku, w Teatrze Powszechnym im. Zygmunta Hübnera w Warszawie, odbyła się premiera spektaklu *Nastia* na podstawie opowiadania Władimira Sorokina i w reżyserii Białorusina Jury Dzivakoua. Przedstawienie było efektem współpracy polskich, ukraińskich i białoruskich artystów. Jak czytamy na oficjalnej stronie teatru:

Prezentacje odbywają się w języku rosyjskim z polskimi napisami. Część białoruskich twórców spektaklu po fali represji została zmuszona do opuszczenia swojej

¹⁹ Spektakl nieodnotowany w Encyklopedii Teatru Polskiego, zob. <https://encyklopediateatru.pl/sztuki/wyszukaj?search=Na+Xuj&premiere=&author=&descriptionselect=all>, (19.09.2024).

²⁰ *Premiera sztuki o prezydencie Zeleńskim w maju*, <https://e-teatr.pl/krakow-premiiera-sztuki-o-prezydencie-zelenskim-w-maju-24833> (25.09.2024).

²¹ Autorka tekstu: Malina Prześluga, reżyseria Tamara Trunova, scenografia i kostiumy Artūras Šimonis, muzyka Marek Kubik, multimedia Krzysztof Kiziewicz.

BOJKOT...

ojczyzny i obecnie przebywa w Warszawie na rezydencjach artystycznych w Teatrze Powszechnym oraz innych warszawskich teatrach²².

Spektakl, dodajmy, przeznaczony dla widzów od 16. roku życia, recenzowały między innymi Alicja Cembrowska i Magdalena Hierowska. Pierwsza z recenzentek, pozytywnie oceniając *Nastię*, konkluduje:

Spektakl Jury Dzivakoua pokazywany jest w szczególnym kontekście, którego nie da się pominąć. Po pierwsze dlatego, że aktorzy mówią po rosyjsku; po drugie — „*Nastia*” to dekonstrukcja przemocy. Głupiej, bezsensownej, powtarzanej rytualnie wbrew jakiegokolwiek logice, przekazywanej z pokolenia na pokolenie. Ale to też opowieść o tym, co społeczeństwo może zrobić z jednostką. W tym przypadku społeczeństwo zrezygnowało z racjonalności i etyki. Zwróciło się ku zachłanności, konsumpcjonizmowi, hedonizmowi. Zdecydowało, że można zjeść inne ciało, jeżeli wrzuci się tę czynność w filozoficzno-intelektualne ramy, nada się jej fałszywą wartość²³.

Z kolei Magdalena Hierowska w recenzji zatytułowanej *Czy ludzkie mięso ma uczucia?* pisze o spektaklu jako „nudnej pseudokontrowersji”, „nieudolnym epigonizmie”, „nachalnej narracji pozbawionej ontologicznego wymiaru”, „archipelagu dosłowności”, turpistycznym dziele, któremu towarzyszy „imitacja erudycyjnej koncepcji wątków o charakterze erotycznym”. Hierowska daje wyraz rozczarowania deklaracjami twórców, zgodnie z którymi spektakl na podstawie opowiadania rosyjskiego prozaika miał:

dotyczyć spraw dotkliwych wobec okrucieństwa reżimu wojennego. Takie deklaracje formułuje zespół aktorów (Ekaterina Ermolovich, Volha Kalakoltsava, Natalia Lange, Artem Manuilov, Darya Novik, Mikołaj Stońska) w finalnej części spektaklu. Wypadałoby się zastanowić, w jaki sposób ta „spocona” i lekkomyślna inscenizacja miałyby być jakimkolwiek wsparciem ideologicznym dla cierpiącej Ukrainy?²⁴

Spektakl *Nastia* planowano zaprezentować na Festiwalu Malta w Poznaniu (32. Malta Festival Poznań — 27.06-03.07.2022), jednak organizator odwołał spektakl na trzy tygodnie przed jego planowanym pokazem. Zbulwersowani tą sytuacją artyści zaangażowani

²² *Nastia* na podstawie opowiadania Władimira Sorokina, Teatr Powszechny, <https://www.powszechny.com/pl/spektakle/nastia>, (19.09.2024).

²³ A. Cembrowska, *Symboliczna dosłowność*, <https://teatrdlowszystkich.eu/dwuglos-w-sprawie-nastii-w-teatrze-powszechnym-w-warszawie/> (19.09.2022).

²⁴ M. Hierowska, *Czy ludzkie mięso ma uczucia?*, <https://teatrdlowszystkich.eu/dwuglos-w-sprawie-nastii-w-teatrze-powszechnym-w-warszawie/> (19.09.2022).

w realizację *Nastii* opublikowali na stronie pierwszego, założonego w roku 1998, wortalu teatralnego „Dziennik Teatralny”²⁵ i odczytali²⁶ *Oświadczenie w sprawie pokazu spektaklu „Nastia” w ramach Festiwalu Malta*:

To smutne, kiedy tak duży i prestiżowy Festiwal, zapraszający największe spektakle europejskie, traktuje w ten sposób nie tylko ważną instytucję, jaką jest Teatr Powszechny w Warszawie, ale przede wszystkim — grupę artystek i artystów uchodzących z Białorusi i Ukrainy²⁷.

Po napaści Rosji na Ukrainę polskie teatry znacząco ograniczyły repertuar rosyjskiej dramaturgii. O ile w roku 2021 miały miejsce liczne premiery rosyjskich dramatów, o tyle w roku 2022 było ich, zgodnie z informacjami zawartymi w *Encyklopedii teatru polskiego*²⁸, zaledwie kilka: *Wiśniowy sad* Antona Czechowa²⁹, wspomniany już spektakl *Nastia*, *Ożenek* Nikołaja Gogola w reżyserii Janusza Gajosa³⁰ i *Platonow* Czechowa³¹. W roku 2023 jedyną odnotowaną przez *Encyklopedię*... premierą spektaklu prezentującego rosyjską literaturę był musical *Mistrz i Małgorzata*³². To niewiele w porów-

²⁵ *Oświadczenie ws. pokazu spektaklu „Nastia” w ramach Festiwalu Malta*, Dziennik Teatralny, <http://www.dziennikteatralny.pl/artykuly/oswiadczenie-ws-pokazu-spektaklu-nastia-w-ramach-festiwalu-malta.html> (9.09.2024).

²⁶ Zob. *Oświadczenie twórczyń i twórców „Nastii” ws. odwołania pokazu na Festiwalu Malta* (09.06.2022), Facebook, Teatr Powszechny.

²⁷ *Oświadczenie ws. pokazu spektaklu...* Oświadczenie rozpoczyna informacja o powodach, jakie wskazali organizatorzy Festiwalu Malta, podejmując decyzję o rezygnacji ze spektaklu *Nastia*: „Festiwal Malta, odwołując na trzy tygodnie przed pokazem spektakl „Nastia”, stworzony przez grupę artystów uchodzących, powoływał się w liście do nas na: ‘aktualną sytuację społeczno-polityczno-ekonomiczną’, ‘wojnę w Ukrainie’, ‘inflację i wciąż odczuwalne skutki pandemii COVID-19’, a w końcu — ‘dodatkowo, wycofanie się głównego sponsora dosłownie kilka dni temu’. W niedawnym oświadczeniu opublikowanym na portalu społecznościowym, Festiwal rozpoczął dyskusję o kwestiach technicznych. Wobec tego zmuszeni jesteśmy odpowiedzieć”.

²⁸ *Encyklopedia teatru polskiego*. Platforma integrująca wiedzę teoretyczną i dokumentację źródłową dotyczącą historii teatru w Polsce, <https://encyklopediateatru.pl>. (19.09.2024).

²⁹ 27.03. 2022, Teatr im. Stefana Jaracza w Łodzi oraz 20.11. 2022 Teatr im. Wilama Horzycy w Toruniu, reżyseria: Małgorzata Warsicka.

³⁰ 22.04. 2022, Och-Teatr, Warszawa.

³¹ 10.06.2022, Teatr Śląski im. Stanisława Wyspiańskiego, Katowice, reżyseria Małgorzata Bogajewska.

³² 29.04. 2023, Teatr Studio Buffo, Warszawa. Muzyka Janusz Stokłosa, przekład i reżyseria Janusz Józefowicz.

naniu z rokiem 2021, kiedy w polskich teatrach odbywały się liczne premiery, prezentujące dorobek rosyjskich dramatopisarzy, nie tylko klasyków, lecz również autorów mniej znanych polskiemu odbiorcy. Przykładem chociażby dwa spektakle: *Przygoda z metrapażem* i *Dwadzieścia minut z aniołem*³³, tragicznie zmarłego w 1972 roku Aleksandra Wapiłowa, autora jednoaktówek oraz kilkudziesięciu opowiadań. Jego *Polowanie na kaczki* (*Утиная охота*, 1970) to chyba najbardziej rozpoznawalny w naszym kraju dramat pisarza³⁴, który stanowi przykład twórczości oryginalnej, znacząco odbiegającej od dominujących tendencji w rosyjskiej dramaturgii lat 60. i 70. XX wieku. W roku 2021 wystawiono również *Trzy siostry* Czechowa w reżyserii słynnego belgijskiego artysty Luka Percevala³⁵ i *Tiki i inne zabawy* (premiera 5.06.2021), na motywach dramatów Czechowa, w reżyserii i z choreografią Dominiki Knapik³⁶. Inne spektakle rosyjskich dramaturgów, wystawiane w naszym kraju w 2021 roku to: *Wujaszek Wania* Czechowa³⁷; *Benia Krzyk. Sceny z życia*³⁸ na podstawie *Opowiadań odeskich* Izaaka Babla; *Czarny Mnich* Czechowa³⁹ — wydarzenie o tyle wyjątkowe, że pozwala zapoznać się z utworem nietypowym dla twórczości autora *Wiśniowego sadu*. Napisane w roku 1894 „opowiadanie fantastyczne” reprezentuje mało znany nurt fantastyczno-niesamowity w literaturze rosyjskiej przełomu XIX i XX wieku⁴⁰.

W repertuarze polskich teatrów w roku 2021 znalazły się też: *Niepokój* Iwana Wyrypajewa⁴¹ i *Lotto* Wasilija Sigariewa, laureata prestiżowej nagrody Evening Standard dla najbardziej obiecującego

³³ Obydwa spektakle w reżyserii Sylwestra Biragi, zrealizowane kolejno w dniach 21.01. i 21.04. 2021 przez Teatr 2.Strefa, Warszawa. Spektakl zrealizowany w ramach cyklu „mikrospektakleonline”.

³⁴ 30 grudnia 1991 roku miała miejsce premiera spektaklu telewizyjnego *Polowanie na kaczki* w reżyserii Andrzeja Maja, przekład René Śliwowski.

³⁵ 15.05.2021 Narodowy Stary Teatr im. Heleny Modrzejewskiej, Kraków, w koprodukcji z TR Warszawa; premiera warszawska: 20 czerwca 2021.

³⁶ Zob. *Tiki i inne zabawy na motywach dramatów Antona Czechowa*, <https://pantomima.wroc.pl/przedstawienia/tiki-i-inne-zabawy> (19.09.2024).

³⁷ 21.06.2021 Teatr Zagłębia, Sosnowiec, reżyseria Jędrzej Piaskowski.

³⁸ 27.06. 2021, Centrum Łowicka, Warszawa, reżyseria Tomasz Cyz, w roli tytułowej Grzegorz Damiński.

³⁹ 3.07. 2021, Teatr Stary w Lublinie, reżyseria Błażej Peszek.

⁴⁰ Zob. *Opowieści niesamowite. Groza i niesamowitość w prozie rosyjskiej XIX i początku XX w.* Wybór, wstęp i noty o autorach R. Śliwowski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1975, s. 7–17.

⁴¹ 23.07. 2021, Teatr Wybrzeże, Gdańsk, reżyseria Grzegorz Wiśniewski.

dramaturga⁴² (2000 r.) oraz *Marzenie Nataszy*⁴³, sztuka autorstwa dramatopisarki młodszego pokolenia Jarosławy Pulinowicz (prywatnie drugiej żony rosyjskiego prozaika i krytyka literackiego Romana Sienczina).

Bojkot rosyjskiej kultury, który nastąpił w Polsce niemal natychmiast po ataku Rosji na Ukrainę, nie ograniczył się do kinematografii, muzyki symfonicznej czy dramaturgii. Polskie przekłady literatury rosyjskiej, to kolejna przestrzeń, w której ograniczono prezentowanie dorobku rosyjskich twórców. W latach 2022–2023 w Polsce niewiele opublikowano z tego, co ma do zaproponowania rosyjska literatura. Na księgarskich półkach od trzech lat najłatwiej znaleźć dzieła Lwa Tołstoja i Fiodora Dostojewskiego. Śledząc wydawnicze zapowiedzi premier książkowych i opinie ukazujące się w recenzjach wydawniczych, wyraźnie widać, że rosyjska literatura zeszła na daleki plan. We wskazanym okresie ukazały się, zgodnie z moim rozeznaniami, *Jednoaktówki* Czechowa w przekładzie Agnieszki Lubomiry Piotrowskiej nakładem łódzkiego wydawnictwa Officyna. We *Wstępie* do *Jednoaktówek* tłumaczka odsłania mało, a może zupełnie nieznane polskim czytelnikom fakty biografii autora *Trzech sióstr*, które rosyjska krytyka literacka najczęściej woli przemilczeć⁴⁴, ponieważ dotyczą silnych i wielowątkowych związków pisarza z Ukrainą i ukraińskim językiem. W listopadzie tego samego roku, nakładem wydawnictwa Czarne, ukazała się antyutopijna opowieść Andrieja Płatonowa *Dół*, w tłumaczeniu i z posłowiem Adama Pomorskiego oraz wstępem Andrzeja Stasiuka⁴⁵. Warto wspomnieć, że jest to drugi polski przekład tego utworu. Autorem pierwszego, zatytułowanego *Wykop* był miłośnik, badacz i tłumacz literatury rosyjskiej Andrzej Drawicz. Z kolei nakładem Oficyny Literackiej Noir sur Blanc ukazały się dwa utwory Guzel Jachiny, pisarki znanej polskim czytelnikom dzięki przetłumaczonej u nas powieści *Zulejka otwiera oczy*. Są to: *Dzieci Wołgi* (2022), w przekładzie Henryka Chłystowskiego oraz *Eszelon do Samarkandy* (2023), który wspólnie przetłumaczyli Chłystowski i Magdalena Hornung. Kolejną publikacją jest *Przyszło nam tu żyć*.

⁴² O okolicznościach przyznania nagrody zob. hasło *Wasilij Sigariew*, *Encyklopedia Teatru Polskiego*, <https://encyklopediateatru.pl/autorzy/3298/wasilij-sigariew> (4.10.2024).

⁴³ 23.10. 2021 Lubuski Teatr, Zielona Góra, reżyseria Magdalena Drab.

⁴⁴ Zob. też: R. Korzycki, *Dialogi z dyktafonu. Rozmowa z Agnieszką Lubomirą Piotrowską*, „Dwutygodnik” 2020, nr 274, <https://www.dwutygodnik.com/artukul/8717-dialogi-z-dyktafonu.html> (10.10.2024).

⁴⁵ Zob. A. Płatonow, *Dół*, <https://czarne.com.pl/katalog/ksiazki/dol> (10.10.2024).

*Reportaże z Rosji*⁴⁶ autorstwa dziennikarki śledczej, aktywistki i pisarki Jeleny Kostiuczenko, finalistki XII edycji Nagrody im. Ryszarda Kapuścińskiego. Inną propozycją jest powieść zatytułowana *Naftowa Wenus*⁴⁷ Aleksandra Sniegiriowa (wł. Kondraszow), o której Jarosław Czechowicz, polski pisarz, autor między innymi czterech powieści⁴⁸, na prowadzonym od kilkunastu lat blogu poświęconym literaturze, pisze tak:

Powieść Aleksandra Sniegiriowa znakomicie odnajduje balans między literackim tragizmem a kilkoma rodzajami komizmu. Z jednej strony jest to książka niebywale smutna — zarówno w swoim wymiarze prywatnym, intymnym, opowiadającym o trudnej drodze do świadomego rodzicielstwa, jak i w wymowie społecznej, kiedy staje się krzywym zwierciadłem współczesnej Rosji, z którą główny bohater dokonuje osobistego rozrachunku. Z drugiej jednak — kipi dynamizmem i obdaru czytelnika scenami świadczącymi o niezwyklej poczuciu humoru autora⁴⁹.

W roku 2022, dzięki lubelskiemu wydawnictwu Warsztaty Kultury, można było zapoznać się ze zbiorem wierszy i miniaturowych nowel Igora Pomierancewa zatytułowanym *KGB i inne wiersze*, w przekładzie Zbigniewa Dmitrocy. Autor (rocznik 1948) — prozaik, poeta, eseista, urodził się w Saratowie i jako trzydziestolatek wyemigrował z Rosji. Mieszkał w kilku europejskich krajach, między innymi w Niemczech i Wielkiej Brytanii, od lat 80. XX wieku pracuje w zagranicznych rozgłośniach rosyjskojęzycznych: BBC i Radiu Swoboda. Pomierancew jest też autorem kilku filmów dokumentalnych, między innymi o toczącej się na terenie wschodniej Ukrainy wojnie. *KGB i inne wiersze* Tomasz Kowalewicz charakteryzuje następująco: „Dominującą cechą jest tu niemal wszechobecna ironia i autoironia, a niekiedy sarkazm. Książkę zamykają poruszające wiersze napisane podczas rosyjskiej agresji na Ukrainę”⁵⁰.

15 listopada 2023 roku miała miejsce, dzięki wydawnictwu Noir Sur Blanc, premiera kolejnej pozycji z dorobku Michaiła Szyszkina.

⁴⁶ Przekład Katarzyna Kwiatkowska-Moskalewicz, wydawnictwo Czarne. Wydanie pierwsze 2021, wydanie drugie 2023.

⁴⁷ Przekład Borys Hass, Glow Book, 2022.

⁴⁸ *Toksyczność*, wyd. Prószyński i S-ka, 2019; *Winne*, wyd. Seqoja, 2020; *Gorsza Czarna Owca* 2021; *Ciosy*, Wydawnictwo Zaczytani, 2023

⁴⁹ *Krytycznym okiem. Blog krytycznoliteracki Jarosława Czechowicza*, <http://krytycznymokiem.blogspot.com/2022/07/naftowa-wenus-aleksandr-sniegiriow.html> (2.10.2024).

⁵⁰ T. Kowalewicz, *Wschodni Express z nowymi książkami. Nie zabraknie też ważnych dyskusji*, „Gazeta Wyborcza”, 6.07.2022.

Mowa o książce *Pokój czy wojna. Rosja i Zachód. Zbliżenie* (oryginał w języku niemieckim, tytuł *Frieden oder Krieg*), w tłumaczeniu Magdaleny Jatowskiej. Zgodnie z informacją zawartą na oficjalnej stronie wydawnictwa, które wcześniej wydało *Włos Wenery* i *Nie dochodzą tylko listy nie napisane* Szyszkina: „Książka pierwotnie ukazała się w Niemczech, wraz z esejami Fritza F. Pleitgena. Polskiemu czytelnikowi przedstawiamy wydanie wzbogacone o przedmowę i posłowie napisane przez Michaiła Szyszkina już po inwazji Rosji na Ukrainę w 2022 roku”⁵¹. W roku 2023 nakładem wydawnictwa Claroscuro ukazały się też: zbiór opowiadań zatytułowany *Tytan*, autorstwa Siergieja Lebiediewa i powieść Alisy Ganijewej *Góra wiecznej szczęśliwości*, wydana w Rosji w roku 2013. Obydwie pozycje w tłumaczeniu Grzegorza Szymczaka, który wcześniej przełożył debiutancką powieść Lebiediewa *Granica zapomnienia* i utwory innych rosyjskich pisarzy: Wiktora Jerofiejewa, Wiktora Pielewina czy Władimira Sorokina, a także jest autorem opracowań naukowych poświęconych trzem wymienionym pisarzom⁵².

Bardzo trafną wydawniczą decyzją, jaką podjęło Noir Sur Blanc odnośnie do literatury rosyjskiej, jest reedycja w roku 2024 jednego z najaktualniejszych obecnie rosyjskich utworów, a mianowicie opowieści *Wszystko płynie*⁵³ Wasilija Grossmana, autora, który w monumentalnej powieści *Życie i los* (polski przekład Jerzy Czech) nie zawahał się przed postawieniem znaku równości między faszyzmem i stalinizmem.

Innym wydawnictwem, dzięki któremu w roku 2024 do rąk polskich czytelników trafiło zarówno wznowienie *Futu.re* Dmitrija Głuchowskiego, jak również nowy utwór pisarza — *My. Kronika upadku*, jest krakowskie wydawnictwo Insignius.

Relatywnie skromna, wobec różnorodności tego, co proponuje rosyjska literatura, oferta polskich wydawnictw stanowi zapewne efekt ogólnie niskiego poziomu czytelnictwa w Polsce, ale również konsekwencję wywołanej przez Rosję wojny i gest solidarności z Ukrainą.

Analizując zjawisko bojkotu kultury rosyjskiej warto odnotować, że takie polskie czasopisma, jak „Gazeta Wyborcza”, „Rzeczpospoli-

⁵¹ M. Szyszkina, *Pokój czy wojna? Rosja i Zachód — zbliżenie*, <https://www.noir.pl/produkt/5185/pokoj-czy-wojna> (4.12.2024).

⁵² Zob. np. G. Szymczak, *Z recepcji rosyjskiej literatury postmodernistycznej w Polsce: (na przykładzie twórczości Władimira Sorokina, Wiktora Jerofiejewa i Wiktora Pielewina)*, „Acta Polono-Ruthenica” 2015, nr 20.

⁵³ W. Grossman, *Wszystko płynie*, przeł. W. Bieńkowska, przedmowa R. Chandler, Warszawa: Noir Sur Blanc 2024.

ta”, „Tygodnik Powszechny”, „Kultura Liberalna”, „Newsweek” czy „Polityka” publikują w formie artykułów, prezentacji, wywiadów, polemik i recenzji informacje dotyczące rosyjskiej kultury⁵⁴. Materiały

⁵⁴ Zob. np.: W. Bieliaszyn, *Rosyjskie władze opublikowały list gończy za Dmitrijem Gluchowskim. Słynny pisarz krytykował wojnę w Ukrainie*, „Gazeta Wyborcza”, 07.06.2022, <https://wyborcza.pl/7,75399,28554913,rosyjskie-wladze-opublikowaly-list-gonczy-za-dmitrijem.html> (5.10.2024); *Rosja i Ukraina na froncie literackim, muzycznym i szkolnym*, „Gazeta Wyborcza”, 20.06.2022, <https://wyborcza.pl/7,75399,28554913,rosyjskie-wladze-opublikowaly-list-gonczy-za-dmitrijem.html> (5.10.2024); *Top sprzedaży książek w Rosji: George Orwell, Remarque, Jane Austen, young adult o pionierach gejach i rosyjska Natalia de Barbaro*, „Gazeta Wyborcza”, 14.07.2023, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,29963999,czeburaszka.html> (5.10.2024).

J. Cieślak, *Literacką Nagrodę Nobla otrzyma krytyczka Kremla? „Rzeczpospolita”*, 05.10.2023, <https://www.rp.pl/literatura/art39213181-literacka-nagrade-nobla-otrzyma-krytyczka-kremla> (7.10.2024).

Jerzy Czech, tłumacz literatury rosyjskiej: Minęło 80 lat od wojny, a kłozet wciąż jest dla Rosjan tajemnicą (z Jerzym Czechem rozmawia Grzegorz Wysocki), „Gazeta Wyborcza”, 17.06.2022, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28567384,jerzy-czech-tlumacz-literatury-rosyjskiej-minelo-80-lat-od.html> (5.10.2024); *Rosyjskie dzieci w szkołach słyszą: Alaska była nasza i znów będzie nasza*, „Gazeta Wyborcza”, 31.08.2024, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,31240218,idac-noga-w-noge-z-narodem-latwo-zabrac-w-obled-i-stac.html> (21.10.2024).

R. Lis, *Everymani epoki Stalina. Powieść bardziej aktualna niż możecie sobie wyobrazić*, „Gazeta Wyborcza”, 8.05.2024, <https://wyborcza.pl/7,75517,3088-8319,everymani-epoki-stalina.html> (21.10.2024).

B. Hollender, *Cannes 2024: Rosjanin uzależniony od imperializmu*, „Rzeczpospolita”, 22.05.2024, <https://www.rp.pl/film/art40410681-cannes-2024-rosjanin-uzalezniiony-od-imperializmu> (21.11.2024).

A. Łomanowski, *Rosyjska wojna z książkami. „Propagowanie nietradycyjnych preferencji seksualnych”*, „Rzeczpospolita”, 25.04.2024, <https://www.rp.pl/spoleczenstwo/art40243741-rosyjska-wojna-z-ksiazkami-propagowanie-nietradycyjnych-preferencji-seksualnych>, (21.11.2024).

G. Przebinda, *Znam wielu uczciwych Rosjan*, „Gazeta Wyborcza”, 29.04.2022, <https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,28383512,magazyn-wywiad-tygodnia-znam-wielu-uczciwych-rosjan.html> (3.10.2024); *Znam coraz więcej uczciwych Rosjan [POLEMIKA]*, „Gazeta Wyborcza”, 11–12.06.2022, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28563713,znam-coraz-wiecej-uczciwych-rosjan.html> (12.11.2024); *Dostojewski odpowiedzialny za działalność biesów? Tak. Ale nie za Gulag i Kołymę*, „Gazeta Wyborcza”, 20.08.2022, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28805570,dostojewski-odpowiedzialny-za-dzialalnosc-biesow-tak-ale-nie.html> (12.11.2024); *„Głośna powieść Ukraińca z Rosji”. Ukraińiec? Nie, Rosjanin, który Ukrainy nie znosi*, „Gazeta Wyborcza”, 17.08.2024, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,31223473,glosna-powiec-ukrainiec-z-rosji-ukrainiec-nie-rosjanin.html> (12.11.2024); *Natalia Gorbaniewska pod Kremlm. Jak Rosjanie i Żydzi protestowali przeciwko inwazji*, „Gazeta Wyborcza”, 29.11.2024, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,31496656,natalia-gorbaniewska-pod-kremlm-jak-rosjanie-i-zydzi.html> (29.11.2024).

te umożliwiają po pierwsze, zapoznanie się z licznymi, nieoczywistymi kontekstami, w jakich funkcjonuje obecnie rosyjska kultura, po drugie dają wgląd w opinie oraz diagnozy, jakie współczesnej Rosji stawiają rodzimi twórcy potępiający wojnę i autorytarne rządy Putina. Wielu z nich za swoje poglądy oraz postawę jest w Rosji szkalowanych, zastraszanych, okradanych z należnych im honorariów, a ich dzieła są masowo usuwane z bibliotek, księgarń i przekazywane na makulaturę⁵⁵. Przykładem tego rodzaju nagonki jest Borys

R. Szoszyn, *Rosja wyrzuca pisarzy krytykujących wojnę Putina*, „Rzeczpospolita”, 24.12.2023, <https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art39616971-rosja-wyrzuca-pisarzy-krytykujacych-wojne-putina> (19.11.2024); *Borys Akunin: Tak, jesteśmy winni, że Rosja stała się potworem*, „Rzeczpospolita”, 15.03.2024, <https://www.rp.pl/plus-minus/art39999431-borys-akunin-tak-jestesmy-winni-ze-rosja-stala-sie-potworem> (19.11.2024); J. Zacharow, *Ukraina zamierza usunąć z bibliotek 100 mln rosyjskich książek. Z korzyścią dla agresora*, „Gazeta Wyborcza”, 01.10.2022, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28968515,ukrainska-nienawisc-dowszystkiego-co-rosyjskie-jest-zrozumiala.html> (5.11.2024).

A. Żebrowska, *Izaak Babel do boju szedł z nienabitym naganem, ale gdy zabijali i gwałcili inni, nie odwracał wzroku. Chciał widzieć, jak to jest*, „Gazeta Wyborcza”, 5.12.2023 <https://wyborcza.pl/7,75517,30453058,z-sercem-czekisty-miedzy-ludzi.html> (19.11.2024).

⁵⁵ Zob. np. M. Nocuń, *Arkadij Babczenko: Byłem rosyjskim żołnierzem*, „Tygodnik Powszechny”, 15.04.2022, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/arkadij-babczenko-bylem-rosyjskim-zolnierzem-173232>, (7.11.2024).

D. Głuchowski, *Nauczylismy się w Rosji połykać kłamstwo i szaleństwo władzy jak herbatę*, „Gazeta Wyborcza”, 25.02.2022, <https://wyborcza.pl/7,75399,28155122,dmitrij-gluchowski-w-nowej-gaziecie-uczymy-sie-niezauwazac.html> (1.10.2024); *Słynny rosyjski pisarz: Cel Putina? Zrobić ze wszystkich Rosjan zbrodniarzy wojennych*, „Gazeta Wyborcza”, 11.03.2022, <https://wyborcza.pl/7,75410,28211243,slenny-rosyjski-pisarz-cel-putina-zrobicze-wszystkich-rosjan.html> (1.10.2024); *Putin ma rację. Ukraina naprawdę zmieniła się w anty-Rosję*, „Gazeta Wyborcza”, 20.03.2022, <https://wyborcza.pl/7,75410,28237785,gluchowski-putin-ma-racje-ukraina-naprawde-zmienila-sie-w.html>, (12.11.2024);

W. Jerofiejew, *Od inwazji na Ukrainę Putin jest potworem, metafizycznym złem. Ale tylko dla Zachodu*, „Gazeta Wyborcza”, 20.08.2022 <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28806443,od-inwazji-na-ukraine-putin-jest-potworem-metafizycznym-zlem.html> (23.10.2024).

S. Budzisz, *My, Rosjanie żyjemy w czolgu. Niewiele z niego widać [LEBIEDIEW]*, <https://oko.press/my-rosjanie-zyjemy-w-czolgu-niewiele-z-niego-widac-lebiediew> (3.12.2024).

M. Stiepanowa, *Rosyjska pisarka Maria Stiepanowa: Od wyniku tej wojny zależą losy wszystkich i każdego, nie tylko Ukrainy i Rosji*, „Gazeta Wyborcza”, 2.04.2022; <https://wyborcza.pl/7,179012,28290215,rosyjska-pisarka-maria-stiepanowa-od-wyniku-tej-wojny-zaleza.html> (3.12.2024), *Rosyjska wina i wstyd. Stiepanowa: Poczucie wspólnego upadku dotyka wszystkich*,

Akunin, jeden z najbardziej dzisiaj prześladowanych rosyjskich pisarzy, który po aneksji Krymu w 2014 roku opuścił kraj i zamieszkał w Wielkiej Brytanii, ale też uznawana za jedną z najwybitniejszych współczesnych pisarek rosyjskich Ludmiła Ulicka, której liczne utwory przetłumaczono na język polski. Rosyjskie Wydawnictwo ACT wstrzymało wszystkie honoraria należne Ulickiej, a na swojej stronie internetowej, umieściło, informację następującej treści: „Настоящий материал (информация) произведен и распространен иностранным агентом Улицкой Людмилой Евгеньевной либо касается деятельности иностранного агента Улицкой Людмилы Евгеньевны”⁵⁶. Jak donosi „Rzeczpospolita”: „Ulicka [...] została też pozbawiona tytułu honorowego profesora Rosyjskiego Uniwersytetu Chemiczno-Technologicznego, który otrzymała w 2021 roku. Pozbawienia pisarki tytułu domagał się komitet kultury rosyjskiej Dumy”⁵⁷.

Informacje, jakie dzięki polskim publikacjom prasowym docierają do czytelników i w ogóle osób zainteresowanych tym, co dzieje się obecnie w Rosji, trudno przecenić. Pozwalają one bowiem, w dyskusjach na temat form, intensywności i czasu trwania bojkotu rosyjskiej kultury, spojrzeć na tę kwestię z kilku różnych perspektyw, między innymi warunków i okoliczności, w jakich powstaje i funkcjonuje ona obecnie. Przedstawiciele polskiej kultury, a także wielu dziedzin nauki, jak również publicyści, dziennikarze, felietoniści i politycy, od momentu napaści Rosji na Ukrainę prezentują bardziej lub mniej

z którymi rozmawiam, „Gazeta Wyborcza”, 21.02.2023, <https://wyborcza.pl/51,75517,29465482.html> (12.10.2024).

M. Szyszkin, *List rosyjskiego pisarza do przyjaciela Ukraińca. Michaił Szyszkin: Mój kraj wypadł z czasu!* „Gazeta Wyborcza”, 23.03.2023, <https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,29591849,list-rosyjskiego-pisarza-do-przyjaciela-ukrainca-michail-szyszkin.html> (12.10.2024); *Rosyjski pisarz: Mowa Puszkina i Tolstoja przekształciła się w język morderców*, „Gazeta Wyborcza”, 17.06.2023, <https://wyborcza.pl/magazyn/51,124059,29861752.html> (12.10.2024); *Wielu Rosjan marzy o tym, by Putin żył wiecznie. Gdy władza upadnie, wszystko może się wydarzyć* „Gazeta Wyborcza”, 16.01.2024, <https://wyborcza.pl/7,75517,30494175,rosyjski-pisarz-nie-moge-oddac-putinowi-jezyka.html> (12.11.2024);

⁵⁶ Profil Ulickiej na stronie wydawnictwa, <https://ast.ru/authors/ulitskaya-lyudmila-evgenevna-000015507/> (29.11.2024). Od kilku już miesięcy (rok 2025) na stronie ukazuje się informacja: „страница не найдена”.

⁵⁷ R. Szoszyn, „Zakazani” pisarze w Rosji. Kradną im utwory, przekazują książki na makulaturę, „Rzeczpospolita”, 5.02.2024, <https://www.rp.pl/polityka/art39786781-zakazani-pisarze-w-rosji-kradna-im-utwory-przekazuja-ksiazki-na-makulature> (29.11.2024).

radykałne poglądy na temat obecnego statusu rosyjskiej kultury oraz przyczyn i celów jej wykluczenia z przestrzeni społecznej. Grzegorz Przebinda, autor książki-dziennika *Ostatnia wojna Putina. Rozprawa filologa z Rosją* wydanej w roku 2023, a także wielu publikacji i innych form wypowiedzi na temat historii oraz współczesnej Rosji⁵⁸, zdecydowanie nie zgadza się ze zdaniem byłego już ministra kultury Piotra Glińskiego, który podczas oficjalnej wizyty w Luksemburgu⁵⁹, w trakcie spotkania z dziennikarzami, stwierdził: „Kultura rosyjska powinna zniknąć z przestrzeni publicznej do czasu zakończenia wojny na Ukrainie”⁶⁰. W rozmowie z Michałem Olszewskim Przebinda twierdzi zdecydowanie:

Ja uważam takie myślenie za niewybaczalny błąd. Wśród ludzi kultury, których, jak słyszę, powinniśmy wyciąć, są osoby mężne, heroiczne, odważne, w wysokim stopniu etyczne, sprzeciwiające się obecnemu reżimowi. Zbrodniczy reżim putinowski walczy z nimi przy pomocy swoich urzędników, dyskryminuje ich, wyrzuca z kraju, zakazuje wystawiania ich sztuk, nakłada areszty domowe⁶¹.

Z kolei ukraiński publicysta i filmowiec Oleksij Radynski, uważa, że kancelowanie kultury rosyjskiej „byłoby zbyt wielką przysługą dla rosyjskiej kultury imperialnej. Kulturze rosyjskiej należy się dużo większa kara niż bojkot. Należy się jej dekonstrukcja”⁶². Radynski przypomina też, że „Najradykałniejszymi krytykami Rosji i wszystkiego, czego w niej nienawidzimy, byli rosyjscy pisarze i intelektualiści”⁶³. W tym kontekście przywołuje opowieść *Hadzi Murat* Lwa Tołstoja, ponieważ: „Zbrodnie wojenne opisane przez Tołstoja są dokładnie takie, jakie popełniają Rosjanie teraz w Ukrainie, w Buczy”⁶⁴. Dla Radynskiego ważnym twórcą jest, jak go określa, regio-

⁵⁸ G. Przebinda, *Ostatnia wojna Putina. Rozprawa filologa z Rosją*, Znak, Kraków 2023. Zob. również G. Przebinda, *Umarli są szczęśliwi? Dziennik trzeciego roku wojny*, Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, Kraków 2025.

⁵⁹ Posiedzenie Rady UE ds. Edukacji, Młodzieży, Kultury i Sportu (EYCS) poświęcone sytuacji w Ukrainie, 2022 rok.

⁶⁰ *Bojkot kultury rosyjskiej? Gliński: To nie czas na Czechowa czy Puszkina. Powinna zniknąć z przestrzeni publicznej* 4.04.2022, <https://wpolityce.pl/polityka/592969-glinski-kultura-rosji-musi-zniknac-z-przestrzeni-publicznej> (17.10.2024).

⁶¹ G. Przebinda, *Znam wielu uczciwych...*

⁶² K. Dunin, *Kulturze rosyjskiej należy się dużo większa kara niż bojkot [rozmowa]*, „Krytyka Polityczna”, 7.07.2022, <https://krytykapolityczna.pl/swiat/kulturze-rosyjskiej-nalezy-sie-duzo-wieksza-kara-niz-bojkot/> (25.11.2024).

⁶³ Tamże.

⁶⁴ Tamże.

nalista Nikołaj Leskow, dzięki któremu odnalazł „najciekawsze rzeczy o Kijowie”⁶⁵, jakie kiedykolwiek czytał, ale wymienia też utwory Władimira Sorokina: *Dzień Oprychnika* i *Tellurię*, tworzące, jego zdaniem, ważny punkt odniesienia dla prób definiowania współczesnej Rosji. Przekonanie o negatywnych skutkach bojkotu rosyjskiej kultury *en bloc*, nieuwzględniającego indywidualnych postaw i poglądów reprezentowanych przez poszczególnych twórców oraz z pominięciem sensów, jakie niosą konkretne dzieła, jest wyraźnie obecne w apelu Dyrekcji oraz Zespołu programowego Teatru im. Jana Kochanowskiego w Opolu. W opublikowanym oświadczeniu czytamy:

Nie mamy wątpliwości, że rosyjskich artystów wspierających Putina należy objąć bojkotem. Jednak bojkot wszystkich rosyjskich twórców i twórczyń, wykonawców i wykonawczyń tylko z uwagi na ich pochodzenie, abstrahując od poglądów i ewentualnego zaangażowania po którejś ze stron konfliktu, jest — jesteśmy o tym przekonani — bezsensowny. Wypowiadanie im wojny to robienie przysługi Putinowi. Rosyjscy artyści nierzadko przemycali w swojej twórczości krytykę autokratów i dyktatorów oraz skutków ich poczynań. Być może właśnie oni, często sami będący ofiarami polityki własnego kraju, dają nam szansę zrozumienia rosyjskiego imperializmu⁶⁶.

Krytyk teatralny, dziennikarz i polityk Krzysztof Mieszkowski również uważa, że całkowity bojkot kultury rosyjskiej jest na rękę Putinowi, który, jak każdy dyktator, stara się wszelkimi sposobami tłumić głos twórców niezależnych, od zawsze stanowiących zagrożenie dla wszelkich reżimów i totalitaryzmów:

Nie możemy przestać czytać Lwa Tolstoja, Władimira Sorokina, Siergieja Lebie-diewa, Fiodora Dostojewskiego, Andrieja Płatonowa, Anny Achmatowej, Borysa Pasternaka, Wasilija Grossmana, zrezygnować z wystawiania dramatów i komedii Antona Czechowa, Mikołaja Gogola i Michaiła Bułhakowa; nie słuchać muzyki Modesta Musorgskiego, Igora Strawińskiego, Bułata Okudźawy czy Sergiusza Rachmaninowa w odwiecie przeciwko Rosji. To tak, jakby na znak protestu przeciwko wkroczeniu polskich wojsk do Czechosłowacji w 1968 roku, demokratyczny świat odrzucił muzykę Chopina⁶⁷.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ Opole. Oświadczenie dot. „Los Endemoniados/Biesy” w TJK z 21.04.2022, <https://e-teatr.pl/opole-oswiadczenie-dot-los-endemoniadosbiesy-w-tjk-24609> (9.11.2024).

⁶⁷ K. Mieszkowski, *Bojkot rosyjskiej kultury. Mieszkowski: Taki ostracyzm jest na rękę Putinowi*, „Gazeta Wyborcza”, 7.03.2022, <https://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/7,35771,28192516,bojkot-rosyjskiej-kultury-mieszkowski-taki-ostracyzm-jest.html> (3.10.2024).

Nieco inaczej ujmuje zagadnienie bojkotu rosyjskiej kultury Jan Hartman, który w artykule z roku 2022 przedstawia argumenty i kontrargumenty dla omawianego zjawiska. Za bojkotem przemawia, jego zdaniem, wrażliwość na odczucia zaatakowanych Ukraińców i wymiar symboliczny bojkotu, gdyż wpisuje się on w światowy protest przeciwko Rosji:

Przecież nie chodzi o to, że przestał nam się podobać Szostakowicz albo uznaliśmy Czajkowskiego za proto-putinowca, lecz tylko o to, że chcemy pokazać STOP Rosji jako takiej i wszystkiemu, co z Rosji wychodzi. Owo STOP ma znaczyć: to, co robi Putin, wyłącza Rosję i Rosjan z rodziny narodów, w tym ze wspólnoty kulturowej i kulturalnej⁶⁸.

Wśród kontrargumentów Hartman wymienia natomiast: solidarnościowy, wspólnotowy charakter kultury, jej siłę łączenia „ponad podziałami” ludzi dobrej woli, co, w rezultacie rodzi nadzieję na pokój i szacunek między narodami. Kontrargument kolejny dotyczy charakterystycznego dla bojkotu nieróżnicowania, czyli nieuwzględniania zjawiska dwupodziału rosyjskiej kultury, na twórców prodemokratycznych i tych, którzy reżim popierają i z nim współpracują. Trzeci, ostatni kontrargument, raczej nie spotka się ze zrozumieniem Ukraińców, którzy od ponad trzech lat doświadczają brutalności i okrucieństwa rosyjskiej napaści. Zdaniem Hartmana argumentem przeciwko bojkotowi rosyjskiej kultury mogą być przekonania i pragnienia samych Ukraińców, z których wielu, jak utrzymuje autor, odczuwa dumę z powodu podziwu, jakim świat darzy rosyjską kulturę, „gdyż czują się tej kultury dziedzicami, niezależnie od etnicznej przynależności swojej i wielkich, podziwianych w świecie twórców, będących w swoich czasach poddanymi cara Rosji albo obywatelami ZSRR”⁶⁹.

Szymon Żuchowski i Gniewomir Zajączkowski w artykule pochodzącym również z roku 2022 piszą o wątpliwościach, jakie budzą sankcje nałożone na rosyjską kulturę. Rzec nie w bojkocie twórców wspierających putinowski reżim, lecz w niestosowaniu analogicznych restrykcji wobec artystów pochodzących z innego kraju niż Rosja, „którzy chętnie uczestniczą w rosyjskich szopkach, by wymienić chociażby Plácida Dominga”⁷⁰. Autorzy *Milczą muzy, plotą tuzy, czyli bojkot*

⁶⁸ J. Hartman, *Bojkot rosyjskiej kultury. Za i przeciw*, „Polityka”, 4.03.2022, <https://hartman.blog.polityka.pl/2022/03/04/bojkot-rosyjskiej-kultury-za-i-przeciw/> (8.10.2024).

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ Sz. Żuchowski, G. Zajączkowski, *Milczą muzy, plotą tuzy, czyli bojkot kultury rosyjskiej*, „Kultura Liberalna” 2022, nr 10 (6880), 15 marca 2022, <https://>

kultury rosyjskiej za mało sensowne uważają wykluczenie wszystkich rosyjskich wykonawców i wykonawczyń wyłącznie z uwagi na miejsce urodzenia czy narodowość, bez uwzględnienia ich autoidentyfikacji i postawy: „nie brak przecież w Rosji obywateli i obywaterek ryzykujących wolność i zdrowie w trakcie protestów przeciw zbrodniczej polityce Kremla wobec Ukrainy”⁷¹. Za bezsensowne uważają karanie twórców nieżyjących, którzy przemycali w swoich utworach krytykę autokratów i dyktatorów, jak na przykład Dymitr Szostakowicz w XIII symfonii *Babi Jar*. Przypomnijmy, że twórców, którzy obnażali rosyjską niewolniczą mentalność, każącą bezkrytycznie akceptować każdą władzę, patologie życia społecznego, pasywność, skłonność do moralnego relatywizmu i okrucieństwa, ale też bezprzykładne posłuszeństwo względem odgórnie dyktowanych zachowań i postaw było wielu.

Z kolei o kulturze jako istotnym elemencie putinowskiej strategii budowania w ostatnich dwudziestu latach globalnego wizerunku Rosji pisze na łamach „Krytyki Politycznej” Jakub Majmurek:

Rosja Putina chciała prezentować się nie tylko jako wielkie mocarstwo, ale także państwo silne swoją kulturą, czy ściślej mówiąc, kulturowym dziedzictwem: wielkimi dziełami, których wartość od dawna potwierdzona jest w kanonie. W wizji Kremla Rosja wierna jest kanonowi wielkiej kultury — rozumianemu w sposób mocno XIX-wieczny — co ma ją pozytywnie odróżniać od płytkiego, konsumpcjonistycznego, niszczonego przez kontrkulturę Zachodu⁷².

Zgodnie z opinią autora, nie czas dzisiaj na celebrowanie rosyjskiego dziedzictwa kulturowego — koncertów, spektakli teatralnych czy oper, gdyż tego rodzaju wydarzenia łatwo mogą stać się, „popisem artystycznej i moralnej głuchoty”⁷³. Odnosnie do literatury rosyjskiej poglądy Majmurka są następujące: prozę Dostojewskiego i Tolstoję należy czytać właśnie teraz, chociaż wbrew intencjom autorów, jako przestrogę przed antyzachodnim rosyjskim resentymentem i „w kontrze do przenikającej tę prozę nienawiści do oświecenia i mieszczańskiej cywilizacji Zachodu, do jej reakcyjnej polityki”⁷⁴. Majmurek apeluje również — jednak bez przywołania innych niż wymienieni

kulturaliberalna.pl/2022/03/15/milcza-muzy-plota-tuzy-czyli-bojkot-kultury-rosyjskiej/ (28.11.2024).

⁷¹ Tamże.

⁷² J. Majmurek, *Czy przez wojnę mamy skancelować Dostojewskiego?*, „Krytyka Polityczna”, 5.03.2022, <https://krytykapolityczna.pl/kultura/jakub-majmurek-bojkot-rosyjskiej-kultury/> (16.11.2024).

⁷³ Tamże.

⁷⁴ Tamże.

wcześniej pisarze — by pamiętać, że spora część klasycznej literatury rosyjskiej jest szowinistyczna, manifestuje przywiązanie do imperium i umiłowanie władzy autorytarnej, a w związku z tym, jeśli nastanie kiedyś wolna Rosja, czeka ją przewartościowanie własnego kulturowego dziedzictwa. W dalszej części rozważań autor zastanawia się, czy sankcje powinny objąć również współczesnych twórców niezależnych, których dorobek (utwory literackie, dzieła teatralne, muzyczne i filmowe) pozostawał przez całe lata w opozycji do putinowskich porządków, ukazując mieszkańcom Rosji, w jakiej rzeczywistości żyją. Majmurek ma świadomość, że bojkot współczesnej rosyjskiej kultury niezależnej może być odbierany jako niesprawiedliwy, zaś efekt takich działań zuboży naszą wiedzę o współczesnej Rosji i rządzących nią mechanizmach. Podsumowując, autor nie opowiada się za absolutnym wykluczeniem wszystkiego, co ma związek z rosyjską kulturą, podkreśla, między innymi, że kraje zachodnie powinny wesprzeć niezależnych rosyjskich twórców, chociaż, jak zaznacza, pierwszeństwo należy się w tej kwestii artystom ukraińskim. Utrzymuje przy tym, że:

Z jednej strony chyba nie powinniśmy zamykać sobie zupełnie drogi do kontaktu z niezależną, krytyczną kulturą Rosji — choć dopóki wojna się nie zakończy, jej obecność na Zachodzie powinna być raczej wyjątkiem niż regułą⁷⁵.

W dyskusji na temat rosyjskiej kultury, jednym z argumentów przemawiających na rzecz całkowitego jej odrzucenia, przynajmniej do czasu zakończenia wojny, jest twierdzenie, zgodnie z którym kultura ta przesiąknięta jest ideą imperialną. Nadia Gergało-Dąbek twierdzi na przykład, powołując się na ustalenia Ewy M. Thompson, zawarte w monografii *Trubadurzy Imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, że: „Każdy twórca rosyjski jest w mniejszym lub większym stopniu ‘trubadurem imperium’”⁷⁶. Lubelska badaczka przywołuje w duchu prezentyzmu przykłady kilku pisarzy: Lwa Tołstoja, Fiodora Dostojewskiego, Michaiła Bułhakowa, Aleksandra Sołżenicyna, Josifa Brodskiego. Tymczasem stwierdzenie: „każdy twórca rosyjski [...]”, jeśli aspiruje do wiarygodnej badawczo diagnozy rosyjskiej kultury w ogóle, w tym literatury, wymaga rzetelnej argumentacji. W tym

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ N. Gergało-Dąbek, *Soft power kultury rosyjskiej w kontekście wojny Federacji Rosyjskiej przeciwko Ukrainie*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 2022, nr 20, z. 4, s.186.

kontekście przypomnieć należy, że znacząca część dwudziestowiecznej literatury rosyjskiej nie bez powodu była przez dziesięciolecia zakazana przez radziecką cenzurę i do oficjalnego obiegu mogła trafić dopiero po 1985 roku na fali zmian pieriestrojkowych. Takimi utworami są, by analogicznie pozostać przy kilku jedynie przykładach, wspomniana już opowieść Grossmana *Wszystko płynie*, zawierająca między innymi wstrząsający obraz Gołodomoru 1932–1933, *Opowiadania kołymskie* Warłama Szalamowa, który spędził w łagrach dalekiej północy szesnaście lat. Wśród rosyjskich twórców zdecydowanie niewpisujących się w zaproponowany przez Gergało-Dąbek unifikujący paradygmat należy wymienić sygnatariuszy *Deklaracji w sprawie ukraińskiej*, która została opublikowana na łamach paryskiej „Kultury” w roku 1977⁷⁷, a zaraz potem w 12. numerze „Kontinientu”⁷⁸; Władimira Bukowskiego (1942–2019), jednego z najbardziej rozpoznawalnych rosyjskich dysydentów, autora wydanego również w Polsce, w roku 1998, *Procesu moskiewskiego*, pisarza, który przed opuszczeniem ZSRR był kilkakrotnie aresztowany i poddawany przymusowemu leczeniu psychiatrycznemu; poetkę i tłumaczkę Natalię Gorbaniewską (1936–2013)⁷⁹ silnie związaną z ruchem dysydenckim obrończynią praw człowieka, autorkę artykułów w moskiewskiej samizdatowej „Kronice Wydarzeń Bieżących”, uhonorowaną w roku 2008 doktoratem honorowym Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie; Władimira Maksimowa (1930–1995) wydalonego ze Związku Radzieckiego w roku 1974, redaktora naczelnego emigranckiego rosyjskiego kwartalnika „Kontinient”, którego celem było zjednoczenie międzynarodowych sił opozycyjnych wobec reżimów Europy Wschodniej⁸⁰; Wiktora Niekrasowa (1911–1987), autora *W okopach Stalingradu* (1946), utworu słusznie uważanego za najważniejsze dzieło tzw. prawdy okopów, walczącego o upamiętnienie ofiar Holokaustu, między innymi Żydów wymordowanych w Babim Jarze, pisarza, którego pozbawiono obywatelstwa i zmuszono w 1974 roku, podobnie jak Maksimowa, do opuszczenia kraju.

⁷⁷ Zob. *Deklaracja w sprawie ukraińskiej*, „Kultura” 1977, nr 5 (365), <https://kulturaraparyska.com/pl/topic-article/deklaracja-ukrainska> (1.12.2024), zob. też. <https://aneks.kulturaliberalna.pl/wp-content/uploads/2016/02/15-deklaracja-With-Watermark.pdf> (1.12.2024).

⁷⁸ Zob. G. Przebinda, *Natalia Gorbaniewska pod Kremlem...* (2.12.2024).

⁷⁹ Zob. G. Przebinda, *Oblicza Natalii Gorbaniewskiej. Część. 1: Lata w ZSRR (1936–1975)*, „Studia Pigioniana” 2024, nr 7; G. Przebinda, *Dzięki czemu jesteśmy ludźmi... (Paryż, luty 1987 roku)*, „Studia Pigioniana” 2024, nr 7.

⁸⁰ G. Przebinda, *Z archipelagu na kontynent. Polskie tropy Władimira Maksimowa*, „Przegląd Rusycystyczny” 2023, nr 4 (184), s. 149.

Jeden z fragmentów *Deklaracji w sprawie ukraińskiej* wart jest w tym miejscu przytoczenia w charakterze argumentu:

Ogłaszając zatem niniejszą deklarację, stawiamy w niej przed opinią publiczną trzy sprawy. Po pierwsze, samą sprawę ukraińską. Po drugie, sprawę wszystkich innych *nacmienszestw* (...), które aspirują do samostanowienia, do zagwarantowanego na papierze przez konstytucję sowiecką *prawa wychoda*. I po trzecie wreszcie, sprawę narodu imperialnego, dla którego tym lepiej będzie im prędzej zrozumie, że likwidacja sowieckiego kolonializmu leży również w jego własnym interesie, bo ona może tylko zażegnać, groźbę przyszłej wzajemnej rzezi⁸¹.

Losy wymienionych przedstawicieli rosyjskiej demokratycznej opozycji pokazują, podobnie jak biografie niektórych współczesnych twórców rosyjskiej kultury, jaką cenę płaci się w Rosji za sprzeciw wobec władzy. Drogi życiowe Gorbaniewskiej, Bukowskiego, Maksimowa, Niekrasowa nie są najbardziej dramatycznymi z możliwych, bo przecież, jak mówi Wiktor Szenderowicz, „mogli rozstrzelać”⁸².

W dyskusji dotyczącej powodów, celu i form, jakie winien przyjmować bojkot rosyjskiej kultury, zarzut przywiązania do idei imperialnej nie ominął współczesnego rosyjskiego pisarza Michaiła Szyszkina, który od wielu lat mieszka w Szwajcarii. Tomasz Kamusella twierdzi, że w *Liście otwartym do przyjaciela Ukraińca rok później*⁸³ autor *Włosa Wenery* ujawnia, możliwe, że nieświadome, przywiązanie do rosyjskiej idei imperialnej i tym samym „wiele z jego słów i czynów działa na korzyść Kremla”⁸⁴. Kamusella twierdzi również, że Szyszkin jako obywatel i mieszkaniec Szwajcarii, traci moralne prawo oraz kompetencje komentatora obecnej sytuacji politycznej i kulturalnej w Rosji. Zdaniem autora artykułu naganne jest, że pisarz nadal publikuje swoje utwory w Rosji, ponieważ:

Każdy opozycyjny pisarz, który milcząco zgadza się na taką formę współpracy, jest winny udzielania bezpośredniego wsparcia ekonomicznego reżimowi Putina.

⁸¹ *Deklaracja w sprawie ukraińskiej*, <https://aneks.kulturaliberalna.pl/wp-content/uploads/2016/02/15-deklaracja-With-Watermark.pdf> (1.12.2024)

⁸² Zob. A mogli rozstrzelać. Z Wiktorem Szenderowiczem rozmawia Jerzy Czech, w: W. Szenderowicz, *Pan Ein i inne historie*, Agencja Dramatu i Teatru. Warszawa, 2019, s. 301–313.

⁸³ M. Szyszkin, *List otwarty do przyjaciela Ukraińca rok później*, platforma „Forum dialogu. Perspektywy ze środka Europy”, 10.04.2023, <https://forumdialogu.eu/2023/04/10/list-do-przyjaciela-ukrainca-rok-pozniej/> (7.11.2024).

⁸⁴ T. Kamusella, *Nieświadomy imperializm zdeklarowanego antyimperialisty*, platforma „Forum dialogu. Perspektywy ze środka Europy”, 5.06.2023, <https://forumdialogu.eu/2023/06/05/nieswiadomy-imperializm-zdeklarowanego-antyimperialisty/> (7.11.2024).

W ten sposób Szyszkin mimowolnie działa zgodnie z propagandą Kremla i staje się pionkiem w rękach rządu⁸⁵.

Oprócz wymienionych zarzutów Kamusella formułuje oczekiwania względem pisarza, który, jego zdaniem, powinien porzucić lub ograniczyć twórczość w języku rosyjskim na rzecz języka ukraińskiego: „Wojna totalna wywołana przez Rosję w Ukrainie otworzyła nowy okres historyczny w Europie, więc może to najwyższy czas, by Szyszkin spróbował czegoś nowego, na przykład napisał powieść po ukraińsku lub dwujęzyczną?”⁸⁶.

Ze sposobem, w jaki Kamusella formułuje warstwę argumentacyjną swojego wywodu polemizuje Andreas R. Hoffman, który przetłumaczył na język polski zarówno *List otwarty do przyjaciela Ukrainca rok później* Szyszkina, jak też artykuł Kamuselli, który powstał w języku angielskim. Zdaniem Hoffmana artykuł *Nieświadomy imperializm zdeklarowanego antyimperialisty* Kamuselli nie jest wolny od insynuacji, uproszczeń i manipulacji językowych:

wystąpił on publicznie z tekstem, który w swojej meandrycznej argumentacji roi się od nieścisłości faktograficznych, przesycony jest złośliwością i sarkazmem, jak i licznymi argumentami „ustawiającymi” sobie przeciwnika. Prym wiodą uproszczenia, przesadne i jednostronne opinie. Na koniec zaś wybija jawny rasizm na poziomie przestróg przed „zalewem żółtej rasy”, co wyświadcza bronionej przez siebie sprawie nader wątpliwą przysługę. Być może moja interpretacja jego tekstu jest błędna, a Kamusella potraktował go jako rodzaj polemicznej satyry, której w żadnym razie nie powinniśmy rozumieć dosłownie? Wówczas jednak należałoby stwierdzić, że nie zdołał tej swojej intencji przekazać skutecznie⁸⁷.

Stosowanie skrótów myślowych i uproszczeń, ferowanie wyroków pozbawionych przekonujących argumentów, wybiórczość w przedstawianiu faktów, potępienie wszystkiego co rosyjskie niezależnie od rozlicznych kontekstów, w jakich należy rozpatrywać rosyjską kulturę oraz historię jej rozwoju, ale też nieuwzględnianie indywidualnych postaw i biografii poszczególnych twórców, w tym współczesnych, zdecydowanie potępiających zarówno imperialne zakusy Rosji, jak

⁸⁵ Tamże.

⁸⁶ Tamże.

⁸⁷ A. R. Hoffman, *Lost in Translation. Odpowiedź na polemikę Tomasza Kamuselli z Michaiłem Szyszkinem*, „Forum dialogu. Perspektywy ze środka Europy”, 9.06.2023, <https://forumdialogu.eu/2023/06/09/lost-in-translation-odpowiedz-na-polemike-tomasza-kamuselli-z-michailem-szyszkinem/> (7.11.2024).

również putinowski reżim i zbrodniczą napaść na Ukrainę, mogą skutkować, co zresztą już się dzieje, działaniami niezdeteminowanymi racjonalnie. Trudno bowiem znaleźć uzasadnienie dla decyzji podjętej przez Instytut Adama Mickiewicza, podlegający Ministerstwu Kultury i Dziedzictwa Narodowego, kierowanemu w 2022 roku przez Piotra Glińskiego. Rzeczą dotyczy zawieszenia, a *de facto* likwidacji z dniem 11 kwietnia 2022 roku, działającej od siedmiu lat, rosyjskojęzycznej sekcji Culture.pl, która miała ok. 2,5 miliona użytkowników i — co kluczowe — nie promowała kultury rosyjskiej, lecz kulturę polską. Przypomnijmy, że celem sekcji było informowanie o najważniejszych zjawiskach i tendencjach kultury polskiej, wydarzeniach kulturalnych organizowanych w Polsce i za granicą, ale też twórcach i ich dziełach. Warto podkreślić, że już 26 lutego 2022 na stronie serwisu pojawiło się oświadczenie następującej treści:

To, co robi dziś Rosja, jest zbrodnią przeciwko innemu narodowi, innemu państwu, innej kulturze. My, Rosjanie, znamy tę kulturę bardzo dobrze i wiele z niej czerpiemy. Niemniej jednak nie powstrzymało to prezydenta Putina, jego generałów od potworności, których jesteśmy dziś świadkami w Ukrainie. To, co się dziś dzieje, niszczy Ukrainę, jest niszczące także dla Rosji. Każdy, kto aprobeuje agresję i masowe mordy, niszczy przyszłość narodu rosyjskiego i jego kulturę. Uważamy, że obowiązkiem każdego Rosjanina jest walka z Putinem i jego zbrodniczym reżimem. Ta wojna jest prowadzona NIE w naszym imieniu⁸⁸.

Mimo to w wyniku decyzji IAM „6-osobowa redakcja sekcji — wszyscy pochodzą z Rosji i mieszkają w Polsce — dowiedziała się o decyzji IAM — i od razu otrzymała wypowiedzenia”⁸⁹. Przeciwno zawieszeniu sekcji rosyjskojęzycznej Culture.pl protestowali dziennikarze, naukowcy, działacze kultury⁹⁰, podpisując *List protestacyjny do Dyrek-*

⁸⁸ Oświadczenie sekcji rosyjskiej Culture.pl 26.02.2022, <https://culture.pl/pl/artykul/oswiadczenie-sekcji-rosyjskiej-culturepl> (2.12.2024).

⁸⁹ A. Mikulska, *Rosyjska sekcja Culture.pl zawieszona. Była pracowniczka: „To decyzja populistyczna”*, *Oko.press*, 24.04.2024, <https://oko.press/rosyjska-sekcja-culture-pl-zawieszona> (3.12.2024).

⁹⁰ Zob. A. Cembrowska, *Najlepszy rosyjskojęzyczny portal o polskiej kulturze zamknięty! „Gest sympatii w stronę Putina”* 12.04.2022, <https://natemat.pl/406654,rosyjska-sekcja-culture-pl-zamkniete-internauci-protestuja> (3.12.2024); *Po 7 latach znika rosyjska sekcja portalu Culture.pl. Protestują Mariusz Szczygiel i Agnieszka Romaszewska-Guzy*, *Wirtualne media.pl*, 13.04.2022, <https://www.wirtualnemediapl.pl/artykul/znika-rosyjska-sekcja-portal-culture-pl-dlaczego-kt-to-traci-prace> (3.12.2024); J. Knera, *Culture.pl bez sekcji rosyjskojęzycznej. To*

*cji Instytutu Adama Mickiewicza w sprawie zawieszenia rosyjskiej sekcji portalu Culture.pl*⁹¹.

Do niedawna dostęp do polskiej literatury gwarantował rosyjskojęzycznym odbiorcom Instytut Książki. Przypomnijmy, że z dniem 1 czerwca 2024 roku nastąpiło połączenie Instytutu Książki i Instytutu Literatury, w związku z czym rozpoczęła działalność „nowa państwowa instytucja kultury — Instytut Książki. Konsolidacja jednostek i powstanie nowej odbyło się na mocy zarządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 29 kwietnia 2024 r., a Dyrektorem Instytutu Książki jest Grzegorz Jankowicz⁹².

Innym jeszcze źródłem wiedzy dla rosyjskojęzycznych odbiorców polskiej literatury była do niedawna strona portalu społecznościowego Facebook o nazwie *Польская литература онлайн*⁹³, związana z Instytutem Książki⁹⁴. W zakładce „читальный зал”, można znaleźć linki prowadzące do rosyjskich przekładów polskiej literatury, utworów: Stanisława Lubomirskiego, Adama Mickiewicza, Henryka Sienkiewicza, Elizy Orzeszkowej, Juliana Tuwima, Kazimierza Przerwy-Tetmajera i in. Ostatnia informacja, jaka pojawiła się na *Польская литература онлайн* pochodzi z dnia 31.05.2024 roku i dotyczy wspomnianej wcześniej reorganizacji Instytutu Książki i Instytutu Literatury:

Согласно приказу министра культуры и национального наследия Республики Польша от 29 апреля 2024 г. об объединении государственных культурных институций, Института книги и Института литературы, и создании государственной культурной институции Институт книги, 31 мая 2024 года Институт литературы завершил свою деятельность⁹⁵.

strzał w stope, „Polityka”, 14.04.2022, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kultura/2162301,1,culturepl-bez-sekcji-rosyjskojezycznej-to-strzal-w-stope.read> (3.12.2024).

⁹¹ List protestacyjny do Dyrekcji Instytutu Adama Mickiewicza w sprawie zawieszenia rosyjskiej sekcji portalu Culture.pl, 12.04.2022, https://www.petycjeonline.com/list_protestacyjny_do_dyrekcji_instytutu_adama_mickiewicza_w_sprawie_zawieszenia_rosyjskiej_sekcji_portalu_culturepl (3.12.2024).

⁹² *Połączenie Instytutu Książki i Instytutu Literatury* 1.06.2024, <https://www.gov.pl/web/kultura/polaczenie-instytutu-ksiazki-i-instytutu-literatury> (3.12.2024).

⁹³ *Польская литература онлайн*, <https://www.facebook.com/polskayaliteratura/>

⁹⁴ Na stronie *Польская литература онлайн*, <https://www.facebook.com/polskayaliteratura>, ikonka „trasa” informuje: Instytut Książki, ul. Zygmunt Wróblewskiego 6, Kraków, Poland.

⁹⁵ *Польская литература онлайн*, <https://www.facebook.com/polskayaliteratura/> (3.12.2024).

Trudno nie zauważyć koincydencji pomiędzy zmianami organizacyjnymi dotyczącymi Instytutu Książki i powołaniem Dyrektora tej instytucji a zamknięciem strony *Польская литература онлайн*. Żadnej informacji, która wyjaśniałaby zaistniałą sytuację, nie udało mi się uzyskać w ramach kwerendy przed powstaniem niniejszego artykułu. Jednym z jej efektów jest natomiast zauważenie relatywnie niskiej aktywności polskich rusycystów, literaturoznawców i językoznawców w dyskusji na temat bojkotu kultury rosyjskiej. Pojedyncze wypowiedzi w formie udzielanych wywiadów i publikowanych artykułów — w prasie oraz czasopismach naukowych, to stan, który powinien ulec zmianie. Z tego między innymi powodu, że bez zaangażowania specjalistów, w tym historyków literatury rosyjskiej, trudno zrealizować postulaty, jakie padają w zreferowanej tutaj, z konieczności częściowo, dyskusji na temat bojkotu rosyjskiej kultury. Dotyczą one, przypomnijmy „dekonstrukcji kultury rosyjskiej” (Radynski), „przewartościowania rosyjskiego dziedzictwa kulturowego” (Majmurek), czy takiego oto stwierdzenia: „Zjawisko kultury rosyjskiej wymaga jednak deimperializacji i demaskacji” (Gergało-Dąbek).

Dlatego właśnie literaturę rosyjską należy czytać, analizować i tworzyć dla niej uzasadnione badawczo uniwersa interpretacyjne. W przeciwnym razie za kilka już lat stanie się z nią to samo, co spotkało powieść Borysa Pasternaka *Doktor Żywago*, po jej opublikowaniu zagranicą. Nikt jej w ojczyźnie pisarza nie czytał, ale każdy miał na jej temat wyrobiony pogląd...

REFERENCES

- “A mogli rozstrzelać. Z Wiktorem Szenderowiczem rozmawia Jerzy Czech.” Szenderowicz, Wiktor. *Pan Ein i inne historie*. Transl. Czech, Jerzy. Warszawa: Agencja Dramatu i Teatru, 2019.
- Babczenko, Arkadij. Interview by Nocuń, Małgorzata. “Arkadij Babczenko: Byłem rosyjskim żołnierzem.” *Tygodnik Powszechny*, 15.04.2022, <<https://www.tygodnikpowszechny.pl/arkadij-babczenko-bylem-rosyjskim-zolnierzem-173232>>.
- Bieliaszyn, Wiktoria. “Rosja i Ukraina na froncie literackim, muzycznym i szkolnym.” *Gazeta Wyborcza*, 20.06.2022, <<https://wyborcza.pl/7,75399,28554913,rosyjskie-wladze-opublikowaly-list-gonczy-za-dmitrijem.html>>.
- Bieliaszyn, Wiktoria. “Rosyjskie władze opublikowały list gończy za Dmitrijem Głuchowskim. Słynny pisarz krytykował wojnę w Ukrainie.” *Gazeta Wyborcza*, 07.06.2022, <<https://wyborcza.pl/7,75399,28554913,rosyjskie-wladze-opublikowaly-list-gonczy-za-dmitrijem.html>>.
- Bieliaszyn, Wiktoria. “Top sprzedaży książek w Rosji: George Orwell, Remarque, Jane Austen, young adult o pionierach gejach i rosyjska Natalia de Barbaro.” *Gazeta*

- Wyborcza*, 14.07.2023, <<https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,29963999,c-zeburaszka.html>>.
- “Bojkot kultury rosyjskiej? Gliński: To nie czas na Czechowa czy Puszkina. Powinna zniknąć z przestrzeni publicznej.” *wpolityce.pl*, <https://wpolityce.pl/polityka/592969-glinski-kultura-rosji-musi-zniknac-z-przestrzeni-publicznej>.
- “Borys Godunow.” *teatr Wielki, pl*, <https://teatr Wielki.pl/kalendarium/2023-2024/borys-godunow/termin/2024-06-02_18-00/>.
- Cembrowska, Alicja. “Najlepszy rosyjskojęzyczny portal o polskiej kulturze zamknięty! ‘Gest sympatii w stronę Putina’.” *natemat.pl*, <<https://natemat.pl/406654,rosyjka-sekcja-culture-pl-zamkniete-internauci-protestuja>>.
- Cembrowska, Alicja. “Symboliczna dosłowność.” *teatr dla wszystkich.pl*, <<https://teatr dla wszystkich.eu/dwuglos-w-sprawie-nastii-w-teatrze-powszechnym-w-warszawie>>.
- Cieślak, Jacek. “Literacką Nagrodę Nobla otrzyma krytyczka Kremla?” *Rzeczpospolita*, 05.10.2023, <<https://www.rp.pl/literatura/art39213181-literacka-nagrade-nobla-otrzyma-krytyczka-kremla>>.
- “Deklaracja w sprawie ukraińskiej.” *Kultura* 1977, nr 5 (365), <<https://kultura.paryska.com/pl/topic-article/deklaracja-ukrainska>>.
- “Deklaracja w sprawie ukraińskiej.” *aneks.kulturaliberalna.pl*, <<https://aneks.kulturaliberalna.pl/wp-content/uploads/2016/02/15-deklaracja-With-Watermark.pdf>>.
- “Decyzja Rady (WPZiB) 2022/337 z dnia 28 lutego 2022 r. zmieniająca decyzję 2014/145/WPZiB w sprawie środków ograniczających w związku z działaniami podważającymi integralność terytorialną, suwerenność i niezależność Ukrainy lub im zagrażającymi.” *eur.lex.europa.eu*, <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/ALL/?uri=CELEX%3A32022D0337>>.
- “‘Dziadek do orzechów’ zdjęty z afisza. Świąt nie będzie?” *kicket.com*, <<https://kicket.com/poradnik/balet-dziadek-do-orzechow-zdjety-z-afisza-swiat-nie-bedzie>>.
- Encyklopedia teatru polskiego*. Platforma integrująca wiedzę teoretyczną i dokumentację źródłową dotyczącą historii teatru w Polsce, *encyklopediateatru.pl*.
- Gergało-Dąbek, Nadia. “Soft power kultury rosyjskiej w kontekście wojny Federacji Rosyjskiej przeciwko Ukrainie.” *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej* 2022, nr 20, z. 4.
- Głuchowski, Dmitrij. “Głuchowski: Putin ma rację. Ukraina naprawdę zmieniła się w anty-Rosję.” *Gazeta Wyborcza*, 20.03.2022, <<https://wyborcza.pl/7,75410,28237785,gluchowski-putin-ma-racje-ukraina-naprawde-zmienila-sie-w.html>>.
- Głuchowski, Dmitrij. “Nauczyliśmy się w Rosji połykać kłamstwo i szaleństwo władzy jak herbatę.” *Gazeta Wyborcza*, 25.02.2022, <<https://wyborcza.pl/7,75399,28155122,dmitrij-gluchowski-w-nowej-gazecie-uczymy-sie-nie-zauwazac.html>>.
- Głuchowski, Dmitrij. “Słynny rosyjski pisarz: Cel Putina? Zrobić ze wszystkich Rosjan zbrodniarzy wojennych.” *Gazeta Wyborcza*, 11.03.2022, <<https://wyborcza.pl/7,75410,28211243,slenny-rosyjski-pisarz-cel-putina-zrobic-ze-wszystkich-rosjan.html>>.
- Grossman, Wasilij. *Wszystko płynie*. Transl. Bieńkowska, Wiera. Foreword Chandler, Robert. Warszawa: Noir Sur Blanc, 2024.
- Hartman, Jan. “Bojkot rosyjskiej kultury. Za i przeciw.” „Polityka”, 4.03.2022, <<https://hartman.blog.polityka.pl/2022/03/04/bojkot-rosyjskiej-kultury-za-i-przeciw/>>.

- Hierowska, Magdalena. "Czy ludzkie mięso ma uczucia?" *teatrdlawszystkich.pl*, <<https://teatrdlawszystkich.eu/dwuglos-w-sprawie-nastii-w-teatrze-powszechnym-w-warszawie>>.
- Hollender, Barbara. "Cannes 2024: Rosjanin uzależniony od imperializmu." *Rzeczpospolita*, 22.05.2024, <<https://www.rp.pl/film/art40410681-cannes-2024-rosjanin-uzalezniiony-od-imperializmu>>.
- Hoffman, Andreas. R. "Lost in Translation. Odpowiedź na polemikę Tomasza Kamuselli z Michaiłem Szyszkinem." *Platforma Forum dialogu. Perspektywy ze środka Europy*, 9.06.2023, <<https://forumdialogu.eu/2023/06/09/lost-in-translation-odpowiedz-na-polemike-tomasza-kamuselli-z-michailem-szyszkinem/>>.
- Jerofiejew, Wiktor. "Od inwazji na Ukrainę Putin jest potworem, metafizycznym złem. Ale tylko dla Zachodu." *Gazeta Wyborcza*, 20.08.2022, <<https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28806443,od-inwazji-na-ukraine-putin-jest-potworem-metafizycznym-zlem.html>>.
- Kamusella, Tomasz. "Nieświadomy imperializm zdeklarowanego antyimperialisty." *Platforma Forum dialogu. Perspektywy ze środka Europy*, 5.06.2023, <<https://forumdialogu.eu/2023/06/05/nieswiadomy-imperializm-zdeklarowanego-antyimperialisty/>>.
- Knera, Jakub. "Culture.pl bez sekcji rosyjskojęzycznej. To strzał w stope." *Polityka*, 14.04.2022, <<https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kultura/2162301,1,culturepl-bez-sekcjirosyjskojezycznej-to-strzal-w-stope.read>>.
- Kowalewicz, Tomasz. "Wschodni Express z nowymi książkami. Nie zabraknie też ważnych dyskusji." *Gazeta Wyborcza*, 6.07.2022, <<https://lublin.wyborcza.pl/lublin/7,48724,28655795,wschodni-express-z-nowymi-ksiazkami-nie-zabraknie-tez-waznych.html>>.
- "Krytycznym okiem. Blog krytycznoliteracki Jarosława Czechowicza." *krytycznymokiem.blogspot.com*, <<http://krytycznymokiem.blogspot.com/2022/07/naftowa-wenus-aleksandr-sniegiriow.html>>.
- Lebiediew, Siergiej. Interview by Budzisz, Stasia. "My, Rosjanie żyjemy w czołgu. Niewiele z niego widać." *oko.press*, <<https://oko.press/my-rosjanie-zyjemy-w-czolgu-niewiele-z-niego-widac-lebiediew>>.
- Lis, Renata. "Everymani epoki Stalina. Powieść bardziej aktualna niż możecie sobie wyobrazić." *Gazeta Wyborcza*, 8.05.2024, <<https://wyborcza.pl/7,75517,30888319,everymani-epoki-stalina.html>>.
- "List protestacyjny do Dyrekcji Instytutu Adama Mickiewicza w sprawie zawieszenia rosyjskiej sekcji portalu Culture.pl." *petycjeonline.com*, <https://www.petycjeonline.com/list_protestacyjny_do_dyrekcji_instytutu_adama_mickiewicza_w_sprawie_zawieszenia_rosyjskiej_sekcji_portalu_culturepl>.
- Łomanowski, Andrzej. "Rosyjska wojna z książkami. Propagowanie nietradycyjnych preferencji seksualnych". *Rzeczpospolita*, 25.04.2024, <<https://www.rp.pl/spoleczenstwo/art40243741-rosyjska-wojna-z-ksiazkami-propagowanie-nietradycyjnych-preferencji-seksualnych>>.
- Majmurek, Jakub. "Czy przez wojnę mamy skancelować Dostojewskiego?" *krytyka-polityczna.pl*, <<https://krytykapolityczna.pl/kultura/jakub-majmurek-bojkot-rosyjskiej-kultury/>>.
- Marczyński, Jacek. "Muzyka nie na te czasy. Rosyjscy kompozytorzy spadają z afisza." *Rzeczpospolita*, 2.03.2022, <<https://www.rp.pl/kultura/art35793101-muzyka-nie-na-ten-czas-rosyjscy-kompozytorzy-spadaja-z-afisza>>.

- Mieszkowski, Krzysztof. "Bojkot rosyjskiej kultury. Mieszkowski: Taki ostracyzm jest na rękę Putinowi." *Gazeta Wyborcza*, 7.03.2022, <<https://wroclaw.wyborcza.pl/wroclaw/7,35771,28192516,bojkot-rosyjskiej-kultury-mieszkowski-taki-ostracyzm-jest.html>>.
- Mikulska, Anna. "Rosyjska sekcja Culture.pl zawieszona. Była pracowniczka: 'To decyzja populistyczna'." *oko.press*, <<https://oko.press/rosyjska-sekcja-culture-pl-zawieszona>>.
- "Nastia na podstawie opowiadania Władimira Sorokina." *powszechny.com*, <<https://www.powszechny.com/pl/spektakle/nastia>>.
- "Opole. Oświadczenie dot. 'Los Endemoniadów/Biesy' w TJK." *e-teatr.pl*, <<https://e-teatr.pl/opole-oswiadczenie-dot-los-endemoniadosbiesy-w-tjk-24609>>.
- Opowieści niesamowite. Groza i niesamowitość w prozie rosyjskiej XIX i początku XX w.*
- Śliwowski, René (ed.). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975.
- "Organizatorzy najważniejszego festiwalu filmów rosyjskich poinformowali o zawieszeniu imprezy." *sfp.org.pl*, <https://www.sfp.org.pl/wydarzenia,5,32-903,1,1,Festiwal-Filmow-Rosyjskich-Sputnik-nad-Polska-zawieszony.html>.
- "Oświadczenie sekcji rosyjskiej Culture.pl." *culture.pl*, <<https://culture.pl/pl/artykul/oswiadczenie-sekcji-rosyjskiej-culturepl>>.
- "Oświadczenie ws. pokazu spektaklu 'Nastia' w ramach Festiwalu Malta." *dziennik-teatralny.pl*, <<http://www.dziennikteatralny.pl/artykuly/oswiadczenie-ws-pokazu-spektaklu-nastia-w-ramach-festiwalu-malta.html>>.
- Piotrowska, Lubomira, Agnieszka. Interview by Korzycki, Radosław. "Dialogi z dyktafonu. Rozmowa z Agnieszką Lubomirą Piotrowską." *Dwutygodnik* 2020, nr 274, <<https://www.dwutygodnik.com/artykul/8717-dialogi-z-dyktafonu.html>>.
- Platonow, Andriej. *Dół*. Transl. Pomorski, Adam. Foreword Stasiuk, Andrzej. Afterword Pomorski, Adam. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2022.
- "Połączenie Instytutu Książki i Instytutu Literatury." *www.gov.pl*, <<https://www.gov.pl/web/kultura/polaczenie-instytutu-ksiazki-i-instytutu-literatury>>.
- "Premiera sztuki o prezydencie Zelenskim w maju." *e-teatr.pl*, <<https://e-teatr.pl/krakow-premiera-sztuki-o-prezydencie-zelenskim-w-maju-24833>>.
- "Po 7 latach znika rosyjska sekcja portalu Culture.pl. Protestują Mariusz Szczygieł i Agnieszka Romaszewska-Guzy." *wirtualnemedi.pl*, <<https://www.wirtualnemedi.pl/artykul/znika-rosyjska-sekcja-portal-culture-pl-dlaczego-kto-traci-prace>>.
- Przebinda, Grzegorz. "Dostojewski odpowiedzialny za działalność biesów? Tak. Ale nie za Gułag i Kołymę." *Gazeta Wyborcza* 20.08.2022, <<https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28805570,dostojewski-odpowiedzialny-za-dzialalnosc-biesow-tak-ale-nie.html>>.
- Przebinda, Grzegorz. "Dzięki czemu jesteśmy ludźmi... (Paryż, luty 1987 roku)." *Studia Pigioniana* 2024, nr 7.
- Przebinda, Grzegorz. "Głośna powieść Ukrainca z Rosji". Ukrainiec? Nie, Rosjanin, który Ukrainy nie znosi." *Gazeta Wyborcza*, 17.08.2024, <<https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,31223473,glosna-powiec-ukrainca-z-rosji-ukrainiec-nie-rosjanin.html>>.
- Przebinda, Grzegorz. Interview by Olszewski, Michał. "Prof. Grzegorz Przebinda: Znam wielu uczciwych Rosjan." *Gazeta Wyborcza*, 29.04.2022, <<https://krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,28383512,magazyn-wywiad-tygodnia-znam-wielu-uczciwych-rosjan.html>>.

- Przebinda, Grzegorz. "Natalia Gorbaniewska pod Kremlm. Jak Rosjanie i Żydzi protestowali przeciwko inwazji." *Gazeta Wyborcza*, 29.11.2024, <<https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,31496656,natalia-gorbaniewska-pod-kremlm-jak-rosjanie-i-zydzi.html>>.
- Przebinda, Grzegorz. "Oblicza Natalii Gorbaniewskiej. Część. 1: Lata w ZSRR (1936–1975)." *Studia Pigioniana* 2024, nr 7.
- Przebinda, Grzegorz. *Ostatnia wojna Putina. Rozprawa filologa z Rosją*. Kraków: Wydawnictwo Znak, 2023.
- Przebinda, Grzegorz. *Umarli są szczęśliwi? Dziennik trzeciego roku wojny*, Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2025.
- Przebinda, Grzegorz. "Z archipelagu na kontynent. Polskie tropy Władimira Maksimowa." *Przegląd Rusycystyczny* 2023, nr 4 (184).
- Przebinda, Grzegorz. "Znam coraz więcej uczciwych Rosjan [POLEMIKA]." *Gazeta Wyborcza*, 11–12.06.2022, <<https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,-28563713,znam-coraz-wiecej-uczciwych-rosjan.html>>.
- Radynski, Olesij. Interview by Dunin, Kinga. "Kulturze rosyjskiej należy się dużo większa kara niż bojkot." *krytykapolityczna.pl*, <https://krytykapolityczna.pl/swiat/kulturze-rosyjskiej-nalezy-sie-duzo-wieksza-kara-niz-bojkot/>.
- Radziwinowicz, Wacław. "Rosja odbierze niepokornym pisarzom mieszkania i majątki. Twórca ustawy: Niech zdychają jak psy ostatnie." *Gazeta Wyborcza*, 4.02.2024, <<https://wyborcza.pl/7,75399,30664382,rosja-odbierze-niepokornym-pisarzom-mieszkania-i-majatki-tworca.html>>.
- Rausz, Jerzy. "Bydgoszcz. Filharmonia Pomorska rezygnuje z utworów rosyjskich kompozytorów." *e-teatr.pl*, <<https://e-teatr.pl/bydgoszcz-filharmonia-pomorska-rezygnuje-z-utworow-rosyjskich-kompozytorow-22584>>.
- Stiepanowa, Maria. "Rosyjska pisarka Maria Stiepanowa: Od wyniku tej wojny zależą losy wszystkich i każdego, nie tylko Ukrainy i Rosji." *Gazeta Wyborcza*, 2.04.2022, <<https://wyborcza.pl/7,179012,28290215,rosyjska-pisarka-maria-stiepanowa-od-wyniku-tej-wojny-zaleza.html>>.
- Stiepanowa, Maria. "Rosyjska wina i wstyd. Stiepanowa: Poczucie wspólnego upadku dotyka wszystkich, z którymi rozmawiam." *Gazeta Wyborcza*, 21.02.2023, <<https://wyborcza.pl/51,75517,29465482.html>>.
- Szoszyn, Ruslan. "Borys Akunin: Tak, jesteśmy winni, że Rosja stała się potworem." *Rzeczpospolita*, 15.03.2024, <<https://www.rp.pl/plus-minus/art39999431-borys-akunin-tak-jestesmy-winni-ze-rosja-stala-sie-potworem>>.
- Szoszyn, Ruslan. "Rosja wyrzuca pisarzy krytykujących wojnę Putina." *Rzeczpospolita*, 24.12.2023, <<https://www.rp.pl/konflikty-zbrojne/art39616971-rosja-wyrzuca-pisarzy-krytykujacych-wojne-putina>>.
- Szoszyn, Ruslan, "Zakazani pisarze w Rosji. Kradną im utwory, przekazują książki na makulaturę", *Rzeczpospolita*, 5.02.2024, <<https://www.rp.pl/polityka/art39786781-zakazani-pisarze-w-rosji-kradna-im-utwory-przekazuja-ksiazki-na-makulature>>.
- Szymczak, Grzegorz. "Z recepcji rosyjskiej literatury postmodernistycznej w Polsce: (na przykładzie twórczości Władimira Sorokina, Wiktora Jerofiejewa i Wiktora Pielewina)." *Acta Polono-Ruthenica* 2015, nr 20.
- Szyszkina, Michaił. "List otwarty do przyjaciela Ukrainca rok później." *Platforma Forum dialogu. Perspektywy ze środka Europy*, 10.04.2023, <<https://forumdialogu.eu/2023/04/10/list-do-przyjaciela-ukrainca-rok-pozniej/>>.
- Szyszkina, Michaił. "List rosyjskiego pisarza do przyjaciela Ukrainca. Michaił Szyszkina: Mój kraj wypadł z czasu!" *Gazeta Wyborcza* 23.03.2023, <<https://>

BOJKOT...

- wyborcza.pl/magazyn/7,124059,29591849,list-rosyjskiego-pisarza-do-przyjaciela-ukrainca-michail-szyszkina.html>.
- Szyszkina, Michail. *Pokój czy wojna? Rosja i Zachód — zbliżenie*. Transl. Jatowska, Magdalena. Warszawa: Noir sur Blanc, 2023.
- Szyszkina, Michail. "Rosyjski pisarz: Mowa Puszkina i Tolstoja przekształciła się w język morderców." *Gazeta Wyborcza*, 17.06.2023, <<https://wyborcza.pl/magazyn/51,124059,29861752.html>>.
- Szyszkina, Michail. "Wielu Rosjan marzy o tym, by Putin żył wiecznie. Gdy władza upadnie, wszystko może się wydarzyć." *Gazeta Wyborcza*, 16.01.2024, <<https://wyborcza.pl/7,75517,30494175,rosyjski-pisarz-nie-moge-oddac-putinowi-jezyka.html>>.
- "Teatr Wielki — Opera Narodowa. Repertuar. Borys Godunow." *teatr Wielki.pl*, <https://teatr Wielki.pl/kalendarium/2023-2024/borys-godunow/termin/2024-06-02_18-00/>.
- "Tiki i inne zabawy na motywach dramatów Antona Czechowa." *pantomima.wroc.pl*, <<https://pantomima.wroc.pl/przedstawienia/tiki-i-inne-zabawy>>.
- "W polskich instytucjach kultury nie powinno być miejsca dla poparcia rosyjskiego reżimu." *gov.pl*, <<https://www.gov.pl/web/kultura/w-polskich-instytucjach-kultury-nie-powinno-byc-miejsca-dla-poparcia-rosyjskiego-rezimu>>.
- Zacharow, Jewhen. "Ukraina zamierza usunąć z bibliotek 100 mln rosyjskich książek. Z korzyścią dla agresora." *Gazeta Wyborcza*, 01.10.2022, <<https://wyborcza.pl/magazyn/7,124059,28968515,ukrainska-nienawisc-do-wszystkiego-co-rosyjskie-jest-zrozumiala.html>>.
- Żebrowska, Anna. "Izaak Babel do boju szedł z nienabitym naganem, ale gdy zabijali i gwałcili inni, nie odwracał wzroku. Chciał widzieć, jak to jest." *Gazeta Wyborcza*, 5.12.2023, <<https://wyborcza.pl/7,75517,30453058,z-sercem-czekistymiedzy-ludzi.html>>.
- Żuchowski, Szymon. Zajaczkowski, Gniewomir. "Milczą muzy, plotą tuzy, czyli bojkot kultury rosyjskiej." *kulturaliberalna.pl*, <<https://kulturaliberalna.pl/2022/03/15/milcza-muzy-plota-tuzy-czyli-bojkot-kultury-rosyjskiej/>>.
- "2 mln zł dla organizatora festiwalu filmów rosyjskich Sputnik nad Polską. 'Protestujemy!'" *Gazeta Wyborcza*, 18.11.2022, <<https://wyborcza.pl/7,101707,29155540,organizator-festiwalu-filmow-rosyjskich-dostal-2-mln-zl-na-festiwal.html>>.
- Беркович, Евгения. "Евгения Беркович — РБК: Я не жалею, что поставила 'Финиста'." *Радио РБК*, <<https://www.rbc.ru/politics/31/08/2024/66cf368a-9a79478f4f84c149>>. "Липовое дело, подлое обвинение, пустой приговор. Женя Беркович — интервью РБК." *Театрал*, 31.08.2024, <<https://www.rbc.ru/politics/31/08/2024/66cf368a9a79478f4f84c149>>.
- "Польская литература онлайн." *facebook.com*, <<https://www.facebook.com/polskayaliteratura/>>.
- "Реестр иностранных агентов в России." *gogov.ru*, <<https://gogov.ru/articles/inagency-21apr22>>.
- "Семь лет тюрьмы за пять бумажек: за что посадили художницу Сашу Скочилленко." *forbes.ru* <<https://www.forbes.ru/forbes-woman/500627-sem-let-tur-my-za-pat-bumazek-za-cto-posadili-hudoznicu-sasu-skocilenko>>.

ANNA HUMENIUK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2955-5857>

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

PRÓBA DEKONSTRUKCJI *UNIEWINNENIA* DMITRIJA BYKOWA W KONTEKŚCIE TECHNIK REALIZMU MAGICZNEGO. CZ. 1. DACZA

AN ATTEMPT AT THE DECONSTRUCTION OF DMITRY BYKOV'S *JUSTIFICATION*
IN THE CONTEXT OF MAGICAL REALISM TECHNIQUES. PART 1: THE DACHA

This article aims to analyze the presence of elements of magical realism in Dmitry Bykov's novel *Justification* and their influence on the construction of the narrative world. The author employs a deconstructivist method of text analysis, focusing primarily on the first two chapters, which describe the Stalinist period and the protagonist's life at the dacha near Moscow. The applied method highlights the hybrid nature of the novel, where elements of magical realism, realism, fantasy, history, and even historiography blend. The author also examines the writer's craft, focusing on the techniques that enable the fusion of various literary conventions, as well as the playful dimension of the text, which invites the reader into the interpretive process. This publication is the first part of a broader analysis that explores the presence and role of magical realism in the novel.

Keywords: Dmitry Bykov, *Justification*, magic realism, Russian magic realism, artistic method

Uniewinnienie (Оправдание, 2001) to pierwsza powieść Dmitrija Bykowa (wchodząca w skład *O-trylogii* wraz z utworami *Орфография* [2003, *Ortografia*] i *Остромов, или Ученик чародея* [2010, *Ostromow lub Uczeń czarnoksiężnika*]), która w polskim przekładzie Ewy Rojewskiej-Olejarczuk ukazała się w 2015 roku nakładem Czwartej Strony (część poznańskiej grupy wydawniczej). Akcja utworu rozgrywa się głównie w poradzieckiej Rosji, chociaż powieść okraszona jest także licznymi retrospektywnymi odniesieniami, które przenoszą czytelnika do czasów stalinowskich, nie tylko przybliżając specyficzną atmosferę strachu, panującą w tym okresie, ale i budując kontekst motywacji działań podejmowanych przez współczesnego bohatera.

Utwór przedstawia historię Sławy Rogowa, który powodowany chęcią rewizji losów swego dziadka¹ — Iwana Antonowicza Skaldi-
na, skromnego naukowca, opracowującego metodę zwiększenia plo-
nowania pszenicy, oskarżonego o zdradę państwową i skazanego na
dziesięć lat łagru bez prawa do korespondencji (co w ówczesnych
realiach oznaczało karę śmierci) — postanawia zgłębić tajemnicę
powrotów ludzi, poddawanych stalinowskim represjom. Kluczową
rolę w rozwikłaniu tej zagadki odgrywa moskwianin, były geolog —
Aleksiej Kretow, z którym Rogow od najmłodszych lat obcuje pod-
czas wakacyjnych pobytów na daczach (mężczyzna jest jego tamtejszym
sąsiadem). To właśnie od niego główny bohater słyszy o historiach
innych ocalałych, od niego dowiaduje się o tajemniczej osadzie, która
miała być tajnym miejscem szkoleń „złotej kohorty” Stalina — ściśle
wyselekcjonowanej grupy, która nie złamała się w trakcie czystek. To
wreszcie Kretow (w formie pośmiertnego prezentu) daje Sławie lu-
sterko z ostatecznymi wskazówkami z nazwą osady, co sprawia, że
bohater udaje się w podróż na Syberię w poszukiwaniu miejsca, do
którego miał trafić jego dziadek. Próbuje odnaleźć właściwe Czyste
(mapa wskazuje trzy osady o tej nazwie na interesującym Rogowa ob-
szarze), Sława coraz bardziej daje się pochłoniąć nierealnej rzeczywi-
stości, do której trafia.

Celem niniejszego artykułu jest próba dekonstrukcji *Uniewin-
nienia* pod kątem obecności i wpływu elementów poetyki realizmu
magicznego i właściwych mu technik formalnych na sposób kon-
struowania świata przedstawionego utworu. Publikacja ta stanowi
pierwszą z dwóch części poświęconych temu zagadnieniu: ze wzglę-
dów praktycznych (objętościowych) zdecydowałam się na podziele-
nie materiału egzemplifikacyjnego. Zaproponowana poniżej optyka
analizy powieści bazuje w przeważającej mierze na dwóch pierwszych
rozdziałach *Uniewinnienia*, obejmujących fabułę czasy stalinowskie
i liczne pobyty protagonisty na podmoskiewskiej daczach, choć, kiedy
wymaga tego logika wyvodu, odwołuję się także do wątków rekon-
strukcyjnych i pobytów bohatera w Czystym. Z konieczności — aby
cel przedkładanego artykułu z analizy i interpretacji tekstu literac-
kiego nie przekształcił się w rozważania teoretyczne nad specyfiką re-

¹ Aleksander Etkind zwraca uwagę na fakt, że bohater powieści Bykowa wtóruje
swoją postawą teorii „literackich pokoleń” Wiktora Szklowskiego, rezygnując
z zainteresowania bezpośrednim przodkiem na rzecz dziadka. Zob. А. Эткинд,
Магический историзм, w: tegoż, *Кривое горе. Память о непогребенных*,
przeł. В. Макаров, Новое литературное обозрение, Москва 2016, s. 286.

alizmu magicznego — pomijam liczne kwestie sporne, które narosły wokół tego nurtu². Zainteresowanych tym tematem odsyłam do prac Aleksandra Gugnina³, Katarzyny Mroczkowskiej-Brand⁴, Tomasza Pindla⁵ czy znakomitych monografii wieloautorskich: pod redakcją Johanna Biedermanna, Grzegorza Gazdy i Ireny Hübner⁶ oraz Lois Parkinson Zamora i Wendy Faris⁷ — by wymienić nazwiska zaledwie kilku badaczy.

Pragnę również podkreślić, że moim celem nie jest „sprawdzenie”, czy dzieło Bykowa spełnia konkretne kryteria i może być nazwane utworem realistycznymagicznym *sensu stricto*⁸ — byłoby to zadanie

² O tym w jak różnorodny sposób może być postrzegany realizm magiczny piszą na polskim gruncie na przykład Henryk Markiewicz (*Teorie powieści za granicą. Od początku do schyłku XX wieku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1995, s. 328–331), Katarzyna Mroczkowska-Brand (*Przecucia innego porządku. Mapa realizmu magicznego w literaturze światowej XX i XXI wieku*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2009) czy Tomasz Pindel (*Realizm magiczny — przewodnik (praktyczny)*, Universitas, Kraków 2014). Ze względów praktycznych pomijam tu teoretyczną dyskusję na temat granic formalnych realizmu magicznego i jego klasyfikacji (czy to jako prądu, gatunku, nurtu; czy jako kategorii estetycznej, techniki obrazowania świata przedstawionego, czy wreszcie technik narracyjnych). Mam świadomość różnorodnych pozycji badaczy i stojących za tym argumentów (sprzężonych zazwyczaj bądź to z twórczością poszczególnych pisarzy, bądź z konkretnymi utworami). Zainteresowanych problemem klasyfikacji realizmu magicznego odsyłam do pozycji zawartych w bibliografii do niniejszego artykułu.

³ A. Гугнин, *Магический реализм в контексте литературы и искусства XX века: феномен и некоторые пути его осмысления*, Институт славяноведения РАН, Москва 1998;

⁴ K. Mroczkowska-Brand, *Przecucia...*

⁵ T. Pindel, *Realizm...*

⁶ J. Biedermann, G. Gazda, I. Hübner (red.), *Realizm magiczny. Teoria i realizacje artystyczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2007.

⁷ L. Parkinson Zamora, W.B. Faris (red.), *Magical Realism: Theory, History, Community*, Duke University Press, Durham and London 1995.

⁸ Po pierwsze utworów modelowo realistycznymagicznych nie ma znowu tak wiele; po drugie granice formalne realizmu magicznego dla każdego z badaczy przebiegają w nieco innym miejscu i to, co dla jednych będzie klasyfikowane już jako neofantastyka, dla innych nadal sytuować się będzie w nurcie realistycznymagicznym, tyle że nie w jego „twardym jądrze” (określenie Mroczkowskiej-Brand), a na peryferiach; po trzecie należałoby zadać sobie pytanie: czy większość utworów realistycznymagicznych spełnia wszystkie kryteria równocześnie? Oczywiście, że nie. Po czwarte wreszcie, uwzględnić należałoby fakt odmienności realizmu magicznego na gruncie rosyjskim, w porównaniu do hispanoamerykańskiego „pierwowzoru”: inne wzorce kulturowe i literackie, po części odmienne techniki formalne czy wreszcie nawet inne ramy czasowe — dla przykładu Anna Sobieska dostrzega silne związki realizmu magicznego z twórczością rosyjskich symbolistów, zob. A. Sobieska, *Realizm magiczny rosyjskich symbolistów (na*

co najmniej karkołomne, bo ilu badaczy, tyle stanowisk i kryteriów. Świadomość owego pluralizmu winna, w moim odczuciu, uruchomić nieco inny sposób oglądu powieści: zamiast wnikliwie poszukiwać kontrargumentów obalających istnienie technik i motywów charakterystycznych dla realizmu magicznego w omawianym dziele, czytelnik winien czerpać barthesowską przyjemność z tekstu: skupiać się na odnajdywaniu kolejnych śladów obecności rzeczywistości magicznej w utworze Bykowa. Chciałabym w niniejszym artykule prześledzić obecność elementów wspomnianego nurtu w powieściowym świecie i ich wpływ na sposób jego konstruowania. Pragnę przyjrzeć się pisarskiemu warsztatowi autora, zasygnalizować hybrydowość gatunkową powieści, ludyczny potencjał tekstu, a także wielopoziomowość interpretacyjną, osiąganą dzięki zastosowanym chwytom.

Deklarowaną próbę analizy utworu wypada poprzedzić lapidarnym nakreśleniem specyfiki omawianej techniki narracyjnej. Realizm magiczny jako zjawisko literackie po raz pierwszy wyraźnie zaznacza swą obecność w krajach Ameryki Łacińskiej, rozkwitając w okresie boomu⁹ literatury hispanoamerykańskiej¹⁰. Nurt ten proponuje czytelnikowi odmienną od dotychczasowej wizję rzeczywistości: powieściowy świat przeniknięty zostaje nieredukowalnym¹¹ pierwiastkiem

materiale „Srebrnego gołębia” Andrieja Bielego), w: J. Biedermann, G. Gazda, I. Hübner (red.), *Realizm...*, s. 263–271; sam pisarz zaś rysuje wyraźne paralele w kontekście historycznych inklinacji sytuacji społeczno-politycznej pomiędzy realizmem magicznym a Srebrnym Wiekiem, zob. Д. Быков, *Маркес, Сто лет одиночества*, <https://www.youtube.com/watch?v=17wAt1Yzyc> (16.02.2025). Zresztą samo słowo „pierwotność”, w odniesieniu do hispanoamerykańskiego sposobu obrazowania rzeczywistości artystycznej dzieł, nie jest trafne, gdyż termin „realizm magiczny” (*Magischer Realismus*) został ukuty przez historyka sztuki Franza Roha w odniesieniu do malarstwa europejskiego (paralelnie zrodziło się pojęcie tzw. Nowego Obiektywizmu [*Neue Sachlichkeit*], którego autorem był Gustaw Hartlaub — ówczesny dyrektor jednego z niemieckich muzeów), a i na gruncie literackim po raz pierwszy został zastosowany na Starym Kontynencie przez Massimo Bontempellego. Zob. I. Guenther, *Magic Realism, New Objectivity, and the Arts during the Weimar Republic*, w: J. Biedermann, G. Gazda, I. Hübner (red.), *Realizm...*, s. 33.

⁹ Były to wyraziste przemiany w literaturze kontynentu, które zasadzały się na zerwaniu z tradycyjnymi stylami i intensywnych poszukiwaniach nowych sposobów prowadzenia opowieści. T. Pindel, *Realizm...*, s. 26.

¹⁰ Część badaczy wyraźnie sprzeciwia się stosowanej niekiedy redukcji, polegającej na stawianiu znaku równości pomiędzy boomem a realizmem magicznym. Zob. np. K. Mroczkowska-Brand, *Przecucia...*, s. 15.

¹¹ W.B. Faris, *Scheherazade's Children: Magical Realism and Postmodern Fiction*, w: L. Parkinson Zamora, W.B. Faris (red.), *Magical...*, s. 167.

magicznym, przy czym realność i magia nie znoszą się wzajemnie, przeciwnie — funkcjonują w homeostazie, dopełniając się¹². Oznacza to, że wbrew semantycznej wykładni (*contradictio in adiecto*)¹³, służy on integrowaniu przeciwieństw. „Fabuła powieści realistycznomagicznych rozgrywa się w naszej, prawdziwej rzeczywistości”¹⁴, a wiele chwytów, m.in. osadzenie dzieła w kontekście historycznym¹⁵ i geograficznym oraz obecność licznych szczegółów, mają utwierdzić w tym czytelnika¹⁶. Element magiczny funkcjonuje w utworze na szczególnych zasadach: nie dziwi on ani bohaterów, ani narratora. Zdumionym może być jedynie czytelnik (co odróżnia realizm magiczny od fantastyki, w której epizody fantastyczne są zwykle tak samo szokujące dla narratora jak i czytelnika¹⁷): nie wie on jak interpreto-

¹² A. Elbanowski, *Márquez: od realizmu magicznego do ironii magicznej*, „Literatura na Świecie” 1983, nr 9, s. 14.

¹³ Artjom (sic) Skworcow, w kontekście takiego zestawienia pojęć, pisze: „[...] za ironię lingwistycznego losu uznać można fakt, iż termin ‘realizm magiczny’ jest o wiele jaśniejszy [od terminu realizm] [...]”. A. Skworcow, *Niektóre cechy realizmu magicznego w rosyjskiej poezji przełomu tysiącleci*, w: J. Biedermann, G. Gazda, I. Hübner (red.), *Realizm...*, s. 307.

¹⁴ T. Pindel, *Realizm...*, s. 38.

¹⁵ W.B. Faris, *Scheherazade’s...*, s. 170.

¹⁶ T. Pindel, *Realizm...*, s. 37.

¹⁷ Tamże, s. 38. Odmienne stanowisko w tym zakresie prezentuje Adam Elbanowski — jego zdaniem realizm magiczny eliminuje wszelkie zawahanie (*hesitation* Tzvetana Todorova) zarówno narratora, bohatera, jak i czytelnika, powodując ich organiczne „wsiąknięcie” w realność magiczną. Z kolei w utworach fantastycznych, zdaniem badacza, mamy do czynienia ze świadomym „zawieszeniem niewiary”, a więc akceptacją konwencji, zaproponowanej przez autora. A. Elbanowski, *Márquez:...*, s. 14. Z kolei, dla przykładu, Tatiana Stepnowska, postrzegając *Mistrza i Małgorzatę* (*Мастер и Маргарита*, 1966–1967) Michaiła Bułhakowa jako przykład rosyjskiego realizmu magicznego, pisze: „Wydaje się więc, że istotną cechą realizmu magicznego w *Mistrzu i Małgorzacie* jest takie połączenie elementów realnych z fantasy, które buduje atmosferę zagadki, nieprzeniknionej tajemnicy. Wszystkich bohaterów powieści początkowo szokuje kontakt z diablem, Bogiem, z transcendentalną rzeczywistością. W miarę upływu czasu zaczynają jednak traktować ją jak nieodłączny element własnego życia, np. Małgorzata podczas spotkania z Azazello początkowo boi się go”. T. Stepnowska, *Rosyjski realizm magiczny (na przykładzie powieści „Mistrz i Małgorzata” Michaiła Bułhakowa)*, w: J. Biedermann, G. Gazda, I. Hübner (red.), *Realizm magiczny...*, s. 284. Widać zatem, że postrzeganie przez bohaterów elementów fantastycznych jako nie przystających do otaczającego ich świata nie stanowi dla badaczki przeszkody w zaklasyfikowaniu dzieła jako realistycznomagicznego, co tylko zdaje się potwierdzać uznaniowy charakter niektórych ze wskazywanych przez badaczy „wytycznych” gatunku. W zupełnie innym miejscu granicę pomiędzy realizmem magicznym a fantastyką stawia sam Bykow: „[...] разница в том, что фантастика

wać przedstawiane wydarzenia, które choć niesamowite w treści, ukazane zostają jako coś kompletnie zwyczajnego¹⁸. Zawahaniu w ocenie świata przedstawionego sprzyja także zakwestionowanie powszechnie przyjętych kategorii: czasu, tożsamości czy miejsca¹⁹. Pojawia się też wątek myślenia „magicznego”: bohaterowie nie mają żadnego problemu z akceptacją płynności ontologicznej²⁰, a obecność nadprzyrodzonych zjawisk nie tyle stanowi przejaw bujnej fantazji autora, ile wynika ze specyfiki mentalności postaci²¹. Dzieła realistycznomagiczne są bowiem silnie osadzone w lokalnej tożsamości, mocno skorelowane z miejscową tradycją, zwyczajami, kulturą, folklorem, wierzeniami²² —

решает прикладные задачи, а магический реализм — это тот же реализм, позволяющий себе некоторые допущения. То есть если задачи фантастики могут быть и футурологическими, и социальными, и философскими, то задачи магического реализма прежде всего в психологическом прорыве, или изобразительная мощь такая. То есть задачи прежде всего эстетические у магического реализма, у фантастики они более прикладные [...]”. Д. Быков, *Где проходит грань между фантастикой и магическим реализмом в литературе?*, <https://bykovfm.ru/gde-prohodit-gran-mezhdu-fantastikoy-i-magicheskim-realizmom-v-literature-3c637b> (15.02.2025). Więcej, o twórczości ukraińskich pisarzy fantasy, Dymitra Gromowa i Olega Ładyżeńського, pisarz mówi, że wyrasta ona z gogolowskiej tradycji realizmu magicznego, zob. Д. Быков, *Габриэль Гарсиа Маркес. 15.02.24*, <https://www.youtube.com/watch?v=V5CAH8xyWgg> (16.02.2025). Faris również wskazuje Nikołaja Gogola jako jednego z prekursorów nurtu, zob. W.B. Faris, *Scheherazade’s...*, s. 167.

¹⁸ T. Pindel, *Realizm...*, s. 39.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Tamże, s. 50.

²¹ Tamże, s. 56.

²² Tamże, s. 39. Zdaniem Alejo Carpentiera jest to jeden z konstytutywnych postulatów „amerykańskiej rzeczywistości cudownej” („lo real maravilloso americano”), z której część badaczy wywodzi nurt realizmu magicznego. Kubański pisarz dość rygorystycznie zawęża możliwość istnienia rzeczywistości cudownej tylko do wskazanego przez siebie regionu. Odmiennego zdania jest Isabel Allende, chilijska pisarka, której *Dom Duchów* (*La casa de los espíritus*, 1982) często jest wskazywany jako istotne dzieło realizmu magicznego: „What I don’t believe is that the literary form often attributed to the works of... Latin American writers, that of magic realism, is a uniquely Latin American phenomenon. Magic realism is a literary device or a way of seeing in which there is space for the invisible forces that move the world: dreams, legends, myths, emotion, passion, history. All these forces find a place in the absurd, unexplainable aspects of magic realism... Magic realism is all over the world”. I. Allende, *The Shaman and the Infidel*, „New Perspectives Quarterly” 1991, nr 1 (8), s. 54. Cyt. za: W.B. Faris, *Scheherazade’s...*, s. 187–188. Większości współczesnych literaturoznawców, w tym Mroczkowskiej-Brand, bliżej jest do stanowiska, prezentowanego przez Allende. Badaczka pisze: „[...] Głównym błędem Carpentiera wydaje mi się twierdzenie, że takie warunki mogą istnieć tylko w Ameryce, a nawet, [...] tylko na Karaibach. Jeżeli można by

wątki nieracjonalne/niekartezjańskie są tu silnie eksponowane. Stąd też można wyprowadzić obecność elementów magicznych, cudownych, niewiarygodnych w fabularnej warstwie dzieła.

Pierwsze elementy poetyki realizmu magicznego w *Uniewinnieniu* odnaleźć możemy już w pierwszym rozdziale. Co ciekawe, w odróżnieniu od klasycznych utworów realistycznomagicznych, w których rzeczy dziwne, niespotykane, nadnaturalne dane są czytelnikowi niemal od samego początku jako nie tylko prawdopodobne, ale i prawdziwe, i w pełni realne, w omawianej powieści pojawiają się one z dozą realistycznego usprawiedliwienia. Dla przykładu fragmenty cytatów z tej samej strony:

[...] Marina uświadomiła²³ sobie nagle, że i ona i Katia straciły ojców w tym samym wieku i że może się to stać ich rodzinną klątwą [...].

Czasem jednak Marina w duchu rozmawiała z mężem, opowiadała mu, co robiła w ciągu dnia, czuła bowiem, że oprócz niej nie ma kto z nim rozmawiać. Jeśli Skaldin nawet gdzieś był, to tylko w niej, i stopniowo stał się w jej myślach jakimś wewnętrznym bytem, którego jedynym schronieniem była ona. Tkwił tam jak w kapsule, bo przecież taki wielki Skaldin nie mógł zniknąć całkowicie, to byłoby wbrew logice – i jeśli nawet jego ciało legło u podstaw tego barwnego, intensywnego świata, którego był naturalną częścią, to przecież w jego duszy istniało coś, co należało tylko do niej, i to coś nie mogło zniknąć, bo nikomu nie było potrzebne. Rozmawiała z mężem rzadko, wiedziała jednak, że jeśli nie będzie go wspominać, on się obrazi i może umrzeć [...]²⁴.

Bykow zestawia²⁵ ze sobą dwa sposoby postrzegania świata (świato-odczucia) – z jednej strony logiczny, racjonalistyczny osąd rzeczywistości („uświadomiła sobie”), z drugiej zaś – intuicyjny, oparty o wrażenia i przeczucia. Ten drugi pozwala na „naturalne” wprowadzenie do fabuły opowieści elementów czegoś niesamowitego, nierealne-

zgodzić się, że przyroda, historia, synkretyzm kulturowy i mitologizacja kontynentu przez pierwszych odkrywców i kronikarzy stwarzają warunki szczególnie korzystne do postrzegania „cudów realnych” z dużą intensywnością, to nie znaczy, że jest to jedyne miejsce na ziemi, gdzie tak może się dziać”. K. Mroczkowska-Brand, *Przechucia...*, s. 41. Co ciekawe, Seymour Menton, wprowadzoną przez Carpentiera kategorię rzeczywistości cudownej (oraz fantastykę), wprost sytuuje w opozycji do realizmu magicznego. Zob. T. Pindel, *Realizm...*, s. 52.

²³ Jeśli nie wskazano inaczej, wyróżnienia w tekście są mojego autorstwa.

²⁴ D. Bykow, *Uniewinnienie*, przekł. E. Rojewska-Olejarczuk, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2015, s. 19. Kolejne odwołania do tej książki będę podawać w tekście głównym, wskazując w nawiasie numer strony, np. (U, 19).

²⁵ Na tym etapie to „zestawianie” jest wyraźnie odczuwalne; łączenie się i organiczne przenikanie rzeczywistości realnej i magicznej nastąpi w późniejszych partiach tekstu.

go — ich obecność przestaje być kwestionowana jako nieadekwatna, sztuczna. Autor może dzięki temu np. podkreślić płynny status ontologiczny postaci (zamieszkanie Skałdina w głowie żony i dokarmianie go jej uwagą) i stosować logikę „na opak”²⁶ („Skałdin nie mógł zniknąć całkowicie, to byłoby wbrew logice [...] to coś nie mogło zniknąć, bo nikomu nie było potrzebne” [U, 19]). Innymi słowy, wprowadzić chwyt charakterystyczny dla realizmu magicznego. Taki sposób prowadzenia narracji owocuje również ludycznym potencjałem tekstu, przekładającym się na zawahanie czytelnika²⁷ w interpretacji poszczególnych elementów fabuły — nie wie on, w jaki sposób interpretować słowa służące do opisu rzeczywistości artystycznej: czy stanowią one racjonalne wytłumaczenie dla działań osamotnionej kobiety, która rozmawia ze zmarłym mężem, aby ocalić pamięć po nim, czy też są przejawem wkroczenia elementu niewiarygodności do fabuły dzieła (warto tu przypomnieć, że na starość u Mariny zdiagnozowano chorobę psychiczną). Taki sposób budowania świata przedstawionego utworu, w którym w bliskim sąsiedztwie znajdują się zarówno wypowiedzi mocno osadzone w racjonalnej rzeczywistości, jak i kompletnie niesamowite w treści — Bykow będzie wykorzystywał w konstruowaniu powieściowej tkanki wielokrotnie.

Kolejnym ważnym (a w perspektywie fabuły — kluczowym) etapem wplatania realistycznomagicznych wątków jest telefon, który matka Rogowa odbiera jako trzynastoletnia dziewczynka. Tym razem, choć podkreśla się niewiarygodny charakter wydarzenia, nie kwestionuje się jego prawdziwości, wskazuje się nawet dokładną datę: 5 września 1948 roku. Cud wpleciony do fabuły powieści polega na tym, że z prośbą o spotkanie z żoną pod budynkiem poczty dzwoni ojciec dziewczynki, który według wszelkich prawdopodobnych danych, winien już nie żyć (przypomnę, że formuła „10 lat bez prawa do

²⁶ Alexis Márquez pisze: „[...] realizm magiczny wypływa z rzeczywistości konkretnej, [która] [...] dzięki wyobraźni twórczej, ulega obróbce i przetworzeniu [...]”. W ten sposób dochodzi do „stworzenia” nowej „rzeczywistości” fantastycznej czy magicznej. Ta nowa „rzeczywistość” estetyczna jest zaprzeczeniem praw przyrody, logiki i racjonalnego myślenia”. A. Márquez, *Teoría carpenteriana de lo real maravilloso*, „Casa de las Américas” 1981, nr 125, s. 88. Cyt za: A. Elbanowski, *Márquez: ...*, s. 13.

²⁷ Zdaniem Mroczkowskiej-Brand, „zawieszenie czytelnika pomiędzy racjonalną a, wydawałoby się, irracjonalną interpretacją utworu: pozostawienie go na huśtawce pomiędzy znanym, wytłumaczalnym logicznie światem a nieznanym, niesamowitym, bo, na razie, niewytłumaczalnym, a być może równie realnym jak ten namacalny” stanowi jedną z technik realizmu magicznego. Zob. K. Mroczkowska-Brand, *Przeczcucia...*, s. 56.

korespondencji” stanowiła eufemistyczne określenie kary śmierci). Sama atmosfera wyczekiwania na pojawienie Skałdina we wskazanym przez niego miejscu nacechowana jest niepewnością i niepokojem, a podczas drogi bohaterki „przez cały ten czas nie opuszcz[a] jej wewnętrzny dygot” (U, 26). Pojawia się także wątek rozdwojenia: jest druga „Mariusia” (takim wariantem imienia zwracał się do kobiety tylko jej mąż, powielony jest tu więc element tajnego hasła — podobnie jak ze zwrotem „Śnieżka” skierowanym do Katii) oraz druga poczta główna. Bohaterka posiada zaś jakąś wewnętrzną „tajemn[ą] wiedz[ę]” (U, 27), która podpowiada jej, że „żadnego Skałdina nigdzie nie ma” (U, 27–28) i że „nie ma na co czekać” (U, 28). Bykow po raz kolejny dokonuje tu inwersji logicznej: tym razem racjonalny osąd rzeczywistości próbuje lokować w ramach tajemnego, magicznego światoodczucia. W pełni uzasadnione z punktu widzenia logiki tezy (mąż nie przyjdzie, jego już nie ma) przypisane zostają do mitycznego sposobu postrzegania rzeczywistości, opartego na odczuciach i pozarozumowych środkach tłumaczenia otaczającego świata. Potwierdza to podjęta przez Marinę próba ich werbalizacji: przedstawiając córce logiczne wyjaśnienia, bohaterka dziwi się „że prawie wszystko, co mówi, okazuje się prawdą, jakby skądś z góry to wiedziała” (U, 28). Nazajutrz mamy do czynienia z kolejnym cudem: Katia odnajduje celuloidowego pieska — otrzymaną od ojca zabawkę, którą zgubiła jako trzyletnia dziewczynka. Jego odnalezienie, po upływie dziesięciu lat, dziewczynka tłumaczy sobie na dwa sposoby:

Może ojciec kupił takiego samego i podrzucił, żeby nie myślały, że znów wyjechał na zawsze? Albo po prostu dzieciaki grzebały w piasku i znalazły zabawkę, której mama z Katią nie mogły znaleźć dziesięć lat temu? (U, 28–29).

Oba te wytłumaczenia wydają się tak samo mało wiarygodne, a przy tym z równym prawdopodobieństwem możliwe do zaistnienia w powieściowym świecie. Bohaterka zrównuje tu niesamowite przypuszczenie o powrocie zmarłego ojca²⁸ z odnalezieniem zagubionej lata temu (i intensywnie wówczas poszukiwanej) zabawki.

Klamrą kompozycyjną zamykającą tę linię czasową w powieści jest krótka informacja o chorobie psychicznej Mariny. Wątek zaburzeń psychicznych — miejscami wręcz szaleństwa — rezonuje niemal w całej fabule utworu: poza chorobą mamy Katii dowiadujemy się, że

²⁸ Motyw obecności i aktywnego uczestnictwa zmarłych w świecie żywych stanowi jedną z charakterystycznych cech realizmu magicznego.

Skaldin niegdyś cierpiał na psychozę reaktywną (U, 295) (co istotne, wiemy o tym z 3. *Rekonstrukcji*, a więc to Rogow jest autorem tej hipotezy!), a podczas podróży pociągiem spotkał „bos[ego] wariat[a]” (U, 290)²⁹; wreszcie okazuje się, że sam protagonista cierpi na zaburzenia psychiczne. Bykow wykorzystuje tym samym od razu dwa motywy reprezentatywne dla utworów realistycznomagicznych: po pierwsze, odwołuje się do motywu szaleństwa, rodzaju „stanu krańcowego”³⁰, który „otwiera” na „magiczność” doznań i legitymizuje obecność nierealnego pierwiastka w tkance tekstu; po drugie zaś, buduje kontekst dziedzicznego szaleństwa³¹, a wątki zarówno przeszłych pokoleń, jak i więzi łączącej bohaterów z przodkami, są dla utworów realizmu magicznego niezwykle istotne. Znajomość zakończenia powieści pozwala także dostrzec, nierozzerwalny, jak się okazuje, związek pomiędzy próbami odkrycia „prawdziwej” przeszłości dziadka a chorobą psychiczną protagonisty. Dzięki temu odsłania się także kolejny poziom interpretacyjny obecności rekonstrukcji w dziele: fragmenty tekstu pomyślane jako hipotetyczna wizja alternatywnego biegu historii snuta przez bohatera mogą stanowić nie tyle próbę zrekonstruowania wydarzeń opartą na żmudnie zdobywanych fragmentach wiedzy o przodku i innych powracających, ile być projekcją chorej wyobraźni. Wątek szaleństwa pojawia się także w kontekście wizyty Rogowa w pierwszym Czystym, co przywołuje w bohaterze wspomnienie jego wizyty w ośrodku dla ociemniałych i głuchoniemych oraz wrażenia z poznania dziewczynki cierpiącej na powolną degenerację czołowych płatów mózgu.

Z punktu widzenia fabuły rozdział pierwszy stanowi „wprowadzenie”, po którym Bykow przechodzi do sedna powieści: stopniowo,

²⁹ W opisie towarzysza podróży czytelne są aluzje do rosyjskich kulturowych fenomenów jurodiwego (choćby jego dydaktyczne antyzachowanie) i starca („Starzec wyłowił Skaldina drugiego dnia podróży spośród tłumu [...]”, „[...] bosi wariat, który według Skaldina miał jakieś czterdzieści pięć lat, ale wyglądał jak leśny skrzat albo Niekrasowowski starzec Sawielij [...]” [U, 290]).

³⁰ Mroczkowska-Brand, omawiając przedmowę Carpentiera do *Królestwa z tego świata* (*El reino de este mundo*, 1949), zauważa: „‘Stany krańcowe’ [...] będą często w tekstach realizmu magicznego polegać na opisywaniu rzeczywistości tak, jak ją postępuje człowiek ciężko chory, w gorączce, umierający lub w transie, na pół we śnie, na pół na jawie – dlatego, że wtedy poszerzone skale i kategorie, niezwykle oświetlenia mogą na chwilę pozwolić zobaczyć to, czego bez tego zobaczyć nie można”. K. Mroczkowska-Brand, *Przecucia...*, s. 40.

³¹ Bykow pisze: „Pogrążając się, dławiąc, w ostatnim wysiłku tracąc resztki zdrowych zmysłów, które zaczęły go zawodzić już rok temu, niezauważalnie dla wszystkich, jak kiedyś straciła rozum jego nieszczęsna babka Marina – niczego nie rozumiał” (U, 312).

przesuwając akcję o niemal pięćdziesiąt lat do przodu, wprowadza do utworu postać Rogowa — wnuka Mariny, który dowiaduje się od matki, o „pośmiertnym telefonie swojego dziadka” (U, 30). Z relacji z kilku innych źródeł bohater również uzyskuje informacje o tajemniczych powrotach mężczyzn skazanych na zesłanie, a „[h]istorie te napływały do niego jakimś dziwnym zbiegiem okoliczności, a może ludzie po prostu czuli jego zainteresowanie” (U, 35). Autor pozostaje tu wierny stosowanej uprzednio zasadzie „wkrapiania” elementów dziwnych, niezwykłych przy jednoczesnym podaniu alternatywnej, asekuracyjnie racjonalnej oceny rzeczywistości lub na odwrót — jako w pełni prawdopodobne przedstawia fakty, stojące w sprzeczności z powszechną wiedzą i zdrowym rozsądkiem, zmierzając powoli z fabułą opowieści w kierunku historii alternatywnej³². Dla przykładu:

Takich historii Rogow przez piętnaście lat nagromadził całe mnóstwo. Całkowicie wiarygodnych było co prawda tylko piętnaście [...]. Tylko dwa wypadki różniły się nieco od pozostałych [...]. W obu wypadkach nie było żadnego telefonu i nikt niczego nie przekazywał, podczas gdy w siedmiu z trzynastu pozostałych historii występowała zapowiedź przekazania czegoś, ustnie lub w postaci paczki, ale koniecznie osobiście. Ci dwaj, którzy powrócili, pojawiali się realnie — jednego widziano w tramwaju na początku czterdziestego dziewiątego [...], a drugiego [...] zobaczył już w roku pięćdziesiątym [...] znajomy czterdzieści lat później jechał na spotkanie z kolegami z trzydziestej piątej dywizji, odbywające się w Kałaczu nad Donem. Była jesień roku dziewięćdziesiątego [...] (U, 35–36).

Statystyczne zacięcie w relacjonowaniu zdobytych danych wykorzystane zostaje w służbie ich legitymizacji, tymczasem sama treść, a więc mało prawdopodobna wersja o powrocie cudownie ocalałych, zepchnięta zostaje na dalszy plan. Daty, miejsca oraz wszelkie inne szczegółowe dane służą zakotwiczeniu niezwykłych wydarzeń (w danym kontekście powrotów) w konkretnej lokalizacji. Element nierealny, magiczny sprzęga się więc z realnym.

Wraz z docieraniem przez Sławę do kolejnych świadectw zarówno bohater, jak i jego rozmówcy, powoli zmieniają optykę: tajemnicze powroty, które tak frapują wnuka Skaldina, zaczynają być postrze-

³² O *Uniewinnieniu*, jako przykładzie prozy quasi-histerycznej, utrzymanej w konwencji historii alternatywnej pisze np. Aleksandra Zywert. Zob. A. Zywert, *Śladami „złotej kohorty”* (Dmitrij Bykow, „Uniewinnienie”), „Studia Rossica Posnaniensia” 2016, nr 41, s. 263–273. Faris sygnalizuje, że snucie alternatywnej wersji historii także może stanowić jeden z elementów realistycznomagicznej opowieści. Zob. W.B. Faris, *Scheherazade’s...*, s. 169–170.

gane jako całkowicie realne wydarzenia, które winny zostać w ścisłej tajemnicy, ponieważ mieszkańcy obozu po jego opuszczeniu „nie mieli prawa się pokazywać” (U, 39). Stopniowo i w wybranych fragmentach fabuły Bykow rezygnuje więc z w pełni logicznego komentarza do niewiarygodnych wydarzeń, koncepcji czy myśli, co uprzednio równoważyło obecność pierwiastka realnego i nierealnego w tkance tekstu. W końcowych partiach pierwszego rozdziału autor pozwala czytelnikowi już całkowicie przeniknąć w tę dziwną atmosferę tajemnicy i niezwykłości, która nabierze pełnego rozmachu w kolejnych rozdziałach.

Przepustką do „pełnoskalowej” narracji realistycznomagicznej jest w fabule powieści wspomniany już Kretow, którego postać zostaje wprowadzona w rozdziale drugim. Niemal od samego początku czytelnik wie, że ma do czynienia z bohaterem niezwykłym, obdarzonym tajemniczą mocą, zbratanym z innym światem, choć skala fantastycznych opowieści mężczyzny skłania odbiorcę tekstu do zachowania w odwodzie szczypty zdrowego rozsądku:

[...] właśnie od niego [Kretowa] Rogow po raz pierwszy usłyszał wiele na pół wiarygodnych, fascynujących plotek — od historii zabójstwa Kirowa do tajemnicy latającego talerza, który nasi zestrzelili w siedemdziesiątym drugim pod Nowosybirskiem i natychmiast na zawsze utajnił (U, 46).

To dzięki postaci byłego geologa do fabuły powieści w sposób bezpośredni wprowadzone zostają elementy niesamowite, niewiarygodne czy wręcz fantastyczne, a w świecie przedstawionym utworu zaczyna dominować aura tajemniczości i magii:

[...] Kretow [...] długo wędrował jakimiś swoimi tajemniczymi ścieżkami. Po jego śmierci Rogow niejeden raz próbował przejść tą samą trasą, ale za każdym razem trafiał w jakieś nieciekawe, prozaiczne i od dawna znane miejsca [...]. Tylko Kretow wiedział, kiedy skrócić, żeby [...] wyjść nagle na strome urwisko, z którego otwierał się widok na niewiarygodnej piękności wioskę [...]. Tylko Kretow zaprowadził kiedyś Sławę Rogowa na poziomkową polanę [...] dwunastoletni Rogow zobaczył tyle poziomek, ile nie widział ani przedtem ani nigdy potem. To było zupełnie jak w bajce [...]. Świetnie pamiętał drogę, ale ilekroć, szedł tam później, ciągle skręcał w jakieś bagno. [...] Ale za każdym razem Rogowa nie przepuszczała jakaś siła, z którą Kretow umiał sobie poradzić za pomocą setki drobnych zaklęć i rytuałów (U, 46–47).

Kretow staje się strażnikiem dostępu do innego świata:

Tam, za powalonym przez burzę drzewem, które niby to upadło w przypadkowym kierunku, nagle zaczynał się całkiem inny las, jakby ten powalony dąb

wyznaczał granicę innego świata. W tym świecie, który dla Kretowa nie miał tajemnic, a do którego Rogow, gdyby szedł sam, nie miałby dostępu, było ogromne czarne jezioro w głębi jasnego, przyjaznego brzeźniaka, i Kretow na serio zapewniał, że jezioro nie ma dna [...]. A pewnego razu, w siedemdziesiątym piątym, [...] znalazł w tym jeziorze kawałek deski z wyrytymi na niej literami „The Em”, co mogło oznaczać tylko „The Empire”, nazwę słynnej brytyjskiej fregaty, która zatонуła u brzegów Ameryki [...] i świadczyło to oczywiście o tym, że w czarnym jeziorze była dziura na wylot (U, 48–49).

Fantastyczne, niewiarygodne, magiczne jest w powieści legitymizowane wskazaniem roku, powołaniem się na kolegę (przed spalaniem deski mężczyzna pokazuje ją koledze, którego Rogow rzekomo ma poznać), ale przede wszystkim, dziecięcą naiwnością, łatwowiernością czy też otwartością umysłu nieuzbrojonego w chłodny, racjonalny osąd rzeczywistości³³. Groteskowe zestawienie podmoskiewskiego lasku ze słynną brytyjską fregatą³⁴, która zatонуła u brzegów

³³ Mroczkowska-Brand, podejmując się próby komparatystycznej lektury *Bardzo starego pana z olbrzymimi skrzydłami* (*Un señor muy viejo con unas alas enormes*, 1968) Gabriela Garcíi Márqueza i *Wieczorów cyrkowych* (*Nights at the Circus*, 1984) Angeli Carter, pisze: „Uprawdopodobnienie niesamowitej przecież historii, jaką opowiada Fevvers, odbywa się na paru poziomach: poprzez mnóstwo konkretnych detali zawartych w opisach, poprzez żywość i typowość jej zachowań, [...] poprzez potwierdzające autentyczność przywoływanych wspomnień wtrącane zdania Lizzie, [...]. Balansujemy na jakiejś dziwnej krawędzi pomiędzy jakoby literaturą faktu (zapis wywiadu), historią zmyśloną przez obie kobiety [...], lub mieszaniną wszystkich tych możliwości i paru jeszcze innych”, a kilka akapitów wcześniej: „[...] ‘wtopienie’ niesamowitości w obraz świata przedstawionego odbywa się nie tylko poprzez urealnianie jej w szczegółowych pełnych zmysłowych doznań opisach, ale także poprzez użycie do tego opisu spojrzenia takich ludzi, którzy w cudowność na pewno wierzą”. K. Mroczkowska-Brand, *Przeczcucia...*, s. 121–122.

³⁴ Bykow dokonuje tu zaiste fenomenalnej zabawy słowem i ideą — przywołuje koncept wielkiego Imperium, skryty pod płaszczykiem bajkowej historii o okręcie brytyjskim, jednak w odróżnieniu od poważnego, miejscami wzniosłego tonu, dominującego w wypowiedziach bohaterów o epoce sowieckiej, w tym wypadku mamy do czynienia z prześmiewczym skarleniem idei, odarciem jej z otoczki potęgi i chwały. Widać tu bardzo obrazowe postmodernistyczne uśmiercenie lyotardowskich wielkich narracji (zob. J.-F. Lyotard, *Kondycja ponowoczesna: raport o stanie wiedzy*, przeł. M. Kowalska i J. Migasiński, Aletheia, Warszawa 1997, s. 111): w obliczu dojmującego zimna (niezwykle nośny motyw w powieści, zwłaszcza w kontekście jednego z mott do utworu!), wielkie idee płoną w kominkach podmiejskich dacz. Motyw unicestwienia (palenia) fragmentów Imperium (ukazanego w skarnawalizowanej formie kawałka deski) uruchamia także kontekst studiów postkolonialnych (*nota bene* Stephen Slemon wprost mówi o realizmie magicznym jako o dyskursie postkolonialnym, zob. S. Slemon, *Magic Realism as*

Ameryki także może zostać odczytane jako jedna z technik realizmu magicznego. Mowa tu oczywiście o „integrowaniu przeciwieństw” (za Aronem Guriewiczem), a więc o eksponowaniu łączenia przeciwstawnych kategorii

po to, żeby potem zaraz przejść do ich ponownego rozbijania i polaryzowania, co z kolei znów wiedzie do zbliżania do siebie, czy wręcz stapiania ze sobą dwóch antagonistycznych stron rzeczywistości, których, racjonalnie rzecz biorąc, nie powinno się dać scalać³⁵.

Kretow jawi się jako postać liminalna, z pogranicza światów: realnego i magicznego. O jej dwoistym charakterze może też świadczyć fakt, że w tekście powieści wskazane są jego dwa różne patronimiki. Przywołując treść rozmowy z jednym z chłopów, Kretow relacjonuje: „Spóźniłeś się, Aleksieju Stiepanycz, mówi chłop, u którego kwaterowałem” (U, 74); z kolei podczas rozmowy telefonicznej bohater dowiaduje się od sąsiadki „[...] że Aleksiej Aleksiejewicz (Rogow po raz pierwszy usłyszał jego patronimik) prosił, by mu coś przekazać” (U, 88). Podanie dwóch odmiennych imion odojcowskich deprymuje czytelnika — nie wie on, czy jest to błąd autora, który umknął podczas redagowania i korekty tekstu, czy też świadomy zabieg: „puszczenie oka” do uważnego odbiorcy, „smaczek”, który wpisuje się w motyw rozdwojenia obecny w powieści (dwie Mariny; dwie poczty główne; dwa plany czasowe: lata 30., 40.–lata 90.; dwa światy: Moskwa–dacza; czy szerzej: dwie wersje losów dziadka etc.), a tym samym „odslania” kolejną warstwę interpretacyjną tekstu. Podobnie zresztą jest z informacją o tym, że bohater po raz pierwszy słyszy imię odojcowskie Kretowa. Biorąc pod uwagę, że to postać byłego geologa ma decydujący wpływ na podjęcie przez Rogowa decyzji o ekspedycji, brak jednoznacznego patronimiku daje się też odczytać jako dotychczasowe „rozmycie”, nieupodmiotowione postrzeganie ofiar represji (na podstawie skąpych informacji zawartych w powie-

Postcolonial Discourse, w: L. Parkinson Zamora, W.B. Faris (red.), *Magical...*, s. 407–426), w tym może zostać odczytany w kluczu metafory wewnętrznej kolonizacji autorstwa Etkinda (zob. A. Эткинд, *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России*, Новое литературное обозрение, Москва 2013). Groteska byłaby tu sposobem uniknięcia pompatyczności w ważkiej wypowiedzi na temat statusu kraju i jego przeszłości. Warto w danym kontekście podkreślić, że sam Etkind, ze względu na problematykę podejmowaną w *Uniewinnieniu*, klasyfikuje powieść jako przykład *magicznego historyzmu*. Zob. A. Эткинд, *Магический...*, s. 285–292.

³⁵ K. Mroczkowska-Brand, *Przeczcucia...*, s. 127.

ści, można przypuszczać, że Kretow był nieco starszy od ojca Rogowa, tym samym ojciec geologa byłby nieco starszy od Skaldina). Próbę restytucji ich podmiotowości miałyby w symboliczny sposób podjąć syn Katii swoją wyprawą w poszukiwaniu Czystego i opowiedzeniem indywidualnej historii swego dziadka.

Z jednej strony w tekście wyraźnie wyeksponowana zostaje wyjątkowość sąsiada Rogowa, jego magiczne umiejętności, znajomość zaklęć, dar poruszania się w tajemniczej przestrzeni, z drugiej zaś skala fantastycznych wydarzeń, z którymi ponoć obcował mężczyzna, zmusza czytelnika do uśmiechu i zdecydowanej dozy sceptycyzmu w osądzie rzetelności jego deklaracji. Nie zmienia to jednak faktu, że dla Sławy jego sąsiad stanowi immanentną część cudownego świata magii, z którym można obcować na daczach. Bykow wyraźnie wyznacza granice magicznego świata w powieści: Moskwa jawi się jako reprezentacja „twardej”³⁶ rzeczywistości, podczas gdy dacha i jej okolice pełne są magii, tajemnicy i cudowności stanowiących fundamentalną cechę danego obszaru. Rogow, niejako rozpięty pomiędzy obydwooma światami, ma świadomość specyfiki miejsc, w jakich przebywa:

W Moskwie [...] było zupełnie inne życie, które w dziwny sposób zaczynało się zaraz po przecięciu obwodnicy. [...] cały wiejski świat ze swymi cudami zniknął, nie wiadomo gdzie. Kretow mógł istnieć tylko w tamtym życiu [...] (U, 49).

Rogatki Moskwy wyznaczają magiczną granicę — wjeżdżając do miasta, Rogow czuje się jak w innym świecie, fantastyczne opowieści Kretowa stają się niewiarygodne i pozbawione umocowania w rzeczywistości (z wyjątkiem tej o obozie). Wizyta w domu byłego geologa po jego śmierci jest dla Sławy krępująca — bohater odczuwa nieadekwatność miejsca, w którym się znalazł, jego dotkliwą prozaiczność. Stolica w percepcji syna Katii radykalnie różni się od dacz i jej okolic³⁷. Gwoli sprawiedliwości odnotować należy, że to w Moskwie bohater podejmuje decyzję o wyprawie (nie odrzuca on więc w pełni teorii Kretowa) i tam właśnie wchodzi w posiadanie magicznego

³⁶ Choć kiedy bohater trafia do drugiego Czystego zauważa, że: „[...] jakaś siła wyrwała go z przytulnej Moskwy, która teraz wydawała się nierealna [...]” (U, 212).

³⁷ Ciekawy wydaje się fakt, że choć w percepcji Sławy Moskwa sytuuje się raczej na biegunie chłodnego, racjonalnego osądu, to w spekulacjach mężczyzny, ukazanych w retrospekcji, Ima Zasławski (którego alternatywną wersję życia snuje Rogow) postrzega dane miasto w silnym skorelowaniu ze zmysłami i odczuciami: bohater, wracając do Moskwy, powraca do dawnego życia, wracają uczucia do Iry, plany wspólnego życia, odczucie głodu, wspomnienie zapiekanki robionej przez matkę, ogrom miłości do rodzicielki.

przedmiotu (lusterka), które ma służyć do przesyłania tajnych kodów (wątek przedmiotów i przypisywanych im szczególnych właściwości jest silnie akcentowany w utworach realistycznomagicznych, by dla przykładu wspomnieć magnes czy bryłę lodu ze *Stu lat samotności* (*Cien años de soledad*, 1967).

Ze względu na powyższe można uznać, że w powieści mamy do czynienia z rodzajem chronotopowego zawieszenia niewiary przez głównego bohatera. W zależności od miejsca, w którym przebywa bądź daje się pochłonać magicznej aurze, bądź jej istnienie stawia pod znakiem zapytania, uciekając się do racjonalizacji (*vide*: nawet do niewiarygodnych spraw podchodzi zdroworozsądkowo, jak np. podjęcie próby skatalogowania powrotów, co paradoksalnie sprawia, że logika zostaje wykorzystana w służbie alogicznych danych).

Z punktu widzenia technik realizmu magicznego postać Kretowa pełni jeszcze jedną istotną funkcję — łączy protagonistę z rodzimą tradycją i folklorem. To geolog zaznajamia małego Sławę ze specyfiką rodzimej kultury:

Dla małego Rogowa właśnie te opowieści były pierwszą historią ojczystego kraju, tak jak dacia była pierwszą ojczyzną. Była to ojczyzna w stylu Bilibina — z ostrymi wierzchołkami świerków na tle szkarłatnego zachodu, z wiatrołomem, z lepiącą się do twarzy pajęczyną. Tam [...] łatwo było sobie wyobrazić opuszczoną chatę, w rzeczywistości zamieszkaną przez niewidzialne istoty (Kretow często opowiadał o takich chatach, rozsypanych w tajdze) (U, 48).

Element magiczny, niewiarygodny, niezwykle zostaje tu wyprowadzony z rodzimego folkloru, sam Kretow zaś jawi się jako łącznik pomiędzy tym, co realne, a światem magii i tajemnicy. Jego otoczenie przesycane zostaje magiczną aurą, a przedmioty posiadają niezwykle możliwości: Rogow jest przekonany, że dzięki znajdującej się na strychu antenie, w przypadku zatopienia „[...] można by się było połączyć z jakimś ładem [...]” (U, 52), a i telefon:

[...] był całkiem sprawny i nawet odłączony mógł połączyć z kimś, kto nie mógł się dodzwonić po linii. Każda sowiecka rzecz miała drugie dno, [...] ale co jest słuszne, a co niesłuszne — mogli wiedzieć tylko wtajemniczeni, a może nawet nikt poza tym kimś, kto mógłby się dodzwonić przez wyłączony telefon. Mały Rogow podnosił słuchawkę i słyszał w niej szmer. Usłyszałby też głos, ale zawsze ogarniał go strach i rzucał słuchawkę na widelki, a potem długo ją głaskał, żeby przeprosić (U, 53).

W przytoczonym cytacie widoczne jest także charakterystyczne dla realizmu magicznego animistyczne postrzeganie świata. Jak pisze

Pindel: „[...] wszystko, co istnieje, posiada własną duszę, własne życie i może w jakiś sposób oddziaływać na człowieka, niezależnie od tego czy będzie to przedmiot, zjawisko atmosferyczne, roślina czy zwierzę”³⁸. Przedmioty znajdujące się na dacy, ukazane zostają dokładnie w takiej perspektywie: posiadają duszę, odczucia, przemawiają, proszą; ulegają nie tylko wyraźnej animizacji, miejscami wręcz personifikacji. Dla przykładu:

Rogow nie miał serca wejść do domu: wszystkie sprzęty w nim były słabe i błagały o pomoc — ale nic nie można było dla nich zrobić (U, 65). Wszystko wyło, wszystko prosiło, by wejść i choćby pogłodzić sprzęty, dotknąć, choćby w ten sposób przypomnieć im, że nie zostały zapomniane i ostatecznie porzucone [...] (U, 65).

Teraz [...] [rzeczy] powinny były popaść w ostateczną rozpacz. Rogow nie miał sił pocieszać domu dotknięciami i wypełniać go własnym wątlm ciepłem (U, 65–66).

Telefon Kretowa zapisany był w notesie telefonicznym dużym i też jakby proszącym pismem ojca (U, 87).

[...] na dacy Kretow sypiał na wygodnej, luksusowej czarnej skórzanej kanapie, która jakby wchłonęła znużenie kilku pokoleń i dlatego aż się prosiła, by się na niej położyć (U, 88)³⁹.

Co ciekawe, taki rodzaj percepcji otoczenia (upodmiotawiający świat nieożywiony) protagonista mógł także odziedziczyć po dziadku, który hołdował teorii Michajłowa głoszącej, że rośliny należy traktować z czułością, bo reagują na tembr głosu opiekuna (U, 81), co z kolei wpisywałoby się w realistycznomagiczny wątek nieprzerwanego dialogu pokoleń.

W przytoczonym powyżej cytacie warto także zwrócić uwagę na fakt eksponowania „sowieckości” — zarówno przedmiotów („Każda sowiecka rzecz miała drugie dno [...]”), jak i „jakości” życia w danej epoce oraz jej związków z przyrodą:

³⁸ T. Pindel, *Realizm...*, s. 49–50.

³⁹ Wyimki te wolno postrzegać jako przejaw ludyczności, skutkującej zawahaniem interpretacyjnym czytelnika. Stwierdzenie „kanapa aż się prosiła, by się na niej położyć” można by przecież traktować jako „zwykłą” przenośnię, jednak nakreślony powyżej kontekst eksponuje możliwość dosłownego odczytania. Pindel zauważa: „Kultury prymitywne wyrażają się za pomocą konkretów, a nie abstrakcyjnych pojęć. Wiąże się to z naturą mitu, który ukazuje pewne prawa, zasady i prawdy nie bezpośrednio, lecz przy pomocy obrazów, konkretnych fabuł czy scen, kryjących w sobie konkretne przesłanie. W tekstach realizmu magicznego objawia się to dosłownym traktowaniem wyrażań przenośnych, jak w scenie ze strużką krwi płynącą przez miasteczko w *Stu latach samotności*”. Tamże, s. 51.

[...] było mnóstwo starych, masywnych, ale solidnych mebli, i całe sowieckie życie wydawało się Rogowowi równie masywne, tajemnicze i solidne jak te meble. Tutaj nie było nic trwałego oprócz tego życia, toteż gdy ono minęło, przetrwało i działało tylko to, co wymyślono lub wytworzono za tamtych czasów.

[...] to życie trwało w tajemnym przymierzu z otaczającą przyrodą i tylko ono umiało się z nią porozumieć. Pokonało całą tę przyrodę, zmusiło ją by mu służyła, właśnie dlatego, że było z nią jednej krwi i z jednego ciasta, tak samo naturalne i tak samo organicznie bezwstydne. Nie знаło innego prawa prócz prawa życia i było mu ślepo posłuszne. Dlatego też, dopóki to sowieckie życie było silne i młode, z taką łatwością podporządkowywało sobie lody i lasy, skały i pustynie: porozumiewali się, a mniejsza siła ustępowała większej. Wszystko, co stworzono za sowieckiego życia, było jak przyroda — majestatyczne i tajemnicze, i zawsze, oprócz podstawowego, miało jakieś dodatkowe, sekretne przeznaczenie (U, 52).

Powyższy cytat eksponuje wagę sowieckiej epoki, jej możliwości przeczące prawom przyrody, logiki, racjonalnego myślenia — powieściowa realność ulega zdeformowaniu: albo sowieckie życie i przyroda funkcjonują w homeostazie, uzupełniając się wzajemnie (podobnie jak magia i realność w utworach realistycznomagicznych), albo epoka sowiecka zajmuje miejsce ponad przyrodą⁴⁰, podporządkowując ją sobie — mamy tu do czynienia z jawną apologią danego okresu historycznego. Tym samym mentalność Rogowa osadzona zostaje w wielkim micie epoki sowieckiej, jej siły, triumfu i potęgi, wykorzystując typowy dla realizmu magicznego mechanizm percepcji rzeczywistości zakotwiczony w mentalności magicznej⁴¹. Utwory tego nurtu wyrastają z mitu jako formy opowieści, w której za pomocą fabuły przekazane zostają określone schematy zachowań, wiedza danej społeczności oraz uniwersalne prawdy⁴². Próba odnalezienia Czystego, wokół której rezonuje akcja powieści, stanowi nic innego jak chęć tytułowego usprawiedliwienia brutalnej eksterminacji narodu rosyjskiego, co przecież wpisuje się w rodzaj magicznego myślenia, życzeniową próbę „zaklęcia” rzeczywistości. Bykow nie tylko sięga tu do stereotypów mentalnych Rosjan, do przekonania, że naród rosyjski musi cierpieć w imię wielkiego imperium; odwołuje się on do współczesnego rozumienia mitu,

⁴⁰ Co ciekawe, wspomniane bilateralne stosunki prezentują się zgoła odmiennie z perspektywy współczesności: „Teraz Imperium zniknęło i przyroda poniewczasie się na nim mściła, rozprawiała się z nim równie łatwo i bez zastanowienia, jak kiedyś ono z przyrodą” (U, 55). Bykow dokonuje tu personifikacji przyrody, obdarza ją uczuciami, emocjami, postrzega jako autonomiczny byt.

⁴¹ T. Pindel, *Realizm...*, s. 47.

⁴² Tamże.

który według Rolanda Barthesa jest w stanie przekształcić historię w ideologię⁴³.

Autor osadza znaczną część fabuły utworu w specyficznym ukazanej Moskwie, a następnie Czystem, nawiązując w ten sposób do ważkich momentów historycznych dla obszaru, w którym rozgrywa się akcja — okresu represji stalinowskich i ich niezaprzeczalnego wpływu na działania lokalnej społeczności. W dziełach realizmu magicznego nierzadko akcja rozgrywa się na tle przełomowych wydarzeń mniejszej bądź większej skali: buntów, rewolucji, powstań, wojen⁴⁴. Mocne osadzenie fabuły utworu w lokalnej tradycji, powiązanie wydarzeń ze specyfiką odmiennego sposobu postrzegania świata — otwartego na to, co niemożliwe, nierzeczywiste — stanowi jeden z kluczowych wyznaczników „rzeczywistości magicznej”. Bohaterowie *Uniewinnienia* — Kretow i Rogow — wierzą w istnienie tajnego ośrodka szkoleniowego dla wybranych, sympatyzują z myślą o istnieniu logicznych przesłanek, usprawiedliwiających (!) cierpienie⁴⁵ i śmierć setek tysięcy

⁴³ Barthes pisze: „Wszystko może więc być mitem? Tak właśnie sędzę, gdyż świat jest nieskończenie wyzywający. Każdy przedmiot na świecie może przejść z istnienia zamkniętego, niemego, w stan podatny na zawłaszczenie przez społeczeństwo w postaci mowy, bo żadne prawo — naturalne czy nie — nie broni mówić o rzeczach. [...] Świat dostarcza mitowi rzeczywistości historycznej, określonej — jak okiem sięgnąć — przez sposób jej wytwarzania lub wykorzystywania przez ludzi; mit natomiast przywraca obraz *naturalny* tej rzeczywistości. [...] mit tworzy się poprzez odebranie rzeczom historyczności: rzeczy tracą w nim pamięć swego wytwarzania. Świat wkracza w język jako dialektyczna relacja czynności ludzkich działań — wychodzi z mitu jako harmonijny obraz esencji. Dokonał się pewien rodzaj kuglarstwa, które odwróciło rzeczywistość, opróżniło ją z historii i wypełniło naturą, które wyciągnęło z rzeczy ich ludzki sens w taki sposób, żeby musiały oznaczać brak ludzkiego znaczenia. Funkcją mitu jest usunięcie rzeczywistości [...]”. R. Barthes, *Mitologie*, przeł. A. Dziadek, wstęp K. Kłosiński, Wydawnictwo KR, Warszawa 2000, s. 239, 277.

⁴⁴ Dla przykładu wojny między liberałami a konserwatystami w *Stu latach samotności* Garcíi Márqueza, rewolucja w *Pedro Páramo* (*Pedro Páramo*, 1955) Juana Rulfa, powstanie niewolników w *Królestwie z tego świata* Carpentiera.

⁴⁵ W Czystem, dającym się odczytać jako *pars pro toto* Rosji, panuje podejście — charakterystyczne również dla narracji w całym *Uniewinnieniu* — polegające na cierpieniu w imię wyższego celu, w tym wypadku przyjemności: „—Udaje — powiedział z przekonaniem Paweł. — Znam Ankę. A ci źle duszą: ona dopiero zaczęła wymiękać, a ci już kończą. [...] Jak ja ją dusiłem, gołymi rękami — miała prawdziwy odlot. Opowiadała, że widziała anioły, Wszystko w iskrach — mówiła. A mnie żebyś nie wiem jak dusił, żadnych aniołów nie zobaczę” (U, 258). Zarówno w idei duszenia, jak i okaleczania mieszkańców obozów pobrzmiewa czytelna aluzja do religijno-kulturowej spuścizny skopców, dla których poszczególne poziomy wtajemniczeń skorelowane były z różnymi rodzajami okaleczeń i kastracji.

cy ludzi, uzasadnienia (!) szukają też w historii własnego kraju, nieświadomie podejmując próbę wybielenia czy też nawet zsakralizowania bestialskich działań podejmowanych przez władze.

W tak nakreślonym kontekście pojawiające się w powieści wątki rekonstrukcyjne wolno interpretować nie tylko jako swobodną wizję bohatera, korespondującą z zasłyszczanymi przez niego historiami, lecz także jako próbę rozwikłania tajemnicy, chęć odmistycznienia tego, co niewiadome, zracjonalizowania. Co paradoksalne, próba rozumowego wytłumaczenia bazuje w głównej mierze właśnie na wspomnianej mitycznej świadomości. Autor ukazuje kilka jej „warstw”: od naiwnego przekonania o istnieniu „wyższej” idei, po np. wewnętrzną wiedzę, mityczną świadomość Mariny. Bykow po raz kolejny dokonuje więc ekwilibrystycznej żonglerki opozycją racjonalne–nierealne, ze swadą odsłaniając zakotwiczenie konkretnych kategorii w przeciwnym porządku.

Tytułem otwartego podsumowania, na tym etapie analizy tekstu przyjąć można, że w analizowanej powieści obecne są wybrane elementy techniki realizmu magicznego: pojawiają się elementy magii i fantastyki, opisywane wydarzenia podważają granice trzeźwego osądu rzeczywistości, wreszcie pojawia się pierwiastek niezwykłości, magiczności. Zastosowanie dekonstruktywistycznej metody analizy tekstu, tj. „rozmontowywanie” jego poszczególnych partii w poszukiwaniu elementów realistycznomagicznych, pozwoliło — w moim odczuciu — wyeksponować hybrydowość gatunkową utworu⁴⁶, w którym obecne są elementy realistyczne, realistycznomagiczne, fantastyczne, historyczne czy wręcz historiozoficzne. Obrana metoda eksponuje również szeroki wachlarz technik, jakimi włada Bykow, zręczność i swobodę, z jaką dokonuje mariażu rozmaitych konwencji, a także pozwala zasygnalizować ludyczny wymiar interakcji z czytelnikiem, utrzymywanie go w stanie niepewności co do słuszności interpretacji tekstu — asekuracyjny ton narracji owocuje zaangażowaniem czytelnika.

⁴⁶ Zywert twierdzi, że specyficzna metoda twórcza Bykowa polega na świadomej hybrydyzacji konwencji utworu: „Jej źródła, jak podkreśla sam autor, wynikają ze specyficznego postrzegania podwójnej w swej istocie rzeczywistości rosyjskiej: równoległe z Rosją oficjalną, oswojoną, namacalną, przewidywalną, istnieje Rosja funkcjonująca na zasadach niepodlegających logicznemu wytłumaczeniu, w której na równych prawach współistnieją mity i rzeczywistość, realność i fikcja. Co istotne, świat ten nie tyle egzystuje równoległe, co krzyżuje się nieustannie z rzeczywistym i proces ten jest przez Rosjan akceptowany i uznany za normę”. A. Zywert, *Podróże powtórzone* (Dmitrij Bykow, „Uniewinnienie”, „Sygnały”), „Kultury Wschodniosłowiańskie — Oblicza i Dialog” 2017, t. 7, s. 226.

nika, przejawiającym się nie tylko we wzroście zainteresowania rozwojem fabuły, ale i rodzajem testu własnych kompetencji — odbiorca wkłada większy wysiłek w proces interpretacyjny.

Powyższe wątki, a także te, które nie zostały tu omówione, postaram się rozwinąć w kolejnej, drugiej części analizy tekstu, poświęconej Czystemu.

REFERENCES

- Barthes, Roland. *Mitologie*. Transl. Dziadek, Adam. Introd. Kłosiński, Krzysztof. Warszawa: Wydawnictwo KR, 2000.
- Biedermann, Johann, Gazda, Grzegorz, and Hübner, Irena, (eds.). *Realizm magiczny: Teoria i realizacje artystyczne*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2007.
- Bykow, Dmitrij. *Uniewinnienie*. Transl. Rojewska-Olejarczuk, Ewa. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2015.
- Elbanowski, Adam. "Márquez: od realizmu magicznego do ironii magicznej." *Literatura na Świecie*, 1983, nr 9: 10–23.
- Faris, Wendy B. "Scheherazade's Children: Magical Realism and Postmodern Fiction." *Magical Realism: Theory, History, Community*. Parkinson Zamora, Lois, and Faris, Wendy B. (eds.). Durham and London: Duke University Press, 1995: 163–190.
- Guenther, Irene. "Magic Realism, New Objectivity, and the Arts during the Weimar Republic." *Magical Realism: Theory, History, Community*. Parkinson Zamora, Lois, and Faris, Wendy B. (eds.). Durham and London: Duke University Press, 1995: 33–73.
- Liotard, Jean-François. *Kondycja ponowoczesna: raport o stanie wiedzy*. Transl. Kowalska, Małgorzata, and Migasiński, Jacek. Warszawa: Aletheia, 1997.
- Markiewicz, Henryk. *Teorie powieści za granicą. Od początku do schyłku XX wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995.
- Mroczkowska-Brand, Katarzyna. *Przeczucia innego porządku. Mapa realizmu magicznego w literaturze światowej XX i XXI wieku*. Kraków: Wydawnictwo UJ, 2009.
- Parkinson Zamora, Lois, and Faris, Wendy B. (eds.). *Magical Realism: Theory, History, Community*. Durham and London: Duke University Press, 1995.
- Pindel, Tomasz. *Realizm magiczny – przewodnik (praktyczny)*. Kraków: Universitas, 2014.
- Skwircow, Artjom. "Niektóre cechy realizmu magicznego w rosyjskiej poezji przełomu tysiącleci." *Realizm magiczny: Teoria i realizacje artystyczne*. Biedermann, Johann, Gazda, Grzegorz, and Hübner, Irena, (eds.). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2007: 305–317.
- Slemon, Stephen. "Magic Realism as Postcolonial Discourse." *Magical Realism: Theory, History, Community*. Parkinson Zamora, Lois, and Faris, Wendy B. (eds.). Durham and London: Duke University Press, 1995: 407–426.
- Sobieska, Anna. "Realizm magiczny rosyjskich symbolistów (na materiale 'Srebrnego gołębia' Andrieja Bielego)." *Realizm magiczny: Teoria i realizacje artystyczne*.

PRÓBA DEKONSTRUKCJI UNIEWINNIEŃ...

- czne. Biedermann, Johann, Gazda, Grzegorz, and Hübner, Irena, (eds.). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2007: 263–271.
- Stepnowska, Tatiana. “Rosyjski realizm magiczny (na przykładzie powieści ‘Mistrz i Małgorzata’ Michaiła Bułhakowa).” *Realizm magiczny: Teoria i realizacje artystyczne*. Biedermann, Johann, Gazda, Grzegorz, and Hübner, Irena, (eds.). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2007: 273–287.
- Zywert, Aleksandra. “Podróże powtórzone (Dmitrij Bykow, ‘Uniewinnienie’, ‘Sygnały’).” *Kultury Wschodniosłowiańskie – Oblicza i Dialog*, 2017, t. 7: 225–239.
- Zywert, Aleksandra. “Śladami ‘złotej kohorty’ (Dmitrij Bykow, ‘Uniewinnienie’).” *Studia Rossica Posnaniensia*, 2016, nr 41: 263–273.

- Быков, Дмитрий. “Габриэль Гарсиа Маркес. 15.02.24.” *Живой Гвоздь*, <<https://www.youtube.com/watch?v=V5CAH8xyWgg>>.
- Быков, Дмитрий. “Где проходит грань между фантастикой и магическим реализмом в литературе?” *Быков.ФМ*, <<https://bykovfm.ru/gde-prohodit-gran-mezhdu-fantastikoy-i-magicheskim-realizmom-v-literature-3c637b>>.
- Быков, Дмитрий. “Маркес, Сто лет одиночества,” <<https://www.youtube.com/watch?v=17wAt1Yzeyc>>.
- Гутнин, Александр. *Магический реализм в контексте литературы и искусства XX века: феномен и некоторые пути его осмысления*. Москва: Институт славяноведения РАН, 1998.
- Эткинд, Александр. *Внутренняя колонизация. Имперский опыт России*, Москва: Новое литературное обозрение, 2013.
- Эткинд, Александр. “Магический историзм.” *Кривое горе. Память о непогребенных*. Transl. Макаров, Владимир. Москва: Новое литературное обозрение, 2016: 285–292.

MACIEJ PIECZYŃSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7746-954X>

Uniwersytet Szczeciński

OBRAZ STALINA WE WSPÓŁCZESNYM TEATRZE ROSYJSKIM

THE IMAGE OF STALIN IN CONTEMPORARY RUSSIAN THEATER

In contemporary Russia, the cult of Stalin is being revived. This process has been reflected on theatre stages. Kirill Serebrennikov staged a documentary performance called "Stalin's Funeral," drawing on the memories of historical witnesses who recall March 1953 and the statements of cultural activists who caution against admiration for dictatorship. Valery Fokine staged a play about the birth of Stalin in an attempt to understand the nature of totalitarianism. The character of "Young Soso" at the Alexandrinsky Theatre alludes to the work of Fyodor Dostoyevsky.

Keywords: Russian drama, Russian theatre, Stalinism, documentary drama

Niniejszy artykuł stanowi drugą część dyptyku, poświęconego obrazowi Stalina we współczesnej dramaturgii i teatrze rosyjskim. W części pierwszej omówiłem sztukę Artura Sołomonowa *Jak grzebaliśmy Józefa Wissarionowicza* (Как мы хоронили Иосифа Виссарионовича, 2019). Część drugą stanowią będą rozważania na temat dwóch spektakli, prezentujących odmienne (choć w obu wypadkach krytyczne) spojrzenia na odrodzenie kultu czerwonego cara we współczesnej Rosji.

Co istotne, wszystkie trzy teksty kultury powstały między 2016 a 2019 (albo 2022, jeśli uwzględnić również inscenizację sztuki Sołomonowa) rokiem, czyli w okresie między hybrydową a pełnoskalową inwazją na Ukrainę, kiedy to imperialna polityka Kremla pociągała za sobą wzrost popularności Stalina, co z kolei prowokowało potrzebę artystycznej reakcji na rehabilitację tyrana¹. Kryzys społeczno-

¹ Na temat wizerunku Stalina we współczesnej kulturze rosyjskiej piszę również w monografii: M. Pieczyński, *Stalin wiecznie żywy. Obraz „czerwonego cara” we współczesnej publicystyce, dramaturgii i teatrze rosyjskim*, Instytut Pileckiego, Warszawa 2023.

-gospodarczy w postsowieckiej Rosji wywołał zapotrzebowanie na rządy silnej ręki. Rolę siły, w przekonaniu wielu Rosjan porządkującą chaos, odegrał Władimir Putin. Odbiciem tych tendencji w sferze pamięci był renesans kultu czerwonego cara. Według przeprowadzonego w 2023 roku przez Centrum Lewady sondażu, 47 proc. Rosjan odnosi się do Stalina z szacunkiem, 16 proc. — „z sympatią lub zachwytem”, 23 proc. — „obojętnie”, a jedynie 8 proc. zadeklarowało „negatywne emocje”².

W tej części dyptyku omówię dwa współczesne spektakle: *Pogrzeb Stalina* (Похороны Сталина) Kirilla Sieriebriennikowa i *Narodziny Stalina* (Рождение Сталина) Walerija Fokina. Pierwszy z nich na żywo był wystawiony tylko raz — 22 grudnia 2016 roku. 5 marca 2021 roku (w kolejną rocznicę śmierci dyktatora) teatr Gogol-Centrum opublikował zapis wideo przedstawienia na kanale YouTube, w otwartym dostępie³. Premiera *Narodzin Stalina* miała miejsce w 2019 roku. Już na poziomie tytułów dostrzegalny jest związek intertekstualny, przejawiający się w stosowaniu podobnej metaforyki, odnoszącej się do binarnych opozycji narodzin i pogrzebu, życia i śmierci, ale nie tyle konkretnego człowieka z jego biografią, ile mitów, kodów kultury, jakie wokół tej postaci historycznej się wytworzyły. Sieriebriennikowa interesuje „pogrzeb” stalinizmu jako zjawiska, Fokina zaś — „narodziny” Stalina jako dyktatora. W pierwszym wypadku mamy do czynienia z krytyką współczesnego kultu genseka, w drugim — z próbą zrozumienia okoliczności, w jakich Józef Wissarionowicz Dżugaszwili stał się dyktatorem.

POGRZEB STALINA

Sieriebriennikow, opowiadając o dosłownie rozumianych śmierci i pochówku Stalina, jednocześnie w warstwie symbolicznej prezentuje pogrzeb kultu czerwonego cara, w sferze ideowej zaś — definitywne odrzucenie despotycznej tradycji politycznej i despotyzmu jako takiego. Opowieść o sowieckim dyktatorze jako postaci historycznej jest

² Левада-Центр, *Отношение к Сталину*, <https://www.levada.ru/2023/08/15/otnoshenie-k-stalinu/> (13.09.2024).

³ К. Серебренников, *Похороны Сталина*, <https://www.youtube.com/watch?v=z5H9JZhoMW8&t=6s> (18.09.2024). Wszystkie kolejne cytaty, takie jak kwestie bohaterów lub fragmenty opisu spektaklu (przyciążane w języku polskim, w tłumaczeniu autora tekstu lub też w uzasadnionych przypadkach w oryginale) będą odnosić się do nagrania przedstawienia dostępnego pod wyżej zamieszczonym linkiem.

jedynie pretekstem do refleksji na temat współczesnej Rosji. W opisie nagrania spektaklu Sieriebriennikowa na portalu YouTube można przeczytać następującą wypowiedź reżysera:

Этот проект задумывался как реакция на предпринимаемые в последнее время попытки реабилитации кровавого диктатора, на открытия памятников убийце... Все эти „Сталин поднял страну из руин”, „Сталин выиграл войну”, „при Сталине такого не было” мне лично слышать мучительно. Эти фразы сегодня звучат как из уст палачей и их преемников, и потомков, так слышны они и от его жертв, которые иногда даже не осознают себя таковыми. Травматические последствия, которые в сознании поколений оставила одна из самых бесчеловечных диктатур, не излечены и даже не перечислены. Уроки кровавой истории России XX века не усвоены. Все повторяется заново.

Środki ze sprzedaży biletów na pokaz zostały przeznaczone dla Fundacji Upamiętnienia Ofiar Represji (фонд „Увековечения памяти жертв политических репрессий”). Spektakl był więc wydarzeniem nie tylko artystycznym, ale również społecznym. W dniu pokazu w foyer teatru Gogol-Centrum została umieszczona wystawa portretów ofiar stalinizmu, rozstrzelanych w łagrach. W zorganizowaniu wystawy pomogło Muzeum Gułagu. Na portretach przedstawieni byli ludzie najróżniejszych zawodów: naukowcy, tłumacze, robotnicy, profesorowie Konserwatorium Moskiewskiego.

Jak wiadomo, w dniu pogrzebu Stalina pochowany został również Siergiej Prokofiew. Wybitny kompozytor zmarł niemal równocześnie z sowieckim dyktatorem. Spektakl opowiada równoległe o obu pogrzebach. Tytuł przedstawienia wydaje się więc mylący, w rzeczywistości jednak w pełni oddaje jego treść. Pożegnanie z kompozytorem odbywało się w cieniu państwowych uroczystości, związanych z pogrzebem genseka. Sieriebriennikow podejmuje próbę ideowego oraz artystycznego przywrócenia sprawiedliwości dziejowej. Przedstawia historie zarówno tych, którzy żegnali Stalina, jak i tych, którym bliższy był Prokofiew. Na pogrzebie Stalina wielotysięczny tłum — czy to szczerze, czy ze strachu — zanosi się płaczem, ale też tratuje się nawzajem. Na pogrzeb Prokofiewa zabrakło kwiatów, ponieważ wszystkie wykupiono na grób dyktatora. Stalin znalazł się na afiszu ze względu na to, jak wielkie piętno odcisnął na historii i jak wielki wpływ wciąż wywiera na współczesność Rosji. Prokofiew natomiast jest uosobieniem alternatywnej drogi, którą Rosja powinna pójść — drogi wielkiej kultury rosyjskiej, ale wolnej od treści, wychwalających imperializm czy despotyzm. Ostatecznie jednak, jak wiadomo, Rosja drogi tej nie wybrała, dlatego tytułowym bohaterem spektaklu, opo-

wiadającego z perspektywy sześciu dekad o losach wielkiego kompozytora i krwawego despoty, musi być ten drugi.

Sieriebriennikow nie znajduje żadnych pozytywnych stron rządów sowieckiego dyktatora. Nie niuansuje, nie relatywizuje, tylko oskarża. Moralna wyższość Prokofiewa nad Stalinem nie pozostawia żadnych wątpliwości. Jednocześnie wizerunek samego kompozytora nie jest tak jednoznaczny jak obraz jego ideowego antagonisty. Prokofiew nie był ani rewolucjonistą, ani kontrrewolucjonistą, ani komunistą, ani antykomunistą. Po przewrocie październikowym wyjechał do Stanów Zjednoczonych. Wrócił do kraju skuszony perspektywą dalszej kariery. Nie interesowała go polityka, tylko muzyka. Aby jednak tworzyć, musiał zawierać wątpliwe moralnie kompromisy z władzą sowiecką. Z okazji 60. urodzin Stalina skomponował *Zdrawicę* (Здравица), chwalebny odę na cześć dyktatora. Spektakl opowiada również o wątpliwej moralnie postawie Prokofiewa w życiu osobistym. Cytowane są wspomnienia jego syna o tym, jak ojciec porzucił matkę dla studentki. Sieriebriennikow nie uległ potencjalnej pokusie, by wykreować wokół kompozytora kult jednostki, albo chociaż przedstawić jego wyidealizowany obraz. Podczas gdy Stalin jawi się jako uosobienie „demonia państwowości”, Prokofiew to po prostu niepozdebawiony zarówno wad, jak i zalet, zwykły człowiek z krwi i kości, który niezależnie od swojej osobistej kondycji moralnej tworzy wielką sztukę, stanowiącą najsukuteczniejszą odtrutkę na wielką zbrodnię.

Jak czytamy w opisie nagrania przedstawienia na kanale YouTube: „И если прощание с композитором тихонько шло на фоне с охватившим всю страну прощанием с диктатором, то в спектакле все наоборот”. Ścieżkę dźwiękową do przedstawienia stanowi muzyka Prokofiewa, „и прерывается она рассказами тех людей, которые наверняка проигнорировали бы похороны Сталина, и пошли прощаться с великим композитором”. W spektaklu grają artyści, muzycy, pisarze, aktorzy Gogol-Centrum oraz uczniowie Gogol School (prywatnej szkoły teatralnej, założonej przez czynnych aktorów i reżyserów scen moskiewskich). Na ścianie, ponad sceną, wisi ogromny ekran, na którym wyświetlane są sowieckie kroniki filmowe. Aktorzy wstają z miejsc zajmowanych na widowni i tworzą płaczący, napierający na przypadkowych ludzi tłum. W pewnym momencie kładą się na podłodze i rytmicznie się unoszą, imitując rozpaczliwą próbę zaczerpnięcia powietrza. Nie tylko jest to metafora masowego zduszenia wolności i godności ludzkiej w państwie totalitarnym, ale również czytelne nawiązanie historyczne do tragicznych

okoliczności pogrzebu Stalina. Jak wiadomo, w tłumie żegnającym dyktatora, ludzie tratowali się nawzajem. Wiarygodne dane nie są dostępne, ale podejrzewa się, że mogło zginąć kilkaset osób. Stalin zabijał nie tylko za życia, ale również po śmierci — taka jest oczywista wymowa spektaklu. Pogrzeb dyktatora był zarazem w pewnym sensie ostatnią jego zbrodnią.

Sieriebriennikow, opowiadając o historii i jej współczesnych konsekwencjach, całkowicie rezygnuje z fikcji. *Pogrzeb Stalina* jest spektaklem dokumentalnym, w całości opartym na wspomnieniach świadków, wypowiedziach realnych ludzi oraz materiałach archiwalnych, w tym fragmentach kroniki filmowej. Aktorzy Gogol-Centrum oraz uczniowie Gogol School w większości przypadków nie wcielają się w role konkretnych postaci, zaprezentowanych widzom z imienia i nazwiska. Odgrywają rolę tłumu żałobników — bezkształtnej, bezimiennej masy ludzi sowieckich, „poddanych” Stalina, niezdolnych do buntu w realiach państwa totalitarnego.

Poza aktorami, w spektaklu występują również realni ludzie, którzy grają samych siebie. Wychodzą na środek sceny i przed mikrofonem wypowiadają lub odczytują z kartki swoje kwestie. Przy czym, w odróżnieniu od aktorów, mówią w swoim imieniu swoje własne teksty. Są to znani ludzie kultury — wykładowcy, pisarze, krytycy literaccy, dziennikarze. Ale również aktorzy, którzy jednak — w odróżnieniu od aktorów Gogol-Centrum czy uczniów Gogol School — nie wcielają się w cudze role. Grają samych siebie. Dlatego też w odniesieniu do owych realnych ludzi nie sposób mówić ani o bohaterach sztuki, ani o odtwórcach ich ról. Zasadne jest natomiast określenie ich mianem uczestników spektaklu.

Podzielić ich można na dwie grupy pokoleniowe. Starsi pamiętają czasy Stalina i dzielą się osobistymi wspomnieniami z marca 1953 roku. Młodszy w swoich wypowiedziach koncentrują się na osobistej ocenie kultu dyktatora w postsowieckiej Rosji. Analizę zacznę od tych pierwszych. Teatrológ Aleksiej Bartoszewicz, żeby opisać swoją reakcję na wieść o śmierci Stalina, wspomina sztukę Jewgienija Szwarca, w której młody chłopiec, dowiadując się, że trzecia głowa smoka została odcięta, krzyczy radośnie: „Урра! Значит, занятий в школе не будет”. Bartoszewicz miał w 1953 roku trzynaście lat. W jego szkole rzeczywiście odwołano lekcje. Z ciekawości wyszedł na ulicę, żeby zobaczyć tłumy, zmierzające do Domu Rad, gdzie przed pogrzebem wystawione było ciało Stalina. Cudem uniknął stratowania przez grupę ludzi, którzy, wbrew dominującym wówczas emocjom, cieszyli się ze śmierci tyrana, skandując głośno „ypaa!”. To pozytywne wspo-

mnienie teatrolog skwitował słowami: „Этот народ непобедим”. Widownia, najprawdopodobniej zdominowana przez przeciwników kultu Stalina, zareagowała gromkimi brawami.

Literaturoznawczyni, historyczka i krytyczka literacka Marietta Czudakowa zaczęła swój monolog od apelu do widzów: „Перед нами всеми [...] стоит задача похоронить наконец Сталина”. Dodała przy tym, że sama tuż po występie w Gogol-Centrum wybiera się na odsłonięcie pomnika ofiar stalinizmu w Niżnym Nowogrodzie. Opowiedziała też o wyniku badania, które przeprowadziła wśród swoich uczniów. W szkole rosyjskiej dwudziestowieczna historia ojczysta omawiana jest w dziewiątej klasie. Aby zweryfikować stan wiedzy, czerpanej nie z podręczników, ale od rodziców, starszych kolegów, z mediów czy książek, Czudakowa zapytała ósmoklasistów, co wiedzą i myślą o Leninie, Stalinie i Jelcynie. O wodzu rewolucji mówią same dobre rzeczy. Jelcyn „rozwalił ZSRR i miał mnóstwo wad”. Stalina postrzegają tak, jak spora część dorosłych Rosjan. Dostrzegają zarówno jego „wady”, jak i „zalety”. „Везде, даже там, где сказано про репрессии [...] подспудно дается понять, устанавливается логическая связь — но за то войну выиграли, в известном смысле чуть ли не поэтому [благодаря репрессиям — М.П.]” — relacjonuje Czudakowa, stwierdzając, że lepiej by było, gdyby młodzi Rosjanie szli do dziewiątej klasy bez jakiegokolwiek wiedzy o historii niż z takim „śmietnikiem w głowach”.

Młodszy uczestnicy spektaklu, niepamiętający marca 1953 roku, mówili o Stalinie w kontekście współczesnej sytuacji. Aktor Aleksiej Agranowicz (w latach 2021–2022 dyrektor artystyczny Gogol-Centrum) na wstępie podjął polemikę z twierdzeniami, jakoby Rosja znajdowała się na progu „nowego 1937 roku”:

Конечно нет [...] мы не живем на этом пороге, мы живем какой-то другой жизнью совсем. Мы не знаем, что такое страх, животный страх за жизнь, за жизнь детей, за жизнь родных, страх, который не покидает тебя ни на секунду, даже во сне

— przekonywał aktor. Należy przy tym pamiętać, że słowa te padły w 2016 roku.

Diennikarz Jurij Saprykin po raz pierwszy „zobaczył” sowieckiego dyktatora, a dokładniej jego wizerunek, na początku lat 90. Wówczas na rynkach i w kolejkach podmiejskich głuchoniemi rozdawali obrazy z Władimirem Wysockim, Bogurodzicą lub Stalinem. Kierowcy ciężarówek i autobusów wieszali je w kabinach lub na przednich szybach. Jak wspomina Saprykin:

Я тогда, честно скажу, был еще молодой и плохо понимал и про Сталина, и про Богородицу. Про Высоцкого чуть лучше. Но в общем было понятно, что для многих людей, для вот этих людей, которые отправляются за рулем в дальнюю дорогу, для них это все какое-то знамя или штандарт, как иконку сейчас вешают на приборной панели — это какой-то символ веры.

Dziennikarz zgadza się z dość popularną opinią o religijnym charakterze stalinizmu. Uważa jednak, że był to ciemny, archaiczny, antyludzki kult. Dziś również wielu ludzi wyznaje dogmaty stalinizmu, takie jak ten, zgodnie z którym „государство тем сильнее и тем успешнее, чем больше оно способно съесть своих детей”. Natomiast najbardziej godne pochwały zajęcie w życiu to szukanie wrogów, wewnętrznych i zewnętrznych, którzy ciągle nam zagrażają. Zdaniem Saprykina takich ludzi jest wielu, widzimy ich wokół siebie, czytamy ich komentarze w internecie. Dziennikarz wątpi, czy „ludożерczy kult” Stalina da się odwołać na mocy decyzji politycznej. Nie wierzy też w „popularną publicystyczną sztampe”, że stalinizm jest wiarą, wyznawaną przez potomków katów, którzy dalej prześladują potomków ofiar:

Нет, это не ген, который передается по наследству. Это, — к сожалению или к счастью — выбор, который каждый делает сам, каждое поколение делает заново. Может быть, именно поэтому этот темный культ вроде бы уходит, умирает уже совсем, и потом снова возвращается. И я не знаю, сколько еще таких волн нам придется пережить. Но я уверен в том, что можно этому культу противостоять просто утверждая иные ценности, ценности высшего порядка. (Противостоять) книгами, словами, не знаю, этим спектаклем, в конце концов. Мы же понимаем, что, извините за высокие слова, что любовь, что сострадание, что музыка, музыка Прокофьева — они сильнее чем сторожевые вышки, чем колючая проволока, и в такой длинной, исторической перспективе они всегда побеждают. И они победят.

Optymistyczny akcent na koniec monologu, podobnie jak w przypadku Aleksieja Bartoszewicza, spotkał się z aplauzem publiczności.

„Гłos мłodeго поколения” na scenie Gogol-Centrum reprezentował urodzony w 1977 roku raper Ligalajz (Andriej Mienszykow). Artysta postanowił wykorzystać „nawyki recytatora” i odczytać jakiś współczesny wiersz o Stalinie. Był zaskoczony, gdy w internecie znalazł jedynie teksty wychwalające sowieckiego tyrana. Wyrecytował jeden z nich — wiersz *Stalin, wstawaj!* (Сталин, вставай!). Autor Aleksandr Charczikow zdobył popularność po rozpadzie Związku Radzieckiego, wpisując się ze swoją twórczością w rosnącą w niektórych kręgach społeczeństwa tęsknotę za utraconą potęgą imperialną. Napisał w 1996 roku wiersz jest rozbudowaną apostrofą do genseka.

Podmiot liryczny w imieniu cierpiącej, krwawiącej, rozrywanej przez demona ojczyzny prosi Stalina, by wstał z grobu i poprowadził naród do boju. Ligalajz, komentując tekst Charczikowa, przyznał, że tego typu twórczości w internecie można znaleźć mnóstwo. „Создается впечатление, что это тренд, что это модно, что это курс, что это единственное правильное прочтение того времени, которое нам предлагается” — konstatawał raper.

Natomiast dziennikarz Andriej Łoszak wspomina, że gdy jako student dziennikarstwa po drodze na zajęcia mijał marsze neostalinistów, wydawało się, że to tylko mgła przeszłości, zbieranina nieudaczników i świrów, skazanych na powolne wymieranie razem ze swoim idolem. Jednak kult „wampira” odrodził się, nie bez wsparcia samego Putina, a pośrednio również jego poprzednika. Jelcyn wyznaczył na swojego następcę podpułkownika KGB, a ten swoją pierwszą decyzją przywrócił hymn sowiecki — zdaniem dziennikarza, w takich okolicznościach zaczęła się „powolna galwanizacja trupa”. Według Łoszaka Stalin nie jest ani martwy, ani „wiecznie żywy”. Jest natomiast, podobnie jak tytułowy bohater sztuki Lwa Tołstoja, „żywym trupem”. Choć Władimir Putin pod wieloma względami kontynuuje politykę Stalina, zdaniem Łoszaka jest jedynie jego karykaturą. Putinizm, nieudolnie nawiązujący do stalinizmu, to z tej perspektywy kolejny przykład „historii, która powtarza się jako farsa”, ponieważ Putin nikogo nie zabija, nie rozkułacza, nie zsyła na Syberię. Dziennikarz stwierdza: „Если при Сталине жизнь была подлая, то теперь подленькая”. Wedle gorzkiej konstatacji Łoszaka, „ludzie się nie zmieniają”, co oznacza, że wielu współczesnych Rosjan wraca do dawnych, ukształtowanych przez totalitarny system nawyków. Dzisiejsi dwudziestolatkowie, urodzeni już po rozpadzie ZSRR, odbierają stalinizm równie pozytywnie, co „babuszki z ikonami swojego idola (Stalina)”.

Kolejny uczestnik spektaklu — Denis Karagodin — opowiedział o swoim osobistym doświadczeniu zderzenia ze współczesną machiną państwową, broniącą dobrego imienia winowajców wielkiego terroru. Jego pradziadek został rozkułaczony, aresztowany, zesłany do Tomsku i tam w 1938 roku zamordowany. W 2012 roku Karagodin odnalazł w domu zaświadczenie o jego pośmiertnej rehabilitacji. Zwrócił się do oddziału Federalnej Służby Bezpieczeństwa w Tomsku z pytaniami: „gdzie ciało?” i „kto zabił?”. Według relacji Karagodina, odpowiedzią był szok, co najpewniej dowodzi, że wcześniej nikt w podobnej sprawie nie zwracał się do FSB. Prawnuk ofiary stalinizmu przeprowadził prywatne śledztwo i — jak sam zapewnia — dowiedział

się, kto zabił jego pradziadka. Podczas spektaklu przedstawił wydrukowaną listę nazwisk trzydziestu „winnych” — od bezpośrednich wykonawców egzekucji aż po samego Stalina.

Pogrzeb Stalina wpisuje się w nurt współczesnego rosyjskiego teatru dokumentalnego, który ukształtował się na początku XXI wieku, zainspirowany wpływami brytyjskimi. Jak wiadomo, jesienią 1999 roku londyński Royal Court Theatre przeprowadził w Moskwie seminarium, które uważa się za przełomowy moment w historii post-sowieckiego „nowego dramatu”. Efektem było zaszczerpienie na grunt rosyjski techniki *verbatim*, polegającej na tworzeniu spektakli na podstawie wywiadów z realnymi ludźmi, zazwyczaj pochodzącymi z konkretnej grupy społecznej⁴. Pierwszą i jak dotąd najważniejszą sceną nowego teatru dokumentalnego stał się moskiewski Teatr.doc. Rola tej instytucji jest nieoceniona, jeśli chodzi o rozwój „nowego dramatu”. Jest to jeden z pierwszych teatrów, które swój repertuar, zamiast na klasyce, oparły na inscenizacjach najnowszej rodzimej dramaturgii. Jak słusznie zauważył Andriej Moskwin, Teatr.doc od początku działalności znajduje się w opozycji. Początkowo była to opozycja wobec klasycznego, tradycyjnego teatru. Nieco później — do sceny rozrywkowej oraz do telewizji, które postrzegają swoją misję w zabawianiu widza. Wreszcie — w opozycji do władzy, do istniejącego systemu politycznego⁵. Teatr.doc odegrał również istotną

⁴ Вербатим: метод, <https://www.teatrdoc.ru/doc/> (01.11.2024). Na temat techniki verbatim w dramaturgii i teatrze rosyjskim zob. prace Pauliny Charko-Klekot, *Technika VERBATIM — przyszłość dramatu dokumentalnego? Jelena Isajewa i jej teatr non-fiction*, w: A. Baczewska-Murdek, W. Biegluk-Leś, E. Pańkowska (red.), *Estetyczne modele literatury rosyjskiej*, Publikacja Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2018, s. 181–194; *Teatr.doc i dramat dokumentalny — nowe drogi wolności artystycznej (rys historyczny)*, w: L. Mięowska, P. Charko-Klekot, A. Tyka (red.), *Maski wolności w dramacie i teatrze XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2019, s. 325–345. Na ten temat zob. również m.in.: P. Гарибов, Отечественный документальный театр: от фиксации реальности к исторической рефлексии, „Вестник КемГУКИ” 2022, nr 59, s. 64–70; E. Гордиенко, О перформативности современного (пост)документального театра О, „Практики и интерпретации” 2018, t. 3 (1), s. 131–145; E. Калужский, Специфика построения документальной и вербатим-пьес, „Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств” 2014, nr 1 (37); O. Журчева, Вербатим как механизм создания „новой документальности” в новейшей русской драме, „Филология и культура. Philology and Culture” 2016, nr 3 (45), s. 84–89. В. Шамина, Воплощение политических реалий в российской драме начала XXI века, „Филология и культура. Philology and Culture” 2014, nr 3 (37), s. 219–223.

⁵ *Teatr.doc. Życie w opozycji*, w: *Antologia współczesnego dramatu rosyjskiego*, t. 3. *Teatr.doc. Życie w opozycji*, wyb., red. i wstęp A. Moskwin, Wydział Lingwistyki Stosowanej UW, Warszawa 2016.

rolę w dekonstrukcji współczesnego kultu Stalina — na jego deskach odbyła się *czitka*, a następnie inscenizacja sztuki Artura Sołomono-
wa *Jak grzebaliśmy Józefa Wissarionowicza*, o czym więcej piszę
w pierwszej części niniejszego dyptyku.

Spektakl Sieriebriennikowa częściowo nawiązuje do estetyki „Doku”. Jeśli natomiast chodzi o rezygnację z fikcji na rzecz doku-
mentu, idzie dalej niż prekursorzy współczesnego teatru dokumen-
talnego w Rosji. Sztuki pisane metodą *verbatim* stanowią montaż
prawdziwych wypowiedzi realnych ludzi. Jednak z ich treścią wi-
dza zapoznaje aktor. Jego pośrednictwo sprawia, że iluzja zostaje
zachowana. Natomiast bohaterowie *Pogrzebu Stalina* nie udzielają
wywiadów twórcom teatralnym, tylko osobiście występują w spek-
taklu. Realni ludzie nie są zatem „dawcami” materiału, tylko sami
ten materiał współtworzą. Jak zauważa Ilmira Bołotian, „Dok”
na pierwszym miejscu stawia aktorów, grane przez nich postaci,
przede wszystkim zaś ich opowieść, czyli tekst⁶. Aktor, czytając wy-
wiad, przeprowadzony z „dawcą” przez dramaturga, przyswajał so-
bie język rozmówców, by następnie przedstawić ich społeczny obraz
poprzez język, nie zaś poprzez zewnętrzną charakteryzację. Dramat
i teatr dokumentalny są więc w podobny sposób tekstocentryczne,
co intertekstualna twórczość autorów, prowadzących dialog z tra-
dycją literacką⁷. Sieriebriennikow, podobnie jak twórcy „Doku”,
dokumentuje język, nie zaś rzeczywistość pozajęzykową. Reżysera
interesuje opowieść o Stalinie, nie zaś sam Stalin. Jednocześnie,
pozwalając „dawcom” mówić na scenie bez pośrednictwa aktorów,
czyni swój teatr jeszcze bardziej „dosłownym” niż spektakle tworzo-
ne metodą *verbatim*.

Należy podkreślić, że jest to jedyny dokumentalny projekt Gogol-
-Centrum. Teatr, założony w 2012 roku, koncentrował się głównie na
nowatorskich inscenizacjach rodzimej i światowej klasyki, od czasu
do czasu wystawiając również „nowy dramat”. Do 2021 roku funkcję
dyrektora artystycznego pełnił Sieriebriennikow, znany również ze
swoich opozycyjnych, liberalnych, prozachodnich i antywojennych
poglądów. W 2017 roku został aresztowany za rzekome malwersacje
finansowe. Trzy lata później sąd skazał go na trzy lata więzienia w za-
wieszeniu. Wielu komentatorów uznało sprawę za rodzaj represji

⁶ И. Болотян, „Док” и „Догма” теория и практика, <https://oteatre.info/dok-i-dogma-teoriya-i-praktika/> (01.11.2024).

⁷ Więcej na temat tekstocentryczności oraz intertekstualności „nowego dramatu”
piszę w: M. Pieczyński, *Modele dialogu z tradycją w najnowszej dramaturgii ro-
syjskiej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2021.

wobec niepokornego artysty⁸. W 2022 roku reżyser został uniewinniony i wyjechał z Rosji.

NARODZINY STALINA

22 lutego 2019 roku na scenie Teatru Aleksandryjskiego w Petersburgu miała miejsce premiera spektaklu *Narodziny Stalina* w reżyserii Walerija Fokina. Nie jest to inscenizacja żadnej współczesnej sztuki. Na „kompozycję sceniczną” składają się materiały historyczne, fragmenty powieści Fiodora Dostojewskiego *Biesy* (Бесы, 1871–1872), a także teksty autorów współczesnych⁹. W spektaklu można dostrzec również aluzje do sztuki *Batum* (Батум, 1939) Michaiła Bułhakowa. Początkowo autorem scenariusza miał być Artur Sołomonow. Jednak z niewiadomych przyczyn jego nazwisko zniknęło z afisza. Ostatecznie Fokin zostaje oficjalnie przedstawiony jako „autor spektaklu”, a zatem również autor scenariusza. Marina Dmitriewska sugeruje, że Sołomonow sam zrezygnował z udziału w projekcie, natomiast premierę przedstawienia uczcił w ten sposób, że napisał sztukę satyryczną, dosłownie bułhakowską farsę o całej tej historii z inscenizacją¹⁰. Możliwe zatem, że w komedii *Jak grzebaliśmy Józefa Wissarionowicza* dramaturg sparodiował nie tyle stalinizm czy współczesny teatr, ile konkretną nieudaną próbę wystawienia konkretnego antystalinowskiego spektaklu na deskach konkretnego teatru. Omówiona w poprzedniej części niniejszego dyptyku sztuka o próbie pogrzebania stalinizmu byłaby więc parodią przygotowań do przedstawienia o narodzinach stalinizmu. W tym kontekście należy założyć, że już sam tytuł jednej ze scen sztuki Sołomonowa — Рождение чудовища из духа курицы — stanowi ironiczną aluzję do tytułu spektaklu Fokina.

⁸ Zob.: К. Мартынов, *Преследование „Гоголь-центра” как приглашение покинуть страну*, <https://novayagazeta.ru/articles/2017/05/23/72547-lishniy-teatr> (01.11.2024); Э. Володина, Серебrenникова хотят уничтожить как художника, https://tiny.pl/fyk4wg_n (01.11.2024); A. Łabuszewska, *Wyrok w teatrze absurdu*, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/wyrok-w-teatrze-absurdu-164005> (01.11.2024).

⁹ В. Фокин, *Рождение Сталина*, <https://alexandrinsky.ru/afisha-i-bilety/rozhdenie-stalina/> (22.10.2024).

¹⁰ М. Дмитриевская, *Эта дорога не ведет к храму...*, „Петербургский театральный журнал”, <https://ptj.spb.ru/archive/96/memory-place/eta-doroga-nevedet-kxramu/> (25.10.2024).

Soso Dżugaszwili na scenie Teatru Aleksandryjskiego mówi językiem Stawrogina i Piotra Wierchowieńskiego, posługuje się rewolucyjną moralnością Nieczajewa i Lenina. Irina Korniejewa („Rossijskaja gazeta”) omawia aluzje do twórczości Fiodora Dostojewskiego, zawarte w spektaklu Fokina¹¹. Jak zauważa recenzentka, młody Stalin inspirował się bezwzględnością powieściowych biesów, ale też próbuje sam sobie odpowiedzieć na pytanie Raskolnikowa: „czy jestem drżącym, nędznym stworem, czy też mam prawo...” (w oryginale „тварь ли я дрожащая, или право имею”)¹². Odtwórca tytułowej roli Władimir Koszewoj już wcześniej mierzył się z tym dylematem, ponieważ sam w 2007 roku grał Rodiona Romanowicza w serialu telewizyjnym *Zbrodnia i kara* w reżyserii Dmitrija Swietozarowa. Fokinowski Soso postawił siebie na miejsce Boga, niczym Raskolnikow, jednak po dokonaniu zbrodni nie poczuł wyrzutów sumienia i nie poniósł kary. Fokin nieprzypadkowo używa twórczości Dostojewskiego jako klucza do zrozumienia natury stalinizmu. Nawiązanie to nie wynika jedynie z przekonania, że dyktatura „czerwonego cara” była w pewnym sensie spełnieniem mrocznych przepowiedni pisarza, zawartych w obrazie szygalewszczyzny czy spersonifikowanych w bohaterach-ideologach, ale również z przyczyn natury biograficznej. Sowiecki despota prywatnie był zafascynowany twórczością Dostojewskiego. W muzeum w Tbilisi można zobaczyć egzemplarz *Biesów*, cały zapisany odręcznymi notatkami Stalina¹³.

Na stronie internetowej Teatru Aleksandryjskiego główna idea spektaklu została streszczona następująco:

Годы сталинизма и фигура Сталина — одна из самых сложных и болезненных тем российской истории. Тема, до сих пор раскалывающая российское общество и поистине трагическая. Но каждая трагедия имеет свои истоки, и театр обращается именно к ним. „Рождение Сталина” — спектакль о духовном, нравственном перерождении, о превращении молодого революционера Иосифа Джугашвили в вождя, об исчезновении человека и рождении тирана. [...] Театру важно понять, какие факты биографии, особенности характера и личности бывшего семинариста, революционного романтика, послужили толчком к возникновению столь трагической фигуры истории, но ещё важнее увидеть универсальные законы трансформации души человека и искушения общества¹⁴.

¹¹ И. Корнеева, Валерий Фокин поставил „Рождение Сталина”, <https://rg.ru/2019/03/03/reg-szfo/valerij-fokin-postavil-rozhdenie-stalina.html> (26.10.2024).

¹² F. Dostojewski, *Zbrodnia i kara*, przeł. J.P. Zajączkowski, Wydawnictwo MG, Kraków 2023, s. 431.

¹³ А. Якубовская, Валерий Фокин: „В Сталине уживалась отвага и подлость”, https://www.pravda.ru/culture/1697592-valerii_fokin/ (27.10.2024).

¹⁴ <https://alexandrinsky.ru/afisha-i-bilety/rozhdenie-stalina/> (27.10.2024).

Spektakl Fokina z założenia był więc próbą zrozumienia natury tyranii. Zapowiedź przedstawienia rodzi jednak pytanie o to, czy celem nie było również przynajmniej częściowe usprawiedliwienie Stalina. Tak można rozumieć nazwanie go tragiczną figurą historii, a zatem fascynującą i niejednoznaczną zarazem. Ponadto, dla twórców spektaklu poważnym problemem jest nie tyle wzrost popularności sowieckiego tyrana wśród Rosjan, ile podziały społeczne, do których prowadzi spór o jego rolę w historii. Takie ujęcie tematu sprawia, że przedstawienie wpisuje się częściowo w „symetrystyczny” punkt widzenia rosyjskich władz na Stalina jako na polityka, który z jednej strony był krwawym dyktatorem, z drugiej jednak odegrał też pozytywną rolę w dziejach państwa. Częściowym potwierdzeniem tej tezy jest dobór prelegentów, którzy występowali w ramach wydarzeń towarzyszących premierze. Publicysta Nikołaj Swanidze opowiedział o sprawie leningradzkiej — jednej z ostatnich odsłon czystek stalinowskich¹⁵. Pisarz i dziennikarz Edward Radzinski, „publicysta archiwalny” (tak określił go historyk Oleg Chlewniuk), znany popularyzator sensacyjnych wątków z dziejów ZSRR, wygłosił wykład „Сталин И.В. — режиссер и драматург”¹⁶. Niewątpliwie, obie prelekcje świadczą o chęci krytycznego spojrzenia na stalinizm. Podobnie jak przeprowadzony również przy okazji premiery pokaz słynnego rozrachunkowego filmu *Pokuta* (Покаяние, 1984) Tengiza Abduladzego¹⁷. Kontrowersje budzi jednak czwarte wydarzenie — wykład Aleksandra Prochanowa poświęcony kulturze oficjalnej doby stalinizmu¹⁸. Udział radykalnego neostalinisty w akcji promocyjnej spektaklu o Stalinie pokazuje, że Teatr Aleksandryjski w sprawie oceny sowieckiego dyktatora stanął po stronie fałszywie rozumianego pluralizmu.

Fokin deklarował, że jego celem jest wywołanie dyskusji wokół Stalina tak, by „widownia podzieliła się na pół”¹⁹. Tę dwuznaczność

¹⁵ Н. Сванидзе, *Лекция „Ленинградское дело”*, <https://alexandrinsky.ru/afisha-i-bilety/nikolay-svanidze-lektsiya-leningradskoe-delo/> (01.11.2024).

¹⁶ Э. Радзинский, *Сталин И.В. — режиссер и драматург*, <https://alexandrinsky.ru/afisha-i-bilety/edvard-radzinskiy-stalin-i-v-rezhisser-i-dramaturg/> (01.11.2024).

¹⁷ *Показ фильма „Покаяние”*, <https://alexandrinsky.ru/afisha-i-bilety/pokaz-filma-pokayanie/> (01.11.2024).

¹⁸ А. Проханов, *Лекция „Большой стиль. Официальная культура в сталинскую эпоху”*, <https://alexandrinsky.ru/afisha-i-bilety/aleksandr-prokhanov-lektsiya-bolshoy-stil-ofitsialnaya-kultura-v-stalinskuyu-epokhu/> (01.11.2024).

¹⁹ М. Токарева, *Вызов Сталину. Валерий Фокин поставил спорный спектакль. И одновременно совершил исторический жест*, <https://novayagazeta.ru/articles/2019/03/02/79751-vyzov-stalinu> (22.10.2024).

spektaklu skrytykowała Maria Dmitriewska. Jej zdaniem zachęcanie do debaty, zamiast do jednoznacznego potępienia tyrana, jest niewłaściwe w sytuacji, gdy według badań Centrum Lewady aż 70 proc. Rosjan popiera działalność Stalina. Tę opinię wyraziła w rozmowie z historykiem Lwem Łurje, którego pytała o wierność faktom w spektaklu. Badacz nie zgadza się z tezą, zawartą w pytaniu²⁰. W jego opinii Dżugaszwili, sportretowany przez Fokina, jest niegodziwcem bez choćby jednej pozytywnej cechy. Przypomina raczej bohatera teatru kukielkowego Karabasa Barabasa niż postać historyczną. Dwuznaczność wyrażona na scenie, a nie w deklaracjach reżysera, pozwoliłaby w ocenie Łurje zrozumieć fenomen stalinizmu. Historyk przypomina, że „pewien urok osobisty” dyktatora podziałał nawet na Borysa Pasternaka czy Osipa Mandelsztama. Tymczasem zdaniem Łurje reżyser przedstawił Stalina jako „złoczyńcę w stylu realizmu socjalistycznego”, czyli — paradoksalnie — w stylu, narzucenym przez Stalina właśnie artystom w ZSRR.

Po 24 lutego 2022 roku wszyscy trzej twórcy sztuk, prezentujących obraz Stalina i stalinizmu, opowiedzieli się przeciwko inwazji Rosji na Ukrainę. Walerij Fokin podpisał antywojenny list otwarty, w którym ludzie teatru i działacze kultury wzywają do zatrzymania działań zbrojnych²¹. W wywiadzie dla „Nowej gazety” w marcu 2022 roku reżyser stwierdził, że *Narodziny Stalina* w obecnej sytuacji „są wystawiane inaczej”, „pojawiają się zupełnie nowe akcenty”²². W rozmowie z „Forbesem” w październiku 2024 roku przyznał, że w warunkach obecnej cenzury próbuje za wszelką cenę zachować poziom artystyczny Teatru Aleksandryjskiego, którego został prezydentem (wcześniej pełnił funkcję dyrektora artystycznego)²³. Wszystkie dochody z *czitek* sztuki Artura Sołomonowa są przekazywane na pomoc humanitarną dla Ukrainy. W maju 2022 roku Kiriłł Sieriebriennikow opublikował na portalu społecznościowym Telegram obszerny wpis, przedrukowany następnie przez opozycyjny portal Meduza. Tekst

²⁰ М. Дмитриевская, *Эта дорога не ведет к храму...*

²¹ Спиваков, Фрейндлих и Урин подписали антивоенное обращение, <https://www.colta.ru/news/29634-spivakov-freindlih-i-urin-podpisali-antivoennoe-obraschenie> (28.10.2024).

²² М. Токарева, „Первые слова Христа к апостолам были: ‘Мир вам!’”. Режиссер Валерий Фокин — о невыученных уроках истории, исторических пьесах и сегодняшних дискуссиях, <https://novayagazeta.ru/articles/2022/03/24/pervye-slova-khrista-k-apostolam-byli-mir-vam> (28.10.2024).

²³ А. Желнов, Валерий Фокин – Forbes: „Театр – это митинг без ОМОНа”, <https://www.forbes.ru/rubriki-kanaly/video/523026-valerij-fokin-forbes-teatr-eto-miting-bez-omona> (28.10.2024).

nosił tytuł *Красный лак* (Czerwony lakier) w nawiązaniu do słynnej fotografii z Buczy, na której widnieje ręka zabitej kobiety, rozpoznanej po świeżo pomalowanych paznokciach²⁴. Sieriebriennikow porównuje żołnierzy rosyjskich do barbarzyńców, dla których inny człowiek to jedynie zdobycz. Opisuje swój straszny sen, w którym jest chłopcem w mundurze, zmuszonym do przeczytania książki martwej Ukraince, leżącej w trumnie z czerwonym lakierem na paznokciach. Scena wyjęta z Gogolowskiego *Wija* (Вий, 1835), ale rozgrywa się teraz, na tej wojnie. „Культура в России всегда вопреки, назло, против государства” — pisze Sieriebriennikow. I choć nie sposób się zgodzić z taką diagnozą całej kultury rosyjskiej, to z pewnością opis ten jest adekwatny w odniesieniu nie tylko do reżysera, ale również do wielu twórców najnowszej dramaturgii rosyjskiej czy niektórych twórców teatru rosyjskiego. Rozróżnienie nieprzypadkowe. W dobie internetu literatura ma większe możliwości unikania cenzury niż scena. Stąd też większy, jak się zdaje, konformizm teatrów repertuarowych, często zależnych od państwowych dotacji. Niezależność zachowują jednak sceny, związane z „nowym dramatem”, takie jak wspomniany Teatr.doc. Również Gogol-Centrum, jak już zaznaczyłem, zapłaciło cenę za postawę antywojenną. Otwarcie przeciwko agresji rosyjskiej występuje środowisko niezależnego festiwalu dramaturgii „Lubimowka”, organizując nabór sztuk antywojennych, publikowanych w internecie i prezentowanych podczas *czitek* poza granicami Rosji²⁵. Najazd na Ukrainę, którego ideologicznych korzeni bez wątpienia należy szukać w kulcie zwycięstwa nad faszyzmem oraz samego generalissimusa jako architekta imperialnej potęgi ZSRR, nie wywołała jednak wśród twórców dramatu i teatru powszechnej potrzeby refleksji nad fenomenem „czerwonego cara”. Taka refleksja zaczęła się jednak pojawiać przy okazji tzw. sprawy teatralnej. W 2019 roku w ramach „Lubimowki” odbyła się *czitka* sztuki *Finist Jasny Cud – Sokół* (Финист Ясный Сокол) autorstwa Swietłany Pietrijczuk w reżyserii Żeni Berkowicz²⁶. Jest to tekst dokumentalny, prezen-

²⁴ „Солдаты чужой армии вошли в чужую страну и начали ее уничтожать” Кирилл Серебренников написал текст о войне в Украине. „Медуза” публикует его целиком, <https://meduza.io/feature/2022/05/24/soldaty-moey-strany-voshli-v-chuzhuyu-stranu-i-nachali-ee-unichtozhat> (28.10.2024).

²⁵ Драматургия против войны. Внеочередной бессрочный *open call* пьес, <https://lubimovka.art/news/14> (14.12.2024).

²⁶ S. Pietrijczuk, *Finist Jasny Cud – Sokół*, przeł. Maciej Małek, w: *To jest drammat*, Centrum Mieroszewskiego, Warszawa 2022, s. 77–99.

tujący historii Rosjanek, które związały się z bojownikami ISIS²⁷. W 2020 roku również Berkowicz na podstawie sztuki Pietrijczuk wyreżyserowała spektakl, który dwa lata później zdobył dwie nagrody (za dramaturgię i kostiumy) prestiżowego festiwalu teatralnego „Złota Maska” („Золотая маска”)²⁸. W 2023 roku obie autorki zostały oskarżone o to, że ich sztuka usprawiedliwia terroryzm, choć w rzeczywistości jest to raczej ostrzeżenie przed radykalnym islamem. Pretekstem był donos oburzonych aktywistów z prokremlowskiej organizacji Ruch Narodowo-Wyzwoleńczy (NOD), który jednak został napisany dwa lata wcześniej. Według mediów opozycyjnych prawdziwym powodem wszczęcia śledztwa były poglądy reżyserki sztuki, która już pierwszego dnia inwazji na Ukrainę została zatrzymana za udział w manifestacji antywojennej²⁹. W lipcu 2024 roku Pietrijczuk i Berkowicz zostały skazane na sześć lat więzienia. „Суды рассматривают доносы, потому что не рассмотришь донос, донесут на тебя” — tak ten wyrok komentował Dmitrij Muratow³⁰. „Sprawa teatralna” sprawiła, że w środowiskach ludzi kultury w Rosji znów pojawiła się obawa przed „ponownymi narodzinami” stalinizmu. Portal Meduza poprosił o komentarz tych ludzi teatru, którzy pamiętają jak w czasach sowieckich prześladowano reżyserów i dramaturgów. Wspominając represje stalinowskie, aktorka Oksana Sytina postawiła Berkowicz i Pietrijczuk w jednym rzędzie z ofiarą wielkiej czystki, jaką był Wsiewołod Meyerhold³¹.

W rozmowie z Radiem Swoboda kompozytor Dmitrij Kurlandski porównał sytuację w Rosji do czasów terroru stalinowskiego. W protestie przeciwko „sprawie teatralnej” zrezygnował z nagrody, przyznanej przez „Złotą Maskę”. Festiwal, jego zdaniem, stał się „гримасой

²⁷ С. Петрийчук, Финист Ясный Сокол, <https://lubimovka.art/performances/9> (14.12.2024).

²⁸ Ж. Беркович, Финист Ясный Сокол, <https://www.youtube.com/watch?v=DroiYO-JPpoQ&t=218s> (14.12.2024).

²⁹ З. Парамонова, „Они сдохнут, а ты останешься”. Кто такая Женя Беркович, которую обвиняют в оправдании терроризма, <https://novayagazeta.eu/articles/2023/05/10/bolshe-vsego-ia-boius-boiatsia> (28.10.2024).

³⁰ Д. Муратов, Двадцать минут жестокости, <https://novayagazeta.ru/articles/2024/07/10/dvadsat-minut-o-zhestokosti> (28.10.2024).

³¹ А. Хитров, „Все мы знаем, что случилось с Мейерхольдом”. Жене Беркович и Светлане Петрийчук дали по шесть лет колонии. Мы поговорили с теми, кто помнит, как режиссеров и драматургов точно так же преследовали в советские годы, <https://meduza.io/feature/2024/07/08/vse-my-znaem-chto-sluchilos-s-meyerholdom> (28.10.2024).

системы, уничтожающей театр, а за ним и человеческие жизни”³². Jeśli represje wobec działaczy kultury, krytycznych wobec polityki Moskwy, będą się nasilać, potrzeba „pogrzebania” lub zrozumienia przyczyn „narodzin” stalinizmu mogą sprawić, że czerwony car i jego współczesna spuścizna staną się istotnymi tematami twórczości współczesnych dramaturgów rosyjskich.

REFERENCES

- Charko-Klekot, Paulina. “Teatr.doc i dramat dokumentalny — nowe drogi wolności artystycznej (rys historyczny).” *Maski wolności w dramacie i teatrze XX i XXI wieku*. Mięowska, Lidia, Charko-Klekot, Paulina, Tyka, Anna (eds.). Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, 2019.
- Charko-Klekot, Paulina. “Technika VERBATIM — przyszłość dramatu dokumentalnego? Jelena Isajewa i jej teatr non-fiction.” *Estetyczne modele literatury rosyjskiej*. Baczeńska-Murdek, Agnieszka, Biegluk-Leś, Weronika, Pańkowska, Ewa. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 2018.
- Dostojewski, Fiodor. *Zbrodnia i kara*. Transl. Zajączkowski, J.P. Kraków: Wydawnictwo MG, 2023.
- Łabuszewska, Anna. “Wyrok w teatrze absurdu.” *Tygodnikpowszechny.pl*, <<https://www.tygodnikpowszechny.pl/wyrok-w-teatrze-absurdu-164005>>.
- Moskwin, Andriej. “Teatr.doc. Życie w opozycji.” *Antologia współczesnego dramatu rosyjskiego*. T. 3. *Teatr.doc*. Moskwin, Andriej (ed.). Warszawa: Wydział Lingwistyki Stosowanej UW, 2016.
- Pieczyński, Maciej. *Modele dialogu z tradycją w najnowszej dramaturgii rosyjskiej*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2021.
- Pieczyński, Maciej. *Stalin wiecznie żywy. Obraz „czerwonego cara” we współczesnej publicystyce, dramaturgii i teatrze rosyjskim*. Warszawa: Instytut Pileckiego, 2023.
- Pietrjczuk, Swietłana. „Finist Jasny Cud — Sokół.” Transl. Małek, Maciej. *To jest dramat*. Warszawa: Centrum Mieroszewskiego, 2022.
- Болотян, Ильмира. “Док” и ‘Догма’: теория и практика,” <<https://oteatre.info/dok-i-dogma-teoriya-i-praktika/>>.
- Беркович, Женя. “Финист Ясный Сокол,” <<https://www.youtube.com/watch?v=DroiYOJPpoQ&t=218s>>.
- Вагнер, Александра, Шароградский, Андрей. “Тайны этого преступления я не понимаю. Приговор за метафоры,” <<https://www.svoboda.org/a/tainy-etogo-prestupleniya-ya-ne-ponimayu-prigovor-za-metafory-/33027775.html>>.
- “Вербатим: метод,” <<https://www.teatrdoc.ru/doc/>>.
- Володина, Элла. “Серебренникова хотят уничтожить как художника.” *Dw.com.ru*, <<https://www.dw.com/ru/серджио-морабито-серебренникова-хотят-уничтожить-как-художника/a-40241082>>.

³² А. Вагнер, А. Шароградский, „Тайны этого преступления я не понимаю. Приговор за метафоры,” <https://www.svoboda.org/a/tainy-etogo-prestupleniya-ya-ne-ponimayu-prigovor-za-metafory-/33027775.html> (28.10.2024).

- Гарибов, Руслан. “Отечественный документальный театр: от фиксации реальности к исторической рефлексии.” Вестник КемГУКИ, 2022, no. 5.
- Гордиенко, Елена. “О перформативности современного (пост)документального театра”. Практики и интерпретации” 2018, т. 3 (1).
- Дмитревская, Марина. “Эта дорога не ведет к храму...,” <<https://ptj.spb.ru/archive/96/memory-place/eta-doroga-nevedet-kxramu/>>.
- Желнов, Антон. Арно, Татьяна. “Против сталинского ренессанса: зачем в ‘Гоголь-центре’ решили перезахоронить вождя. Режиссер Кирилл Серебренников о проекте ‘Похороны Сталина’,” <https://tvrain.tv/teleshow/here_and_now/stalin_funeral-424020/>.
- Желнов, Антон. “Валерий Фокин – Forbes: ‘Театр – это митинг без ОМОНа’.” *Forbes.ru*, <<https://www.forbes.ru/rubriki-kanaly/video/523026-valerij-fokin-forbes-teatr-eto-miting-bez-omona>>.
- Журчева, Ольга. “Вербатим как механизм создания «новой документальности» в новейшей русской драме.” Филология и культура. *Philology and Culture*, 2016, no. 3 (45).
- Калужский, Елена. “Специфика построения документальной и вербатим-пьес.” Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств, 2014, no. 1 (37).
- Корнеева, Ирина. “Валерий Фокин поставил ‘Рождение Сталина’,” <<https://rg.ru/2019/03/03/reg-szfo/valerij-fokin-postavil-rozhdenie-stalina.html>>.
- Мартынов, Кирилл. “Преследование ‘Гоголь-центра’ как приглашение покинуть страну.” *Novayagazeta.ru*, <<https://novayagazeta.ru/articles/2017/05/23/72547-lishniy-teatr>>.
- Муратов, Дмитрий. “Двадцать минут жестокости.” *Novayagazeta.ru*, <<https://novayagazeta.ru/articles/2024/07/10/dvadtsat-minut-o-zhestokosti>>.
- “Отношение к Сталину.” Левада-Центр, <<https://www.levada.ru/2023/08/15/otnoshenie-k-stalinu/>>.
- Парамонова, Зинаида. “‘Они сдохнут, а ты останешься.’ Кто такая Женя Беркович, которую обвиняют в оправдании терроризма.” *Novayagazeta.ru*, <<https://novayagazeta.eu/articles/2023/05/10/bolshe-vsego-ia-boius-boiat-sia>>.
- Петрийчук, Светлана. “Финист Ясный Сокол,” <<https://lubimovka.art/performances/9>>.
- Показ фильма “Покаяние,” <<https://alexandrinsky.ru/afisha-i-bilety/pokaz-filma-pokayanie/>>.
- Проханов, Александр. “Лекция ‘Большой стиль. Официальная культура в сталинскую эпоху,’” <<https://alexandrinsky.ru/afisha-i-bilety/aleksandr-prokhanov-lektsiya-bolshoy-stil-ofitsialnaya-kultura-v-stalinskuyu-epokhu/>>.
- Радзинский, Эдуард. “Сталин И.В. — режиссер и драматург,” <<https://alexandrinsky.ru/afisha-i-bilety/edvard-radzinskiy-stalin-i-v-rezhisser-i-dramaturg/>>.
- Сванидзе, Николай. “Лекция ‘Ленинградское дело.’” <<https://alexandrinsky.ru/afisha-i-bilety/nikolay-svanidze-lektsiya-leningradskoe-delo/>>.
- Серебренников, Кирилл. “Похороны Сталина,” <<https://www.youtube.com/watch?v=z5H9JZHMW8&t=6s>>.
- “Серебренников рассказал о ‘Похороны Сталина’ в ‘Гоголь-центре,’” <<https://ria.ru/20161222/1484308302.html>>.
- “‘Солдаты чужой армии вошли в чужую страну и начали ее уничтожать’. Кирилл Серебренников написал текст о войне в Украине. Медуза публикует его

- целиком.” *Meduza.io*, <<https://meduza.io/feature/2022/05/24/soldaty-moey-strany-voshli-v-chuzhuyu-stranu-i-nachali-ee-unichtozhat>>.
- “Спиваков, Фрейндлих и Урин подписали антивоенное обращение.” *Colta.ru*, <<https://www.colta.ru/news/29634-spivakov-freynдлиh-i-urin-podpisali-antivoennoe-obraschenie>>.
- Телеграм-канал Кирилла Серебренникова, <<https://t.me/KirillandhisFriends/10946>>.
- Токарева, Марина. “Вызов Сталину. Валерий Фокин поставил спорный спектакль. И одновременно совершил исторический жест,” <<https://novayagazeta.ru/articles/2019/03/02/79751-vyzov-stalinu>>.
- Токарева, Марина. “Первые слова Христа к апостолам были: ‘Мир вам!’.” Режиссер Валерий Фокин — о невыученных уроках истории, исторических пьесах и сегодняшних дискуссиях,” <<https://novayagazeta.ru/articles/2022/03/24/pervye-slova-khrista-k-apostolam-byli-mir-vam>>.
- Фокин, Валерий. “Рождение Сталина,” <<https://alexandrinsky.ru/afisha-i-bilety/rozhdenie-stalina/>>.
- Хитров, Антон. “‘Все мы знаем, что случилось с Мейерхольдом’. Жене Беркович и Светлане Петрийчук дали по шесть лет колонии. Мы поговорили с теми, кто помнит, как режиссеров и драматургов точно так же преследовали в советские годы.” *Meduza.io*, <<https://meduza.io/feature/2024/07/08/vse-my-znaem-chto-sluchilos-s-meyerholdom>>.
- Шамина, Вера. “Воплощение политических реалий в российской драме начала XXI века.” *Филология и культура. Philology and Culture*, 2014, no. 3 (37).
- Шеремет, Николай. “‘Скандальный опус бездарей’. Рецензия на комедию ‘Как мы хоронили Иосифа Виссарионовича’,” <<https://kprf.ru/activity/culture/200863.html>>.
- Якубовская, Анжела. “Валерий Фокин: ‘В Сталине уживалась отвага и подлость’.” *Pravda.ru*, <https://www.pravda.ru/culture/1697592-valerii_fokin/>.

MICHAŁ GŁUSZKOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3353-2671>

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ROSYSKA POWIEŚĆ PRODUKCYJNA JAKO ŹRÓDŁO DANYCH DLA SOCJOLOGII

RUSSIAN INDUSTRIAL NOVEL AS A DATA SOURCE FOR SOCIOLOGY

The analysis of social relations in the sphere of industrial production has been a presence in sociology since its inception, i.e., in the 1830s. In parallel, a literary genre developed- the production novel, presenting an artistic reflection on the everyday life of workers. The combination of these areas primarily occurs in the sociology of literature and the sociology of industry, as well as in other sociological subfields. Industrial literature can be a valuable data source for sociological research, and the Russian production novel is particularly interesting in this respect due to its ideologization and massification. The article presents examples of the reproduction of the cultural system through literary works, persuasive and educational techniques in the narrative and creation of the presented world, and the factual value of production novels from the Stalinist period.

Keywords: industrial novel, sociology of literature, sociology of industry, sociological interpretation, reproduction and symbolic violence, interdisciplinary analysis

Życie codzienne robotników i stosunki społeczne w różnych gałęziach przemysłu od początku leżały w sferze zainteresowań socjologii. Rewolucja przemysłowa wraz z towarzyszącymi jej zmianami demograficznymi i cywilizacyjnymi rozpoczęła się już w latach 60. XVIII wieku¹, a więc na kilkadziesiąt lat przed ukazaniem się pierwszego tomu serii *Cours de philosophie positive* (1830, Kurs filozofii pozytywnej) Augusta Comte’a, czyli początkiem zaistnienia socjologii jako odrębnej nauki oraz określenia przedmiotu jej badań. Naukowa refleksja dotycząca przemysłu i produkcji jako sfery aktywności społecznej pojawiła się już w okresie prehistorii socjologii, czego wyrazem były

¹ M. Balkaya, *The Industrial Novels: Charlotte Brontë’s Shirley, Charles Dickens’ Hard Times and Elizabeth Gaskell’s North and South*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle u. Tyne 2015, s. IX.

m.in. opracowania na temat dziejów i sytuacji ekonomicznej angielskich i francuskich robotników pod koniec XVIII i na początku XIX wieku². Masowa industrializacja i przyspieszenie rewolucji przemysłowej przebiegały już równolegle z rozwojem socjologii, w której jako jedna z subdyscyplin tematycznych (tzw. socjologii szczegółowych) wykształciła się socjologia przemysłu — z polem badawczym początkowo ograniczonym do stosunków produkcji rozumianych jako stosunki społeczne „między współpracującymi ludźmi na tle konkretnej sytuacji produkcyjnej”, określonej warunkami technicznymi, prawami własności i systemem podziału pracy³. Z czasem tematyka ta uległa poszerzeniu, sprawiając, że zakres zainteresowań socjologii przemysłu pokrywał się częściowo z kilkoma innymi obszarami: socjologią pracy, zawodu, miasta, instytucji i klasy robotniczej⁴. Amitai Etzioni sugeruje ustalenie głównego obszaru badań wokół organizacji gospodarczych⁵, do których zaliczają się przede wszystkim przedsiębiorstwa produkcyjne. Ponieważ nie są one zawieszone w próżni, należy uwzględnić relacje organizacji z innymi jednostkami życia społecznego, które nie mają charakteru organizacyjnego, jak rodzina, lokalne społeczności, grupy etniczne i klasy społeczne, a także ich wpływ na kulturę i osobowość jednostek oraz grup⁶.

Równolegle z pojawianiem się nowych subdyscyplin, w przestrzeni nauk społecznych rozwijała się także literacka refleksja w postaci odrębnego gatunku powieści, poświęconego zachodzącym zmianom cywilizacyjnym, społeczno-kulturowym i demograficznym, codziennemu życiu mieszkańców miast zatrudnionych w przemyśle⁷, a także przejściu od tradycyjnych społeczności do nowoczesności w połączeniu z urbanizacją⁸. Podobnie jak towarzysząca rewolucji przemysłowej

² A. Buchner-Jeziorska, *Przemysł*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 3, Oficyna Naukowa, Warszawa 2000, s. 238–240.

³ A. Matejko, *Socjologia przemysłu — jej przedmiot i stosunek do nauk pokrewnych*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1962, nr 24 (4), s. 220.

⁴ Tamże, s. 230.

⁵ A. Etzioni, *Industrial sociology: the study of economic organizations*, „Social Research” 1958, nr 25 (3), s. 305–308.

⁶ Tamże, s. 311.

⁷ M. Malzahn, *The industrial novel*, w: C. Craig (red.), *The History of Scottish Literature. Volume 4: Twentieth Century*, Aberdeen University Press, Aberdeen 1989, s. 229.

⁸ M. Valdez Moses, *Globalization and the Novel*, w: B. Schaffer (red.), *The Encyclopedia of Twentieth-Century Fiction*, t. 1, J. Wiley & Sons, Chichester 2011, s. 153.

wej socjologia, tak i powieść „industrialna” lub „przemysłowa” (ang. *industrial novel*, fr. *Roman industriel*, niem. *Industrieroman*) rozwijała się przede wszystkim w najbardziej uprzemysłowionych krajach Europy. Do tego gatunku zaliczane są m.in. znane szerokiemu kręgowi zarówno dziewiętnastowiecznych, jak i współczesnych czytelników: *Ciężkie czasy* (*Hard Times for These Times*, 1854) Charlesa Dickensa, *Północ i Południe* (*North and South*, 1854–1855) Elizabeth Gaskel czy *Shirley* (*Shirley*, 1849) Charlotte Brontë⁹. Ponieważ wątki robotnicze pojawiały się jednak w różnym zakresie w bardzo wielu utworach, zdaniem Catherine Gallagher wszystkie powieści angielskie powstające w czasie rewolucji przemysłowej mają do pewnego stopnia industrialny charakter¹⁰, co jest w jakimś sensie odzwierciedleniem ducha czasu.

W rosyjskiej kulturze historia gatunku literackiego poświęconego pracy oraz procesom społecznym w przemyśle zaczęła się później i jest datowana dopiero na początek XX wieku, co wynika z późniejszej industrializacji¹¹. Apogeum rozwoju gatunku powieści produkcyjnej (ros. *производственный роман*, *индустриальный роман*) w ZSRR przypada na lata 30. XX stulecia, a Piotr Fast określił granice tego okresu na podstawie wydarzeń politycznych: początek związany jest z uchwaleniem pierwszej radzieckiej pięciolatki w 1929 roku, a koniec z rozpoczęciem wielkiej wojny ojczyźnianej w 1941¹². Utwory powstałe w tych latach Daria Ziemska traktuje jako najbardziej typowe dla gatunku, nazywając je „kanonicznymi powieściami produkcyjnymi”, przy czym to określenie stosowane jest zamiennie ze „stalinowską powieścią produkcyjną”¹³. Powiązanie z procesami produkcji w warunkach odmiennych od zachodniej prozy industrialnej, a także odniesienie do wielkich budów socjalizmu¹⁴ i przez to silne powiązanie z krajowymi realiami powoduje zasadność dookreślenia powieści

⁹ M. Balkaya, *The Industrial Novels...*, s. 1–13.

¹⁰ C. Gallagher, *The industrial novel*, w: D. S. Kastan (red.), *The Oxford Encyclopedia of British Literature*, vol. 3, Oxford University Press, Oxford 2009, s. 100.

¹¹ М.Д. Андрианова, *Производственный роман сегодня (к вопросу о ретайкинге жанра)*, „Русская литература” 2023, nr 1, s. 246.

¹² P. Fast, *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej (1929–1941)*, Uniwersytet Śląski, Katowice 1981, s. 11.

¹³ Д.Д. Земскова, *Советский производственный роман: эволюция и художественные особенности жанра*, Дисс. на соиск. уч. степени канд. филолог. наук, Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, Москва 2016, s. 40.

¹⁴ М.Д. Андрианова, *Производственный роман сегодня...*, s. 246.

produkcyjnej jako „rosyjskiej” lub „radzieckiej”¹⁵. Piotr Fast wspomina także o zastrzeżeniach do tego terminu, dotyczących skupienia na procesie produkcyjnym, a nie na zaangażowanych w niego ludziach, co prowadziło do prób użycia innych nazw gatunku, np. „романы о социалистическом индустриальном труде (powieści o socjalistycznej pracy w przemyśle)”, „проза о людях социалистического строительства (proza o ludziach budownictwa socjalistycznego)”, „романы о строительстве социализма (powieści o budowie socjalizmu)”, a w języku polskim „powieść o pracy”¹⁶. Co ważne, powieść produkcyjna w radzieckim wydaniu, w odróżnieniu od zachodniej powieści industrialnej, postrzegana jest jako część szerszego czasowo i tematycznie nurtu realizmu socjalistycznego¹⁷. Włączenie w socrealizm pociąga za sobą ideologiczne zaangażowanie, na co kładzie nacisk m.in. Daria Ziemska:

Производственный роман — целостная эстетическая система, характер которой складывается в результате одной из художественных стратегий первой половины XX века (выстраивание неоклассической картины мира в противовес антиклассической) и целенаправленной работы государства по формированию идеологического обеспечения социалистического строительства¹⁸.

Mimo ideologicznych różnic, zachodnia i radziecka powieść industrialna mają wiele cech wspólnych, z których dla rozważań o wartości treści literackich jako danych do badań socjologicznych najbardziej istotne są: skupienie na codzienności klasy robotniczej, opis stosunków społecznych i ekonomicznych panujących w sferze produkcyjnej, dydaktyzm¹⁹. Ze względu na tematykę i realizm świata przedstawionego utwory reprezentujące ten gatunek literacki stanowią wartościowe źródło dla badań socjologicznych, zwłaszcza w zakresie historii społecznej, czyli przeszłości, kiedy dostęp do innych danych jest ograniczony. Jak zauważa Erik de Gier, szczególnie użyteczne są dwudziestowieczne powieści o charakterze reportażowym lub oparte na faktach, jak np. *Król Węgiel* (*King Coal*, 1947) Uptona Sinclaira, *Szalejący reporter* (*Der rasende Reporter*, 1953) Egona Kischy albo *Czasie, naprzód!* (*Время,*

¹⁵ P. Fast, *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej...*, s. 10.

¹⁶ Tamże, s. 7–10.

¹⁷ Por. Д.Д. Земскова, *Советский производственный роман...*, s. 47; P. Fast, *Realizm socjalistyczny w literaturze rosyjskiej*, TAIWPN Universitas, Kraków 2003, s. 133–134.

¹⁸ Д.Д. Земскова, *Советский производственный роман...*, s. 48–49.

¹⁹ Por. Tamże, s. 47–49; M. Balkaya, *The Industrial Novels...*, s. 10–12.

вперед!, 1932) Walentina Katajewa, ale również powszechne w wieku XIX fikcyjne narracje odnoszące się do autentycznych realiów, jak *Sybil* (1845) Benjamina Disraelego, *Felix Holt* (1866) George'a Eliota, a także wspomniana już wcześniej twórczość Charlesa Dickensa, Charlotte Brontë i Elizabeth Gaskell²⁰. Najbardziej oczywistym wspólnym obszarem prozy industrialnej i socjologii jest wykorzystanie literatury w badaniach socjologii przemysłu poprzez ich „kontekstualizację w sposób socjologiczno-interpretacyjny”²¹. Możliwe jest jednak także szersze spojrzenie, uwzględniające perspektywę ogólnej socjologii literatury, czyli „analizy związków między dziełami literackimi a ich kontekstem społecznym, w tym wzorców piśmienności, rodzajów odbiorców, sposobów publikacji i prezentacji dramatycznej oraz położenia społecznego autorów i czytelników”²².

Władysław Baczynin zwracał uwagę na pograniczny charakter socjologii literatury, określając ją jednocześnie jako „literacki zwrot w socjologii” i „socjologiczny zwrot w literaturoznawstwie”²³. Ten interdyscyplinarny obszar mieści trzy główne grupy problemów badawczych, obejmujących społeczne uwarunkowania twórczości literackiej, socjologiczną analizę treści i recepcję poszczególnych utworów²⁴. Poszczególne zagadnienia mogą dostarczyć danych do analizy historii kulturowej, struktur społecznych funkcjonujących w danym okresie i społecznej świadomości tychże struktur²⁵.

Jedną z najbardziej użytecznych teorii w badaniach społecznego kontekstu dzieła literackiego, jego powiązania ze strukturą społeczną oraz odtwarzania kapitału kulturowego, a także powiązań dyskursu władzy i literatury, jest koncepcja reprodukcji systemu kulturowego Pierre'a Bourdieu²⁶. Wraz z Jeanem-Claudem Passeronem zakładał

²⁰ E. de Gier, *Documentary Industrial Novels and the Sociology of Work in the Twentieth Century. The United States, the Soviet Union and Western Europe*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2023, s. 15–21.

²¹ E. de Gier, *Modernist industrial novels and industrial sociology. A comparison between Weimar Germany and Post-WWII Italy*, „Przegląd Socjologiczny” 2018, nr 67 (3), s. 182.

²² C. Baldick, *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*, Oxford University Press, Oxford–New York 2001, s. 238 (tłum. — M.G.).

²³ В.А. Бачини, *Социология литературы как пространство гуманитарных экспериментов*, „Социологический журнал” 2011, nr 4, s. 102.

²⁴ G. Sapiro, *The Sociology of Literature*, Stanford University Press, Stanford 2023, s. 45–147.

²⁵ L. Goldman, *Essays on Method in the Sociology of Literature*, Telos Press Ltd., St. Louis 1980, s. 75–90.

²⁶ S. Ghica, *Bourdieu Sociologist of Literature*, „Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala” 2013, nr 5 (1), s. 43–45/41–46.

on, że dominacja i władza w społeczeństwie opierają się na organizacji życia należących do niego jednostek oraz na narzucaniu im określonych znaczeń i symboli, czyli przemocy symbolicznej, która dokonuje się w systemie opartym na działaniu pedagogicznym realizowanym za pomocą autorytetu pedagogicznego w systemie nauczania²⁷. Procesy te są legitymizowane społecznie i instytucjonalnie, reprezentując w ten sposób władzę danego systemu kulturowego oraz państwowego²⁸. Modelowym przejawem działania pedagogicznego jest system edukacyjny, ale koncepcja systemu reprodukcji kulturowej ma szerszy wymiar i może się odnosić także do innych instytucji, np. funkcjonujących w administracji lub sferze produkcji, a także massmediów, kina lub literatury²⁹. Do reprodukcji, która umożliwia nie tylko trwanie, ale i rozwój, zdolne są te systemy, które dysponują odpowiednimi społecznymi środkami służącymi przekazywaniu swojego kanonu kulturowego następnym pokoleniom³⁰. Na potrzeby określenia tego właśnie kanonu Bourdieu i Passeron rozwinęli arystotelesowskie pojęcia habitusu, traktując go jako „system schematów percepcji, myślenia, oceniania i działania” zgodny z kulturą dominującej grupy lub klasy społecznej, mającej do dyspozycji system nauczania i towarzyszące mu elementy w innych sferach życia³¹.

Sfera produkcyjna stanowi niezwykle ważny element radzieckiego habitusu, nie tylko jako kluczowa sfera życia socjalistycznego społeczeństwa, ale również jako źródło odniesienia dla innych obszarów aktywności, np. kultury, która może być traktowana jako produkt wytwarzany przy zastosowaniu metod analogicznych do przemysłowych (metafora produkcyjna lub techniczna)³². Takie nastawienie przesuwania literackości dzieła i funkcję estetyczną na plan dalszy, jednocześnie

²⁷ P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, przeł. E. Neyman, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1990, s. 60–61.

²⁸ Tamże, s. 123–124.

²⁹ Por. Б. Х. Бражников, А. А. Леонтьев, *Научно-техническая революция и социально-психологический аспект массовой коммуникации*, w: И. К. Белодед, Ю. Д. Дешериев (red.), *Научно-техническая революция и функционирование языков мира*, Наука, Москва 1977, s. 57–62.

³⁰ M. Głuszkowski, *Socjologia w badaniach dwujęzyczności. Wykorzystanie teorii socjologicznych w badaniach nad bilingwizmem*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2013, s. 132.

³¹ P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Reprodukcja...*, s. 93–94.

³² P. Zemszał, *Культура как производство в советском идеологическом субдискурсе о культуре раннего хрущевского времени (1953–1957)*, w: K. Dembska, D. Paśko-Konecniak (red.), *Współczesne badania nad językiem rosyjskim i jego odmianami*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2017, s. 123–128.

kładąc nacisk na estetykę oddziaływania i zadanie kształtowania nowego człowieka³³. Lepszej jego realizacji ma służyć zanurzenie twórcy w przeznaczonym do reprodukcji systemie wartości. Pracownicy kultury — artyści, literaci, animatorzy — nie mogli oddawać się po prostu sztuce, lecz byli traktowani jako część sfery produkcji, w przenośni i dosłownie, np. poprzez wymóg zaangażowania w proces produkcyjny *sensu stricto*³⁴. Działania wychowawcze w duchu socjalizmu są niczym innym jak formą przemocy symbolicznej, czyli narzucania systemu norm i wartości przez arbitralną władzę³⁵. W przypadku literatury sprowadza się to do:

Realizacji podstawowego zadania przekonywania odbiorcy, pozyskiwania jego sympatii dla określonych poglądów (w ramach opisywanego prądu oczywiście nacechowanych politycznie), a co za tym idzie — ukształtowania jego pozytywnego lub negatywnego stosunku do odpowiednich opisanych w utworach zachowań bohaterów (czy bohaterów w ogóle)³⁶.

Jak zauważa Piotr Zemszał, „multiplikacyjny charakter oddziaływania jest właśnie przyczyną ogromnej wagi, jaką w ZSRR przywiązywano do literatury i sztuki”³⁷, a zakorzenienie twórczości oraz twórców w kontekście społeczno-kulturowym i historyczno-politycznym, przypisane arbitralnie role nadawcy i odbiorcy, swoich i obcych, a także kulturowe ukierunkowanie dyskursu, spowodowały, że to właśnie w okresie stalinowskim, a zwłaszcza w latach 30. XX wieku, można mówić o nowej jakości w reprodukcji systemu kulturowego³⁸.

Teoria reprodukcji habitusu i przemocy symbolicznej Bourdieu jest użyteczna w interpretacji dzieł literackich i ich znaczenia w systemie społeczno-kulturowym³⁹, ale w kontekście naszych rozważań możliwych jest więcej zastosowań danych pochodzących z prozy industrialnej do analiz socjologicznych, przede wszystkim na gruncie socjologii przemysłu, socjologii kultury, socjologii historycznej lub

³³ P. Fast, *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej...*, s. 16–17.

³⁴ P. Zemszał, *Kultura — ideologia — metafora. Metaforyczne dychotomie związane z kategoriami SWOICH i OBCYCH w ideologicznym subdyskursie o kulturze w ZSRR w latach 1953–1957*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2018, s. 272.

³⁵ Por. P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Reprodukcja...*, s. 60–61; P. Fast, *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej...*, s. 15.

³⁶ P. Fast, *Realizm socjalistyczny w literaturze rosyjskiej...*, s. 205.

³⁷ P. Zemszał, *Kultura — ideologia — metafora...*, s. 36.

³⁸ Tamże, s. 33–35.

³⁹ Zob. J.R.W. Speller, *Bourdieu and Literature*, Open Book Publishers, Cambridge 2011.

socjologii wartości. W przypadku trzech pierwszych powieści produkcyjna jest wartościowym źródłem informacji na temat realiów społecznych w danym okresie. Ponadto, biorąc pod uwagę ideologiczny wymiar makroświata i funkcję perswazyjną utworów⁴⁰, można na podstawie treści rekonstruować postawy nie tylko nadawcy bezpośredniego (autora), ale i pośredniego (kultury zinstytucjonalizowanej, propagandy). Wychowawczy wydźwięk powieści produkcyjnej wiązał się z obecnością w niej wyraźnej polaryzacji aksjologicznej i tendencyjnego opisu świata przedstawionego: „fragmenty narracji, w których wprost lub pośrednio są sugerowane oceny konkretnych osób”⁴¹. Jest to zatem cenny materiał dla — stanowiącej metarefleksję — socjologii wartości, ponieważ w utworach badanego przez nas gatunku literackiego, zarówno w stanach świadomości, przeżyciach i osobowości bohaterów, jak i w makroświecie, znajdujemy elementy kluczowe dla aksjologii formalnej w ujęciu Henryka Elzenberga: przeżywanie wartości, motywację postępowania przez sądy o wartościach, wyrażenie obowiązku jako powinności postępowania⁴². Na tej podstawie, a także w oparciu o wyróżnione przez Fasta empiryczne kryteria, stanowiące miarę oceny dobra i zła w powieści produkcyjnej lat 30. XX wieku⁴³, dokonamy analizy danych dotyczących wyobrażenia pracy, kolektywu, dobra społecznego, ludzi uosabiających nowy socjalistyczny porządek oraz wybranych postaw i realiów społecznych.

Wobec ilościowego bogactwa i tematycznego podobieństwa utworów należących do prozy produkcyjnej w ZSRR, w celu wykazania potencjału źródłowego tego gatunku dla badań socjologicznych na potrzeby niniejszego opracowania dokonano wyboru utworów literackich. Wzięte pod uwagę zostały powieści poddane analizie zarówno przez Fasta, jak i de Giera, czyli *Cement* (Цемент, 1925) Fiodora Gładkowa i *Czasie, naprzód!* (Время, вперед!, 1932) Walentina Katajewa. Zostały one uzupełnione o utwory z późniejszych lat, uwzględnione również w spisie Fasta: *Ludzie z głuchej prowincji* (Люди из глухоты, 1938) Aleksandra Małyszki i *Rzeka ujarzmiona* (Покорение реки, 1946) Władimira Juriezanskiego, co pozwoliło

⁴⁰ P. Fast, *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej...*, s. 63, 71 i in.

⁴¹ Tamże, s. 76.

⁴² Por. J. Szymczyk, *Socjologiczne rozumienie wartości w aspekcie relacjonistycznym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2019, nr 62 (3), s. 37–38; J. Zubelewicz, *Ewolucja aksjologii Elzenberga w świetle jego tekstów. Analiza filologiczno-filozoficzna*, „Przegląd Filozoficzny — Nowa Seria” 2017, nr 26 (4), s. 381.

⁴³ Por. P. Fast, *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej...*, s. 59–60.

na objęcie w ramach artykułu zarówno okresu kanonicznego dla powieści produkcyjnej, czyli lat 30. XX stulecia, jak również utworów należących do gatunku, ale z lat nieco wcześniejszych i nieco późniejszych⁴⁴. Pod względem tematyki wszystkie wpisują się w wyznaczone przez Darię Ziemskową i Mariję Andrianową⁴⁵ ramy obejmujące różne aspekty codziennego życia klasy robotniczej, co ilustruje krótki opis ich treści.

Gładkow w *Cemencie* przedstawił losy czerwonoarmisty, który powraca w 1921 roku do rodzinnego miasta po wojnie domowej i podejmuje pracę w fabryce cementu. Dla fabuły ważne są jego relacje rodzinne, komplikujące się w wyniku zawodowego zaangażowania żony, a także próby zrozumienia funkcjonowania nowego społeczeństwa, które różni się od starych porządków panujących za caratu. *Czasie, naprzód!* Katajewa ujmuje osobiste doświadczenia autora związane z udziałem w budowie Magnitogorska w 1931 roku, przez co utwór stał się swego rodzaju kroniką radzieckiej industrializacji i urbanizacji z perspektywy naocznego świadka. Wударzenia opisane w powieści *Ludzie z głuchej prowincji* Małyszkin dzieją się na przełomie lat 20. i 30. na jednej z wielkich budów socjalizmu na Uralu, dokąd trafia rzemieślnik z prowincji nastawiony na „dorobienie się” i jednoczący w tym celu siły z byłym kulakiem. Wpływ kolektywu i poczucie budowy wspólnej sprawy doprowadziły do jego wewnętrznej przemiany w „nowego człowieka”. Z kolei *Rzeka ujarzmiona* Juriezanskiego opowiada o życiu budowniczych Dnieprzańskiej Elektrowni Wodnej. Wśród bohaterów są robotnicy, geologowie, inżynierowie, pochodzący z różnych stron ZSRR, którzy dzięki pracy na rzecz wspólnego dobra doświadczają także rozwoju wewnętrznego.

Tematyczna i ideologiczna zbieżność powyższych utworów pozwala na równoległe prześledzenie sposobów przedstawienia kluczowych elementów świata przedstawionego, a przede wszystkim pracy, kolektywu, dobra społecznego i ludzi uosabiających nowy porządek w życiu społecznym⁴⁶. W przytaczanych w dalszej części rozważań przykładach często dochodzi do nałożenia się kilku analizowanych wątków, ale cytaty nie są powtarzane, zwłaszcza że ze względu na ograniczoną objętość artykułu stanowią one wybór, a nie całościowy korpus.

⁴⁴ Por. Tamże, s. 117–119; E. de Gier, *Documentary Industrial Novels...*, s. 21.

⁴⁵ Por. Д. Д. Земскова, *Советский производственный роман...*, s. 46–49; М. Д. Андрианова, *Производственный роман сегодня...*, s. 246–248.

⁴⁶ P. Fast, *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej...*, s. 60.

Praca, sposoby jej wykonywania i społeczne postawy wobec niej stanowią kluczowe tematy powieści produkcyjnych, a także podstawowe zagadnienia łączące ten gatunek literacki z socjologią przemysłu i pracy⁴⁷. W stanowiących przedmiot analizy utworach można zauważyć gloryfikację pracy jako wartości samej w sobie — miała ona prowadzić do szczęścia, była „bajeczna” i dawała „bajeczne możliwości”:

(1) Начиналась новая жизнь. Новая судьба открывалась ему. Днепр, степи, следы тысячелетней истории, необычайная плотина, которая должна подняться усилиями инженеров и рабочих, сказочный труд и сказочные возможности. «Да, там будет счастье...» (Rz)⁴⁸.

Udział w procesie produkcyjnym przedstawiany jest jako pasja, która daje radość, a niedogodności, takie jak fizyczne zmęczenie, mają charakter przejściowy i dzięki dobroczynnemu czy wręcz leczniczemu wpływowi pracy na jednostkę nie są odczuwane:

(2) И на другой день, после обеда, Журкин вернулся в цех. И на третий... Работа обуяла его, как лихорадка. Он работал до полночи, разгибаясь только на обед и не ощущая при этом ни тяготы, ни изнурения. А если и ощущал, тягота эта была приятна и благодетельна, как лекарство, она постепенно как бы очищала организм, восстанавливала радость духа. Радость! (Lud).

Rangę znaczenia społecznego pracy uwidacznia porównywanie jej do walki, ludzi pracy zaś do bojowników i bohaterów wojennych:

(3) Они с работы возвращались в барак, как с фронта в тыл. Они пропадали в хаосе черной пыли, вывороченной земли, нагроможденных материалов. Они вдруг появились во весь рост, с песней и знаменем, на свежем гребне новой насыпи (Cz).

(4) Разве наши рабочие массы могут забыть имя борца, красного солдата, беззаветно отдавшего свою жизнь великому делу революции, разве они могут забыть имя товарища Чумалова?.. И здесь, на фронте труда, он — такой же самоотверженный герой, как был на полях сражений... (Cem).

Metafora walki odnosi się nie tylko do walki z trudem i przeciwnościami losu, ale także z wrogami socjalistycznego porządku, którzy

⁴⁷ Por. Д. Д. Земскова, *Советский производственный роман...*, s. 40; W. Drzeżdżon, *Praca jako fundamentalna czynność człowieka. Studium interpretacyjne*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2015, t. XII, s. 103–106.

⁴⁸ Cytaty zostały oznaczone w następujący sposób: Rz — *Rzeka ujarzmiona*, Cz — *Czasie, naprzód!*, Lud — *Ludzie z głuchej prowincji*, Cem — *Cement*.

ukrywali się wśród ludzi pracy, próbując realizować swoje „ciemne cele”:

(5) Среди отличных работников, среди строительных мастеров, бурильщиков, слесарей, механиков, плотников, любивших свой труд, суетились, шныряли, крутились шустрые, хитрые, действовавшие в своих тёмных целях люди (Rz).

Dlatego tak ważne było, aby bronić swojego prawa do pracy „zdobytego w walce — огнём i krwią”, co można było osiągnąć przez dyscyplinę, starania i dążenie do „artyzmu” w wykonywaniu obowiązków, co kierownictwo miało odpowiednio wynagrodzić:

(6) Хорошо! Опять — машины и труд. Новый труд — свободный труд, завоеванный борьбой — огнём и кровью. Хорошо! (Сем).

(7) Вы можете работать превосходно. Необходимо только одно: дисциплинированность. Некоторые такелажники уже сейчас действуют артистически. Имейте в виду: тех, кто проявит настоящее умение в труде, мы будем всячески поддерживать (Rz).

Co ważne, ludzie pracy nie byli zapatrzonymi w siebie jednostkami, ale częścią większej zbiorowości trudzącej się dla wspólnego dobra. Był to przede wszystkim kolektyw pracowniczy, który skupiał w sobie życie wspólnoty produkcyjnej i w jego ramach mogło dochodzić do dyskusji lub nawet sporów, ale działało się to „za zamkniętymi drzwiami”, podczas gdy na zewnątrz kolektyw funkcjonował jako jedność:

(8) Там, за прикрытыми дверями, сосредоточилось сейчас все напряжение коллектива, там, возможно, неистовствовала буря (Lud).

Siłą napędową kolektywu pracowniczego byli przodownicy i rywalizacja między nimi:

(9) Успехи, достигнутые на ряде строек ударными рабочими бригадами в области наилучшего использования строительных машин, — явление большой общественной и экономической важности. Эти успехи опрокидывают все прежние консервативные представления по этому вопросу (Cz).

(10) Ведь это, насколько я понимаю, выходит соревнование с Харьковом. А значение социалистического соревнования — огромно. Это общеизвестный факт. Они — триста шесть, а мы — триста семь... Они триста семь, а мы триста восемь... И так далее (Cz).

Szczególną uwagę poświęcano brygadam młodzieżowym i młodemu pokoleniu jako przyszłości środowiska pracy oraz socjalistycznego państwa:

(11) За опалубку по зыбким деревянным стремянкам спускались бетонщики. Это были бригады предприимчивой, ничего не боявшейся молодёжи (Rz).

(12) Это была хорошая, крепкая молодёжь, готовая к любому подвигу (Rz).

Zadanie ludzi pracy i jako zbiorowości, i z osobna, stanowiła troska o dobro wspólne, którym w dużej mierze była sama praca, prowadząca do lepszego socjalistycznego świata:

(12) Сидел в окоснелых полупотемках, говорил. Да, он верил в конечное превосходство, и великую воспитательную, переделывающую силу обобществленного труда, в новое, непреложно-ясное мужицкое будущее, из которого будут начисто выметены остатки полуживотиного житья, косноязычия, темноты... (Lud).

(13) Это было общенародное дело, учившее любить, беречь свой труд и горячо заботиться о нём на каждом шагу (Rz).

(14) Разве все это не стоит того, чтобы эти несметные толпы народа пришли сюда и порадовались общей победе? (Сем).

Rozwój gospodarki socjalistycznej, postępy i sukcesy na różnych polach były przedmiotem powszechnej radości. Pokładały w nich nadzieje najwyższe władze państwowe (jak sam towarzysz Stalin w przykładzie 15), obecne w tym ważnym zakresie w robotniczej codzienności, a osiągnięcia robotników konfrontowano z niewydajnym systemem przedrewolucyjnym:

(15) Ивась видел яркие, ободряющие глаза Сталина. Свет уверенности и силы шёл из этих глаз ему в сердце.

— Поезжайте. Работайте. Помните, что мы здесь ждём ваших успехов (Rz).

(16) Успехи, достигнутые на ряде строек ударными рабочими бригадами в области наилучшего использования строительных машин, — явление большой общественной и экономической важности. Эти успехи опрокидывают все прежние консервативные представления по этому вопросу (Cz).

Dobro wspólne wymagało poświęceń, m.in. poprzez rezygnację z osobistych ambicji i gotowość do wykonywania nowych lub trudnych za-

dań właśnie dla dobra ogółu jako nadrzędnego wobec dobra jednostki (17). Mogło to również oznaczać konieczność wytrwałości mimo znużenia pracą i pragnienia jej porzucenia na rzecz łatwiejszych obowiązków (18).

- (17) Подопригора распахнулся, повыше поднялся, чтоб все слышали.
— Я тебе скажу так для начала. Сознательный рабочий делает то, в чем есть необходимость классу. Я вот мастер коксовых печей, с Донбасса, а приехал сюда — печей-то еще не построили, послали меня на работу в профорганизацию. Значит, надо сейчас для будущего этот участок поднимать. И, значит, в интересах пролетариата должен я в данный момент отдать именно ему всю свою энергию. Так?
— Так, так, — невразумительно поддакивал Золотистый (Lud).

- (18) — Евгений Сергеевич, пощадите, — взмолился он перед Тихменёвым.
— Пошлите меня на какую-нибудь другую работу!
— Хотите уйти с поля битвы?
— Но сил нет!
Тихменёв с дружеским участием спросил: — Вы отдаёте себе отчёт в своих словах?
— Я измучился, издёргался, дошёл до малодушия...
— Бросить работу легко. Но подумайте, как к вашему поступку отнесутся рабочие, инженеры, общественность (Rz).

Konflikty wewnątrz kolektywu nie służą dobru społecznemu i dlatego wszelkie ich przejawy, niezależnie od zarzewia sporu, powinny zostać niezwłocznie zlikwidowane przez bezpośrednich przełożonych lub przedstawicieli organizacji partyjnej:

- (19) К концу лета глухая борьба между группами стала выливаться в стычках отдельных самолюбий, в ненужных конфликтах. Обвиняли друг друга в производственных неполадках, в промахах, недоглядах, с каким-то злорадством и торжеством перечисляли чужие ошибки, пререкались у верстаков, спорили из-за инструмента, из-за неправильно выданного наряда. Слепая непримиримость доходила у некоторых до дикости, до чёрной, ожесточённой вражды.
Парторганизатор Косачёв метался по строительству, стараясь найти, обнаружить, уличить ошалелых подкопщиков друг под друга (Rz).

Socjalistyczny porządek społeczny ma szerszy zakres i obejmuje także sferę stosunków międzyludzkich, w tym zachowania przełożonych, którzy powinni świecić przykładem w stosunku do podwładnych. Jeśli tak się nie dzieje, konieczna jest reakcja, najlepiej możliwie szeroka, obejmująca oficjalne pisma, kampanię informacyjną, poruszenie opinii społecznej i zwrócenie uwagi związków:

(20) Между прочим, показательный факт: некоторые десятники на строительстве матерно ругаются. Каленой метлой со строительства таких десятников. Об этом надо написать специальную корреспонденцию; можно даже поднять кампанию, привлечь самые широкие слои общественности, приковать внимание Союза (Cz).

Wymagające reakcji braki w dbałości o dobro wspólne mogą wykraczać poza wąsko rozumiane stosunki pracy i obejmować działalność kulturalno-oświatową, którą ideologicznie zaliczano do sfery produkcji⁴⁹:

(21) Он и тут распознал больше других: выловил в газете одну сурово-ругательную статейку и пояснил, что в ней говорится обвиняками именно про мануфактурную заворошку. Уполномоченных, и самый профком жестко стегали сверху, по партийной и профсоюзной линии, за разгильдяйство, за недосмотр, за лежебочество в отношении культурной и воспитательной работы среди сезонников (Lud).

Praca w kolektywie i wspólna troska o dobro wspólne kształtowały nowych ludzi. Ponieważ akcja analizowanych przez nas powieści dzieje się w latach 20. i 30. XX wieku, ich bohaterowie urodzili się za czasów carskich, co oznacza, że byli socjalizowani jeszcze za „starego porządku”. Kształtowanie pożądanego przez socjalistyczne władze habitusu nie było więc zadrukowaniem czystych kart, ale wiązało się z wymazywaniem wcześniejszych przyzwyczajzeń, czyli procesem rekontekstualizacji w odtwarzaniu kultury⁵⁰ (22). Nowy człowiek ma z niewolnika przekształcić się w pana nowej rzeczywistości, która będzie światem „pałaców i niespotykanych maszyn” (23). Szczególnie widoczne było to w *Cemencie* Gładkowa, zarówno ze względu na czas akcji — bezpośrednio po wojnie domowej, jak i okres powstawania powieści (pierwsza połowa lat 20. XX wieku):

(22) Герман Германович, разве мы хотим восстановить старое и разрушенное? Наоборот. Вы правы, конечно. Капиталистический мир разбит, уничтожен, и он больше не воскреснет. Это так. Но вы уже живете в новом мире. Пришли вы к нам с большими знаниями и опытом, — этим вооружается новое общество. Вы уже не принадлежите себе, товарищ технорук. Ваша голова, ваша сила — уже в крепких и надежных руках. И в процессе труда и строительства вы переживете в тысячу раз больше радости, чем тогда,

⁴⁹ Zob. P. Zemszał, *Культура как производство...*

⁵⁰ Por. P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Reprodukcja...*, s. 60–61; B. Bernstein, *Odtwarzanie kultury*, przeł. Z. Bokszański, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1990, s. 180–182.

ROSYJSKA POWIEŚĆ PRODUKCYJNA...

когда вы служили капиталу: тогда вы шли наймитом, а сейчас вы свободный творец (Сем).

(23) Перед нами открывается целый мир, который уже завоеван. Пройдут года, и он заблещет дворцами и невиданными машинами. Человек будет уже не раб, а владыка, потому что основой жизни будет свободный и любимый труд (Сем).

Wspomniana rekontekstualizacja habitusu obejmowała nie tylko sferę ekonomiczną i produkcyjną, ale również zmieniającą się rolę kobiet w społeczeństwie. Poniższy przykład ilustruje nie tylko otwarcie przed nimi „drzwi do działalności państwowej”, ale również odnoszącą się do obydwu płci potrzebę edukacji i likwidacji analfabetyzmu jako „początku wielkiej pracy nad sobą”:

(24) Через ячейку и клуб сколотили две группы по ликвидации неграмотности, и когда открыли занятия — за столами оказались только одни женщины. Своей речью Даша очень их растрогала: она отметила, что они, не в пример мужчинам, являются активными борцами за просвещение и тем самым доказали свою пролетарскую сознательность. Дело не в том, чтобы научиться писать и читать, а в том, что это — начало большой работы над собою. Это открывает перед ними двери к государственной деятельности. Знание — большая сила: без знаний нельзя управлять страной. Женщины хлопали в ладоши и чувствовали себя больше и лучше, чем дома, умнее и богаче, чем с детьми и на кухне... (Сем).

Uwagę poświęcano też pokoleniom nowym, wychowującym się już bez doświadczenia ustroju kapitalistycznego:

(25) В самом деле, становилось все теснее; на площади, против Дома Союзов, народ уже не гулял, а стоял плечом к плечу, и иллюминированные фасады опускались в него, как в воду. Поднимали над головами детей. И дети, родившиеся уже советскими, растущие для нового, невиданного века, глядели на огни, и их малахайчики, их грубошерстную одежду обливало, как бы из будущего, голубое и красное зарево.... (Луд).

Ukształtowany w nowym ładzie człowiek ma inne cechy niż przedstawiciele społeczeństwa przedrewolucyjnego. Charakteryzuje go m.in. dbałość o dobro wspólne i bezinteresowność w budowie socjalizmu:

(26) На следующий день группа добровольцев, желавших работать после смены, насчитывала уже около ста человек. Среди них, подобно цветам, ярко мелькали красные, белые, жёлтые косынки. Лукийка была в мужских сапогах, в мужских брюках. Серая брезентовая кепка придерживала её русые, коротко остриженные волосы. Было что-то покоряющее в этой смелой, мужественной девушке, готовой работать до последних сил (Rz).

Przytaczane przykłady przedstawiają punkt widzenia autorów wdrażających oficjalną linię ideologiczną „na froncie kultury”. Wobec traktowania działalności kulturalno-oświatowej jako jednego z wymiarów produkcji, a w kontekście teorii Bourdieu jako reprodukcji, dla socjologii są to przede wszystkim dane do analizy systemu wartości i norm implementowanych ogólnie w sferze literatury. Mając świadomość roli przypisywanej pisarzom, ograniczonej swobody twórczej i przymusowej polityczności ich dzieł, nie możemy podchodzić do utworów należących do gatunku prozy produkcyjnej jak do obiektywnego reportażu lub źródła wiarygodnych faktów⁵¹. W zakresie podstawowych wartości jest to nie tyle źródło wiedzy o świecie i społeczeństwie, ile o tym, jaki świat i społeczeństwo chciały wytworzyć władze państwowe (o pożądanym habitusie). Faktograficzny charakter mają możliwe do wyekscerpowania z literatury informacje na temat życia codziennego robotników w latach 20. i 30. XX wieku, takie jak wyposażenie mieszkań, środki transportu, zróżnicowanie językowe społeczeństwa i in. Oczywiście, w ich przypadku również należy zachować ostrożność w ocenie wiarygodności, jak w przypadku wszystkich jakościowych źródeł zastanych⁵², ale wobec ograniczoności alternatywnych zasobów, są to cenne dane dla badań w zakresie historii społecznej oraz socjologii i antropologii codzienności. Opis podróży pociągiem lub palenia papierosów z natury rzeczy będzie mniej zaangażowany ideologicznie niż przedstawienie zadań stawianych człowiekowi pracy przez państwo.

Z powieści produkcyjnych dowiadujemy się m.in., w jakich warunkach mieszkali ich bohaterowie. Ponieważ rejestrowane w nich zmiany ilustrują postęp dokonujący się w stosunku do sytuacji sprzed rewolucji (27), mogą być traktowane jako elementy reprodukcji pożądanego społecznie obrazu rzeczywistości, jednak dostarczają także podstawowych danych o wyposażeniu mieszkań i faktycznych zmianach, takich jak elektryfikacja (28):

(27) Подопригоре достался белый флигелек в глубине двора, заросшего хвощом и ковылем; у окошек качались пурпурные чашечки мальв. «Ливадия, а не квартира!» — раз десять на дню восхищался он, и в комнатах стоял до того чистый, до того белый свет, будто и стен не было. Зине тоже понравилось походило чем-то на ее собственный керченский домик. Она

⁵¹ P. Fast, *Realizm socjalistyczny w literaturze rosyjskiej...*, s. 138–142.

⁵² B. Borowska-Beszta, U. Bartnikowska, K. Ćwirynkało, *Analiza wtórna jakościowych danych zastanych: przegląd założeń teoretycznych i aplikacji metodologicznych*, „Jakościowe Badania Pedagogiczne” 2017, nr 2 (1), s. 18–20.

ROSYJSKA POWIEŚĆ PRODUKCYJNA...

развесила над комодиком японские веера, карточки друзей Подопригоры и папашиних сослуживцев (папаша умер письмоводителем керченской управы), окошки нарядила в подвенечную кисею, на кровати расстелила цвета мальвы, пурпурно-сизо-лиловое шелковое покрывало и с утра, наскоро запахнув себя, голую, в пурпурно-сизо-лиловый, из той же материи, халатик, подпоясанный шелковым бело-синим шнуром, хозяйственно резвилась по всему флигельку (Lud).

(28) На заводе электромонтеры приступили к работам по ремонту электро-системы. В рабочих жильях ввернули лампочки (из заводских хранилищ), и их пузыри заблестели выпуклой улыбкой отражённых окон. Взмолнованно улыбались лампочкам женщины и дети, и голодная пыль таяла на лицах рабочих от радостного предчувствия (Сем).

Wyposażenie mieszkań kadry kierowniczej lub specjalistów było bogatsze i mogło obejmować nawet takie udogodnienia jak telefon:

(29) Рано утром седьмого октября в квартире Тихменёва резко и продолжительно зазвонил телефон. Телефонные звонки в самое неожиданное время, не исключая и глубокой ночи, были привычны для главного инженера (Rz).

Lektura powieści produkcyjnej dostarcza także informacji na temat środków transportu, czego przykładem może być kolej. Są to zarówno opisy bardziej ogólne odnoszące się do możliwości transportowych radzieckiej gospodarki (30), jak i dane na temat konkretnych tras i przewożonych towarów (31 i 32):

(30) Поездные составы под парами стояли у завода, на набережных, в предместьях, готовые к погрузке, и шипение паровозов сплеталось со вздохом далекого грома орудий (Сем).

(31) Чтoб вывезти этот груз с завода — потребуется около шести тысяч поездов. Для внутреннего транспорта сырья и готовых изделий на заводской территории должно быть проложено свыше пятисот километров железнодорожных путей, то есть почти расстояние между Москвой и Ленинградом (Cz).

(32) Дни и ночи на правом и на левом берегу гудели поезда, подвозившие материалы, необходимые для строительства. С Урала шёл асбест, из Армении, из-под Ленинакана, — розовый вулканический туф, из Днепропетровска железные конструкции, балки, швеллера, с Харьковского электрометаллического завода — моторы, шнур, провода, изоляционная обмотка, из Донбасса — цемент (Rz).

Pojawiające się w utworach informacje na temat wynagrodzeń i nagród wypłacanych robotnikom pozwalają na zdobycie pośredniej

wiedzy o ich sytuacji materialnej, sile nabywczej pieniądza i systemie premiowania w realiach epoki:

(33) Романчук тут же объявил решение комиссии: Савичева, Волошко и Кучугуру премировать жёлтыми шевровыми ботинками. Кроме того, Савичеву и Волошко, как особо отличившимся, выдать по сто рублей (Rz).

(34) Катюше в тот день было оставлено тридцать рублей, чтобы отпраздновать поступление на работу действительно по-особенному. Чего-чего только, самого дорогого, красивого, вкусного, не нагромодилось в тот вечер на столе! (Lud).

Opis realiów ekonomicznych uzupełniają relacje o zastosowaniu obecnych nie tylko w latach 20. i 30., ale również w późniejszych okresach talonów i kartek jako bezwalutowych środków płatności (35 i 36). Były one stosowane w stołówkowych abonamentach przy wydawaniu posiłków, ale także przy reglamentacji towarów o ograniczonej dostępności (37):

(35) Завтрашний день снился румяными улыбками, без пайков, без квартирного уплотнения, без регистрации и перерегистраций, без ущемлений, без карточек и обязательной трудовой повинности (Сем).

(36) Из его карманов летели во все стороны медные деньги, пуговицы, карандашики, перья, обеденные талоны (Cz).

(37) Привык видеть кругом Сысой Яковлевич только скупое и постное пайковое житье. Сурово учитывался каждый грамм хлеба, люди в горсточке подносили его ко рту. По карточкам выдавались лакомства — селедка и сахарок. Сысой Яковлевич состоял раздавателем этих сокровищ, он учреждал порядок среди рвущихся к нему жадных рук, он повелевал... (Lud).

Elementy świata przedstawionego zawierają bardzo wiele drobnych detali, które mogą służyć jako źródło danych do analizy określonego elementu rzeczywistości i jego społeczno-kulturowego znaczenia. Są to nawet prozaiczne przedmioty i zachowania, jak np. palenie tytoniu. We wszystkich analizowanych przez nas utworach występuje on w różnych postaciach i stanowi stały element codzienności bohaterów. Są to papierosy pakowane konkretnej marki (38), samodzielnie skręcane (39) i fajki (40):

(38) Сигареты «Верблюды» сыпались из желтой пачки. Их толстые овальные срезы обнаруживали волокна идеально золотистого табака, говорившего о сладости финика и аромате меда (Cz).

(39) Петр, как ни в чем не бывало, свернул цыгарку, гордо закурил. Увидел у портного в кармане газеты (Lud).

(40) Напротив него, откинувшись на спинку стула, курил трубку предчека Чибис, тоже бритый (Сем).

Analizując ten aspekt świata przedstawionego, można zauważyć jego znaczenie w codzienności bohaterów — częste wzmiankowanie o paleniu i obecność tytoniu w różnych momentach życia, zarówno podczas silnego pobudzenia emocjonalnego, kiedy skręcony pośpiesznie papieros ma dać ukojenie nerwów (41), jak i w chwilach relaksu w towarzystwie (42). Poszczególne utwory zawierają także informacje na temat sposobów palenia, włączając w to szczegóły postępowania z niedopałkiem (43), a także powszechności palenia w pomieszczeniach (44):

(41) Петренко посерел, как холст. Он вынул кисет, трясущимися пальцами скрутил цыгарку и закурил (Rz).

(42) Бадьин дернул щекою, из-под толстых губ блеснули зубы в улыбке. Он сел, вынул из кармана пачку папирос, закурил и подвинул Глебу (Сем).

(43) Враз проснулись, пораскрылись на всех койках. Петр, уже одевшись, раздумчиво, не разговаривая ни с кем, выкурил цыгарку, окурочок аккуратно бросил в печку (Lud).

(44) — Ребята, угореть от вашего дыму можно! — взмолилась Лукийка. — Вы бы хоть на воздух выходили курить (Rz).

To tylko niektóre z elementów świata przedstawionego, które mogą posłużyć jako dane w różnych subdyscyplinach socjologii. Ich bogactwo i powtarzalność pozwalają na analizy o charakterze synchronicznym i diachronicznym, także w ujęciu porównawczym gatunku prozy produkcyjnej z innymi gatunkami literackimi. Przedmiotem analizy jest sposób ideologizacji przekazu, więc wobec źródła nie jest stawiany wymóg obiektywizmu. Przykłady mniej ideologizowanych elementów literackiej rzeczywistości mają większą wartość faktograficzną, ale również wymagają weryfikacji i ograniczonego zaufania, jak w przypadku innych danych jakościowych, a zwłaszcza zastanych, czyli takich, w kwestii których badacz nie miał możliwości kontroli wiarygodności na etapie powstawania⁵³. Choć wykorzystanie

⁵³ V. Sherif, *Evaluating Preexisting Qualitative Research Data for Secondary Analysis*, "Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research" 2018, nr 19 (2), s. 10–12.,

utworów literackich jako źródła informacji kulturowych może odnosić się do różnych gatunków, jednak powieść produkcyjna, ze względu na swoje cechy charakterystyczne, a zwłaszcza skupienie na procesach społeczno-ekonomicznych zachodzących w przemyśle i na codzienności robotników, jest szczególnie użyteczna w badaniach życia tej klasy społecznej.

REFERENCES

- Baldick, Chris. *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*. Oxford–New York: Oxford University Press, 2001.
- Balkaya, Mehmet Akif. *The Industrial Novels: Charlotte Brontë's Shirley, Charles Dickens' Hard Times and Elizabeth Gaskell's North and South*. Newcastle u. Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2015.
- Bernstein, Basile. *Odtwarzanie kultury*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1990.
- Borowska-Besza, Beata, Bartnikowska, Urszula, Ćwirynkało, Katarzyna. "Analiza wtórna jakościowych danych zastanych: przegląd założeń teoretycznych i aplikacji metodologicznych." *Jakościowe Badania Pedagogiczne*, 2017, vol. 2, no. 1: 5–24.
- Bourdieu, Pierre, Passeron, Jean-Claude. *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*. Warszawa: PWN, 1990.
- Buchner-Jeziorska, Anna. "Przemysł." *Encyklopedia socjologii*, vol. 3. Kwaśniewicz, Władysław (ed.). Warszawa: Oficyna Naukowa, 2000: 238–240.
- de Gier, Erik. "Modernist industrial novels and industrial sociology. A comparison between Weimar Germany and Post-WWII Italy." *Przegląd Socjologiczny*, 2018, vol. 67, no. 3: 179–196.
- de Gier, Erik. *Documentary Industrial Novels and the Sociology of Work in the Twentieth Century. The United States, the Soviet Union and Western Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2023.
- Drzeżdżon, Wojciech. "Praca jako fundamentalna czynność człowieka. Studium interpretacyjne." *Studia Gdańskie. Wzryje i rzeczywistość*, 2015, vol. XII: 97–117.
- Etzioni, Amitai. "Industrial sociology: the study of economic organizations." *Social Research*, 1958, vol. 25, no. 3: 303–324.
- Fast, Piotr. *Poetyka rosyjskiej powieści produkcyjnej (1929–1941)*. Katowice: Uniwersytet Śląski, 1981.
- Fast, Piotr. *Realizm socjalistyczny w literaturze rosyjskiej*. Kraków: TAIWPN Universitas, 2003.
- Gallagher, Catherine. "The industrial novel." *The Oxford Encyclopedia of British Literature*, vol. 3. Kastan, David Scott (ed.). Oxford: Oxford University Press, 2009: 100–103.
- Ghica, Sergiu. "Bourdieu Sociologist of Literature." *Revista Romaneasca pentru Educatie Multidimensionala*, 2013, vol. 5, no. 1: 35–45.
- Głuszkowski, Michał. *Socjologia w badaniach dwujęzyczności. Wykorzystanie teorii socjologicznych w badaniach nad bilingwizmem*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2013.
- Goldmann, Lucien. *Essays on Method in the Sociology of Literature*. St. Louis: Telos Press Ltd., 1980.

- Malzahn, Manfred. "The industrial novel." *The History of Scottish Literature. Volume 4: Twentieth Century*. Craig, Cairns (ed.). Aberdeen: Aberdeen University Press, 1989: 229–242.
- Matejko, Aleksander. "Socjologia przemysłu — jej przedmiot i stosunek do nauk pokrewnych." *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 1962, vol. 24, no. 4: 219–247.
- Sapiro, Gisèle. *The Sociology of Literature*. Stanford: Stanford University Press, 2023.
- Sherif, Victoria. "Evaluating Preexisting Qualitative Research Data for Secondary Analysis," *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 2018, vol. 19 no. 2, art. 7, DOI: 10.17169/fqs-19.2.2821.
- Speller, John R.W. *Bourdieu and Literature*. Cambridge: Open Book Publishers, 2011.
- Szymczyk, Jan. "Socjologiczne rozumienie wartości w aspekcie relacjonistycznym." *Zeszyty Naukowe KUL*, 2019, vol. 62, no. 3: 35–54. DOI: 10.31743/zn.2019.62.3.03.
- Valdez Moses, Michael. "Globalization and the Novel." *The Encyclopedia of Twentieth-Century Fiction*, vol. 1. Schaffer, Brian (ed.). Chichester: John Wiley & Sons, 2011: 152–156.
- Zemsał, Piotr. "Культура как производство в советском идеологическом субдискурсе о культуре раннего хрущевского времени (1953–1957)." *Współczesne badania nad językiem rosyjskim i jego odmianami*, Dembska, Katarzyna, Paśko-Konecniak, Dorota (eds.). Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2017: 123–138.
- Zemsał, Piotr. *Kultura – ideologia – metafora. Metaforyczne dyktomye związane z kategoriami SWOICH i OBCYCH w ideologicznym subdyskursie o kulturze w ZSRR w latach 1953–1957*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2018.
- Zubelewicz, Jan. "Ewolucja aksjologii Elzenberga w świetle jego tekstów. Analiza filologiczno-filozoficzna." *Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria*, 2017, vol. 26, no. 4: 371–389.
- Андрианова, Мария Д. "Производственный роман сегодня (к вопросу о ресайклинге жанра)." *Русская литература*, 2023, vol. 1: 245–256.
- Бачинин, Владислав А. "Социология литературы как пространство гуманитарных экспериментов." *Социологический журнал*, 2011, vol. 4: 101–115.
- Бражников, Барасби Х., Леонтьев, Алексей А. "Научно-техническая революция и социально-психологический аспект массовой коммуникации". *Научно-техническая революция и функционирование языков мира*. Белодед, Иван К., Дешериев, Юнус Д. (eds.). Москва: Наука, 1977: 57–62.
- Земскова, Дарья Д. *Советский производственный роман: эволюция и художественные особенности жанра*, Дисс. на соиск. уч. степени канд. филолог. Наук. Москва: Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, 2016.

SOURCES

- Гладков, Федер. *Цемент*. Москва-Лениград: Земля и фабрика, 1926 [1925].
- Катаев, Валентин. *Время, вперёд!* Москва: ГИХЛ, 1933 [1932].

MICHAŁ GŁUSZKOWSKI

Мальшкин, Александр. *Люди из захолустья*. Москва: Художественная литература, 1938 [1937].

Юрезанский, Владимир. *Покорение реки*. Москва: Советский писатель, 1946.

ЗИФА ТЕМИРГАЗИНА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3399-7364>

A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Kazakhstan

ГИБАДАТ ОРЫНХАНОВА

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1864-1802>

Kazakh National Women's Pedagogical University, Kazakhstan

ТРАНСКУЛЬТУРНАЯ РУССКОЯЗЫЧНАЯ ЛИТЕРАТУРА КАЗАХСТАНА: СЕМИОТИКА ПОЭМЫ ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА *ХРОМОЙ КУЛАН*

TRANSCULTURAL RUSSIAN-LANGUAGE LITERATURE OF KAZAKHSTAN:
SEMIOTICS OF OLZHAS SULEIMENOV'S POEM *THE LAME KULAN*

The proposed article explores the specifics of artistic semiotics in Olzhas Suleimenov's poem *The Lame Kulan*, which is one of the most famous works of Kazakh Russian-language poetry of the second half of the 20th century. The poetic text is deeply immersed in a historical and cultural context and is saturated with intertextual signs: allusions and reminiscences. The article models semantic fields of a general linguistic type (based on Russian and Kazakh) as well as the author's semantic field of the textual dominant "kulan." The comparison of the general linguistic semantic fields of the dominant "kulan" with the author's semantic field demonstrates the transcultural specificity of the poem's semiosis, which results from the symbiosis of two national worldviews — Russian and Kazakh — in Suleimenov's artistic vision.

Keywords: Russian-language literature of Kazakhstan, semiosis, sign, semantic field, allusion, iconicity, transculturality

ВВЕДЕНИЕ

Поэтический текст представляет собой бесконечный код, функционирующий «в динамическом процессе, в ходе которого знаки обогащаются значением или меняют его»¹. Лирическое произведение способно выступать в роли знака как полностью, так и частично. Творчество казахского поэта Олжаса Сулейменова,

¹ Ю. Кристева, *К семиологии параграмм*, в: *Избранные труды: Разрушение поэтики*, пер. с франц. Г. Косикова, Б. Наумова, РОССПЭН, Москва, 2004, с. 196.

который писал на русском языке и выражал его средствами национальной картину мира казахов, носит транскультурный характер. Ученые справедливо отмечают, что «транскультурная литература в условиях современного казахстанского общества становится историко-культурным феноменом и привлекает внимание исследователей»². Несмотря на то, что поэзия Сулейменова вызывала постоянный исследовательский интерес³, семиотический аспект его произведений недостаточно освещен в научной литературе.

Семиотический анализ лирики Сулейменова был бы неполным без обращения к историческим фактам, древнетюркской мифологии и фольклору, поскольку творчество поэта пронизано аллюзиями, историческими, литературными и фольклорными реминисценциями. Необходимость историко-культурного подхода к изучению его творчества подчеркивает Игорь Крупко:

Поэтика Сулейменова направлена в историю. Перебирая времен связующую нить, поэт наблюдает узор жизни, сотканной из причин и следствий, стремясь дойти до самой сути⁴.

Языковой знак как элемент поэтического текста приобретает новое коннотативное значение, в свою очередь выступающее затем в качестве денотата.

В статье предпринята попытка семиотического прочтения поэмы *Хромой кулан* с учетом историко-культурного контекста. Поэма была впервые опубликована в сборнике *Определение берега* в 1976 году и стала знаменательным явлением в русскоязычной литературе Казахстана, поскольку в ней транслировались идеи свободолюбия, патриотизма, важные для национального самосознания казахов в советский колониальный период.

Существенным методологическим понятием нашего исследования является культурный контекст. Flamur Maloku, Merxhan

² Н. Женис, Ж. Киянова, *Транскультурный подход в рамках изучения национальной литературы*, «Вестник КазНУ. Серия филологическая» 2018, вып. 170, № 2, с. 48.

³ Б. Каирбеков, *Звук и образ в поэтических текстах Олжаса Сулейменова*, «Вестник РУДН. Теория языка. Семиотика. Семантика» 2012, № 3, с. 5–17; Э. Какильбаева, *Лирика Олжаса Сулейменова как гипертекст. Возможности интерпретации*, «Вестник РУДН. Вопросы образования: языки и специальность» 2017, вып. 14, № 4, с. 743–749.

⁴ И. Крупко, *Рифмы мира Олжаса Сулейменова*, Москва 2021, <https://moskvam.ru/publications/?year=2021&month=5>2021> (02.02.2025).

Avdyli утверждают, что при таком подходе акцент делается на тезисе, что «литературное произведение есть продукт социального, этического, культурного и идеологического порядка»⁵. В качестве основного метода исследования выбран семиотический анализ текста и его элементов⁶. Он направлен на выявление и описание исторических, социальных, политических и культурных аспектов, которые оказывают влияние на семиозис и интерпретацию поэтических знаков. Поэтический текст рассматривается нами как интертекст, в который в процессе семиозиса включаются разнообразные по своей природе семиотические ресурсы и модусы.

Кроме этого, языковые знаки структурируются посредством моделирования семантических полей (далее СП) общеязыкового и индивидуально-авторского типа. Сопоставление СП в русском и казахском языках и в авторской картине мира дает нам возможность подтвердить транскультурность художественного мировосприятия поэта.

ЗАГЛАВИЕ ПОЭМЫ КАК СЕМИОТИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ

Семиотический анализ поэтического текста начинается с заглавия, ведь именно оно является «первым ключевым знаком авторского присутствия в любом тексте»⁷. Заглавие является сложным в семиотическом плане знаком, совмещая в себя свойства индекса, иконы и символа. Заглавие-индекс выделяет текст среди множества других. Заглавие-иконический знак включает в сжатой форме информацию о содержании текста. Заглавие-символ выступает в качестве средства создания целостного доминирующего художественного образа всего произведения.

Заглавие поэмы *Хромой кулан* изначально является индексальным знаком, поскольку находится в доминирующей позиции перед/над текстом, указывает на его начало и оформляет

⁵ F. Maloku, M. Avdyli, *Russian Formalism and Defamiliarization in Language*, «Ezikov svyat, 'Orbis Linguarum'» 2023, no. 21(1), с. 42.

⁶ Ю. Лотман, *Анализ поэтического текста*, Просвещение, Ленинград 1972; Z. Temirgazina, K. Rakhimzhanov, M. Akosheva, et al., *Semiotics of family in Kazakh wedding toasts in the perspective of intercultural communication*, «Metaphor and the Social World» 2022, № 2 (1), с. 270–291.

⁷ Л. Хорева, *Заглавие как знак авторской картины мира*, «Новый филологический вестник» 2017, № 4 (43), с. 18.

его смысловую завершенность, выполняя функцию рамочного элемента. Однако для читателя, знакомого с древнетюркской и казахской историей, культурой, мифологией и фольклором, знак-заглавие *Хромой кулан* имеет расширенное означаемое, включающее ассоциации и аллюзии из общего фонда знаний. Так, например, в означаемое входит аллюзия, которая отсылает к древней легенде о гибели хана Жошы (в русской транслитерации Джучи), сына Шынғыс хана (Чингисхана). Он вошел в историю как основатель Золотой Орды. Способность знака отсылать реципиента к денотируемому объекту является свойством икон⁸.

Наталья Веселова предложила типологию заглавий литературных произведений с учетом их денотативного содержания. Она выделяет девять групп заглавий: топонимы, антропонимы, метафоры, аллюзии, оксюмороны, символы, жанрово-родовые заголовки, нейтральные заголовки и заглавия-проблемы⁹. В силу сложности и многослойной организации художественного текста одно и то же заглавие может быть одновременно отнесено к разным типам. Так, заглавие *Хромой кулан*, с одной стороны, является метафорическим, поскольку центральный художественный образ текста — раненный в битве вожак стада куланов ассоциируется с предводителем воинов-тюрков, а с другой стороны — аллюзивным, так как отсылает к нескольким явлениям древнетюркской культуры (музыкальному произведению — кюю и связанным с его сюжетом легендам). Они, в свою очередь, отсылают читателя к историческому событию, положенному в их основу.

Как языковой знак заглавие представляет собой сочетание двух лексем: *ақсақ* ('хромой') и *қулан* ('кулан'). В *Древнетюркском словаре* они определяются следующим образом: «AQSAQ: ...калека (букв. хромой и безрукий)»¹⁰; «QULAN I кулан, дикий азиатский осел»¹¹. Слово *ақсақ* отнесено к общетюркской лексике, оно восходит к глаголу *ағса*, который имеет два значения: 'хромать, прихрамывать' (прямое) и 'отставать, не успевать, не

⁸ Ch. S. Peirce, *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, in vols 1–8, vol. 8, Harvard University Press, Harvard 1958, с. 72.

⁹ Н. Веселова, *Заглавие литературно-художественного текста: онтология и поэтика*, автореф. дис. канд. филол. наук, Тверь 1998, с. 12.

¹⁰ Д. Насилов, И. Кормушин и др. (ред.), *Древнетюркский словарь*, «Гылым» баспасы, Астана 2016, с. 53.

¹¹ Там же, с. 493.

ладиться' (переносное)¹². В картине мира тюрков восприятие хромоты отличается своеобразием и амбивалентностью. Это связано с мифопоэтическим мышлением древних тюрков, для которых это качество было показателем инаковости, принадлежности к потустороннему миру. Так, в космогонических мифах древних тюрков хозяин подземного царства Эрлик хан был хромым¹³. В казахских народных сказках хромой изображают Жалмауыз кемпір — демонический персонаж в образе старухи, пожирающей людей, причем хромота не мешает скорости ее передвижения, а скорее, свидетельствует об inferнальной природе персонажа¹⁴. Хромота животных в эпосе многих тюркских народов указывает на их исключительность и принадлежность к магическому миру¹⁵. Это подтверждает Розалия Султангареева, анализируя башкирский эпос *Акхак кола* ('Хромой саврасый'):

В сюжетах казахских легенд, а также в башкирском эпосе вожак стада — всегда Хромой конь, и этот признак обуславливает всемогущество, чудесные качества коня, соединяющего два мира¹⁶.

Некоторые исследователи утверждают, что хромота в картине мира древних тюрков-тенгрианцев имеет сакральный смысл¹⁷.

Восприятие хромоты как атрибута исключительности имеет не только мифологические, но и исторические истоки. Многие правители и выдающиеся исторические личности имели этот физический изъян, как, например, великий полководец XIV века Тамерлан, или Ақсақ Темір ('Хромой Тимур'). Хромота выступает знаком боевой доблести и воинского опыта, знаком полученного в битве ранения. Мы полагаем, что образ вожака ста-

¹² Э. Севортян (ред.), *Этимологический словарь тюркских языков: Обще-тюркские и межтюркские основы на гласные*, в 7 т., том 1, Наука, Москва 1974, с. 76.

¹³ Г. Адаева, Е. Аубакиров, *Пантеон богов в казахской мифологии*, «Народы и религии Евразии» 2020, №2(22), с. 111.

¹⁴ Там же, с. 110.

¹⁵ Ср. с трактовкой в русском языке: М. Акошева, К. Рахимжанов, З. Темиргазина, *С кем мы сравниваем уродливых людей? Эталоны уродства в русском языке*, «Slavia Centralis» 2022, no. 15(1), с. 143–144.

¹⁶ Р. Султангареева, *Башкирский эпос животного цикла: мифосемиотическая реконструкция архаичных пластов и особенности трансформации*, XVII Акмуллинские чтения: мат-лы международной научно-практ. конф., Уфа 2022, т. I, с. 9.

¹⁷ Б. Кокумбаева, *Культурология тенгрианского искусства*, Научно-издательский центр ПГПИ, Павлодар 2012, с. 33.

да, Хромого кулана, ассоциируется с Тамерланом — символом непобедимого, храброго военачальника. Возможно, именно это объясняет написание слова *Хромой* с заглавной буквы подобно имени собственному: *Не обгоняют Хромого — закон*.

По поводу образования слова *қулан* у ученых нет единого мнения¹⁸. Большинство исследователей говорят о древнетюркском происхождении слова. На монгольской почве лексема *қулан* утратила конечный согласный и превратилась в *қула*. По другой версии имеет место обратный процесс: *қулан* образовано суффиксальным способом от монгольского прилагательного *қула*, обозначающего светло-коричневую масть лошади¹⁹. В этимологии слова ученые фиксируют близость значений 'дикий осел' и 'дикая лошадь', которая отражается и в современной казахской картине мира. Кулан как вид был некогда широко распространен на территории древнетюркских племен. О значимости этого вида для древних тюрков говорят изображения куланов в наскальных рисунках, найденных в урочище Тамгалы, а также казахские топонимы с названием этого животного в своем составе. Так, в *Кратком толковом словаре топонимов Казахстана* зафиксировано девять таких географических наименований: *Кулан*, *Куланбасы*, *Куланбель*, *Куланды*, *Куланкеткен*, *Куланойнак*, *Куланотпес*, *Кулантобе* и *Кулантюз*²⁰. Сегодня кулан как редкое животное, находящееся под угрозой исчезновения, занесен в Красную книгу Казахстана.

ПОЛЕВОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ СЕМАНТИКИ СЛОВА КУЛАН В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ И В ПОЭМЕ ХРОМОЙ КУЛАН

В этой части работы сначала сопоставим семантику слова *кулан* в русской и в казахской картинах мира, поскольку поэма, написанная на русском языке, отражает симбиоз двух национальных моделей мира. А затем с помощью полевого метода представим его авторскую семантическую интерпретацию в поэме.

¹⁸ См. об этом: Л. Левитская, А. Дыбо, В. Рассадин (ред.), *Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Қ»*, в 7 т., том 6, Языки русской культуры, Москва 2000, с. 126–127.

¹⁹ Там же, с. 127.

²⁰ Е. Койчубаев, *Краткий толковый словарь топонимов Казахстана*, Наука, Алма-Ата 1974, с. 154–155.

Полевое представление слова *кулан* опирается на словарные дефиниции и внеязыковые знания об этом виде животного. В энциклопедии представлена следующая информация о кулане:

непарнокопытное животное семейства лошадиных. Высота в холке около 125 см, длина тела около 2 м. Голова у К. более крупная, чем у лошади, уши длиннее, ноги тоньше, с узкими копытами. Грива короткая, стоячая, чёлки нет; на нижней трети хвоста длинные грубые волосы образуют кисть. Окраска песчано-жёлтая, вдоль хребта тёмная полоса; кисть хвоста чёрная; низ тела и ноги белые. К. обитает в пустынях и полупустынях Передней, Средней и Центральной Азии²¹.

См. СП слова *кулан* в русском языке на рис. 1:

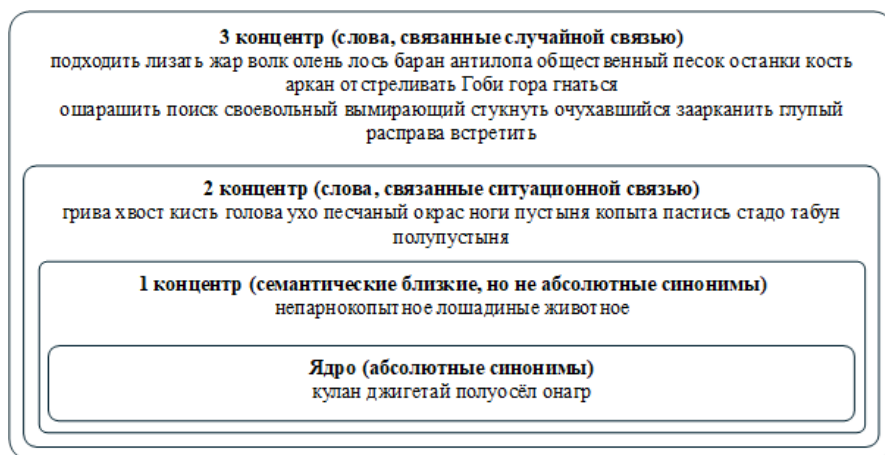

Рисунок 1. СП слова *кулан* в русском языке

Единицы, вошедшие в ядро, в первый и второй концентры поля, были отобраны из словарных дефиниций слова *кулан* и энциклопедического описания животного. Третий же концентр включает в себя лексемы, вступающие в синтагматические отношения со словом *кулан* в русской художественной литературе²². Как мы видим, в русской картине мира сложился негативный образ кулана как глупого, упрямого, не поддающегося приручению животного, внешне напоминающего скорее осла, нежели коня, и служащего добычей для охотников за ценной шагреновой кожей.

²¹ О. Шмидт (ред.), *Большая советская энциклопедия*, т. 35, Советская энциклопедия, Москва 1937, с. 338.

²² Карта слов и выражений русского языка, <https://kartaslov.ru> (20.12.2024).

В казахских энциклопедических источниках о кулане пишут:

Кулан — особо охраняемое животное, относящееся к группе копытных, похожих на лошадей. Кулана еще называют дикой лошастью. Кулан — очень быстрое животное. Они бегают со скоростью 68–72, а то и 85 километров в час по бесплодной местности. [...] Куланы ржут, как лошади, и очень осторожны. Зрение и обоняние настолько хорошие, что невозможно подойти к нему ближе, чем на 1–1,5 километра. Он заранее чувствует перемену погоды и прячется в оврагах и кустах от вьюги и ветра. Легкостью и грациозностью тела похож на лошадь. Куланы не поддаются хищникам, даже голодный волк не сможет напасть на куланенка в стаде, где живет крупный кулан²³.

Энциклопедические источники на казахском языке содержат позитивную характеристику кулана: в них отмечается легкость и грациозность животного, быстрота, осторожность, чуткость, храбрость, способность защитить детенышей.

СП слова *қулан* в казахском языке представлено на рис. 2:

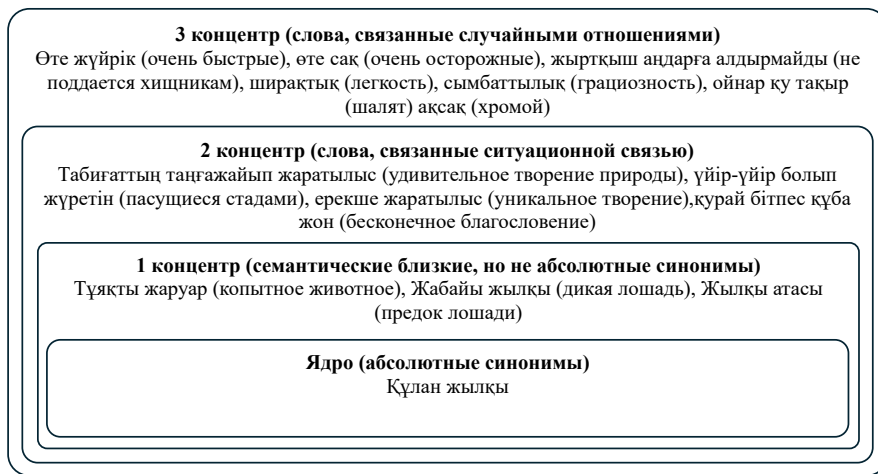

Рисунок 2. СП слова *қулан* в казахском языке

Ядро и первый концентр СП в казахском языке (см. рис. 2) составляют лексемы, отобранные из описания в энциклопедии и толковых словарях²⁴. Второй концентр включает в себя перифразы — обозначения кулана в произведениях казахских поэтов Бухара жырау, Асана кайгы и др. Единицы в третьем концентре

²³ Б. Аяған, С. Әбиев (ред.), *Қазақстан: ұлттық энциклопедия*, Қазақ энциклопедиясы, в 9 т., т. 6, Алматы 2004, с. 106.

²⁴ *Қазақстан: ұлттық энциклопедия*, 2004; *Қазақ әдеби тілінің сөздігі*, в 15 т., 14 том, құраст. М. Малмақов, Қ. Есенова, Б. Хинаят және т.б., Алматы 2011.

отобраны из казахской художественной литературы и фольклора и вступают в синтагматические отношения с лексемой *қулан*.

Сравнительный анализ семантических полей в обоих языках показывает, что для казахов кулан — это не осел, а конь. Даже в академических источниках для его описания используется слово *жылкы* ('лошадь'), а не *есек* ('осел').

Ольга Четверикова пишет о семиотической специфике авторского СП:

Знаки языка объективируют в тексте смысловую сферу автора, основой которой выступают мировоззрение личности и её ценностные ориентации, то, что говорящему каким-то образом известно и 'рисует' воображению²⁵.

Поэт формирует в процессе семиозиса собственные СП, в которых отражаются его мировоззрение и ценностные установки. Это происходит за счёт приращения дополнительных ассоциативных сем и создания новых, часто неожиданных синтагматических и парадигматических связей²⁶. Так, Сулейменов встраивает слово *кулан* в один синонимический ряд с лексемами *конь*, *жеребец*, *вожак*, привязывая все эти фонетические оболочки к одному означаемому — центральному образу поэмы.

СП слова «кулан» в тексте поэмы представлено на рис. 3.

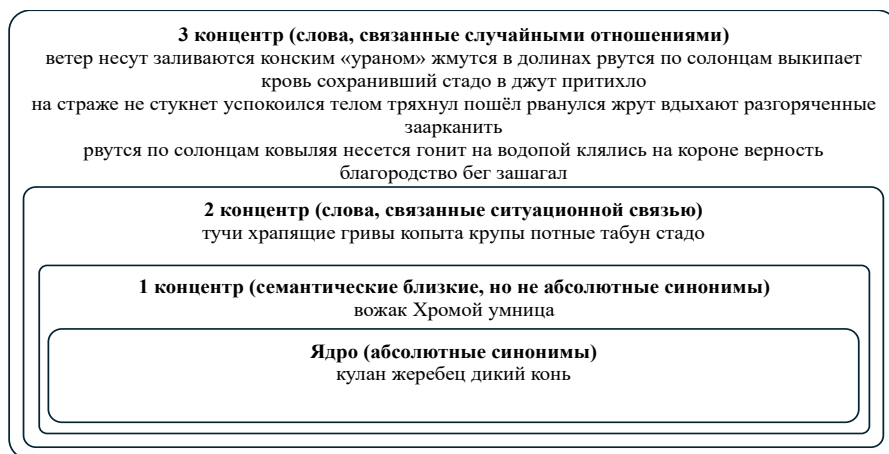

Рисунок 3. СП слова *кулан* в поэме *Хромой кулан*

²⁵ О. Четверикова, *Поэтический текст как семиотическое единство*, «Евразийский Союз Ученых (ЕСУ). Филологические науки» 2014, № 5, с. 19.

²⁶ Z. Temirgazina, *Cultural Scenarios of Emotions of Sadness, Sorrow and Grief*, «Middle-East Journal of Scientific Research» 2013, no. 13 (Socio-Economic Sciences and Humanities), с. 226.

Ядро СП составили лексемы *кулан*, *жеребец*, *дикий конь*, обозначающие центральный образ поэмы. К первому концентру отнесены его оценочные наименования *вожак*, *Хромой*, *умница*. Во втором концентре находятся синонимы слов из первого и второго концентров, образованные путем метонимического переноса. В третий концентр вошли слова и словосочетания, вступающие в различные синтагматические отношения с единицами ядра, центра и ближайшей периферии СП. Анализ СП позволяет заключить, что для Сулейменова кулан — это умное, благородное, свободолюбивое животное; стадо куланов ассоциируется с отрядом воинов, которые «клялись на Коране в верности вечной» своему предводителю — «умнице старому», «черному вожаку, сохранившему стадо в джут».

Сулейменов средствами русского языка транслирует казахский культурный код, в котором кулан — это не осел, а дикий конь, жеребец. Это, несомненно, повышает статус животного, что мотивировано значимостью коня в жизни кочевников:

Согласно мифологическим представлениям тюркских народов, лошадь имела божественную сущность, тюрки издревле воспринимали ее как священное животное небесного происхождения²⁷.

Поэт дополняет значение слова *кулан* оценочными семами 'верность', 'благородство'. Автор стремится также облагородить внешний облик кулана, сближая его описание с конем. Например, поэт придает вожаку куланов черный окрас, несвойственный этому виду, но традиционно присущий скакунам ценных пород. В значении прилагательного *хромой* фиксируются позитивные коннотативные семы 'героизм', 'самоотверженность'. Они подавляют общеязыковое значение ущербности, неполноценности:

Чёрный вожак,
Сохранивший стадо в джут,
С перебитой в битве ногой,
Умница старый,
Скрывая слабость,
Гонит куланов на водопой.

²⁷ А. Божедонова, *Функциональная характеристика цветообозначения мастей лошади в эпических текстах в сравнительном аспекте*, «Восток. Афро-азиатские общества: история и современность» 2022, № 1, с. 232.

Каждую ночь он стоит на кургане,
Ногу подняв,
Охраняет табун²⁸.

Таким образом, автором осуществлена семантическая и аксиологическая трансформация образа кулана. Юрий Лотман писал, что значащие элементы языка в поэтическом тексте

оказываются связанными сложной системой отношений [...] невозможных в обычной языковой конструкции. Это придает и каждому элементу в отдельности, и всей конструкции в целом совершенно особую семантическую нагрузку²⁹.

Это позволяет нам утверждать, что заглавие поэмы *Хромой кулан* представляет собой уже не просто языковой знак, а художественный знак транскультурной природы, символ, означаемым которого являются значения 'настоящий вождь', 'воин', 'героизм', 'верность', 'благородство', 'самоотверженность'.

ПОЭМА ХРОМОЙ КУЛАН КАК ГИПЕРЗНАК

Термин «текст» толкуется в семиотическом плане довольно широко. Мы следуем точке зрения Жака Деррида, определившего в своей постструктуралистской теории весь мир как текст и провозгласившего текст «единственно возможной моделью реальности», следовательно, текст — это «любая выстроенная из различного рода знаков структура, наполненная смыслом»³⁰. Любой текст может быть интертекстом, содержащим на разных уровнях и в разных формах другие тексты, обладающие разной степенью узнаваемости. При этом интертекст представляет собой не копию, а «новую ткань, сотканную из старых цитат»³¹. Лирика Сулейменова — это интертекст, диалог с философами и поэтами древности, классиками казахской и русской литературы, с современниками, присутствие которых «можно обнаружить через включение в сулейменовский

²⁸ О. Сулейменов, *Определение берега*, Жазушы, Алма-Ата 1976, с. 53.

²⁹ Ю. Лотман, *Анализ поэтического текста...*, с. 38.

³⁰ Ж. Деррида, *О грамматологии*, пер. с франц. Н. Автономовой, Ad Marginem, Москва 2016, с. 16.

³¹ Р. Барт, *От произведения к тексту. Избранные работы: Семиотика. Поэтика*, Прогресс, Москва 1989, с. 418.

текст ‘чужого слова’, в явных и скрытых цитатах, в реминисценциях и аллюзиях»³².

Рассмотрим исторические и фольклорные основы идейно-художественного содержания поэмы Сулейменова. Согласно историческим данным, сын Шынгыс хана Жошы погиб примерно в 1225–1227 гг.³³ Существует несколько версий о причинах его гибели. Этнографами и фольклористами XIX–XX вв. записано пять казахских и одна кыргызская легенда о том, как старший сын Шынгыс хана погиб во время охоты на куланов. При этом кюй³⁴ *Аксак қулан — Жошы хан* датируется XIII веком, а первые письменные сообщения о смерти Жошы хана относятся к XIV–XV векам³⁵. Главным героем легенды является жырау (‘певец’) Кетбуга, принесший Шыңғыс хану весть о смерти сына, сыграв на домбре специально созданный кюй.

Роман Почекаев считает, что все три версии смерти первенца Шынгыс хана, вероятно, воспроизводят распространенный историко-фольклорный сюжет:

Недоверие и зависть престарелого отца-правителя к сыну-богатырю, их взаимные претензии, которые нередко заканчиваются гибелью сына по воле отца или при выполнении опасного поручения — весьма распространенный сюжет в персидском и тюрко-монгольском эпосе³⁶.

Австрийский культуролог Йоханнес Штайнер рассматривает смерти ханов не как исторические факты, а как «послания»-проводники определенных политических, моральных или религиозных убеждений. Способ смерти служит, по его мнению, выражением окончательной моральной оценки правления

³² Э. Какильбаева, *Лирика Олжаса Сулейменова как гипертекст. Возможности интерпретации*, «Вестник РУДН. Вопросы образования: языки и специальность» 2017, вып. 14, № 4, с. 743.

³³ Q. Dafeng, L. Jianyi, *On Some Problems Concerning Jochi's Lifetime*, «Central Asiatic Journal» 1998, no. 42(2), с. 283–290; Р. Почекаев, *Батый. Хан, который не был ханом*, АСТ, Москва; Евразия, Санкт-Петербург 2006; Э. Усманова, К. Ускенбай, М. Кожа, И. Панюшкина, *Мавзолей Джучи-хана: реалии, легенды и обряд*, «Археология Евразийских степей» 2022, № 3, с. 74–80.

³⁴ ‘музыкальное произведение на казахском национальном инструменте домбре’.

³⁵ Э. Усманова, К. Ускенбай, М. Кожа, И. Панюшкина, *Мавзолей Джучи-хана...*, с. 76.

³⁶ Р. Почекаев, *Батый...*, с. 40.

хана: хорошая жизнь приведет к мирному концу; аморальная жизнь вызовет мучительную агонию³⁷. Популярная в народе версия о гибели Жошы в результате нападения кулана может быть истолкована двояко: как насильственная смерть, что может свидетельствовать о негативной оценке личности и правления хана в картине мира тюрков; как смерть, достойная воина, что указывает на положительную оценку тюрками Жошы как правителя.

Поэму Сулейменова нельзя назвать поэтическим пересказом или переложением народной легенды. Поэма, начиная с заглавия и заканчивая последней строкой, является интертекстом, многослойной аллюзией, гиперзнаком. Мартин Циерольд рассматривает гиперзнак как носитель коллективной культурной памяти, который становится инструментом и хранилищем идеологических и символических кодов³⁸. Несколько универсальных символов сливаются в один гиперзнак и задают правила смыслообразования, опираясь на свое мифологическое, эстетическое, культурное содержание. Итак, гиперзнак — это семиотическая цепочка, включающая в себя ряд означающих и означаемых, которые как звенья цепи скрепляются друг с другом. Первым звеном в этой цепочке является фрагмент текста (означающее), отсылающий реципиента к объекту аллюзии (денотату 1), а последним — отдельные стороны содержания-интенции (денотата 2) создателя объекта аллюзии, входящие в замысел создателя аллюзии³⁹. С этой точки зрения созданный поэтом гиперзнак «хромой кулан» имеет в качестве означающего как произведение целиком, так и отдельные его элементы: заглавие, словесные образы, топонимы. Структура выстраиваемых поэтом семиотических цепочек представлена в таблице ниже.

³⁷ J. Steiner, *Some remarks on the deaths of Mongol Khans. 'Deathbed scenes' and supernatural incidents*, «'Chronica' Annual of the institute of History University of Szeged» 2011, no. 11, с. 36.

³⁸ M. Zierold, *Memory and Media Cultures*, in: *Cultural Memory Studies: an International and Interdisciplinary Handbook*, W. de Gruyter, Berlin, New York 2008, с. 399–408.

³⁹ Ю. Семочкина, *Аллюзия в семиотическом аспекте*, «Вестник Вятского государственного университета» 2011, №11(3–2), с. 64.

Таблица. Семиотические цепочки аллюзий в поэме *Хромой кулан*

Элементы текста-аллюзии	Означающее	Денотат 1	Денотат 2
Заглавие	Хромой кулан	Легенда Аксак кулан	Идея о ценности свободы и независимости. Любовь к истории и культуре народа.
Словесные образы (метафоры, метонимия, эпитеты, гипербола и т.п.)	Следом за солнцем Рвутся копыта по солонцам. Чёрный вожак, ковыляя, несётся И-и-и, Выкипает кровь жеребца. [...] Дробно по кругу Гривы толпою за вожак. Крупными потными давят друг друга, Не обгоняют Хромого – Закон.	Кюй Аксак кулан — Жошы хан	
Топонимы	Джетысу Тентек	Исторические факты и события	

Аллюзию к музыке кюя Кетбуга *Аксак кулан — Жошы хан* содержит и ритмическая организация поэмы: сбивчивый ритм текста позволяет «услышать» топот куланьего стада и ковыляющую поступь его вожака, выступая важным элементом иконичности в семиотике текста⁴⁰. Одно и то же означаемое в рассматриваемых иконических знаках передается различными означающими: в стихотворении — ритмикой строк и слогов, в музыкальном произведении — мелодией.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Поэма Сулейменова *Хромой кулан* представляет собой интертекст, вступающий в процессе поэтического семиозиса в смысловую связь с предшествующей и современной поэту культурой и историей⁴¹. Сопоставление семантических полей лексем *кулан* в русском и казахском языках с авторской картиной мира пока-

⁴⁰ Б. Каирбеков, *Звук и образ в поэтических текстах Олжаса Сулейменова*, «Вестник РУДН. Теория языка. Семиотика. Семантика» 2012, № 3, с. 7.

⁴¹ Г. Зельдович, *Взаимоотраженность смыслов...*, 2017.

зал своеобразную интерпретацию языкового знака, связанную с художественным замыслом поэта.

Главным средством выражения заложенных автором интенций является аллюзия — гиперзнак, превращающий поэму в интертекст. Интертекстуальность, характерная для всего творчества поэта, ориентирована на читателя, «который не потребляет готовую продукцию, а творит вместе с автором, развивает его мысли», используя общие фоновые культурные знания⁴².

Данная работа представляет собой содержательно переработанную и существенно дополненную версию ранее опубликованного исследования Е. Деруновой, З. Темиргазиной, *Семиотическое прочтение стихотворения Олжаса Сулейменова «Хромой кулан»*, «Язык и литература: теория и практика» 2024, 3(2), с. 39–55.

REFERENCES

- Dafeng, Qu, Jianyi, Liu. "On Some Problems Concerning Jochi's Lifetime." *Central Asiatic Journal*, 1998, no. 42(2): 283–290.
- Maloku, Flamur, Avdyli, Merxhan. "Russian Formalism and Defamiliarization in Language." *Ezikov svyat, "Orbis Linguarum,"* 2023, no. 21(1).
- Peirce, Charles S. *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. In vols 1–8. Vol. 8. Harvard: Harvard University Press, 1958.
- Steiner, Johannes. "Some remarks on the deaths of Mongol Khans. 'Deathbed scenes' and supernatural incidents." *"Chronica" Annual of the institute of History University of Szeged*, 2011, no. 11: 35–49.
- Temirgazina, Zifa. "Cultural Scenarios of Emotions of Sadness, Sorrow and Grief." *Middle-East Journal of Scientific Research*, 2013, no. 13 (Socio-Economic Sciences and Humanities): 224–229. <<https://doi.org/10.5829/idosi.mejsr.2013.13.sesh.1440>>.
- Zierold, Martin. "Memory and Media Cultures." *Cultural Memory Studies: an International and Interdisciplinary Handbook*. Astrid Erll, Ansgar Nünning, Sara B. Young, Walter de Gruyter (eds.). Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008: 399–408.
- Адаева, Гульнар, Аубакиров, Еркин. "Пантеон богов в казахской мифологии." *Народы и религии Евразии*, 2020, no. 2 (22): 107–116.
- Акошева, Маржан, Рахимжанов, Канат, Темиргазина, Зифа. "С кем мы сравниваем уродливых людей? Эталоны уродства в русском языке." *Slavia Centralis*, 2022, no. 15(1): 138–154.

⁴² Э. Какильбаева, *Лирика Олжаса Сулейменова...*, с. 744.

- Барт, Ролан. “От произведения к тексту.” *Избранные работы: Семиотика. Поэтика*. Transl. Косикова, Галина. Москва: Прогресс, 1989: 413–423.
- Божедонова, Алла. “Функциональная характеристика цветообозначения мастей лошади в эпических текстах в сравнительном аспекте.” *Восток. Афроазиатские общества: история и современность*, 2022, no. 1: 230–244.
- Веселова, Наталья. *Заглавие литературно-художественного текста: онтология и поэтика*. Автореф. дис. канд. филол. наук. Тверь, 1998.
- Деррида, Жак. *О грамматологии*. Transl. Автономовая, Наталия. Москва: Ad Marginem, 2016.
- Женис, Назым, Кыынова, Жанар. “Транскультурный подход в рамках изучения национальной литературы.” *Вестник КазНУ. Серия филологическая*, 2018 (170), no. 2: 47–51.
- Зельдович, Геннадий. “Взаимоотраженность смыслов и дискурсивная перспектива в художественном тексте.” *Przegląd Rosycystyczny*, 2020, no. 2 (170): 157–201.
- Каирбеков, Бахыт. “Звук и образ в поэтических текстах Олжаса Сулейменова.” *Вестник РУДН. Теория языка. Семиотика. Семантика*, 2012, no. 3: 5–17.
- Какильбаева, Энкар. “Лирика Олжаса Сулейменова как гипертекст. Возможности интерпретации.” *Вестник РУДН. Вопросы образования: языки и специальность*, 2017, vol. 14, no. 4: 743–749.
- Койчубаев, Еркебай. *Краткий толковый словарь топонимов Казахстана*. Алма-Ата: Наука, 1974.
- Кокумбаева, Баглан. *Культурология тенгрианского искусства*. Павлодар: Научно-издательский центр ПГПИ, 2012.
- Кристева, Юлия. “К семиологии параграмм”. *Избранные труды: Разрушение поэтики*. Transl. Г. Косикова, Б. Наумова. Москва: РОССПЭН, 2004: 195–198.
- Крупко, Игорь. *Рифмы мира Олжаса Сулейменова*. Москва, 2021. <<https://moskvam.ru/publications/?year=2021&month=5>>.
- Левитская, Л., Дыбо, А., Рассадин В. *Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву “қ”*. В 7 т. Том 6. Москва: Языки русской культуры, 2000.
- Лотман, Юрий. *Анализ поэтического текста*. Ленинград: Просвещение, 1972.
- Насилов, Дмитрий, Кормушин, Игорь et al. (eds.). *Древнетюркский словарь*. Астана: «Гылым» баспасы, 2016.
- Почекаев, Роман. *Батый. Хан, который не был ханом*. Москва: АСТ; СПб: Евразия, 2006.
- Севортян, Эрванд (ed.). *Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные*. В 7 т. Том 1. Москва: Наука, 1974.
- Семочкина, Юлия. “Аллюзия в семиотическом аспекте.” *Вестник Вятского государственного университета* 2011, no. 11(3–2): 64–66.
- Сулейменов, Олжас. *Определение берега*. Алма-Ата: Жазушы, 1976.
- Султангареева, Розалия. “Башкирский эпос животного цикла: мифосемиотическая реконструкция архаичных пластов и особенности трансформации.” *XVII Акуллинские чтения: мат-лы международной научно-практ. конф.* Уфа, 2022. Т. I: 7–14.
- Усманова, Эмма, Ускенбай, Канат, Кожа, Мухтар, Панюшкина, Ирина. “Мавзолей Джучи-хана: реалии, легенды и обряд.” *Археология Евразийских степей*, 2022, no. 3: 74–80.

ТРАНСКУЛЬТУРНАЯ РУССКОЯЗЫЧНАЯ ЛИТЕРАТУРА...

Хорева, Лариса. “Заглавие как знак авторской картины мира.” *Новый филологический вестник*, 2017, no. 4(43): 16–24.

Четверикова, Ольга. “Поэтический текст как семиотическое единство.” *Евразийский Союз Ученых (ЕСУ). Филологические науки*, 2014, no. 5: 18–20.

Шмидт, Отто (ed.). *Большая советская энциклопедия*. Т. 35. Москва: Советская энциклопедия, 1937.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. В 15 т. 14 том. Құраст. Малмақов, М., Есенова, Қ., Хинят, Б. және т.б. Алматы, 2011.

Қазақстан: ұлттық энциклопедия. Ред. Бүркітбай Аяған, Сардарбек Әбиев. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. В 9 т. Т. 6.

ANNA PASZKOWSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2766-999X>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

1670 JAKO „SERIAL NOWEGO TYPU” W PRZEKŁADZIE NA JĘZYK ROSYJSKI

1670 AS A “NEW GENERATION SERIES” IN RUSSIAN TRANSLATION

The article discusses the Russian subtitles for the Polish comedy series *1670* (Netflix), considering it an example of a “new generation series.” The translation strategy is analyzed, with particular emphasis on the rendering of humour, intertextual references, and cultural elements. The author notes the higher reading speed of subtitles on streaming platforms compared to traditional media, which allows for less modification of the source text (text loss at approx. 9%). As the analysis shows, the series’ translator adopted a strategy of faithful cultural transfer, preserving Polish realities, names, and language games, while refraining from adaptation. This approach is suitable for active viewers who independently seek context online. On the one hand, it allows for preserving the original style and some of the humour; on the other hand, it carries the risk of local allusions being misunderstood and some linguistic-visual gags being lost. The article thus highlights the evolution of audiovisual translation in the context of new media and shifting reception practices.

Keywords: audiovisual translation, subtitling, new generation series, web series, original series, *1670*, comedy series, documentary, humour in translation, cultural transfer, language game, intertextual references

Przekład audiowizualny jest relatywnie młodą odmianą tłumaczenia, a mimo to zagadnienia związane z opracowaniem nowych wersji językowych filmów i seriali należą do najczęściej podejmowanych tematów badawczych nie tylko w przekładoznawstwie, lecz także w innych dyscyplinach humanistycznych. Coraz częściej przedmiotem analiz stają się przemiany, jakim ulegają gatunki kanoniczne funkcjonujące w nowych typach mediów, gdzie zostają adaptowane do współczesnych technologii i oczekiwań odbiorców.

Wraz z postępem technologicznym coraz łatwiej można dotrzeć do materiałów filmowych. Z jednej strony ich liczba stale rośnie, z drugiej zaś — na rynku pojawiają się nowi dostawcy treści audiowizualnych, oferujący odbiorcom coraz większe możliwości. Współczesne technologie znacząco wpłynęły na rozwój gatunków medialnych, co

szczególnie wyraźnie widać w przypadku serialu i filmu wieloodcinkowego — formatu pierwotnie telewizyjnego, który obecnie funkcjonuje przede wszystkim w przestrzeni internetowej i na platformach VoD (ang. *Video on Demand*, tj. wideo na żądanie). Dlatego też podejmuję tu zagadnienie tłumaczenia seriali, których podstawowym miejscem dystrybucji są platformy strumieniowe. Analiza została przeprowadzona na przykładzie pierwszego sezonu kostiumowego serialu komediowego *1670* w reżyserii Macieja Buchwalda oraz Kordiana Kądzieli, autorem scenariusza jest Jakub Rużyłło. Przedmiotem badań są napisy w języku rosyjskim opracowane na zlecenie Netflixu przez Ismaïla Dubirowa.

Dobór materiału wynika ze specyfiki omawianego serialu, który w pełni odpowiada charakterystyce produkcji „nowego typu”, oraz z zastosowania w nim oryginalnych rozwiązań translatorskich, coraz częściej spotykanych w przekładach dostępnych na platformach streamingowych. Wiele z tych rozwiązań pozostawia jednak widza w pewnym niedostatku wiedzy kontekstowej, niezbędnej do pełnego zrozumienia humoru i intertekstualnych odniesień zawartych w dialogach.

Decyzje translatorskie podejmowane przez Dubirowa często odbiegają od konwencji przyjętych w przekładach przeznaczonych dla tradycyjnej dystrybucji kinowej czy telewizyjnej. Nie należy ich jednak oceniać jednoznacznie krytycznie — przeciwnie, zasługują na szczegółową analizę, która może przyczynić się do lepszego zrozumienia zmian, jakie zachodzą w mediach strumieniowych.

Przeniesienie formatu serialu telewizyjnego do przestrzeni internetowej zmieniło model jego odbioru¹ — uaktywniło widzów, którzy zaczęli komentować treści bezpośrednio pod odcinkami, prowadzić dyskusje między sobą, a nawet wchodzić w interakcje z twórcami. Fenomen „serialu internetowego” (*webseries*) szybko stał się przedmiotem zainteresowania badaczy². Rynek dostawców treści audiowizualnych ulega jednak dynamicznym przemianom. W ostatnich latach obserwujemy znaczący wzrost popularności platform streamingowych oferujących zróżnicowane treści, spośród których dominującą kategorię stanowią seriale. Choć platformy te nie zapewniają bezpośredniej komunikacji między fanami, to dyskusje przeniosły się do

¹ J. Rawski, *Wprowadzenie. Miejsce i znaczenie seriali streamingowych we współczesnej kulturze medialnej*, „*Studia Filmoznawcze*” 2023, nr 44, s. 8.

² Por. P. Sołodki, *Serial internetowy — notatki o zjawisku*, „*Panoptikum*” 2018, nr 20.

mediów społecznościowych i forów internetowych, co potwierdza hybrydowy charakter współczesnej kultury odbiorczej³.

Oprócz terminu „serial internetowy” pojawiły się także inne określenia odnoszące się do produkcji, które wyewoluowały z tradycyjnych seriali telewizyjnych i są dystrybuowane za pośrednictwem nowych mediów: „serial nowego typu”⁴, „serial oryginalny” (*original series*, tj. seriale wyprodukowane przez Netflix, Amazon i inne platformy, dostępne wyłącznie w ich serwisach), oraz „serial cyfrowy” (*digital series*⁵).

Szczególnie interesujące jest pojęcie „serial cyfrowy”, które może być używane zarówno w odniesieniu do seriali internetowych, jak i oryginalnych. Jak zauważa Mirko Lino, granice między serialami online oraz offline stopniowo się zacierają⁶. Podobnego zdania jest Paweł Sołodki, który podkreśla, że „medium, poprzez które ma miejsce kontakt z dziełem, nie jest wystarczającym elementem definiującym, choć niewątpliwie stanowi element kluczowy”⁷. W odniesieniu do produkcji przygotowywanych z myślą o platformach strumieniowych badacz dodaje, że „można je [produkcje Netflix, Amazon, Hulu etc. — A.P.] uznać za seriale internetowe: sieć WWW jest podstawowym kanałem dystrybucyjnym, a odcinki umieszczane są na serwerach jednego dnia, zachęcając widzów do praktyki *binge-watching*”⁸.

Oglądanie seriali całymi sezonami lub po kilka odcinków z rzędu, czyli wspomniany już *binge-watching*⁹, jest jednym z elementów

³ Por. M. Lino, *Between Webseries, Original Series e Digital Series: le forme delle narrazioni seriali nel web*, „Between” 2016, vol. VI, nr 11.

⁴ Pojęcie „serialu nowego typu” lub „serialu nowej generacji” pojawia się także w pracach, które analizują format serialu nie tylko przez pryzmat medium, lecz także zmian na poziomie artystycznym, estetycznym i fabularnym. W tym kontekście pojawia się także określenie „neoserial”. Pojęcia te odnoszą się do seriali segmentu premium, które wyróżniają się jakością wykonania, złożoną i oryginalną fabułą, wysoką oglądalnością (por. A. Borowiecki, *Neoserial, serial premium czy post soap opera? W poszukiwaniu wyznaczników dla seriali nowej generacji*, „Images. The International Journal of European Film, Performing Arts and Audiovisual Communication” 2019, nr 34, s. 164).

⁵ M. Lino, *Between Webseries, Original Series e Digital Series: le forme delle narrazioni seriali nel web*, „Between” 2016, vol. VI, nr 11, s. 18.

⁶ Tamże, s. 8.

⁷ P. Sołodki, *Serial internetowy — notatki o zjawisku...*, s. 33.

⁸ Tamże, s. 40.

⁹ *Binge-watching* jest jedną z praktyk obserwowanych w kontekście konsumpcji materiałów audiowizualnych poza tradycyjnymi kanałami, tj. kinem oraz telewizją; inną taką praktyką jest *speed-watching*, czyli oglądanie materiałów w przyspieszonym tempie (por. M. Kowalski, *Speed-watching, czyli widz w pogoni za nadmiarem cyfrowych treści*, „Dziennikarstwo i Media” 2021, nr 16, s. 11–24).

wyróżniających produkcje przeznaczone do dystrybucji strumieniowej. Zjawisko to znajduje odzwierciedlenie zarówno w działaniach promocyjnych podejmowanych przez platformy (np. specjalne rekomendacje tytułów „do obejrzenia w weekend”), jak i w zachowaniach widzów. W komentarzach publikowanych w polskich i rosyjskojęzycznych mediach serial 1670 często określany jest właśnie jako „serial do obejrzenia na raz”, a użytkownicy grup fanowskich chętnie dzielą się informacjami, ile razy obejrzelі całą produkcję.

Rozróżnienia terminologiczne zaproponowane przez badaczy wskazują, że serial internetowy, cyfrowy czy oryginalny stanowią nie tyle odrębne gatunki, ile różne warianty jednego, ewoluującego formatu. Właśnie dlatego szczególnie przydatna dla niniejszej analizy okazuje się definicja Pawła Sołodkiego, który kompleksowo opisuje strukturę i cechy charakterystyczne tzw. seriali nowego typu:

Są to produkcje eksperymentujące między innymi ze skróctową formą, nielinearną narracją (czasem wręcz modularnością segmentów opowieści), gatunkową hybrydycznością, włączaniem odbiorców w proces twórczy i/lub dekodowania znaczeń, często przy bardzo ograniczonym budżecie. Nie będziemy mieć tu do czynienia z tytułami, które równie dobrze odnalazłyby się w telewizji, jak i w przeglądarce internetowej, ale takimi, dla których internet jest najbardziej odpowiednim miejscem występowania¹⁰.

Zdaniem Sołodkiego tego typu seriale przypominają:

propozycje stacji kablowych premium, z 10–12 odcinkami na sezon, wieńczonymi *cliffhangerami* i układającymi się w narracyjnie spójne, wielogodzinne opowieści. Choć interakcja z widzami na poziomie interfejsu została tu bardzo ograniczona (niemożliwe jest choćby umieszczanie komentarzy pod filmem), to realizacje z tej grupy wzbudzają na tyle silne emocje wśród fanów na całym świecie, że ci chętnie wymieniają się refleksjami na samodzielnie tworzonych forach¹¹.

Warunki przytoczone powyżej spełnia serial 1670. Miejscem jego dystrybucji jest platforma Netflix, która posiada szczegółowe wytyczne dotyczące opracowywania napisów, przygotowane odrębnie dla każdego języka. Oprócz zasad redakcyjnych zawarto w nich także wiele wymogów technicznych, odmiennych od stosowanych w telewizji. Jednym z najistotniejszych parametrów jest tempo czytania, będące wypadkową długości napisu i czasu jego wyświetlania. Grażyna Adamowicz-Grzyb w pracy *Thumaczenia filmowe w praktyce*

¹⁰ P. Sołodki, *Serial internetowy — notatki o zjawisku...*, s. 34.

¹¹ Tamże, s. 40.

wskazuje, że komfortowe tempo odczytu wynosi ok. 10 znaków na sekundę, natomiast tempo ekspresowe — 15 znaków¹². Podobne wartości pojawiają się w rosyjskich opracowaniach — Wiera Gorszkowa w pracy *Перевод в кино* wylicza średnie tempo czytania na poziomie 12 znaków na sekundę¹³. Zgodnie z wytycznymi Netflix'a tempo czytania napisów w produkcjach przeznaczonych dla dorosłych widzów wynosi 17 znaków na sekundę. Wartość ta jest identyczna zarówno dla napisów w języku polskim¹⁴, jak i rosyjskim¹⁵, choć różni się dopuszczalną długość wersu — maksymalnie 42 znaki w języku polskim i 39 w języku rosyjskim.

Na zróżnicowanie wartości tempa czytania w różnych mediach zwraca uwagę również Agnieszka Szarkowska, podkreślając, że standardy w tym zakresie nie są uniwersalne:

Subtitle speeds are not set in stone; they differ from country to country and even from company to company. In interlingual subtitling, various countries have followed different traditions on subtitle speeds, ranging from 12 cps on television in Scandinavian countries, 15–16 cps in Central Europe, to 17–20 cps in global online streaming services. In English intralingual SDH, the typical recommended speed is up to 180 wpm, which for the English language is equivalent to 15 cps (assuming that an average word has 5 characters)¹⁶.

Teresa Tomaszkievicz w książce *Przekład audiowizualny* opublikowanej w roku 2006 wskazuje, że straty w tekście tłumaczonym techniką napisów mogą sięgać nawet 30–40%¹⁷. Zwiększenie tempa czytania napisów¹⁸ powinno zatem te straty ograniczać — możliwość

¹² G. Adamowicz-Grzyb, *Tłumaczenia filmowe w praktyce*, Fortima Tłumaczenia — Edukacja — Media, Warszawa 2013, s. 105.

¹³ В. Е. Горшкова, *Перевод в кино*, ИГЛУ, Иркутск 2006, s. 40.

¹⁴ Netflix, *Polish Timed Text Style Guide*, <https://partnerhelp.netflixstudios.com/hc/en-us/articles/216787928-Polish-Timed-Text-Style-Guide> (6.06.2025).

¹⁵ Netflix, *Russian Timed Text Style Guide*, <https://partnerhelp.netflixstudios.com/hc/en-us/articles/215346638-Russian-Timed-Text-Style-Guide> (6.06.2025).

¹⁶ A. Szarkowska, O. Gerber-Morón, *Viewers can keep up with fast subtitles: Evidence from eye movements*, „PLOS ONE” 2018, vol. 13, nr 6, s. 2 [cps — characters per second, wpm — words per minute].

¹⁷ T. Tomaszkievicz, *Przekład audiowizualny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, s. 113; w pracy nie została opisana jednak metoda badań, dzięki któremu został uzyskany taki wynik.

¹⁸ Tempo wyświetlania napisów oraz jego wpływ na widzów zostały opisane m.in. w artykule A. Szarkowskiej, *Viewers can keep up with fast subtitles: Evidence from eye movements*; autorka podsumowuje przeprowadzony eksperyment, w ramach którego zostały zbadane m.in. wrażenia dotyczące trudności oraz wysiłku związanych z odczytywaniem napisów o różnym tempie wyświetlania: 12, 16 oraz

wyświetlenia dłuższego tekstu pozwala bowiem na opracowanie przekładu bardziej precyzyjnego, w którym tłumacz rzadziej jest zmuszany do wypowiedzi poprzez opuszczenia lub kondensację.

Analiza polskich i rosyjskich dialogów w badanym serialu potwierdza słuszność tej hipotezy, choć ostateczny wynik procentowy zależy od przyjętej metodologii badań. W filmie komunikaty werbalne są przekazywane różnymi kanałami — dźwiękowym i wizualnym — z których każdy zawiera zarówno informacje istotne dla fabuły (np. wiadomości tekstowe, rozmowy pierwszego i drugiego planu), jak i tzw. tło językowe, obejmujące gwar scen zbiorowych, fragmenty dialogów dalszego planu czy napisy na elementach scenografii.

Analiza ograniczona do dialogów pierwszego i drugiego planu oraz ich rosyjskojęzycznych odpowiedników w napisach wykazała, że tekst przekładu został skrócony średnio o niespełna 9%, (licząc znaki ze spacjami) lub o ok. 7% (licząc słowa)¹⁹. Rezultatem zwiększenia dopuszczalnego tempa odczytywania napisów jest zatem wydłużenie tekstu

20 znaków na sekundę. Wyniki przeprowadzonego eksperymentu pokazały, że widzowie są w stanie efektywnie korzystać nawet z takich napisów, które wymagają utrzymania największego tempa ich odczytywania. W badaniu wzięły udział 3 grupy widzów: polskojęzyczna, angielskojęzyczna oraz hiszpańskojęzyczna. Warto podkreślić, że każda z tych grup miała inne przyzwyczajenia (np. w Hiszpanii dominującą techniką tłumaczenia jest dubbing), co było zauważalne w otrzymanych wynikach eksperymentu. Badaczka podkreśliła jednak potrzebę dalszych badań nad percepcją napisów filmowych. Dodajmy, że wszystkie grupy testowe posługują się alfabetem łacińskim, zaś badania w parach językowych wykorzystujących inne alfabety mogą być interesującym kierunkiem dalszych analiz.

¹⁹ Wynik zaokrąglony do liczby całkowitej, otrzymany drogą porównania długości tekstu zawartego wyłącznie w dialogach pierwszego i drugiego planu, które są wypowiadane wyraźnie oraz umieszczone w napisach wewnątrzjęzykowych dołączonych do filmu, tj. w napisach w języku polskim. Tekst tłumaczenia napisowego w kolejnych odcinkach serialu został skrócony o 9,6% (odcinek 1), 9% (odcinek 2), 10,3% (odcinek 3), 10,7% (odcinek 4), 7,4% (odcinek 5), 7,6% (odcinek 6), 9% (odcinek 7) oraz 8,3% (odcinek 8, ostatni) przy założeniu, że długość tekstu jest liczona w znakach ze spacjami, zaś jeśli do obliczenia długości tekstu zostanie wykorzystana liczba słów, to tekst tłumaczenia ulega skróceniu o kolejno 7,9%, 6,7%, 8,9%, 7,4%, 6,7%, 3,5%, 6,8%, 7,6%. Rosyjska wersja językowa została wzbogacona o tłumaczenia np. napisów pojawiających się w kadrze. Te teksty nie zostały wzięte tutaj pod uwagę, ponieważ napisy na elementach scenografii pojawiają się wielokrotnie w tle, jednak są tłumaczone wyłącznie w scenach, w których odgrywają istotną rolę, np. informują o miejscu akcji. Szczegółowa analiza strat w tekście tłumaczenia napisowego może zaś być tematem dalszych badań nad praktykami tłumaczeniowymi, które mają zastosowanie w opracowaniu nowej wersji językowej filmów internetowych w porównaniu do praktyk, stosowanych w innych mediach.

tłumaczenia, co w praktyce umożliwia dokładniejsze odwzorowanie struktury dialogów, gier językowych, cech idiolektycznych bohaterów, stylizacji oraz innych środków typowych dla języka filmowego.

Serial *1670* łączy wiele cech charakterystycznych dla produkcji internetowych — szczególnie wyraźne jest w nim wielostylowość i eksperymentalna forma narracji. Już wkrótce po premierze zyskał on dużą popularność zarówno w Polsce, jak i za granicą. Cytaty z dialogów szybko przeniknęły do języka potocznego, a jego rozpoznawalność potwierdzała m.in. obecność licznych gadżetów z hasłami pochodzącymi z serialu. Skala zainteresowania, jaką można było zaobserwować w pierwszych miesiącach po premierze, świadczy o tym, że *1670* doskonale wpisał się w oczekiwania współczesnych użytkowników platform streamingowych. W komentarzach i dyskusjach internetowych widzowie często podejmowali temat (nie)przetłumaczalności humoru zawartego w dialogach, zastanawiając się, na ile możliwe jest oddanie ich komizmu w innych językach. Mimo tych trudności produkcja zdobyła popularność także wśród odbiorców rosyjskojęzycznych, co dowodzi jej uniwersalnego potencjału kulturowego.

1670 to komedia kostiumowa utrzymana w konwencji mockumentu (z ang. *mockumentary*, od *mock* — parodia i *documentary* — film dokumentalny), łącząca elementy paradokumentu i satyry. Wiele scen i dialogów wykorzystuje mechanizm komiczny polegający na konflikcie między tym, czego widzowie się spodziewają — zgodnie z logiką, przyzwyczajeniami czy obyczajowymi schematami — a tym, co faktycznie dzieje się na ekranie. Jest to jeden z ważniejszych mechanizmów komizmu wyróżniony przez Jeroena Vandaele, który podkreśla również znaczenie zdolności odbiorcy do samodzielnego rozpoznania żartu²⁰. Właśnie obawa, że zagraniczny widz może nie zrozumieć humoru opartego na odniesieniach do polskich realiów bez dodatkowych komentarzy objaśniających, stała się punktem wyjścia do refleksji nad możliwością przekładu tej produkcji.

Strategia przyjęta w tłumaczeniu *1670* zauważalnie nawiązuje do charakterystyki serialu internetowego, którego widzowie aktywnie uczestniczą w procesie dekodowania treści. Analiza napisów opracowanych do ośmiu odcinków pierwszego sezonu pozwala dostrzec wyraźne dążenie do wiernego odzwierciedlenia polskich realiów.

Zasadność takiego podejścia potwierdzają materiały publikowane w okresie premiery serialu na Netflixie — na fanpage'ach i profilach

²⁰ J. Vandaele, *Humor Mechanisms in Film Comedy: Incongruity and Superiority*, „POETICS TODAY” 2002, vol. 23, nr 2, s. 221–249.

poświęconych tematyce filmowej pojawiały się liczne wpisy wyjaśniające kontekst kulturowy oraz fenomen tej produkcji. Treści te z jednej strony pełniły funkcję promocyjną, zachęcając do obejrzenia serialu, z drugiej zaś przejmowały funkcję komentarzy objaśniających, które w tradycyjnych przekładach literackich mogłyby być dodane przez tłumacza.

Na wartość przypisów tłumacza oraz komentarzy objaśniających kulturowe aspekty tłumaczonego tekstu zwraca uwagę Tomaszewicz:

Tłumaczenie literackie lepiej może radzić sobie z tymi problemami [problemami transferu kulturowego — A.P.] dzięki możliwości wprowadzenia wyjaśnień tłumacza. Ograniczenia techniczne przekładu audiowizualnego znacznie zmniejszają te możliwości i zmuszają tłumacza do różnych manipulacji tekstem wyjściowym, aby oddać w przekładzie te elementy, które są istotne dla zrozumienia całości przekazu, pomijając inne²¹.

Pojawia się więc pytanie, czy zaangażowanie widzów w samodzielne poszukiwanie kontekstów i interpretację treści można uznać za wystarczającą rekompensatę braku informacji dodawanych przez tłumacza?

Przyjęcie takiego założenia prowadzi do wniosku, że widzowie chętnie angażujący się w dyskusje na temat kontekstu kulturowego oraz interpretacji wybranych scen mogą w istotnym stopniu kompensować brak wyjaśnień tłumacza w samym tekście audiowizualnym. Taka aktywność odbiorców otwiera przed tłumaczem nowe możliwości.

Właśnie dlatego strategia bezpośredniego transferu kulturowego może być uzasadnionym rozwiązaniem alternatywnym dla opuszczeń tak często kojarzonych z przekładem audiowizualnym. Tradycyjnym przekładom filmowym, zwłaszcza telewizyjnym, wielokrotnie zarzucano nadmierne upraszczanie struktury dialogów oraz eliminowanie trudnych do przełożenia niuansów kulturowych. Podejście do tłumaczenia napisowego, obserwowane w serialach „nowego typu” zdaje się zatem stanowić odpowiedź na ten niedosyt i rosnące oczekiwania coraz bardziej świadomych odbiorców.

Twórcy serialu 1670 w oryginalny sposób zestawiają realia siedemnastowiecznej Polski ze stylem filmowym typowym dla współczesnych produkcji komediowych. Bohaterowie wielokrotnie zwracają się bezpośrednio do kamery, a narracja naśladuje formy znane z mediów społecznościowych czy filmów reklamowych. Zderzenie

²¹ T. Tomaszewicz, *Przekład audiowizualny...*, s. 174.

historycznego kostiumu z nowoczesną formą sprawia, że obecne w dialogach nazwy realiów stają się istotne dla zachowania satyrycznego charakteru serialu.

Tłumacz, stając przed tym wyzwaniem, przyjmuje strategię wiernego oddania tych elementów, zakładając, że kontekst wizualny oraz aktywność widzów w przestrzeni internetowej skutecznie wypełnią ewentualne luki informacyjne. Taka praktyka nie tylko zachowuje autentyczność przekładu, lecz także — co charakterystyczne dla mediów nowego typu — wspiera poznawczy aspekt odbioru, zachęcając widzów do samodzielnego poszerzania wiedzy o kulturze źródłowej.

Przyjętą strategię można także analizować w kontekście specyfiki odbioru seriali na platformach streamingowych. Oglądanie całych sezonów (*binge-watching*) oraz możliwość wielokrotnego powracania do poszczególnych odcinków sprzyjają lepszemu zapamiętywaniu detali fabularnych, powracających motywów i charakterystycznych elementów językowych. Widz, który raz pozna znaczenie odniesienia kulturowego, może zachować tę wiedzę w kolejnych, oglądanych bezpośrednio po sobie epizodach. To pozwala tłumaczowi unikać nadmiernych uproszczeń. Wierność formie i stylowi oryginału umożliwia także pełniejsze oddanie indywidualnego języka postaci oraz ukazanie jego komicznych przekształceń — na przykład wtedy, kiedy chłop zaczyna posługiwać się językiem korporacyjnym lub gdy sposób mówienia staje się parodią znanych formatów medialnych.

Przykładem zastosowanej przez tłumacza strategii jest sposób przekładania terminologii budującej satyryczny obraz siedemnastowiecznych podziałów społecznych. Wierność polskim realiom historycznym ujawnia się przede wszystkim w słownictwie związanym ze stanem szlacheckim. Zamiast poszukiwać funkcjonalnych odpowiedników w kulturze rosyjskiej lub dodawać elementy objaśniające, tłumacz decyduje się na warianty bliskie oryginalnemu brzmieniu takich pojęć jak szlachcic (шляхтич), Sarmata (Сармат), sejmik (сеймик) czy szabla (сабля), które jednoznacznie kojarzą się z polską historią. Tego rodzaju terminologia osadza akcję w realiach Rzeczypospolitej XVII wieku i pozwala uniknąć niepożądanych interferencji kulturowych, choć może jednocześnie stanowić barierę w odbiorze dla części widzów. Zachowanie leksyki nawiązującej do polskiej kultury i historii uwydatnia również w tekście tłumaczenia kontrast stylistyczny, który jest jednym z istotniejszych mechanizmów komizmu w analizowanym serialu. Autor scenariusza konsekwentnie zestawia wyrażenia archaiczne z językiem współczesnym. W serialu pojawiają

się sceny, w których siedemnastowieczni chłopci pańszczyźniani posługują się terminologią typową dla współczesnego dyskursu biznesowego („partycypowanie w zyskach”), natomiast szlachta prowadzi dyskusje, używając pojęć z zakresu nauk społecznych („To kulturowe zawłaszczenie”). Tłumacz wiernie odtwarza te anachronizmy, zachowując ich komiczny potencjał dzięki możliwie dosłownym ekwiwalentom, takim jak „распределение в прибыли” czy „культурная апроприация”. W dialogach pojawiają się także liczne wyrażenia potoczne, na przykład w wypowiedzi Stanisława: „Przede wszystkim jara mnie dobra nuta”, które tłumacz oddaje za pomocą równie kolokwialnego rosyjskiego odpowiednika: „Во-первых, я люблю хорошее музю”.

Poza kontrastem stylistycznym, istotnym źródłem humoru w serialu są gry językowe oparte na specyficznej strukturze wypowiedzi — wykorzystujące tautologie, powtórzenia oraz wieloznaczność słów. Wspólnym mianownikiem tych chwytów jest mechanizm repetycji, który może przybierać różne formy: od powtórzenia tego samego leksemu (często prowadzącego do gry jego wieloznacznymi odniesieniami), poprzez paralelizm składniowy, aż po repetycję semantyczną. Ta ostatnia obejmuje pleonazmy i tautologie, w których zestawiane są wyrazy o wspólnym lub bliskim rdzeniu etymologicznym, tworząc efekt nadmiarowości językowej.

Efekt ten w serialu 1670 bywa dodatkowo wzmacniany warstwą wizualną, co prowadzi do powstania charakterystycznej językowo-wizualnej formy repetycji. Komizm rodzi się wówczas z jednoczesnego pojawienia się słowa i jego dosłownego, obrazowego odpowiednika w kadrze.

Pełne odtworzenie takich konstrukcji nie zawsze jest możliwe, jednak tłumacz zdaje się dostrzegać rolę mechanizmu powtórzenia i rekompensuje ewentualne straty stylistyczne innymi środkami. Przykładem może być wypowiedź Bogdana z pierwszego odcinka: „Wolę taką jedną, przestronną przestrzeń”. Tautologiczny charakter frazy zanika w rosyjskim tłumaczeniu: „Я предпочитаю одну пространную комнату”, gdzie gra językowa zostaje poświęcona na rzecz klarowności komunikatu. W innym fragmencie tego samego odcinka można jednak zauważyć zabieg kompensacji. W oryginalnej kwestii Jana Pawła: „Odszyfrowałem ukrytą w liście informację” brak powtórzenia leksykalnego, natomiast rosyjski wariant wprowadza pleonazm, wzmacniając wrażenie redundantności: „Я расшифровал сообщение, зашифрованное в письме”. Tego

typu rozwiązanie sugeruje, że celem tłumacza nie jest dosłowne odtwarzanie poszczególnych figur, lecz zachowanie ogólnej, nasyconej repetycjami stylistyki dialogów — jednego z wyróżników komizmu w tej produkcji.

Więszym wyzwaniem dla tłumacza okazują się dialogi oparte na wieloznaczności słów. W wielu przypadkach udało się jednak zachować ich efekt humorystyczny, zwłaszcza gdy gra językowa bazuje na zjawiskach uniwersalnych lub wspólnych dla obu kultur. Przykładem może być rozmowa między Jakubem a Janem Pawłem, w której komizm wynika z podwójnego znaczenia słowa *ojciec* — odnoszącego się zarówno do rodzica, jak i do duchownego. Dwuznaczność ta została w pełni oddana w przekładzie rosyjskim poprzez użycie leksemu *omeu*, posiadającego identyczne konotacje. Podobnie skutecznie odtworzono grę opartą na frazeologizmie „każdy jest kowalem własnego losu”, który ma w języku rosyjskim swój ścisły odpowiednik („каждый кузнец своей судьбы”). Dzięki temu możliwe było zachowanie komizmu wynikającego z dosłownej interpretacji przysłowia przez Jana Pawła.

Nie wszystkie gry językowe okazały się jednak możliwe do przełożenia. Dobrym przykładem jest nazwa sesji motywacyjnej „Adam, Czycha na ciebie los”, której komizm opiera się na homofonii czasownika *czyhać* i nazwy wsi *Adameczycha*. W tłumaczeniu gra ta zanika, a tytuł sesji brzmi: „Адамчиха, твоя судьба решена”. Tłumacz rezygnuje z niemożliwej do odtworzenia gry słów, skupiając się na oddaniu sensu wypowiedzi i groźby. Komiczny wydźwięk sceny zostaje jednak podtrzymany dzięki innym mechanizmom — sytuacyjnemu (absurdalne zestawienie coachingu z realiami państwa) oraz wizualnemu (stylizowane na średniowiecze grafiki widoczne na „slajdach” w tle).

O ile jednak w tym przypadku utrata gry została zrekompensowana przez inne mechanizmy komiczne, o tyle zdarzają się sytuacje, w których brak możliwości odtworzenia oryginalnej konstrukcji pociąga za sobą poważniejsze implikacje, naruszając spójność powracających motywów w całej serii. Doskonałym przykładem jest scena, w której Jan Paweł mówi o swoim sąsiedzie: „Ale niestety część z naszych braci to skurwysyny, zwłaszcza ten dzban Andrzej, który znowu kombinuje, żeby podwyższyć podatki”. W chwili wypowiedzenia słowa *dzban*, użytego tu w potocznym, obraźliwym znaczeniu, na ekranie pojawia się pionek szachowy w kształcie dzbana. Zestawienie to, oparte na doskonałym timingu i korelacji słowa z obrazem, stanowi klasyczny przykład humoru dwukanałowego — jednoczesnej gry ję-

zykowej i wizualnej. W przekładzie rosyjskim mechanizm ten został osłabiony. W analogicznej wypowiedzi: „Только вот иные из наших братьев — сукины дети. Особенно этот тупоголовый Анджей, который снова замышляет поднять налоги”, tłumacz zastępuje polski leksem *dzban* opisowym ekwiwalentem *тыпоголовый*. Decyzja ta pozwala oddać obraźliwy ton wypowiedzi, lecz pozbawia scenę wymiaru komicznego wynikającego z połączenia słowa i obrazu. Utrata tego powiązania ma też konsekwencje w kolejnym sezonie serialu, w którym pojawienie się dzbana jako elementu scenografii ponownie przywodzi Janowi Pawłowi na myśl postać Andrzeja, tworząc w ten sposób powracający motyw komiczny. Zjawisko to dowodzi, jak precyzyjnie skonstruowany i spójny wewnętrznie jest scenariusz serialu. Utrata gry językowo-wizualnej wydaje się jednak nieunikniona — język rosyjski nie dysponuje jednym leksemem, który, podobnie jak polski *dzban* (Młodzieżowe Słowo Roku 2017), łączyłby znaczenie naczynia i pejoratywne określenie osoby.

Dialogi w 1670 charakteryzują się specyficznym, dynamicznym rytmem, a ich komizm często wynika z samego brzmienia wypowiedzi i precyzyjnie zaplanowanego timingu. Jednocześnie te starannie skonstruowane kwestie nasyczone są licznymi odniesieniami do zjawisk pozajęzykowych. Wierność oryginałowi w przekładzie pozwala tłumaczowi zachować znaczną część tych aluzji, które — z perspektywy analizy translatorycznej — można podzielić na dwie kategorie.

Pierwszą z nich stanowią odwołania silnie zakorzenione w polskim kontekście kulturowym: cytaty, aluzje do innych tekstów kultury (np. filmów), a także znane slogany czy powiedzenia zaczerpnięte z życia publicznego. Drugą, równie rozbudowaną grupę, tworzą odniesienia do zjawisk o charakterze globalnym, w pełni zrozumiałych dla międzynarodowego odbiorcy. Obejmują one zarówno nawiązania do powszechnie znanych wydarzeń historycznych i postaci, jak i do aktualnych, globalnych dyskursów — na przykład dotyczących zmian klimatycznych. Strategia translatorska, oparta na wierności i często dosłowności przekładu, wpisuje się w logikę „seriali nowego typu”. Zakłada ona, że odbiorca międzynarodowy rozpozna odniesienia globalne, a w przypadku elementów lokalnych — samodzielnie poszuka kontekstu w przestrzeni internetowej, w dyskusjach toczących się wokół serialu poza samą platformą streamingową. W analizowanym serialu pojawia się m.in. parafraza słynnego przemówienia Winstona Churchilla, wygłoszona przez Jana Pawła do chłopów idących na wesele: „Chłopcy! Dziś mogę wam obiecać tylko krew, znój, pot i łzy...”.

Przemówienie to, rozpoznawalne w obu kulturach, stanowi przykład odniesienia o charakterze globalnym. Podobny wymiar ma ironiczna dyskusja na temat zmian klimatycznych i oddalonej o 380 lat katastrofy. Dodając tę liczbę do tytułowego roku, otrzymujemy rok 2050 — datę często wskazywaną w światowych raportach jako potencjalny punkt krytyczny dla klimatu.

Twórcy serialu konsekwentnie sięgają również po inne globalne odniesienia, które tłumacz zręcznie adaptuje do kultury docelowej. Doskonałym przykładem jest scena negocjacji z Tatarami w czwartym odcinku, stylizowana na teleturniej. W polskiej wersji językowej pojawia się ikoniczna fraza z programu *Milionerzy*: „Czy to... twoja ostateczna odpowiedź?”. W rosyjskiej wersji językowej widzimy napis „Это... твой окончательный ответ?”. Choć z pozoru jest to tłumaczenie dosłowne, w rzeczywistości stanowi ono adaptację kulturową, odwołującą się nie do polskiego programu, lecz do jego brytyjskiego pierwowzoru *Who Wants to Be a Millionaire?* Zarówno polska, jak i rosyjska fraza są wiernymi kalkami językowymi oryginalnego sformułowania „Is that your final answer?”. Tłumacz wykorzystuje tu zjawisko charakterystyczne dla globalizacji mediów: kluczowe frazy z międzynarodowych formatów są dosłownie przekładane na wiele języków, stając się uniwersalnym kodem rozpoznawczym. Dzięki temu zabiegowi parodia pozostaje czytelna niezależnie od znajomości lokalnej wersji programu, a efekt komiczny opiera się na globalnej rozpoznawalności medialnego schematu.

Jednak to właśnie pierwszy aspekt — transfer elementów silnie zakorzenionych w polskiej kulturze — staje się punktem wyjścia do refleksji nad zasadnością i skutecznością przyjętej strategii tłumaczenia serialu. Poniższa tabela prezentuje wybrane przykłady odniesień do polskiego kontekstu kulturowego, które w tłumaczeniu na język rosyjski zostały oddane w sposób literalny.

Anielko! Ile razy mam powtarzać? Szlachta nie pracuje!	Анелюка! Сколько раз говорить? Шляхта не работает!
Pyta Polak z Sandomierza. [...] Książdz Żmija. Śledczy koronny. ...	— Спрашивает поляк. Из Сандомира. [...] Отец Змия. Королевский следователь. ...
Tak jest jeszcze moja żona. Zofia.	А, да. Есть еще моя жена. Зофья.
Często powtarzam moim chłopom: nie głosujesz, nie masz prawa narzekać.	Я говорю своим холопам: «Не голосуешь — не имеешь права жаловаться».
Róbta co chceta.	«Делай то, что хочется».
Nazywam się Jan Paweł Adamczewski, a moją życiową ambicją jest zostać najśłynniejszym Janem Pawłem w historii Polski.	Меня зовут Ян Павел Адамчевский. Цель моей жизни стать самым известным Яном Павлом в истории Польши.

Wspólną cechą wszystkich przywołanych dialogów jest bezpośredni transfer. Tłumacz konsekwentnie rezygnuje z adaptacji czy ekwiwalentów funkcjonalnych na rzecz dosłownego przekładu, zachowującego polskie realia, nazwy własne i charakterystyczne konstrukcje składniowe. Co więcej, w przypadku sloganów („Не голосуешь — не имеешь права жаловаться”, „Делай то, что хочется”), tłumacz decyduje się na użycie cudzysłowu. Ten zabieg typograficzny, choć nie ujawnia źródła cytatu, sygnalizuje rosyjskojęzycznemu widzowi, że ma do czynienia z utartą formułą, wyróżniając ją z potocznego rejestru i zachęcając do odczytania jej jako potencjalnej aluzji lub maksymy.

Inaczej przedstawia się sytuacja w przypadku aluzji intertekstualnych. Cytat z kultowej komedii *Miś* („Tak jest jeszcze moja żona. Zofia”) czy parodia serialu *Ojciec Mateusz* (postać księdza Żmii; w oryginalnym serialu w roli tytułowej występuje Artur Żmijewski) pozostają w przekładzie bez żadnego formalnego wyróżnienia. Zlewają się one z resztą dialogu, przez co dla widza nieposiadającego wiedzy o polskiej kinematografii tracą status odniesienia intertekstualnego i stają się neutralnymi replikami. Próba wprowadzenia dodatkowych sygnałów kulturowych w tłumaczeniu byłaby jednak trudna do przeprowadzenia bez naruszenia rytmu, naturalności i komicznego tempa wypowiedzi.

Przedstawiony sposób traktowania odniesień kulturowych wpisuje się w logikę odbioru „seriali nowego typu”. Widz, który świadomie wybiera produkcję o tak wyraźnie zarysowanym kontekście kulturowym i jest zaznajomiony z jej konwencją — na przykład poprzez dyskusje w mediach społecznościowych, analizy wybranych scen — może wręcz oczekiwać właśnie dosłownego przekładu. Zachowanie oryginalnych fraz daje mu satysfakcję z samodzielnego rozpoznania żartu, na który czekał, uczestnicząc tym samym w grze z twórcami.

Jednocześnie należy zauważyć, że dla odbiorcy pozbawionego tej wiedzy kontekstowej te same dialogi tracą komiczny potencjał, stając się neutralnymi, a niekiedy wręcz niezrozumiałymi wstawkami. Tłumacz zatem świadomie zakłada aktywną postawę widza, przenosząc na niego część odpowiedzialności za dekodowanie znaczeń intertekstualnych.

Mechanizm ten dobrze ilustruje przykład głównego bohatera. Wypowiedź Jana Pawła: „Nazywam się Jan Paweł Adamczewski, a moją życiową ambicją jest zostać najsłynniejszym Janem Pawłem w historii Polski” należy do najważniejszych żartów w całej serii, gdyż opiera się na oczywistym skojarzeniu z papieżem Janem Pawłem II.

W rosyjskim systemie kulturowym i językowym postać ta znana jest jednak pod imieniem Иоанн Павел II. Tłumacz, decydując się na dosłowną transkrypcję Ян Павел, zachowuje wierność oryginalnemu brzmieniu, lecz rezygnuje z użycia formy rozpoznawalnej dla odbiorcy rosyjskojęzycznego. W rezultacie osłabia to kluczowe skojarzenie, na którym opiera się komizm sceny, a także traci istotny element odniesienia do pamięci kulturowej Polaków.

Zabieg ten można jednak interpretować nie tylko jako stratę semantyczną, lecz także jako świadomy wybór — gest zachowania lokalnej „obcości” i pozwolenia, by to właśnie widz przejął rolę interpretatora, rekonstruując znaczenia w oparciu o własną wiedzę i kontekst.

Przekład audiowizualny, podobnie jak media, w których funkcjonuje, podlega nieustannej ewolucji. Strategia wiernego transferu kulturowego, widoczna w rosyjskim przekładzie serialu *1670*, wydaje się świadomą odpowiedzią na charakterystykę „serialu nowego typu”. Tłumacz, rezygnując z adaptacji, okazuje zaufanie wobec kompetencji i zaangażowania współczesnego widza, przyzwyczajonego do samodzielnego poszukiwania kontekstów w przestrzeni internetowej.

Wierność oryginałowi, możliwa dzięki nowym standardom technicznym w zakresie opracowywania napisów, pozwoliła na zachowanie trzech najistotniejszych cech językowych serialu. Po pierwsze, utrzymano kluczowy dla humoru kontrast stylistyczny, zestawiający terminologię historyczną z anachronicznym językiem współczesności. Po drugie, w dużej mierze udało się oddać gry językowe oparte na mechanizmie repetycji, nie upraszczając ich struktury, co często bywa konieczne w tradycyjnym przekładzie filmowym. Wreszcie, zachowano liczne odwołania i aluzje, które sprowokowały dyskusję na temat (nie)przetłumaczalności produkcji.

Choć literalne potraktowanie odniesień do polskiej kultury może wydawać się kontrowersyjne, tłumacz stara się je formalnie wyróżniać tam, gdzie to możliwe, np. poprzez użycie cudzysłowu. Należy przy tym zauważyć, że wiele z tych nawiązań ma charakter globalny. Przykład adaptacji cytatu z teleturnieju *Milionerzy* pokazuje, że strategia dosłowności funkcjonuje już w międzynarodowym obiegu medialnym. Tłumacz *1670* nie wprowadza więc nowej metody, lecz świadomie wykorzystuje istniejącą tendencję, zakładając, że widz, rozumiejący globalne kody kulturowe, samodzielnie rozpozna żart.

Rodzi to jednak pytanie o los „widza starego typu” — odbiorcy, który nie uczestniczy aktywnie w dyskusjach internetowych, a po serial sięga przypadkowo lub zachęcony jego popularnością. Czy tłu-

maczenie pozbawione wyjaśnień i adaptacji kulturowych nie skazuje takiego widza na frustrację i poczucie wyobcowania, pozbawiając go znacznej części komizmu opartego na hermetycznych odniesieniach? Co więcej, jeśli dla produkcji komediowej tak istotne znaczenie ma satysfakcja z samodzielnego rozpoznania żartu, to wariant tłumaczenia, który uniemożliwia to części widowni, stoi w pewnej w sprzeczności z samą ideą gatunku.

Ewolucja mediów i praktyk odbiorczych nie zwalnia bowiem tłumacza z roli mediatora kultur. Przeciwnie — nakłada na niego nowe obowiązki. Świadomość istnienia zróżnicowanej publiczności — zarówno tej aktywnie poszukującej, jak i tej oczekującej bardziej bezpośredniego komunikatu — staje się dziś kluczowa. Coraz wyraźniej widoczne tendencje w przekładzie audiowizualnym, zwłaszcza w produkcjach streamingowych, wskazują na potrzebę dalszych badań nad rzeczywistymi preferencjami różnych grup odbiorców. Ostateczny kształt przekładu pozostaje więc wynikiem nieustannego kompromisu między wiernością wobec wielowarstwowego oryginału a wrażliwością na oczekiwania docelowego odbiorcy, kimkolwiek on jest w nowej, hybrydowej przestrzeni medialnej.

REFERENCES

1670. Reż. Buchwald, Maciej, Kądziera, Kordian. Netflix, 2023.
- Adamowicz-Grzyb, Grażyna. *Tłumaczenia filmowe w praktyce*. Warszawa: Fortima
- Tłumaczenia — Edukacja — Media, 2013.
- Borowiecki, Andrzej. “Neoserial, serial premium czy post soap opera? W poszukiwaniu wyznaczników dla seriali nowej generacji.” *Images. The International Journal of European Film, Performing Arts and Audiovisual Communication*, 2019, no. 34: 164.
- Kowalski, Mateusz. “Speed-watching, czyli widz w pogoni za nadmiarem cyfrowych treści.” *Dziennikarstwo i Media*, 2021, no. 16: 11–24.
- Lino, Mirko. “Between Webseries, Original Series e Digital Series: le forme delle narrazioni seriali nel web.” *Between*, 2016, vol. VI, no. 11: 1–27.
- Netflix. *Polish Timed Text Style Guide*. <<https://partnerhelp.netflixstudios.com/hc/en-us/articles/216787928-Polish-Timed-Text-Style-Guide>>.
- Netflix. *Russian Timed Text Style Guide*. <<https://partnerhelp.netflixstudios.com/hc/en-us/articles/215346638-Russian-Timed-Text-Style-Guide>>.
- Rawski, Jakub. “Wprowadzenie. Miejsce i znaczenie seriali streamingowych we współczesnej kulturze medialnej.” *Studia Filmoznawcze*, 2023, no. 44: 7–18.
- Sołodki, Paweł. “Serial internetowy — notatki o zjawisku.” *Panoptikum*, 2018, no. 20: 33–46.
- Szarkowska, Agnieszka, Gerber-Morón, Olivia. “Viewers can keep up with fast subtitles: Evidence from eye movements.” *PLOS ONE*, 2018, vol. 13, no. 6: 1–30.

ANNA PASZKOWSKA

Tomaszkiewicz, Teresa. *Przekład audiowizualny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.

Vandaele, Jeroen. "Humor Mechanisms in Film Comedy: Incongruity and Superiority." *POETICS TODAY*, 2002, vol. 23, no. 2: 221–249.

Горшкова, В.Е. *Перевод в кино*. Иркутск: ИГЛУ, 2006.

ALEKSANDER GADOMSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4274-0966>

Uniwersytet Opolski, Opole

NAJWAŻNIEJSZE ASPEKTY RELACJI JĘZYKA I RELIGII W ROSYJSKOJĘZycznej TEOLINGWISTYCE

THE MOST IMPORTANT ASPECTS OF THE RELATIONSHIP
LANGUAGE AND RELIGION IN RUSSIAN-LANGUAGE THEOLINGUISTICS

The field of issues concerning the interaction between science and religion encompasses both religious studies and linguistics, and consequently addresses the relationship between language and religion, which has a centuries-long research tradition. There has been a notable intensification of interdisciplinary research combining theology and other religious studies with linguistics, leading to the emergence of numerous research directions. The boundaries of these fields remain indistinct, and the classification of individual studies within a specific discipline is not always straightforward. In the present study, the author focuses on theolinguistics and its research problems within general scientific, linguistic, interdisciplinary, and specifically theolinguistic contexts. In accordance with the title of the journal "Przegląd Rusycystyczny" ("Russian Studies Review") and the key term "review" in its name, the article aims to provide a comprehensive overview of contemporary issues in theolinguistics, considering them in relation to general linguistic theory, methodological questions, interdisciplinary approaches, and subject-specific theolinguistic perspectives. The study is based primarily on Russian-language research. Because the earliest works on theolinguistics were authored by Western and Polish scholars, it was necessary to reference them.

Keywords: review article, study of language and religion, theolinguistics, research methodology

NAUKA I RELIGIA — PROBLEMY I PERSPEKTYWY INTERAKCJI

Na relację między refleksją nad religią a rozwojem nauk przyrodniczych w latach pięćdziesiątych XX wieku zwrócił uwagę Ian Barbour — profesor fizyki i religioznawstwa w Carleton College w Northfield (Minnesota). W tym okresie rozpoczął on systematyczne analizy tej problematyki, wskazując, że dominujące wówczas nastawienie środowiska przyrodników charakteryzowało się sceptycyzmem wobec religii, podczas gdy teologia w niewielkim stopniu podejmowała

dialog z nauką. Ten uczony jest najbardziej znany jako autor tłumaczonych na wiele języków prac na temat interakcji nauki i religii, który książką z 1965 r. *Issues in Science and Religion* położył podwaliny pod nowy interdyscyplinarny obszar badań¹. W wywiadzie dla „Los Angeles Times” 13 marca 1999 roku Barbour powiedział:

Zawsze uważałem, że musimy wyjść poza wrogość. — Naukowcy mówią, że wierzą w ewolucję, ale nie w Boga. Teologowie mówią, że wierzą w Boga, ale nie w ewolucję. A ja mówię, że nie musimy wybierać jednej lub drugiej strony. Możemy spotkać się gdzieś pośrodku².

Barbour nazywał swoje podejście krytycznym realizmem, a wytyczoną przez niego ścieżką poszło wielu badaczy.

Analizowane w niniejszym artykule zagadnienia sytuują się w obrębie relacji między nauką a religią, obejmując również obszar styku językoznawstwa i teologii oraz innych nauk o religii. Tym samym przedmiotem refleksji stają się związki religii z językiem, które posiadają długą i wieloaspektową tradycję badawczą. Problem genezy mowy od wieków zajmował myśl ludzką, czego konsekwencją było powstanie licznych hipotez w znacznej mierze odrzuconych w toku rozwoju nauki. Z perspektywy metodologicznej należy jednak zauważyć, że koncepcja boskiego pochodzenia języka zachowuje status niefalsyfikowalnej, co przesądza o jej szczególnym miejscu w dyskursie epistemologicznym³.

W większości systemów religijnych, w tym w tradycjach o zasięgu globalnym, takich jak chrześcijaństwo, islam czy buddyzm, występuje motyw przekazania człowiekowi wiedzy bądź objawionego słowa przez Boga lub istotę transcendentną, a następnie rozpowszechnienia tego przesłania wśród ludzi. Z tego względu w doktrynach poszczególnych religii istotne miejsce zajmuje refleksja nad pochodzeniem ludzkiego języka. Równie ważnym zagadnieniem pozostaje kwestia języka, w którym redagowane są teksty o charakterze dewocyjnym

¹ I. Barbour, *Issues in Science and Religion*, Prentice Hall, Inc., New York 1965.

² M. Ramirez, Seeking Common Ground, „Los Angeles Times”, 13.03.1999, <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1999-mar-13-me-16862-story.html> (25.05.2025). Cytaty, o ile nie wskazuję inaczej, w moim przekładzie — A. G.

³ С. Вакуленко, Янгольська мова та її значення для лінгвістичної теорії, „Збірник Харківського історико-філософського товариства. Нова серія” 1999, т. 8, s. 181–204; О. Дзера, *Біблійна інтертекстуальність і переклад: англо-український контекст*, ЛНУ імені Івана Франка, Львів 2017; Т. Космеда, *Лінгвістична ментіологія: розвиток гіпотези О. Потебні про природу мови, ірреальні типи комунікації та теорію „катастрофи мови”*, „Мовознавчий вісник. Збірник наукових праць” 2024, т. 36, s. 111–119.

oraz ich przekłady. Szczególne znaczenie ma również wybór języka liturgii, stanowiący przedmiot długotrwałych dyskusji, gdyż nawet w obrębie tej samej religii może on zostać rozwiązany odmiennie — przykładem są różnice pomiędzy językami liturgicznymi stosowanymi w katolicyzmie i prawosławiu.

W nawiązaniu do tytułu czasopisma „Przegląd Rusycystyczny”, celem niniejszego artykułu jest przedstawienie przeglądu problematyki teolingwistycznej w perspektywie metodologii ogólnonaukowej, interdyscyplinarnej, językoznawczej oraz *stricte* teolingwistycznej. Problematyka nawiązuje również do drugiego członu tytułu, poprzez oparcie na rozwiązaniach i innowacjach w tym obszarze badawczym w naukowej literaturze rosyjskojęzycznej i odnoszącej się do opracowań teolingwistycznych przeważnie na materiale języka rosyjskiego.

NAUKI O RELIGII I JĘZYKOZNAWSTWO W KONTEKŚCIE INTERDYSYPLINARNOŚCI

Problemy interakcji między językiem a religią obejmują wielowiekową współpracę teologów i językoznawców. Przykładem jest sanskryt wedyjski używany w Wedach, którego odmienność od języków mówionych (prakrytów) wymusiła tłumaczenia tekstów liturgicznych jako odpowiedź na konkretną potrzebę w starożytnych Indiach pojawiło się językoznawstwo⁴.

Pod koniec lat 70. i na początku lat 80. XX wieku w Europie zaczęto mówić o potrzebie prowadzenia badań interdyscyplinarnych. W najbardziej ogólnym ujęciu termin ten odnosi się do rozwiązywania problemów badawczych poprzez integrację wiedzy i metod wywodzących się z różnych dziedzin nauki. W tym kontekście należy również wskazać na istnienie pojęć pokrewnych: krosdyscyplinarności, rozumianej jako analizowanie jednej dyscypliny naukowej z perspektywy innej; poli-dyscyplinarności, określającej podejście badawcze o charakterze nie-integratywnym, w którym poszczególne dyscypliny zachowują własne podstawy metodologiczne i teoretyczne; oraz transdyscyplinarności, pojmowanej jako swoista hiperdyscyplina, dążąca do jedności wiedzy wykraczającej poza granice poszczególnych obszarów badawczych⁵.

⁴ С. Булич, Панини, индийский грамматик, в: *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. XXIIа, Оуэн — Патент о поединках, Типо-Литография И. Ф. Ефрона, С.-Петербург 1897, s. 692.

⁵ Е. А. Бушкова, *Феномен междисциплинарности в зарубежных исследованиях*, „Вестник Томского государственного университета” 2010, nr 330, s.152–155.

W zaistniałej sytuacji naukowcy zaczęli prowadzić tego typu badania w zakresie językoznawstwa i teologii oraz innych nauk o religii (religioznawstwa, ateizmu naukowego), w wyniku czego powstały takie dyscypliny, jak teografia, teolingwistyka, lingwoteologia, językoznawstwo teologiczne, religioznawstwo lingwistyczne (Tabela 1).

Tabela 1. Nauki o języku i religii w badaniach interdyscyplinarnych

Nauki o religii	Badania interdyscyplinarne	Nauki o języku
Religioznawstwo	<i>Religioznawstwo lingwistyczne</i> (Bogaczewska, Danilenko, Ciołkowski)	Językoznawstwo (lingwistyka)
Teologia	<i>Teografia</i> (Robinson, Noppen)	
	<i>Teolingwistyka</i> (Noppen, Wagner, Kuharska-Dreiß, Gadomski, Bugajewa, Postawałowa)	
	<i>Językoznawstwo teologiczne</i> (Danecki)	
	<i>Lingwoteologia</i> (Bugajewa)	

Źródło — opracowanie własne

Za autora terminu *teografia* uważa się anglikańskiego teologa i badacza Nowego Testamentu Johna Robinsona — autora monografii *Szczerze wobec Boga* (*Honest to God*, 1963)⁶. Jean-Pierre van Noppen, profesor Wydziału Filologii Angielskiej Uniwersytetu Libre, także podejmował w rozprawie doktorskiej badania dotyczące *teografii* (*Spatial Theography: A Study in Linguistic Expression and Communication in Contemporary British Popular Theology [1960–70]*, 1980)⁷. Uczony przedstawił tę dyscyplinę jako „deskryptywną teologię zajmującą się praktycznym i popularnym opisem rzeczywistości Bożej w celu jej łatwiejszego zrozumienia, wyjaśnienia i zbadania”⁸. Jest on także autorem tezy, że powinna istnieć nie tylko nauka teologiczna — *teografia*, ale także nauka lingwistyczna — *teolingwistyka*.

⁶ Дж. Робинсон, *Быть честным перед Богом*, przekład, biografia i komentarze Н. Балашова, Высшая школа, Москва 1993.

⁷ J.P. van Noppen, *Spatial Theography: A Study in Linguistic Expression and Communication in Contemporary British Popular Theology (1960–70)*. Ph.D. Dissertation, Université Libre de Bruxelles, Bruxelles 1980.

⁸ Tegoż (ed.), *Erinnern um Neues zu sagen*, Athenaum, Vlg., Bodenheim, Frankfurt a. M. 1988, s. 7. Cyt. za: E. Kucharska-Dreiß, *Teolingwistyka — próba popularyzacji terminu*, w: S. Mikołajczak, T. Węclawski (red.), *Język religijny dawniej i dziś*, t. I, Wydawnictwo UAM, Poznań 2004, s. 24.

Początkowo dyskusje na ten temat ograniczały się do środowiska teologów i filozofów, jednak z czasem włączyli się do nich lingwiści, psychologowie, antropolodzy i socjologowie. Rozwój tych badań, określany niekiedy jako „rewolucja”, koncentrował się na systematycznej analizie zjawisk języka religijnego. Celem nie było rozstrzygnięcie fundamentalnych kwestii teologicznych, lecz ocena i opis specyfiki języka religijnego⁹.

Według van Noppena

teolingwistyka próbuje opisać, w jaki sposób ludzkie słowo może być używane w odniesieniu do Boga, a także w jaki sposób język funkcjonuje w sytuacjach religijnych, w sytuacjach, które nie są zgodne ze sztywnymi standardami natychmiastowej jednokierunkowej komunikacji, a które mimo to z drugiej strony pokrywają się z logiką jego opisu w znanych formach, takich jak metafora czy akt mowy¹⁰.

W rzeczywistości, jak zauważa Elżbieta Kucharska-Dreiß, termin ten pojawił się w pracach tego autora znacznie wcześniej, około 1976 roku. Nie był on jednak związany z żadną z podanych tu definicji¹¹.

Termin *językoznawstwo teologiczne* można spotkać w pracach polskiego językoznawcy Janusza Daneckiego, który analizując poglądy przedstawicieli jednego z odłamów islamu — mutazylitów, napisał, że

pytania dotyczące problemów językoznawstwa zajmowały miejsce niemal we wszystkich podręcznikach teologicznych. Były to jednak zagadnienia bardzo szczegółowe, odnoszące się nie tyle do typowych problemów językoznawstwa, ile do problemów związanych zarówno z teologią, jak i językoznawstwem. [...] Lingwistyka teologiczna zasadniczo różni się od lingwistyki klasycznej. Po pierwsze, mają inne obiekty zainteresowania; omawiane są tylko poszczególne kwestie. A po drugie, metody rozwiązywania tych kwestii w lingwistyce i teologii są różne. Dlatego wydaje mi się, że całkowicie uzasadnione jest mówienie o lingwistyce teologicznej¹².

⁹ Tegoż (ed.), *Theolinguistics*, (coll. Studiereeks Tijdschrift V.U.B., Nieuwe Serie, 8), Vrije Universiteit Brussel, Bruxelles 1981, s. 1. Cyt. za: E. Kucharska-Dreiß, *Teolingwistyka...*, s. 24.

¹⁰ Tegoż, *Methodist Discourse and Industrial Work Ethic. A Critical Theolinguistic Approach*, „Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis” 1995, nr 73, Afl. 3: „Moderne talen letterkunde”, s. 693. Cyt. za: E. Kucharska-Dreiß, *Teolingwistyka...*, s. 24.

¹¹ E. Kucharska-Dreiß, *Teolingwistyka — próba popularyzacji terminu...*, s. 24.

¹² J. Danecki, *Bóg i Jego język. Szkic językoznawstwa teologicznego*, w: H. Jankowski (red.), *Z Mekki do Poznania, Materiały 5. Ogólnopolskiej Konferencji Arabistycznej, Poznań 9–10 czerwca 1997*, „Poznańskie Studia Polonistyczne” 1998, s. 58–59.

Termin *religioznawstwo lingwistyczne* można znaleźć w pracach językoznawcy Walerija Danilenki, który uważa, że

stanowi ono pierwszy krok lingwistycznych studiów kulturowych. Każda z dyscyplin lingwistyczno-kulturowych znajduje się na styku językoznawstwa i kulturoznawstwa. W szczególności religioznawstwo lingwistyczne zajmuje pozycję pośrednią między religioznawstwem a lingwistyką. Bada problemy związane z mitologicznymi ideami dotyczącymi pochodzenia języka i jego funkcji magicznej¹³.

Jest on również używany przez filozofów. Zdaniem Iriny Bogaczewskiej,

religioznawstwo lingwistyczne lub lingwistyka religii to nowy interdyscyplinarny obszar badawczy nauk humanistycznych na przecięciu filologii, filozofii i najnowszych kierunków współczesnej humanistyki: językoznawstwa „zewnętrznego” (lingwokrajoznawstwa, etnolingwokulturoznawstwa, socjo- i psycholingwistyki), hermeneutyki filozoficznej, narratologii, analizy dyskursu, semiotyki kultury i tym podobnych. Definiujemy jego pole tematyczne poprzez rozróżnienie między lingwistycznymi studiami religijnymi a lingwistyką z jednej strony oraz między lingwistycznymi studiami religijnymi a teologią z drugiej strony¹⁴.

Irina Bugajewa uważa, że *lingwoteologia*

to subdyscyplina teologii, której przedmiotem są kanoniczne teksty teologiczne, ich tłumaczenia, interpretacje, pisanie nowych tekstów liturgicznych (hagiografia, hymnografia, kazania)¹⁵. Materiałem badawczym lingwoteologii są nie tylko teksty biblijne, ale także teksty różnych gatunków i typów sfery religijnej oraz problemy związane z faktami językowymi w nich wykorzystanymi, a także cele i zadania rozwiązywane przez teologów w ich działalności liturgicznej, misyjnej, tłumaczeniowej i naukowej¹⁶.

¹³ В. П. Даниленко, *Общее языкознание*, Изд-во Иркутского государственного ун-та, Иркутск 2003, s. 41–43.

¹⁴ И. В. Богачевская, *Методологические аспекты лингвистического религиоведения*, „Вестник СевГТУ: Сб. науч. тр.” 1999, т. 20: Философия, s. 78.

¹⁵ И. В. Бугаева, *Лингвотеология как новое направление лингвистических исследований*, w: *Научное наследие Б.Н. Головина в свете актуальных проблем современного языкознания: сб. статей*, Деком, Н. Новгород 2016, s. 88.

¹⁶ Тејзе, *Теолингвистика и лингвотеология: вопросы метода и терминологии*, w: *Слово. Текст. Источник: Методология современного гуманитарного исследования: Материалы II Международной научной конференции, Москва, 22–23 апреля 2022 года*, т. 2, cz. 1, Российский государственный университет имени А.Н. Косыгина (Технологии. Дизайн. Искусство), Москва 2023, s. 5–14.

Granice tych badań, które w gruncie rzeczy można zakwalifikować jako interdyscyplinarne, jak to często bywa w przypadku badań tego rodzaju, nie zawsze są ostre i oczywiste. Ich kwalifikacja, jeśli mówimy o przynależności do właściwej teografii, właściwej teolingwistyki, właściwej lingwistyki teologicznej, właściwej lingwistyki religioznawczej, właściwej lingwoteologii, nie zawsze jest bezdyskusyjna. Zacieranie się rzekomych granic między tymi dyscyplinami, moim zdaniem, jest rezultatem kilku uwarunkowań: „ciężarem właściwym” badań języka i religii lub religii i języka, a także pozycją badaczy (np. ich specjalnością — filozof, teolog, religioznawca, językoznawca, kulturoznawca, czy przekonaniami — ateista, wierzący) i odpowiednio, przedmiotem i podmiotem badań, które rodzą różne cele i zadania.

Jak twierdzi Jean Pierre van Noppen — i wszyscy badacze tekstów religijnych — „język jest koniecznym narzędziem do zrozumienia dróg, w których wiara jest doświadczana, wyrażana i praktykowana”¹⁷.

Zdaniem Ewy Zmudy

dlatego badanie języka w mniejszym lub większym zakresie zajmuje wszystkich badaczy przekazów traktujących o Bogu czy w ogóle dotyczących sfery sacrum. Na relacje (zarówno zewnętrzne, jak i wewnętrzne) między językiem a sacrum można patrzeć albo z perspektywy teologicznej (czy szerzej religioznawczej) — co czyni wielu teologów, albo z perspektywy badań nad językiem, perspektywy językoznawczej — co obserwujemy zwykle w badaniach lingwistycznych. Oczywiście mogą być także inne ujęcia, jak: antropologiczne, socjologiczne, psychologiczne etc., najczęściej jednak rozważania o języku dotyczącym sfery sacrum są w nich tylko jednym z elementów, nie stanowią centrum zainteresowań, a dominanta tych badań znajduje się w innym miejscu. Inną perspektywą — obecną już w polskich badaniach językoznawczych, ale wydaje się, że dość często pomijaną (być może z powodu niedostatecznej jasności założeń oraz braku doprecyzowania postulatów badawczych, a także granic tychże badań) — jest interdyscyplinarne podejście badawcze wpisujące się w ramy subdyscypliny, jaką jest teolingwistyka¹⁸.

W toku prowadzenia badań teolingwistycznych naturalnie pojawiło się pytanie o jej miejsce w kręgu innych nauk¹⁹. Najłatwiej było pozostawić

¹⁷ J.-P. Noppen van., *From Theolinguistics to Critical Theolinguistics: The Case for Communicative Probity*, „Australian Research Council” 2006, nr 34, s. 47.

¹⁸ E. Zmuda, *Stare czy nowe podejście badawcze: teolingwistyka: zarys teorii i perspektywy badań*, „Poradnik Językowy” 2017, nr 8, s. 40–55.

¹⁹ A. Gadomski, Cz. Łapicz, *Teolingwistyka: historia, stan współczesny, perspektywy*, w: tychże (red.). *Хрестоматия теолонгвистуки. Chrestomatia teolingwistyki*, t. I, Uniwersum, Symferopol 2008, s. 33–36; E. Kucharska-Dreiß, *Teolingwistyka...*, s. 23–30.

teolingwistykę w kręgu dyscyplin „lingwistyki zewnętrznej”, takich jak psycholingwistyka, socjolingwistyka, lingwokulturologia, etnolingwistyka itp. To właśnie staraliśmy się zrobić, ja i inni badacze, na pewnych etapach ewolucji prowadzonych badań. Jednak, wracając do wymienionych dyscyplin, należy stwierdzić, że pojawił się tu pewien konflikt metodologiczny. Jego istotą jest to, że jeśli w psycholingwistyce, socjolingwistyce, lingwokulturologii, etnolingwistyce i innych dyscyplinach „lingwistyki zewnętrznej”, jak twierdzi Walentina Postowalowa: w jednej przestrzeni konceptualnej jednoczą się idee teoretyczne z dyscyplin należących do jednej sfery wiedzy (nauki), a następnie w teolingwistyce integruje się idee z dyscyplin należących do różnych, niepowiązanych ze sobą sfer, mianowicie: nauką, teologią i filozofią religijną²⁰.

Dlatego też, moim zdaniem, w związku z powiązaniem z teologią i językoznawstwem, które operują własnymi metodami, teolingwistyka *a priori* powinna opierać się nie tylko na ogólnej metodologii naukowej, nie tylko na metodologii teologii i metodologii językoznawstwa, ale jednocześnie powinna wypracować własną metodologię, a także własne podejścia, które w przyszłości powinny determinować wybór nowych metod, a w konsekwencji narzędzi badawczych, określanych jako teolingwistyczne. Należy również zauważyć, że ta część teolingwistyki wciąż pozostaje mniej opracowana. Poznanie jakiegokolwiek zjawiska otaczającej nas rzeczywistości zakłada obecność metodologii jako „systemu zasad i metod organizacji i konstruowania działalności teoretycznej i praktycznej, a także doktryna tego systemu”²¹, bez której trudno wyobrazić sobie jakiegokolwiek badania. We współczesnej nauce stosowane są liczne definicje metodologii nauk. W szerokim znaczeniu metodologia jest rozumiana jako filozoficzna pozycja wyjściowa poznania naukowego, wspólna dla wszystkich dyscyplin naukowych²². W wąskim znaczeniu metodologia jest uważana za teorię poznania naukowego w określonej dyscyplinie naukowej²³.

²⁰ В. И. Постовалова, *Теолингвистика в современном гуманитарном познании: истоки, основные идеи и направления*, w: А. К. Гадомский, et al. (red.), *Хрестоматия теолингвистики*, т. 2, ООО „Мастер Студия”, Ульяновск 2019, s. 35–48.

²¹ Л. Ф. Ильичев, et al. (red.), *Философский энциклопедический словарь*, Советская энциклопедия, Москва 1983, s. 365.

²² Тамże.

²³ В. С. Безрукова, *Словарь нового педагогического мышления*, РГППУ, Екатеринбург 1992, s. 544; С. Ю. Головин, *Словарь практического психолога*, Харвест, Минск 1992, s. 235.

Pod tym względem interesująca jest koncepcja Igora Blaubergera i Erika Yudina, którzy uważają, że metodologię naukową można przedstawić jako system czterech poziomów (Tabela 2)²⁴.

Tabela 2. Poziomy metodologii

Poziomy metodologii	Zasady i metody badań naukowych
<i>Metodologia filozoficzna</i>	Ogólne zasady poznania i struktura kategorialna nauki w całości. Jest ona rozwijana za pomocą metod specyficznych dla filozofii
<i>Metodologia ogólnonaukowa</i>	Ogólnonaukowe metody badań
<i>Metodologia konkretnej nauki</i>	Podjęcia, zestaw metod, zasad i procedur badawczych stosowanych w określonej specjalistycznej dyscyplinie naukowej
<i>Metodyki i techniki badawcze</i>	Zestaw procedur pozyskiwania jednolitych i wiarygodnych materiałów empirycznych oraz ich wstępnego przetwarzania, po którym dopiero mogą one zostać włączone do zbiorów dostępnej wiedzy

Źródło — opracowanie własne

Metodologia teolingwistyki w sposób szczególnie adekwatny wpisuje się w zaproponowany system. Opiera się ona na założeniach metodologii filozoficznej i ogólnonaukowej, przechodząc następnie na poziom metodologii konkretnej nauki oraz poziom metodyk i technik badawczych. W odniesieniu do teolingwistyki współcześnie prowadzone są bardziej pogłębione prace nad rozwinięciem tych dwóch kolejnych poziomów metodologicznych. Zastanawiając się nad ewolucją metodologii teolingwistyki, można założyć, że odpowiedzi na część pytań metodologicznych (obiekt, przedmiot badań, metajęzyk)²⁵ zostały już w zasadzie znalezione, o czym świadczą prace naukowe wielu autorów²⁶. Czego nie można jeszcze z całą pewnością powiedzieć o metodach badań teolingwistycznych. Dlatego uważam,

²⁴ И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин, *Становление и сущность системного подхода*, Наука, Москва 1973, s. 68–71

²⁵ Л. П. Иванова, *Методы и методики лингвистического исследования*, Издательство НПУ имени М. П. Драгоманова, Киев 2022, s. 4.

²⁶ А. К. Гадомский, *Подход и метод в современной теоллингвистике*, w: *Русский язык на перекрёстке эпох: традиции и инновации в русистике: VI Международная научно-практическая конференция (12–14 октября 2023 г.)*. Сборник научных статей, cz. 1, РАУ, Ереван 2025, s. 191–196.

że w kontekście analizy ogólnej metodologii badań naukowych więcej uwagi należy poświęcić metodologii teolingwistycznej, a mianowicie podejściom teolingwistycznym, metodom, technikom i narzędziom teolingwistyki, które do tej pory zostały opisane w mniejszym stopniu.

Jednak, jak pokazuje doświadczenie, badacze pracujący w tej dziedzinie muszą zmieniać, udoskonalać, modyfikować znane już i rozwijać własne teolingwistyczne metodologie, podejścia, kierunki, metody, techniki, narzędzia, czego dowodem są prace Barboura, Bugajewej²⁷, Aleksieja Kowtuna²⁸, Walentyny Masłowej²⁹, Natalii Nikolajewej i Sergieja Kuźmina³⁰, Walerija Plisowa³¹, Waletniny Postowałowej³².

W nawiązaniu do tabeli 2, przedmiotem niniejszej analizy staje się problematyka naukowych podejść w teolingwistyce. W tym kontekście van Noppen stawia językoznawcy badającemu język religijny następujące zadanie: „Lingwista nie musi podporządkowywać się doktrynalnym lub innego rodzaju ograniczeniom zewnętrznym wobec jego korpusu, musi jednak traktować pojęcie Boga formułowane przez wierzących jako niezbędne założenie swoich analiz”³³. Zgadza się z nim Walentina Masłowa, która uważa, że

jeśli nie wziąć pod uwagę wiary w badaniu języka, nigdy nie da się zrozumieć tajemnicy poezji, która jest wyznaniem poruszanej duszy, niesamowitym lotem myśli, magicznym przejściem do innego wymiaru. Niemożliwe jest zrozumienie i wyjaśnienie idealnych i twórczych początków w człowieku, wszystkich ideałów moralnych, wszystkich ideałów estetycznych, które są przechowywane i przekazywane następnym pokoleniom za pomocą języka [...]. Na przykładzie badania

²⁷ И. В. Бугаева, *Язык православной сферы: современное состояние, тенденции развития*: дис. д-ра филол. наук, Москва 2010.

²⁸ А. В. Ковтун, *Герменевтика сакрального текста между богословием и наукой*, „Теологический вестник Смоленской православной духовной семинарии” 2024, nr 3, s. 177–200.

²⁹ В. А. Маслова, *Основы современной лингвистики*, ВГУ имени П. М. Машерова, Витебск 2018, s. 224–226.

³⁰ Н. Г. Николаева, С. И. Кузьмин, *Ратная символика в древнеславянском переводе песни песней: опыт теолингвистического анализа*. „Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки” 2010, t. 152, z. 6, s. 46.

³¹ Е. В. Плисов, *Теолингвистическое направление в современном языкознании*, „Вестник Нижегородского государственного лингвистического университета им. Н. А. Добролюбова” 2019, nr 48, s. 248–253.

³² В. И. Постовалова, *Теолингвистика. Истоки. Основания. Концепты*, Издательство Братства святителя Алексия Москва 2022.

³³ J.-P. van Noppen, *A Metaphorological Delineation of Theographic Expression, Interpretation, and Errors in Interpretation*, „Communication & Cognition” 1983, t. XVI, nr 4, s. 440. Cyt za: E. Zmuda..., s. 42.

NAJWAŻNIEJSZE ASPEKTY RELACJI...

problemu języka i wiary widzimy, jak silna jest ogólna tendencja do wzajemnego przenikania się różnych dziedzin wiedzy naukowej³⁴.

Walentina Postowałowa stwierdza, że

wykorzystanie podejść teolingwistycznych pozwala nam spojrzeć na rzeczywistość językową w nowy sposób i z perspektywy, która się otworzyła, znaleźć i scharakteryzować te aspekty aktywności językotwórczej, które przy innych podejściach umykają uwadze badaczy lub nie otrzymują w nich odpowiedniego zrozumienia teoretycznego³⁵.

Opisywane podejścia wiążą się z wykorzystaniem wielu metod, wśród których można wymienić metodę analizy teolingwistycznej, którą za Natalią Nikolajewą i Siergiejem Kuźminym rozumiemy jako „kompleksową humanitarną metodę badania ‘przejawów religii które utrwaliły się i odzwierciedliły w języku’, a także rzeczywistych cech językowych tekstu religijnego w celu zrozumienia jego istotnego znaczenia”³⁶. Przykłady jego praktycznego zastosowania na leksykalno-semantycznym poziomie języka można znaleźć w pracach Masłowej, zdaniem której

współczesny język jest zdewaluowany z powodu wąskiego pozytywistycznego poglądu na świat, utraty idealnej biblijnej objętości słów, ponieważ słowo nabiera głębi lub kurczy się w zależności od naszego rozumienia świata, zjawisk, rzeczy w nim. Dzięki długiej tradycji literackiej może stać się wyraziste, uderzające najbogatszymi niuansami znaczeniowymi, ale jednocześnie może utracić swoją uniwersalną, boską wysokość³⁷.

Jednakże badania teolingwistyczne nie ograniczają się wyłącznie do badań systemu języka leksykalno-semantycznego. Podobne prace prowadzone są na innych poziomach systemu językowego: fonologicznym, słowotwórczym, morfologicznym, składniowym, tekstowym. Wymienione zagadnienia zostały rozwiązane w rozprawie habilitacyjnej Bugajewej³⁸. Jednostki tych poziomów nazywam w swoich wcześniejszych pracach teonemami, które są elementami

³⁴ В. А. Маслова, *Слово о языке и культуре*, „Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики” 2024, nr 1, s. 224–226.

³⁵ В. И. Постовалова, *Наука о языке в свете идеала цельного знания: в поисках интегральных парадигм*, Ленед, Москва 2019, s. 197–198.

³⁶ Н. Г. Николаева, С. И. Кузьмин, *Ратная...*, s. 46.

³⁷ В. А. Маслова, *Основы...*, s. 183–184.

³⁸ И. В. Бугаева, *Язык православной сферы: современное состояние, тенденции развития*: дис. д-ра филол. наук, Москва 2010.

konstytutywnymi, swego rodzaju markerami języka religijnego badanego przez teolingwistykę³⁹.

Ponadto Bugajewa zauważa, że teologowie w swoich pracach używają również wielu terminów filologicznych: gatunek, tłumaczenie, tropy, metafora, znaczenie leksykalne, etymologia, metafora, synonim, antonim, homonim itp.⁴⁰.

Dyskutując o statusie teolingwistyki i jej miejscu wśród innych nauk, badacze mówią o teolingwistyce nie jako o dziale językoznawstwa, ale jako o „kierunku teolingwistycznym” w językoznawstwie współczesnym⁴¹. Naszym zdaniem w tym przypadku bardziej właściwe byłoby mówienie najpierw o teolingwistyce, a następnie o jej kierunkach, które są bezpośrednio związane ze strukturą językoznawstwa i strukturą teolingwistyki zaprezentowaną w pracach opublikowanych wcześniej: teolingwistyki ogólnej i szczegółowej, teoretycznej i stosowanej, synchronicznej i diachronicznej, porównawczej i kontrastywnej⁴².

Jak pisze Andreas Wagner: „Lingwistyka staje się teolingwistyczna, gdy zaczyna zajmować się określonym tematem religijnym”⁴³.

Pozostając w ścisłym związku z językoznawstwem i teologią, teolingwistyka nie może nie korzystać z metod tych nauk. Jednak w tej sytuacji nie powinniśmy zapominać i o związku Słowa z Wiarą i Bogiem, a co za tym idzie, o podejściach właściwie teolingwistycznych, które nie mogą nie wpływać na dobrze znane metody badawcze językoznawstwa i innych nauk oraz ich „transformację” w teolingwistyczne. Już sam wybór języka religijnego jako przedmiotu badań wskazuje, że językoznawca zbliża się do Wiary i Boga.

W tej sytuacji należy zauważyć, że teolingwistyka na wcześniejszych etapach ewolucji badań może być działem teologii, działem językoznawstwa, lingwistyki zewnętrznej, częścią badań interdyscyplarnych. Jednak na kolejnych etapach ewolucji to, co robią teolingwiści, nie pozwala uznać teolingwistyki za taką, ponieważ badany materiał ma szczególne, głębokie treści, do których należy podchodzić nie „z zewnątrz”, ale tylko „od wewnątrz”, będąc w nich i uznając je nie za równoległy, zewnętrzny świat wymyślony przez kogoś (‘jak gdyby’),

³⁹ А. К. Гадомский, *Теолингвистические...*, s. 153–165.

⁴⁰ И. В. Бугаева, *Теолингвистика...*, s. 11.

⁴¹ Е. В. Плисов, *Теолингвистическое...*, s. 248–253; Е. В. Плисов, *Феноменология...*

⁴² A. Gadomski, Cz. Łapicz, *Teolingwistyka...*, s. 51–52.

⁴³ A. Wagner, *Theolinguistik?*..., s. 512.

‘zgodnie z przekonaniami’, ‘zgodnie z ideologią religijną’), ale za świat, w którym wszyscy obiektywnie przebywamy. Tylko każdy z nas postrzega go z własnych pozycji. A to już, moim zdaniem, kolejny, nieco wyższy, właściwie teolingwistyczny, poziom ewolucji teolingwistyki wymagający zasadniczo odmiennej metodologii, która determinuje wybór podejść, metod, narzędzi i technik badawczych.

Znaczącego przełomu w poszukiwaniu i opisie metod teolingwistyki dokonuje Bugajewa, która w jednej ze swoich licznych prac, choć mówi nie tyle o teolingwistyce, co o lingwoteologii, niemniej wykazuje odpowiednie podejście do opisywanego problemu:

Badając dzieła teologiczne, wyróżniamy z jednej strony liczne metody ściśle teologiczne, a z drugiej strony metody interdyscyplinarne nauk humanistycznych. Do metod teologicznych zalicza się konkretnie hermeneutykę, egzegezę, katafazę, apofazę, anagogikę itp. Każdy teologiczny paradygmat naukowy wykorzystuje pewien zestaw metod, obejmujący zarówno metody teologiczne, jak i filologiczne, historyczne lub ich interdyscyplinarne połączenie [...]. Nawet wyliczenie metod pozwala na wyciągnięcie wstępnego wniosku, że filologia, metody językowe i literackie, pojęcia i terminy są szeroko stosowane przez same nauki teologiczne, ponieważ badane są teksty, gatunki, semantyka, polisemia leksemów, środki obrazowania itp.⁴⁴.

Od początku XXI wieku badania w tej dziedzinie są prowadzone z nową energią w krajach słowiańskojęzycznych. Proces ten przybiera na sile. Potwierdzają to liczne przedsięwzięcia i publikacje naukowe.

PODSUMOWANIE

Przemiany społeczne XX i XXI wieku, głęboko odczuwane w skali globalnej, nie pozostały bez wpływu na ewolucję podejść badawczych do współistnienia i współdziałania nauki i religii. Powrót znaczenia Boga i praktyk religijnych w życiu codziennym współczesnego człowieka przyczynił się do rozszerzenia pola interakcji między nauką a religią, obejmującego zarówno filozofię nauki jako całość, jak i filozofię poszczególnych dyscyplin. Skutkiem tych przemian stało się poszukiwanie nowych paradygmatów, metodologii, podejść, kierunków badawczych, metod, technik i narzędzi.

Rozwój współczesnej nauki stworzył możliwość prowadzenia badań wieloaspektowych, co wpłynęło również na lingwistykę.

⁴⁴ И. В. Бугаева, *Теолингвистика...*, s. 18–11.

W konsekwencji teologowie, językoznawcy oraz przedstawiciele innych dyscyplin zaczęli ponownie podejmować problematykę interakcji między językiem a religią, prowadząc do powstania nowych dyscyplin zajmujących się tymi zagadnieniami w różnych aspektach. W ramach tych badań wykorzystywane są zarówno metody teologiczne, jak i metody humanistyczne, w tym lingwistyczne, przy czym granice poszczególnych podejść nie zawsze są wyraźne.

Przedmiotem moich badań naukowych w ciągu ostatniego ćwierćwiecza pozostaje teolingwistyka słowiańska, w której określone miejsce zajmują prace rusycystów. W licznych wcześniejszych publikacjach scharakteryzowałem jej przedmiot, podmiot, zadania oraz metajęzyk, a także nakreśliłem główne kierunki badań. Metodologia teolingwistyczna, która determinuje stosowane podejścia, metody, narzędzia i techniki badawcze, nadal wymaga jednak pogłębionej analizy. Stanowi ona kolejny, bardziej zaawansowany poziom ewolucji tej dyscypliny, istotny dla jej dalszego rozwoju i systematyzacji wiedzy.

REFERENCES

- Barbour, Ian. *Issues in Science and Religion*. Prentice Hall Inc. New York, 1965.
- Danecki, Jan. "Bóg i Jego język. Szkic językoznawstwa teologicznego." *Materiały 5. Ogólnopolskiej Konferencji Arabistycznej, Poznań 9–10 czerwca 1997 "Z Mekki do Poznania."* Jankowski, Henryk (ed.). Poznań: Poznańskie Studia Polonistyczne, 1998: 58–59.
- Gadomski, Aleksander, Łapicz, Czesław. "Teolingwistyka: historia, stan współczesny, perspektywy." *Хрестоматия теолонгвистики. Chrestomatia teolingwistyki*. T. I. Symferopol: Uniwersum, 2008: 33–64.
- Kucharska-Dreiß, Elżbeta. "Teolingwistyka — próba popularyzacji terminu." Mikołajczak, Stanisław, Węclawski, Tomasz (ed.). *Język religijny dawniej i dziś*. T. I. Poznań: Wydawnictwo UAM, 2004: 23–30.
- Noppen, Jean-Pierre van (ed.). *Erinnern, um Neues zu sagen. Die Bedeutung der Metapher für die Religiöse Sprache*. Frankfurt a. M: Vlg., Bodenheim, 1988.
- Noppen, Jean-Pierre van (ed.). *Theolinguistics* (coll. Studiereeks Tijdschrift V.U.B. Nieuwe Serie, 8). Bruxelles Vrije Universiteit Brussel, 1981.
- Noppen, Jean-Pierre van. "From Theolinguistics to Critical Theolinguistics: the Case for Communicative Probity." *Australian Research Council (ARC)*, 2006, no. 34: 47–65.
- Noppen, Jean-Pierre van. "Methodist Discourse and Industrial Work Ethic. A Critical Theolinguistic Approach." *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, 1995, no. 73, Afl. 3: Moderne talen letterkunde: 693–714.
- Noppen, Jean-Pierre van. "Language, space and theography: The case of 'height' vs. 'depth'." *Cognitive Linguistics Research*, 1996, no. 8: 679–690.

- Noppen, Jean-Pierre van. *Spatial Theography: A Study in Linguistic Expression and Communication in Contemporary British Popular Theology (1960–70)*: Ph.D. Dissertation. Bruxelles: Université Libre de Bruxelles, 1980.
- Noppen, Jean-Pierre. "A Metaphorological delineation of theographic expression, interpretation, and errors in interpretation." *Communication & Cognition*, 1983, t. XVI, no. 4: 439–464.
- Ramirez, Margaret. "Seeking Common Ground," *Los Angeles Times*, 13 Mar 1999, <<https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1999-mar-13-me-16862-story.html>>.
- Wagner, Andreas. "Theolinguistik? — Theolinguistik!" *Internationale Tendenzen der Syntaktik, Semantik und Pragmatik: Akten des 32. Linguistischen Kolloquiums in Kassel 1997*. Spillmann, Hans Otto von, Warnke, Inge (hrsg.). Frankfurt/M: P.I.E. Peter Lang, 1999: 507–512.
- Zmuda, Ewa. "Stare czy nowe podejście badawcze: teolingwistyka: zarys teorii i perspektywy badań." *Poradnik Językowy*, 2017, no. 8: 40–55.
- Безрукова, Валентина. *Словарь нового педагогического мышления*. Екатеринбург: РГППУ, 1992.
- Блауберг, Игорь, Юдин, Эрик. *Становление и сущность системного подхода*. Москва: Наука, 1973.
- Богачевская, Ирина. "Методологические аспекты лингвистического религиоведения." *Вестник СевГУ: Сб. науч. тр.* Севастополь, 1999, вып. 20: Философия: 76–83.
- Бутаева, Ирина. "Лингвотеология как новое направление лингвистических исследований." *Научное наследие Б.Н. Головина в свете актуальных проблем современного языкознания: сб. статей*. Н. Новгород: Деком, 2016: 87–92.
- Бутаева, Ирина. "Теолингвистика и лингвотеология: вопросы метода и терминологии." *Материалы II Международной научной конференции "Методология современного гуманитарного исследования: Слово. Текст. Источник," Москва, 22–23 апреля 2022 года*. Т. 2. Part 1. Москва: Российский государственный университет имени А.Н. Косыгина (Технологии. Дизайн. Искусство), 2023: 5–14.
- Бутаева, Ирина. *Язык православной сферы: современное состояние, тенденции развития*. Дис. д-ра филол. наук. Москва 2010.
- Булич, Сергей. "Панини, индийский грамматик." *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. XXIIa. Оуэн — Патент о поединках. С.-Петербург: Типо-Литография И.Ф. Ефрона, 1897: 692.
- Бушковская, Елена. "Феномен междисциплинарности в зарубежных исследованиях." *Вестник Томского государственного университета*, 2010, no. 330: 152–155.
- Вакуленко, Сергій. "Янгольська мова та її значення для лінгвістичної теорії." *Збірник Харківського історико-філософського товариства. Нова серія*, 1999, Т. 8: 181–204.
- Гадомский, Александр. "Подход и метод в современной теолингвистике." *Русский язык на перекрестке эпох: традиции и инновации в русистике: VI Международная научно-практическая конференция (12–14 октября 2023 г.)*. Сборник научных статей. Часть 1. Ереван: РАУ, 2025: 191–196.
- Гадомский, Александр. "Теолингвистика в контексте современных языковедческих исследований." *Актуальные проблемы стилистики*, 2021, no. 7: 43–52.

- Гадомский, Александр. *Теолингвистические исследования в славянском языкознании*. Симферополь: ООО „Форма”, 2017.
- Галиева, Маргарита. “Эволюция теолингвистики как лингвистической дисциплины.” *Иностранные языки в Узбекистане*, 2019, no. 1: 46–54.
- Головин, Сергей. *Словарь практического психолога*. Минск: Харвест, 1992.
- Даниленко, Валерий. *Общее языкознание*. Иркутск: Изд-во: Иркутского государственного ун-та, 2003.
- Дзера, Оксана. *Біблійна інтертекстуальність і переклад: англо-український контекст*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017.
- Иванова, Людмила. *Методы и методики лингвистического исследования*. Киев: Изд-во НПУ имени М. П. Драгоманова, 2022.
- Ильичев, Леонид, et al. (ed.). *Философский энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия, 1983.
- Ковтун, Алексей. “Терменевтика сакрального текста между богословием и наукой.” *Теологический вестник Смоленской православной духовной семинарии*, 2024, no. 3: 177–200.
- Космеда, Тетяна. “Лінгвістична ментіологія: розвиток гіпотези О. Потебні про природу мови, ірреальні типи комунікації та теорію ‘катастрофи мови’.” *Мовознавчий вісник. Збірник наукових праць*, 2024, вип. 36: 111–119.
- Маслова, Валентина. “Слово о языке и культуре.” *Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики*, 2024, no. 1: 223–227.
- Маслова, Валентина. *Основы современной лингвистики*. Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова, 2018.
- Николаева, Наталия. Кузьмин, Сергей. “Ратная символика в древнеславянском переводе песни песней: опыт теолингвистического анализа. *Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки*, 2010, no. 152 (6): 45–52.
- Новиков, Александр, Новиков, Дмитрий. *Методология*. Москва: СИН-ТЕГ, 2007.
- Плисов, Евгений. “Теолингвистическое направление в современном языкознании.” *Вестник Нижегородского государственного лингвистического университета им. Н.А. Добролюбова*, 2019, no. 48: 248–253.
- Пономарев, Андрей, Пикулева, Эльвира. *Методология научных исследований*. Пермь: ПНИПУ, 2014.
- Постовалова, Валентина. “Теолингвистика в современном гуманитарном познании: истоки, основные идеи и направления.” *Хрестоматия теолингвистики*. Т. 2. Гадомский Александр, et al. (ed.). Ульяновск: ООО “Мастер Студия”, 2019: 35–48.
- Постовалова, Валентина. *Наука о языке в свете идеала цельного знания: в поисках интегральных парадигм*. Москва: Ленад, 2019.
- Постовалова, Валентина. *Теолингвистика. Истоки. Основания. Концепты*. Москва: Издательство Братства святителя Алексия, 2022.
- Робинсон, Джон. *Быть честным перед Богом*. Transl. Н. Балашов. Москва: Высшая школа 1993.

GABRIELA WILK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9112-5674>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

WIELOZNACZNOŚĆ WYBRANYCH POLSKICH I ROSYJSKICH TERMINÓW PRAWNICZYCH JAKO ŹRÓDŁO PROBLEMÓW TRANSLATORSKICH

POLYSEMY OF SELECTED POLISH AND RUSSIAN LEGAL TERMS AS A SOURCE OF TRANSLATION PROBLEMS

This article aims to examine the phenomenon of polysemy in legal language, which by definition should be unambiguous and precise. The appearance of polysemous terms in it creates significant problems both in legal practice and translation. The article analyses selected polysemous terms from the Polish Labour Code and its two Russian translations. Differences in the understanding and use of the same terms in different legal contexts are presented. Particular attention is also paid to the verification of equivalents found in bilingual dictionaries of legal terms.

Keywords: legal translation, labour code, bilingual dictionaries, translation errors, polysemy

*Polisemia: marzenie autora, przekleństwo tłumacza*¹ — w tym tytule rozdziału Elżbiety Tabakowskiej, otwierającym monografię zbiorową *Wkład w przekład 3*, zawarta jest istota wieloznaczności. Z jednej strony daje ona możliwość swobodnego wyrażania myśli, z drugiej zaś — rodzi problemy interpretacyjne i translatorskie. Jest mocną stroną poezji i prozy, a słabą tekstów klasyfikowanych jako nieliterackie. W celu uniknięcia zamętu terminologicznego pożądanym jest, by języki specjalistyczne były jak najbardziej precyzyjne i jednoznaczne. Niemniej wiele terminów w nich występujących to wyrazy zaczerpnięte z języka ogólnego, które uległy terminologizacji, przez co uniknięcie wieloznaczności częstokroć bywa wręcz niemożliwe. Ze wszystkich języków specjalistycznych — twierdzi Jerzy

¹ E. Tabakowska, *Polisemia: marzenie autora, przekleństwo tłumacza*, w: A. Filipek, M. Osiecka, M. Gwóźdź, K. Małajowicz (red.), *Wkład w przekład 3. Materiały pokonferencyjne 9. Studenckich Warsztatów Tłumaczeniowych „Dziewięć muz przekładu”*. Kraków 2014, Korporacja Ha!art, Kraków 2015, s. 15–32.

Pieńkos — to w języku prawa panuje największa polisemia². Zdaniem badacza

polisemię uważa się za wielką przeszkodę w osiągnięciu precyzji języka prawa. W odróżnieniu od nauk ścisłych, w których wieloznaczność terminów specyficznych jest względnie ograniczona, prawo implikuje rzeczywistości o wielu odniesieniach, poziomach języka i zbyt zróżnicowanych źródłach wypowiedzi, by można było opanować występowanie polisemii³.

Podobny pogląd wyraża rosyjska badaczka Olga Barabasz, która podkreśla, że terminy z zakresu prawa mają większy potencjał do rozwoju nowych znaczeń niż terminy nauk ścisłych, gdyż służą one do nazywania procesów i zjawisk, które są komunikacyjnie i poznawczo istotne na określonym etapie funkcjonowania systemu prawnego państwa⁴.

Należy doprecyzować, że polisemia traktowana jest jako jedna — obok homonimii — z odmian wieloznaczności. Wyrazowi polisemicznemu przypisuje się dwa lub więcej znaczeń leksykalnych, między którymi istnieje pewien związek; za homonimy z kolei uznaje się pary jednobrzmiących wyrazów, które mają odmienne znaczenie i odrębną etymologię⁵. Granice między polisemią a homonimią są nieostre, co wywołuje spory wśród uczonych. Jak zauważa Tabakowska, granice te mogą się też zmieniać w diachronicznym rozwoju języka⁶. Zarówno polisemia, jak i homonimia może być interlingwalna, kiedy występuje między językami, i intralingwalna — w obrębie jednego języka. Przykładami polisemii interlingwalnej są wyrazy *kongres* i *конгресс* oznaczające ‘zjazd przedstawicieli’ i ‘parlament’ (np. w kontekście Stanów Zjednoczonych). Z kolei polisemia intralingwalna występuje w przypadku rosyjskiego terminu *бюллетень*, który ma następujące znaczenia: ‘publikacja jakieś instytucji’, ‘zwolnienie lekarskie’ i ‘karta do głosowania’. W przekładzie na język polski polisemia ta znika — polski odpowiednik *biuletyn* używany jest wyłącznie w pierwszym z wymienionych znaczeń. Jako przykład homonimów interlingwal-

² J. Pieńkos, *Podstawy przekładoznawstwa. Od teorii do praktyki*, Zakamycze, Kraków 2003, s. 289.

³ Tamże.

⁴ О. В. Барабаш, *Разграничение омонимии и полисемии юридических терминов*, „Rhema. Рема” 2015, nr 2, s. 41, <https://cyberleninka.ru/article/n/razgraniichenie-omonimii-i-polisemii-yuridicheskikh-terminov> (04.05.2025).

⁵ Zob. T. Gizbert-Studnicki, *Wieloznaczność leksykalna w interpretacji prawniczej*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1978, s. 29.

⁶ Zob. E. Tabakowska, *Polisemia...*, s. 18–19.

nych można wskazać terminy *awans* ('przejście na wyższe stanowisko') i *аванс* ('zaliczka'), a intralingwalnych — rodzimy rosyjski termin *брак* (w prawie rodzinnym 'związek małżeński') i zapożyczony z języka niemieckiego za pośrednictwem polskiego *брак* (w prawie pracy 'wada')⁷. Według Jana Iluka „problematyka interpretacyjna w obu przypadkach (polisemii i homonimii) jest jednak na tyle podobna, że odróżnienie to z perspektywy translacyjnej nie jest aż tak relewantne”⁸.

„Jeśli wieloznaczność — pisze Maciej Kalisz — często powoduje brak zrozumienia w ramach jednego języka, to w przekładzie te trudności mogą się jedynie potęgować”⁹. Od początków działalności translatorskiej wieloznaczność przysparzała tłumaczom wiele kłopotów. Błąd wynikający z polisemiczności wyrazu odnajdujemy już w tłumaczeniu Wulgaty, tj. Biblii przełożonej pod koniec IV wieku z hebrajskiego i greki na łacinę przez świętego Hieronima — patrona tłumaczy. W Księdze Wyjścia (34,29), we fragmencie mówiącym o Mojżeszu, który schodzi z Góry Synaj z tablicami Dekalogu, pojawia się słowo *qaran*. Ma ono dwa znaczenia: 'być opromienionym' i 'wypuszczać rogi'. Hieronim wybrał to drugie i ślady jego błędnej decyzji translatorskiej nadal są obecne w sztuce chrześcijańskiej — przypominają nam o niej rzeźby Mojżesza z rogami¹⁰.

Tłumacz tekstów z zakresu prawa staje przed jeszcze trudniejszym zadaniem. Dokonywany przez niego wybór ekwiwalentu zależy od szerszego kontekstu użycia terminu i, co najważniejsze, od poziomu jego kompetencji zawodowych¹¹ — od wiedzy prawniczej, aby ten kontekst właściwie odczytać. Musi zdawać sobie sprawę, z jakiej gałęzi prawa przekłada tekst. Zofia Krzysztoforska-Weisswasser, pisząc o wieloznaczności słownictwa prawniczego, podkreśla, że:

[...] tylko ten jest w stanie wybrać właściwy wariant spośród kilku wariantów terminologicznych, kto posiada już znajomość systemu prawa języka wyjściowego i docelowego. Wtedy dopiero będzie w stanie zaszerzować dane pojęcie

⁷ O.В. Барабаш, *Разграничение омонимии и полисемии...*, s. 45–46.

⁸ J. Iluk, *Trudności interpretacyjne i translacyjne wyrazów wieloznacznych w tekstach prawnych i prawniczych*, „Studia Niemcoznawcze” 2017, t. 59, s. 511.

⁹ M. Kalisz, *O problemie polisemii i homonimii w przekładoznawstwie*, „Progress. Journal of Young Researchers” 2017, nr 2, s. 92.

¹⁰ Zob. *Mojżesz z rogami*, <https://etnomuzeum.eu/zbiory/mojzesz-z-rogami> (04.05.2025).

¹¹ Zob. К. М. Левитан, *Юридический перевод: основы теории и практики*, Проспект-Издательский дом „Уральская государственная юридическая академия”, Москва–Екатеринбург 2011, s. 38.

zgodnie z jego funkcją do danego systemu, a tym samym odgraniczyć od innych pojęć¹².

W danym kontekście szczególnego znaczenia nabiera paremia prawnicza *Ignorantia iuris nocet* (łac. nieznajomość prawa szkodzi). Podobnie jak każdy z nas nie może zasłaniać się tym, że zachował się niezgodnie z normą, dlatego, że nie wiedział o jej istnieniu, tak i tłumacza nic nie zwalnia z obowiązku znajomości systemów prawa języka źródłowego i docelowego.

Celem niniejszego artykułu jest weryfikacja jakości przekładów kilku terminów wieloznacznych dokonanych przez tłumaczy prawnych. Materiał badawczy został zaczerpnięty z polskiego kodeksu pracy i jego dwóch tłumaczeń na język rosyjski (wydania drukowanego¹³ i opublikowanego w Systemie Informacji Prawnej LEX¹⁴). Analizie zostaną poddane terminy występujące w kodeksie pracy, ale nie są to tylko terminy związane z prawem pracy, lecz pochodzące z różnych gałęzi prawa. Ze względu na obszerność kodeksu pracy omówię tylko wybrane problemy związane z wieloznacznością, z jakimi musi poradzić sobie jego tłumacz. Jak słusznie zauważa Maria Piotrowska: „problemy nie funkcjonują odrębnie, lecz są łączone z konkretnymi użyciami języka w danych uwarunkowaniach pragmatycznych lub tekstowych”¹⁵.

W związku z tym, że jednym z podstawowych narzędzi pracy tłumacza specjalistycznego są opracowania leksykograficzne w artykule szczególna uwaga zostanie również poświęcona charakterystyce dwujęzycznych słowników terminologii prawniczej, które ukazały się na polskim rynku wydawniczym, pod kątem oceny trafności propono-

¹² Z. Krzysztoforska-Weisswasser, *Wykorzystanie tekstów paralelnych przy tłumaczeniu wyroków w procesie cywilnym*, „Lingua Legis” 1995, nr 2, s. 18.

¹³ *Трудовой кодекс с постановлениями* = *Kodeks pracy z rozporządzeniami*, przeł. Centrum Tłumaczeń i Obsługi Konferencji LIDEX, Wolters Kluwer, Warszawa 2019. Cytowane dalej w tekście przepisy prawne pochodzące z tego wydania będą opatrywane numerem strony podanym w nawiasie.

¹⁴ System Informacji Prawnej LEX to jedna z największych i najbardziej znanych polskich baz elektronicznych zawierających akty prawne i dokumenty autorskie, wydawana przez Wolters Kluwer Polska (sip.lex.pl). Na potrzeby niniejszego artykułu to wydanie przekładu kodeksu pracy będzie określane jako elektroniczne. Jego autorem, podobnie jak wersji drukowanej, jest Centrum Tłumaczeń i Obsługi Konferencji LIDEX.

¹⁵ M. Piotrowska, *Proces decyzyjny tłumacza. Podstawy metodologii nauczania przekładu pisemnego*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków 2007, s. 59.

wanych przez nie ekwiwalentów analizowanych terminów. Wybrane zostały trzy słowniki bilingwalne oraz leksykon tematyczny wraz z glosariuszem:

- 1) *Słownik prawniczy polsko-rosyjski* wydany w 1986 roku z inicjatywy ówczesnego Instytutu Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk. Hasła opracował Jerzy Wiktorow¹⁶. Ekwiwalenty bardzo bliskie znaczeniowo w słowniku są oddzielane przecinkami, dalsze znaczeniowo — średnikami, całkiem różne są numerowane;
- 2) *Słownik terminologii prawniczej polsko-rosyjski i rosyjsko-polski* autorstwa Teresy Zobek (2007, 2008)¹⁷. Odpowiedniki bliskoznaczne są w nim przedzielane przecinkami, odległe semantycznie wyróżniane cyframi; w nawiasach podawana jest informacja precyzująca znaczenie terminu;
- 3) *Słownik terminologii prawniczej polsko-rosyjski, rosyjsko-polski* Magdaleny Kuratczyk (2019)¹⁸. Przyjęto w nim podobny jak u Zobek zapis artykułu hasłowego;
- 4) *Leksykon terminów prawniczych* Aleksandra Skoblenki (2011)¹⁹ zawierający na końcu glosariusz polsko-rosyjski. Nie zamieszczono w nim żadnej informacji na temat wieloznaczności wyrazów hasłowych, niemniej różne ekwiwalenty są zapisywane po przecinku.

Jak można zauważyć, autorzy podanych opracowań leksykograficznych w różny sposób podchodzą do zapisu odpowiedników terminów wieloznacznych.

Przejdźmy teraz do analizy materiału badawczego. Terminem wieloznacznym, pojawiającym się w polskim kodeksie pracy, jest *renta*:

- 1) ‘świadczenie pieniężne, wypłacane z systemu ubezpieczeń społecznych, przysługujące osobom niezdolnym czasowo lub dożywotnio do wykonywania pracy albo członkom rodziny zmarłego, który ich utrzymywał’;

¹⁶ J. Wiktorow (red.), *Słownik prawniczy polsko-rosyjski*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1986 (dalej w tekście — Wiktorow).

¹⁷ T. Zobek, *Słownik terminologii prawniczej rosyjsko-polski*, Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa 2007; T. Zobek, *Słownik terminologii prawniczej polsko-rosyjski*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2008 (dalej w tekście — Zobek).

¹⁸ M. Kuratczyk, *Słownik terminologii prawniczej polsko-rosyjski, rosyjsko-polski*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2019 (dalej w tekście — Kuratczyk).

¹⁹ A. Skoblenko, *Leksykon terminów prawniczych*, Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa 2011 (dalej w tekście — Skoblenko).

2) 'regularnie otrzymywany dochód z kapitału [...]'²⁰.

Słowniki notują następujące jego ekwiwalenty:

- *renta* — *рента, пенсия*;
*renta odszkodowawcza*²¹ — *рента <пенсия>, выплачиваемая в возмещение вреда*;
renta inwalidzka — *пенсия по инвалидности*;
renta starcza — *пенсия по старости* (Wiktorow);
- *renta* — *пенсия, рента, пособие*;
renta rodzinna — *семейная рента (пенсия)*;
renta wypadkowa — *пенсия (пособие) по несчастному случаю*;
renta inwalidzka — *пенсия по инвалидности*;
*renta z powodu*²² *niezdolności do pracy* — *пенсия по нетрудоспособности*;
renta starcza — *пенсия по старости* (Skoblenko);
- *renta* — 1. *пенсия* (inwalidzka); 2. *рента* (pobierana przez rentiera);
renta inwalidzka — *пенсия по инвалидности*;
renta z tytułu niezdolności do pracy — *пенсия по нетрудоспособности* (Zobek);
- *renta* — 1. *пенсия* (np. inwalidzka); 2. *рента* (świadczenie realizowane w zamian za przekazanie majątku);
renta inwalidzka — *пенсия по инвалидности*;
renta z tytułu niezdolności do pracy — *пенсия по нетрудоспособности* (Kuraczyk).

W pierwszych dwóch źródłach leksykograficznych znajdujemy kilka sugestii dotyczących przekładu danego terminu i zazwyczaj w określonym kontekście tylko jedna z nich jest poprawna. Korzystanie z nich przypomina loterię. Zgodnie z koncepcją słownika Wiktorowa odpowiedniki bardzo bliskie znaczeniowo są oddzielane przecinkami, jednak nie jest to zgodne z prawdą w przypadku *рента* i *пенсия*. Rosyjski termin *рента* jest ekwiwalentem polskiego *renta* wyłącznie w znaczeniu dochodu z kapitału. Por.:

Przez umowę renty jedna ze stron zobowiązuje się względem drugiej do określonych świadczeń okresowych w pieniądzu lub w rzeczach oznaczonych tylko co do gatunku (art. 903 k.c.²³).

²⁰ *Wielki słownik języka polskiego*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/24809/renta> (04.05.2025).

²¹ W artykule przytaczam tylko wybrane terminy wielowyrazowe zamieszczone w haśle słownikowym.

²² Skoblenko podaje błędny termin. Powinno być: *renta z tytułu niezdolności do pracy*.

²³ *Kodeks cywilny*, <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/kodeks-cywilny-16785996/art-903> (04.05.2025).

По договору ренты одна сторона (получатель ренты) передает другой стороне (плательщику ренты) в собственность имущество, а плательщик ренты обязуется в обмен на полученное имущество периодически выплачивать получателю ренты в виде определенной денежной суммы либо предоставления средств на его содержание в иной форме (art. 583 k.c. FR²⁴).

Najczęściej taką umowę zawierają osoby w podeszłym wieku, które przenoszą własność nieruchomości w zamian za dostarczenie środków utrzymania.

Umieszczenie w słowniku terminów w nawiasach sugeruje z kolei, że mamy do czynienia z synonimami, a nie polisemami (por. *рента* <*пенсия*>, *выплачиваемая в возмещение вреда*; *семейная рента* (*пенсия*); *пенсия* (*пособие*) *по несчастному случаю*).

Tłumacze polskiego kodeksu prawidłowo odczytali kontekst użycia terminu *рента*, postrzegając ją jako pojęcie prawa ubezpieczeń społecznych będącego częścią prawa zabezpieczenia społecznego, a nie prawa cywilnego. Niemniej napotkali inny problem, a mianowicie w języku rosyjskim polisemem jest *пенсия*.

Przepis prawny z kodeksu brzmi:

Art. 92. § 1. Pracownikowi spełniającemu warunki uprawniające do renty z tytułu niezdolności do pracy lub emerytury, którego stosunek pracy ustał w związku z przejściem na rentę lub emeryturę, przysługuje odprawa pieniężna w wysokości jednomiesięcznego wynagrodzenia (s. 140).

Ст. 92. § 1. Работнику, отвечающему условиям для получения пособия по нетрудоспособности или пенсии по возрасту, трудовые отношения которого прекратились в связи с переходом на пенсию или пособие по нетрудоспособности, полагается выплата выходного пособия в размере месячной заработной платы (s. 141, 143).

Ст. 92. § 1. Работнику, отвечающему условиям для получения пенсии по нетрудоспособности или пенсии по возрасту, трудовые отношения которого прекратились в связи с переходом на пенсию по возрасту или пенсию по нетрудоспособности, полагается выплата выходного пособия в размере месячной заработной платы (LEX).

W Rosji przez pojęcie *пенсия* rozumie się cztery rodzaje świadczeń: 1) z powodu osiągnięcia pewnej granicy wiekowej; 2) z powodu częściowej lub całkowitej utraty zdolności do pracy zarobkowej; 3) z powodu

²⁴ Гражданский кодекс Российской Федерации (часть вторая) от 26.01.1996 N 14-ФЗ (ред. от 13.12.2024), https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_9027/eb33c859175f03816665394a20ecd34f770c1cb8/ (04.05.2025).

utraty żywiciela rodziny; 4) za usługę lat²⁵. W pierwszym i czwartym ze znaczeń w języku polskim używa się terminu *emerytura*, zaś w drugim i trzecim — *renta*.

Rosyjsko-polskie słowniki terminologii prawniczej oddają tę relację polisemiczną między znaczeniami w następujący sposób:

— *пенсия* — 1. *emerytura*; 2. *renta* (Zobek);

— *пенсия* — 1. (напр. по старости) *emerytura*; 2. *renta* (напр. по инвалидности) (Kuratczyk).

Zgodnie z zasadami redagowania tekstów prawnych terminy w nich występujące muszą spełniać kilka wymogów. Jednym z nich jest warunek jednoznaczności (ros. *однозначность* lub *единство*) polegający na tym, że ten sam termin nie może być używany w odniesieniu do różnych pojęć, a to samo pojęcie nie może być oznaczane różnymi terminami²⁶. Dlatego w akcie normatywnym niemożliwe jest przełożenie zarówno terminu *renta*, jak i *emerytura* tylko za pomocą terminu *пенсия*.

Jak można zauważyć, w wersji drukowanej przekładu termin *renta z tytułu niezdolności do pracy* przetłumaczono jako *пособие по нетрудоспособности*. Podobnie jak w leksykonie Skoblenki rosyjskim ekwiwalentem terminu *renta* jest tu *пособие*. Jest to jednak odpowiednik wprowadzający odbiorcę komunikatu językowego w błąd. *Пособие по нетрудоспособности*, dokładniej mówiąc *пособие по временной нетрудоспособности*, wypłacane jest ubezpieczonym, którzy utracili zdolność do pracy w wyniku choroby lub urazu, muszą sprawować opiekę nad chorym członkiem rodziny (najczęściej dzieckiem), podejmują leczenie uzdrowiskowe bezpośrednio po szpitalnym. Mogą też zachodzić inne przesłanki do jego przyznania przewidziane w ustawie²⁷. Podstawą do ustalenia świadczenia jest wystawione zaświadczenie o czasowej niezdolności do pracy, okres zasiłkowy w ciągu roku jest ściśle określony, a wysokość wypłaty uzależniona od stażu ubezpieczeniowego. *Пенсия по нетрудоспособности* przysługuje z kolei osobom zaliczanym na podstawie ekspertyzy

²⁵ Zob. https://www.gosuslugi.ru/help/faq/ins_gov_pension/700074 (04.05.2025).

²⁶ В.А. Толстик, *Требования, предъявляемые к юридической терминологии*, „Юридическая техника” 2016, nr 10, s. 302, <https://cyberleninka.ru/article/n/trebovaniya-predyavlyaemye-k-yuridicheskoy-terminologii-formalno-logicheskoe-i-sotsiokulturnoe-obosnovanie/viewer> (04.05.2025).

²⁷ Zob. *Федеральный закон от 29.12.2006 N 255-ФЗ (ред. от 25.12.2023) „Об обязательном социальном страховании на случай временной нетрудоспособности и в связи с материнством”* (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.01.2025), https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_64871/01bc965afc6b74e1a2c19764348e0ece4f45b741/ (04.05.2025).

medyczno-socjalnej (*медико-социальная экспертиза*) do I, II lub III grupy inwalidzkiej. Ubezpieczeni pobierają świadczenie określane jako *страховая пенсия по инвалидности*, dla osób bez stażu ubezpieczeniowego przeznaczona jest *социальная пенсия по инвалидности*²⁸. Przetłumaczenie terminu *renta z tytułu niezdolności do pracy* jako *пособие по нетрудоспособности* nie jest więc właściwe, gdyż polskim odpowiednikiem terminu *пособие по нетрудоспособности* jest *zasilek chorobowy*. Tłumacz wersji elektronicznej nie popełnił tego błędu, użył wyrazu *пенсия* wraz z przydawką przyimkową.

Na marginesie rozważań dotyczących polisemiczności terminu *пенсия* warto nadmienić, że w polskim języku prawa funkcjonują terminy *renta z tytułu niezdolności do pracy* i *renta inwalidzka*, przy czym pierwszy z nich jest ustawowy. Pojęcie niezdolności do pracy zastąpiło obowiązujące przed 1 września 1997 roku pojęcie inwalidztwa ze względu na to, że w jego ocenie w niedostatecznym stopniu uwzględniano kryteria zawodowo-ekonomiczne, skupiano się głównie na kryterium biologicznym (ograniczeniach sprawności psychofizycznej)²⁹. Obecnie *renta inwalidzka* jest więc potocznym określeniem *renty z tytułu niezdolności do pracy*. W rosyjskim języku prawa to termin *пенсия по инвалидности* pojawia się w aktach normatywnych, a *пенсия по нетрудоспособности* jest bardzo rzadko używany. Jak twierdzi Jan Iluk:

Jeśli w języku docelowym istnieje para synonimiczna, różniąca się przynależnością do określonej odmiany języka, to tłumacz powinien wybrać tę nazwę, która spełnia normę preskryptywną, czyli ma status usankcjonowanego terminu prawnego³⁰.

Za rosyjski ekwiwalent terminu *emerytura* można uznać określone w Ustawie federalnej o rentach i emeryturach ubezpieczeniowych pojęcie *пенсия по старости*³¹. Zaproponowany w wersji drukowanej

²⁸ Zob. *Федеральный закон от 28.12.2013 N 400-ФЗ (ред. от 28.02.2025) „О страховых пенсиях”*, https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_156525/2166e548481c71b26c5c65e288644f8a329a4bfc/ (04.05.2025).

²⁹ H. Pławucka, *Renta z tytułu niezdolności do pracy*, w: M. Dreła (red.), *Renta w prawie polskim*, E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa — Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2016, s. 190–191, https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/78973/PDF/o8_H_Plawucka_Renta_z_tytułu_niezdolności_do_pracy.pdf (04.05.2025).

³⁰ J. Iluk, *Synonimia w języku prawa i problemy jej przekładu*, „Studia Niemcoznawcze” 2017, t. 60, s. 779.

³¹ Zob. *Федеральный закон от 28.12.2013 N 400-ФЗ (ред. от 28.02.2025) „О страховых пенсиях”*, https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_156525/5dd27159773fa7fc92f129a4a779fecbdddobafa5/ (04.05.2025).

i elektronicznej tłumaczenia kodeksu termin *пенсия по возрасту* jest spotykany w praktyce prawniczej. W świetle powyższego, biorąc pod uwagę charakter tekstu prawnego, najbardziej trafnym odpowiednikiem dla terminu *renta* będzie *пенсия по инвалидности*, a dla *emerytura* — *пенсия по старости*.

Co ciekawe, słownik Wiktorowa i leksykon Skoblenki rejestrują termin *renta starcza* wraz z ekwiwalentem *пенсия по старости*. *Renta starcza* to dawne określenie emerytury³² (pojawia się ono w Dekrecie z dnia 25 czerwca 1954 roku o powszechnym zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin³³). Ujęcie tego hasła bez żadnego kwalifikatora szczególnie dziwi w przypadku leksykonu Skoblenki, ponieważ jest to publikacja z 2011 roku, więc stosunkowo nowa (słownik Wiktorowa ukazał się 25 lat wcześniej). Mało wykwalifikowani tłumacze mogą bezkrytycznie sięgnąć po ten odpowiednik.

Problematyczne okazuje się także przełożenie na język rosyjski terminów zawierających przymiotniki *rentowy* i *emerytalny*:

Rozdział IIIa. Odprawa rentowa lub emerytalna (s. 140)

Глава IIIa. Выход на пособие по нетрудоспособности или на пенсию (s. 141)

Глава IIIa. Пособие в связи с выходом на пенсию (LEX)

Nie wszystkie polsko-rosyjskie słowniki terminologii prawniczej zawierają te hasła. Por.:

- *odprawa rentowa*, *odprawa emerytalna* — brak ekwiwalentu (Wiktorow);
- *odprawa rentowa* — *выходное пособие в связи с выходом на пенсию*, *odprawa emerytalna* — *выходное пособие в связи с выходом на пенсию* (Skoblenko);
- *odprawa rentowa*, *odprawa emerytalna* — brak ekwiwalentu (Zobek);
- *odprawa rentowa* — brak ekwiwalentu, *odprawa emerytalna* — *премия в связи с выходом на пенсию* (Kuratczyk).

³² *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/renta%20starcza> (04.05.2025).

³³ Zob. *Dekret z dnia 25 czerwca 1954 r. o powszechnym zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin*, <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/powszechne-zaopatrzenie-emerytalne-pracownikow-i-ich-rodzin-16782551/roz-2> (04.05.2025).

Z kolei sam termin *odprawa*, będący wyrazem wieloznacznym, także ma różne odpowiedniki w zależności od kontekstu:

- *odprawa* — 1. (świadczenie) *пособие* (единовременное); 2. (formalności) *контроль, досмотр* (Wiktorow);
- *odprawa* — *выходное пособие* (Skoblenko);
- *odprawa* — *выходное пособие* (przy zwalnianiu z pracy na skutek restrukturyzacji) (Zobek);
- *odprawa* — 1. (narada) *совещание*; 2. (jednorazowa wypłata) *пособие*; 3. (przy zwalnianiu z pracy) *выходное пособие* (Kuraczyk).

Na podstawie powyższych danych słownikowych można uznać, że tłumaczenie zaproponowane w wersji elektronicznej (*пособие в связи с выходом на пенсию*) jest akceptowalne. Jednak z punktu widzenia precyzji terminologii prawniczej bardziej trafne byłoby tłumaczenie unikające hiperonimu i uwzględniające rozróżnienie na rentę i emeryturę (*пособие в связи с выходом на пенсию по инвалидности или по старости*). Przekład w wersji drukowanej jest niepoprawny (*выход на пособие по нетрудоспособности или на пенсию*) nie tylko z uwagi na użycie terminu *пособие* zamiast *пенсия*, ale również ze względu na to, że *выход* (od czasownika *выходить*) odnosi się do czynności, a nie do samego świadczenia.

Przyjrzyjmy się jeszcze odpowiednikowi terminu *odprawa emerytalna* — *премия в связи с выходом на пенсию* — zaproponowanemu przez Kuraczyk. Może on budzić kontrowersje, ponieważ w języku rosyjskim termin *премия* kojarzony jest przede wszystkim z zachęcaniem pracowników do osiągania lepszych wyników w pracy. Nawiasem mówiąc, termin ten również jest wieloznaczny: *премия* — 1. *награда*; 2. (денежная прибавка) *премия* (Kuraczyk). Tymczasem *odprawa* oznacza 'pieniądze wypłacane jednorazowo zwolnionemu lub przechodzącemu na emeryturę pracownikowi, rodzinie zmarłego pracownika albo w innych okolicznościach uwzględnionych w zawartej uprzednio umowie'³⁴ — i ma charakter ochronny, a nie motywacyjny. Mimo to *премия в связи с выходом на пенсию* funkcjonuje jako dopuszczalny termin w rosyjskim języku prawa. Co więcej, wzbudził on uzasadnione wątpliwości wśród prawników w Rosji: od tego typu „premi” pobierało bowiem podatek dochodowy. Sąd rosyjski orzekł, że niezależnie od przyjętej nazwy (czy *премия*, czy *единовременная выплата*) funkcja świadczenia pozostaje ta sama — ochrona pracownika w momen-

³⁴ *Wielki słownik języka polskiego*, <https://wsjp.pl/haslo/podglad/52189/odprawa/5194451/pieniezna> (04.05.2025).

cie utraty stałego dochodu. W związku z tym od tego świadczenia nie jest naliczany podatek dochodowy od osób fizycznych (zgodnie z art. 217 kodeksu podatkowego FR³⁵). Natomiast *премия* jako składnik wynagrodzenia rzeczywiście podlega opodatkowaniu³⁶.

Pojawia się zatem pytanie, czy można byłoby użyć wyrażenia *премия в связи с выходом на пенсию* jako tłumaczenia tytułu rozdziału kodeksu pracy (Rozdział IIIa. Odprawa rentowa lub emerytalna)? Zważywszy na polisemiczność wyrazu *пенсия* i możliwe konotacje *премию*, nie byłby to najtrafniejszy odpowiednik w tym kontekście.

Analogiczna trudność występuje w przypadku terminu pochodnego *пенсионер*, który bez szerszego kontekstu może znaczyć zarówno ‘emeryt’, jak i ‘rencista’. Problem z przekładem tego wieloznacznego terminu ilustruje następujący przepis z kodeksu pracy:

Art. 239. § 2. Укладом mogą być objęte osoby świadczące pracę na innej podstawie niż stosunek pracy; układem mogą być również objęci emeryci i renciści (s. 378).

Ст. 239. § 2. Договор может распространяться на лиц, выполняющих работу на другом основании, чем трудовые отношения; договор может распространяться также на пенсионеров и лиц, получающих пособие по нетрудоспособности (s. 379).

Ст. 239. § 2. Коллективный договор (соглашение) может распространяться на лиц, выполняющих работу на ином основании, чем трудовые отношения; коллективный договор (соглашение) может распространяться также на пенсионеров, в том числе получателей пенсии в связи с нетрудоспособностью (LEX).

Tłumacz wersji drukowanej konsekwentnie wybiera błędny odpowiednik (*пособие по нетрудоспособности*), który systemowo nie odpowiada pojęciu *renta z tytułu niezdolności do pracy*. W terminologii rosyjskiej *пособие*³⁷ odnosi się do zasiłków (por. np. *пособие по безработице* — *zasiłek dla bezrobotnych*, *пособие по*

³⁵ *Налоговый кодекс Российской Федерации (часть вторая) от 05.08.2000 N 117-ФЗ (ред. от 28.12.2024, с изм. от 21.01.2025) (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.04.2025)*, https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28165/625f7f7ad302ab285fe87457521eb265c7dbec3c/ (04.05.2025).

³⁶ *Выплаты сотрудникам уходящим на пенсию*, https://www.consultant.ru/law/podborki/vyplaty_sotrudnikam_uhodyaschim_na_pensiyu/ (04.05.2025).

³⁷ W języku ogólnym *пособие* to też pomoc naukowa czy dydaktyczna.

уходу за ребёнком — zasilek opiekuńczy na dziecko, пособие на погребение — zasilek pogrzebowy). Wersja elektroniczna prezentuje lepiej przemyślaną strategię tłumaczeniową: zastosowanie wyrażenia przyimkowego *в том числе* ('w tym również') pozwala zachować nadrzędną kategorię *пенсионеры*, jednocześnie doprecyzowując, że chodzi także o osoby pobierające świadczenia z tytułu niezdolności do pracy. Zamiast jednak dość ogólnego opisu (*получатели пенсии в связи с нетрудоспособностью*) bardziej adekwatny byłby termin *получатели пенсии по инвалидности*.

Jako odpowiedniki *emeryci* i *renciści* można również zastosować *пенсионеры по старости и инвалидности*, tym bardziej, że w rosyjskim kodeksie pracy pojawia się następujący przykład:

Работодатель обязан на основании письменного заявления работника предоставить отпуск без сохранения заработной платы: [...] работающим пенсионерам по старости (по возрасту) — до 14 календарных дней в году (art. 128 k.p. FR³⁸).

Słowniki dla omawianych terminów podają:

- *emeryt — пенсионер, rencista — пенсионер* (Wiktorow);
- *emeryt, rencista — brak ekwiwalentu* (Skoblenko);
- *emeryt — пенсионер, rencista — brak ekwiwalentu* (Zobek);
- *emeryt — пенсионер (по старости), rencista — пенсионер (по инвалидности)* (Kuraczyk).

Kolejnymi terminami wieloznacznymi pojawiającymi się w polskim kodeksie pracy są *kara* i *upomnienie*:

Art. 108. § 1. За не przestrzeganie przez pracownika ustalonej organizacji i porządku w procesie pracy, przepisów bezpieczeństwa i higieny pracy, przepisów przeciwpożarowych, a także przyjętego sposobu potwierdzania przybycia i obecności w pracy oraz usprawiedliwiania nieobecności w pracy, pracodawca może stosować:

- 1) karę upomnienia;
- 2) karę nagany (s. 176, 178).

Ст. 108. § 1. За несоблюдение работником принятых правил организации труда и порядка, правил техники безопасности и охраны труда, правил противопожарной безопасности и принятого способа подтверждения при-
бытия и присутствия на рабочем месте, а также обоснования отсутствия на своем рабочем месте, работодатель может применять:

³⁸ *Трудовой кодекс Российской Федерации от 30.12.2001 N 197-ФЗ (ред. от 07.04.2025)*, https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34683/ac98e98a7f06d32e7efc3643733e00e94c4fb1b6/ (04.05.2025).

- 1) наказание в виде предупреждения;
- 2) наказание в виде выговора (s. 177, 179).

Ст. 108. § 1. За несоблюдение работником установленных правил, касающихся организации рабочего процесса и порядка, положений по безопасности и гигиене труда, положений по противопожарной защите и установленного порядка подтверждения прибытия и присутствия на работе, а также обоснования отсутствия на работе, работодатель может применить:

- 1) замечание;
- 2) выговор (LEX).

Art. 110. O zastosowanej karze pracodawca zawiadamia pracownika na piśmie, wskazując rodzaj naruszenia obowiązków pracowniczych i datę dopuszczenia się przez pracownika tego naruszenia oraz informując go o prawie zgłoszenia sprzeciwu i terminie jego wniesienia. Odpis zawiadomienia składa się do akt osobowych pracownika (s. 178).

Ст. 110. О применении штрафа работодатель уведомляет работника в письменном виде, указывая характер нарушения трудовых обязанностей и дату такого нарушения, а также информируя работника о его праве обжаловать взыскание и сроках подачи такой жалобы. Копия уведомления прилагается к личному делу работника (s. 179).

Ст. 110. Работодатель уведомляет работника о применении взыскания в письменной форме, указывая характер нарушения трудовых обязанностей и дату такого нарушения, а также информируя работника о его праве обжаловать взыскание и сроках подачи такой жалобы. Копия уведомления прилагается к личному делу работника (LEX).

Pojęcie kary należy do języka ogólnego i nie ma jednego precyzyjnego znaczenia. Funkcjonuje w wielu dziedzinach: psychologii, pedagogice, filozofii, teologii, socjologii czy też w prawie, gdzie — mimo wysokiego stopnia specjalizacji — również nie jest rozumiane jednolicie. Intuicyjnie pojęcie kary wiązane jest z prawem karnym, ale występuje także w innych gałęziach prawa. Pojawia się ono

w całym wachlarzu stosunków prawnych, od prywatnoprawnych (kara umowna), przez pracownicze (kara porządkowa), służbowe lub organizacyjne (kara dyscyplinarna), po stosunki publicznoprawne (kara kryminalna — grzywna, ograniczenie wolności, pozbawienie wolności)³⁹.

Słowniki przekładowe rejestrują dla *kary* następujące odpowiedniki:

- 1. *наказание, мера наказания, кара*; 2. *взыскание* (za административные правонарушения) (Wiktorow);
- *kara — наказание, штраф, санкция* (Skoblenko);

³⁹ K. Kulig, *Teoria pracowniczej odpowiedzialności porządkowej*, Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa 2017, s. 19.

— *kara* — 1. *наказание*; 2. *взыскание* (Zobek);

— *kara* — 1. *наказание*; 2. (finansowa) *штраф* (Kuratczyk).

Szczególną uwagę zwraca obecność odpowiednika *санкция* w leksykonie Skoblenki. Jest to zgodne z uwagą Karola Kuliga, który twierdzi, że w polskim języku prawa „bardziej właściwym określeniem na szeroko pojęte dolegliwości stosowane w oparciu o przepisy prawa wydaje się pojęcie sankcji. Słowo to w języku potocznym nie kojarzy się bowiem wyłącznie z prawem karnym i karami kryminalnymi”⁴⁰. Z punktu widzenia teorii prawa jest to uzasadnione: kara stanowi jedynie jedną z postaci sankcji. W praktyce przekładowej jednak zastosowanie terminu *санкция* jako odpowiednika *kary* w kontekście kodeksu pracy nie byłoby trafne. Ze względu na swoją ogólność i abstrakcyjność *санкция* nie oddaje precyzyjnie charakteru środków dyscyplinujących, o których mowa w art. 108 i 110 k.p., takich jak upomnienie czy nagana. Ogólne znaczenie ma również rosyjski termin *наказание*.

Штраф w systemie prawa rosyjskiego jest natomiast terminem wieloznacznym, gdyż stosowany jest w prawie cywilnym, karnym i administracyjnym. W prawie cywilnym jest to jedna z odmian kary zwanej *неустойка*, określona kwotowo, której celem jest zabezpieczenie wykonania zobowiązań umownych⁴¹ (por. komentarz prokuratury: „Штраф как разновидность неустойки — окончательная фиксированная сумма ‘наказания’ за неисполнение обязательства, прописанная в договоре”⁴²). Polskim ekwiwalentem terminu *штраф* w podanym znaczeniu jest *kara umowna*. Na gruncie prawa karnego z kolei:

Штраф является наименее строгим видом наказания, из числа предусмотренных Уголовным кодексом Российской Федерации.

Уголовный закон определяет штраф как денежное взыскание, назначаемое в пределах, предусмотренных Уголовным кодексом Российской Федерации, обращаемое в доход государства, и заключается в принудительном изъятии денежных средств у осужденного⁴³.

⁴⁰ Tamże, s. 20.

⁴¹ T. Zobek, W poszukiwaniu znaczenia: polskie ekwiwalenty rosyjskich terminów cywilnoprawnych z zakresu zabezpieczenia wykonania zobowiązań umownych, w: A. Zych (red.), *Русский язык в польской аудитории*, t. 3, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2011, s. 160–161.

⁴² https://epp.genproc.gov.ru/ru/web/proc_59/activity/legal-education/explain?item=74657282 (04.05.2025).

⁴³ https://epp.genproc.gov.ru/ru/web/proc_74/activity/legal-education/explain?item=28453301 (04.05.2025).

Z podanej definicji wynika, że jest to sankcja stosowana wobec sprawców przestępstw, której odpowiednikiem w polskim prawie karnym jest grzywna. Natomiast w prawie administracyjnym:

Административный штраф обусловлен административно-властным взысканием у лица, совершившего административное правонарушение, денежной суммы, т.е. выражается в юридически обязательном, одностороннем, принудительном характере действий государственных органов и их должностных лиц⁴⁴.

Штраф jest więc nakładany za wykroczenia administracyjne. Odpowiada to *grzywnie* lub *mandatowi*. Należy zauważyć, że w polskim systemie prawnym grzywna jest karą przewidzianą zarówno przez prawo karne (za przestępstwa), jak i przez prawo wykroczeń (za wykroczenia), a także przez prawo administracyjne (za delikty administracyjne). Mandat jest sposobem nakładania grzywny w postępowaniach dotyczących wykroczeń i deliktów administracyjnych (przez uprawniony do tego organ, np. funkcjonariuszy Policji), nie jest natomiast stosowany za przestępstwa.

Co istotne, w rosyjskim kodeksie pracy termin *штраф* nie występuje. W przypadku naruszeń obowiązków pracowniczych stosuje się środki o charakterze porządkowym, niebędące sankcjami pieniężnymi. Dlatego tłumaczenie w wersji drukowanej należy uznać za błędne.

Ustalenie najlepszego ekwiwalentu dla terminu *кара*, funkcjonującego w prawie pracy, ułatwia sięgnięcie do tekstu paralelnego. Por.:

За совершение дисциплинарного проступка, то есть неисполнение или ненадлежащее исполнение работником по его вине возложенных на него трудовых обязанностей, работодатель имеет право применить следующие дисциплинарные взыскания:

- 1) замечание;
- 2) выговор;
- 3) увольнение по соответствующим основаниям (art. 192 k.p. FR⁴⁵).

Najbardziej trafnym odpowiednikiem dla omawianego terminu będzie więc *взыскание*. Został on użyty w wersji elektronicznej przekładu. W przytoczonym przepisie z rosyjskiego kodeksu pracy

⁴⁴ И. Ф. Сафарьянов, *Штраф как вид административного наказания*, „Евразийская адвокатура” 2016, nr 4 (23), s. 98, <https://cyberleninka.ru/article/n/shtraf-kak-vid-administrativnogo-nakazaniya> (04.05.2025).

⁴⁵ *Трудовой кодекс Российской Федерации от 30.12.2001 N 197-ФЗ (ред. от 07.04.2025)*, https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34683/3ab3ad3e8cac339021393236fd85d5a46a357735/ (04.05.2025).

znajdujemy również odpowiedź, jak prawidłowo przetłumaczyć wieloznaczny termin *upomnienie*.

Tylko słownik Kuratczyk podaje właściwy odpowiednik w interesującym nas znaczeniu kary za drobne naruszenie obowiązku pracowniczego. Por.:

- *upomnienie* — 1. (monit) *предупреждение, предуведомление*;
2. (ostrzeżenie, napomnienie) *предупреждение, замечание* (Wiktorow);
- *upomnienie* — brak ekwiwalentu (Skoblenko);
- *upomnienie* — *предупреждение* (Zobek);
- *upomnienie* — *замечание* (дисциплинарное взыскание) (Kuratczyk).

Odpowiednik *предупреждение*, pojawiający się w niektórych słownikach jako tłumaczenie polskiego terminu *upomnienie* nie jest jednoznaczny w rosyjskim języku prawnym. W kontekście prawa pracy nie funkcjonuje jako samodzielny termin określający środek pełniący funkcję dyscyplinującą. Zamiast tego stanowi komponent wyrażenia *предупреждение об увольнении — wypowiedzenie (умову о pracę)*, czyli formalne uprzedzenie pracownika lub pracodawcy o zamiarze rozwiązania stosunku pracy; *срок предупреждения об увольнении* to *окрес wypowiedzenia*. Por. np.:

Art. 32. § 1. Każda ze stron może rozwiązać umowę o pracę za wypowiedzeniem.

§ 2. Rozwiązanie umowy o pracę następuje z upływem okresu wypowiedzenia (s. 60).

Ст. 32. § 1. Каждая из сторон может расторгнуть трудовой договор с соблюдением срока предупреждения⁴⁶ об увольнении.

§ 2. Трудовой договор прекращается по истечении срока предупреждения об увольнении. (LEX).

Dodatkowo, termin *предупреждение* stosowany jest też w prawie administracyjnym. Jak stanowi art. 3.4. Kodeksu wykroczeń administracyjnych Federacji Rosyjskiej:

⁴⁶ W wersji drukowanej odpowiednikiem *увовидzenia* jest *предварительное уведомление*. Por. „Ст. 32. § 1. Любая из сторон может расторгнуть трудовой договор с предварительным уведомлением. § 2. Действие трудового договора прекращается после истечения срока предварительного уведомления” (s. 61). *Уведомление* może odnosić się do czynności, ale w kontekście prawa pracy oznacza przede wszystkim dokument rejestrujący to oświadczenie woli.

Ст. 3.4. 1. Предупреждение — мера административного наказания, выраженная в официальном порицании физического или юридического лица. Предупреждение выносится в письменной форме.

2. Предупреждение устанавливается за впервые совершенные административные правонарушения при отсутствии причинения вреда или возникновения угрозы причинения вреда жизни и здоровью людей, объектам животного и растительного мира, окружающей среде, объектам культурного наследия (памятникам истории и культуры) народов Российской Федерации, безопасности государства, угрозы чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера, а также при отсутствии имущественного ущерба⁴⁷.

Zgodnie z przepisem *предупреждение* jest najłagodniejszym środkiem ukarania administracyjnego — oficjalnym pisemnym upomnieniem osoby fizycznej lub prawnej, stosowanym w przypadkach niewielkich naruszeń, które nie spowodowały szkody ani zagrożenia jej powstania.

W związku z tym użycie terminu *предупреждение* jako tłumaczenia polskiego *upomnienia* w kontekście kodeksu pracy jest problematyczne. Może ono bowiem błędnie sugerować, że chodzi o formalne uprzedzenie o rozwiązaniu stosunku pracy (w prawie pracy) lub upomnienie (w prawie administracyjnym). Z tego względu trafniejszym i bardziej precyzyjnym odpowiednikiem dla *upomnienia* jako kary porządkowej w prawie pracy jest termin *замечание*, który występuje zarówno w tekstach paralelnych (np. art. 192 k.p. FR), jak i w słowniku Kuratczyk. Wersja elektroniczna w odróżnieniu od drukowanej podaje zatem poprawny ekwiwalent. Na marginesie należy dodać, że termin *замечание* funkcjonuje nie tylko w języku prawa, ale i w języku ogólnym, w którym oznacza uwagę, czyli również jest polisemem.

Przytoczone przykłady potwierdzają, że wieloznaczność terminologii — jak trafnie zauważa Jerzy Pieńkos — „mnoży na każdym kroku pułapki i niespodzianki”⁴⁸. W analizowanym materiale badawczym dominują przykłady polisemii intralingwalnej. Dodatkowym utrudnieniem jest obecność homonimii interlingwalnej, jak w przypadku terminów *renta* i *penma*, których podobieństwo formalne może prowadzić do błędnych interpretacji, jeśli nie zostanie odpowiednio rozpoznane.

⁴⁷ Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях от 30.12.2001 N 195-ФЗ (ред. от 07.04.2025), https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34661/080d25276289006c381505fe470f240608f4ad77/ (04.05.2025).

⁴⁸ J. Pieńkos, *Podstawy przekładoznawstwa...*, s. 107.

Wybór właściwego ekwiwalentu stanowi kluczowy etap procesu tłumaczenia tekstów z zakresu prawa. Błędy popełnione na tym poziomie niestety negatywnie wpływają na jakość przekładu, zaburzając jego funkcję komunikacyjną i prawną. Jak pokazują omówione przykłady, nawet w oficjalnych, drukowanych tłumaczeniach aktów normatywnych mogą pojawiać się błędy wynikające z nieprawidłowej interpretacji wieloznacznych terminów⁴⁹.

Na tym tle korzystnie wyróżnia się tłumaczenie kodeksu pracy udostępnione w ramach Systemu Informacji Prawnej LEX. Przekład ten cechuje się wyraźnie wyższym stopniem precyzji terminologicznej oraz większą zgodnością z rzeczywistym funkcjonowaniem instytucji prawnych w systemie rosyjskim. Może on zatem stanowić punkt odniesienia oraz cenną pomoc dla tłumaczy.

Analiza źródeł leksykograficznych z kolei wykazała, że tłumacze języka prawa powinni wykazywać się krytyczną ostrożnością i weryfikować informacje zaczerpnięte ze słowników przekładowych. Dobry słownik dwujęzyczny powinien wymieniać konteksty, w jakich dany termin prawny jest używany. Niestety, wiele słowników nie zawsze podaje takie informacje, co naraża tłumacza na ryzyko wyboru niewłaściwego odpowiednika i prowadzi do błędów tłumaczeniowych. Problem ten dostrzegła Magdalena Kuratczyk, która zaznacza, że „przeciwna jest przerzucaniu na użytkownika [słownika] rozterek związanych z koniecznością wyboru spośród szeregu ekwiwalentów numerowanych według niekoniecznie zrozumiałych kryteriów”. Dlatego też „poszczególne punkty opatrywane są informacją konkretyzującą znaczenie i wskazującą wybór ekwiwalentu przekładowego”⁵⁰. Pod tym względem szczególnie wartościowe okazują się słowniki Kuratczyk i Zobek, które w sposób systematyczny łączą ekwiwalenty z odpowiednimi kontekstami prawnymi oraz dosyć precyzyjnie oznaczają zakresy znaczeniowe poszczególnych terminów.

Przedstawiona w artykule analiza wybranych terminów wieloznacznych z zakresu prawa potwierdza, jak ważna dla tłumacza jest nie tylko kompetencja językowa i komunikacyjna, ale przede wszystkim wiedza prawnicza. Dzięki niej nie tylko rozumie on terminy polisemiczne w kontekście użytym przez ustawodawcę, lecz także potrafi przełożyć je z zachowaniem znaczenia i funkcji w tekście docelowym.

⁴⁹ Więcej o innego rodzaju błędach tłumaczeniowych w przekładach polskiego kodeksu pracy na język rosyjski zob. G. Wilk, *Uwagi o przekładzie polskiego kodeksu pracy na język rosyjski*, „Przegląd Rusycystyczny” 2022, nr 3 (179), s. 92–106.

⁵⁰ M. Kuratczyk, *Słownik terminologii prawniczej...*, s. IX.

REFERENCES

- “Dekret z dnia 25 czerwca 1954 r. o powszechnym zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin.” <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/powszechne-zaopatrzenie-emerytalne-pracownikow-i-ich-rodzin-16782551/roz-2> (04.05.2025).
- Gizbert-Studnicki, Tomasz. *Wieloznaczność leksykalna w interpretacji prawniczej*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1978.
- Iluk, Jan. “Synonimia w języku prawa i problemy jej przekładu.” *Studia Niemcoznawcze*, 2017, vol. 60: 669–785.
- Iluk, Jan. “Trudności interpretacyjne i translacyjne wyrazów wieloznacznych w tekstach prawnych i prawniczych.” *Studia Niemcoznawcze*, 2017, vol. 59: 509–525.
- Kalisz, Maciej. “O problemie polisemii i homonimii w przekładoznawstwie.” *Progress. Journal of Young Researchers*, 2017, no. 2: 83–94.
- Kodeks cywilny*. <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/kodeks-cywilny-16785996/art-903> (04.05.2025).
- Krzysztoforska-Weisswasser, Zofia. “Wykorzystanie tekstów paralelnych przy tłumaczeniu wyroków w procesie cywilnym.” *Lingua Legis*, 1995, no. 2: 18–20.
- Kulig, Karol. *Teoria pracowniczego odpowiedzialności porządkowej*. Warszawa: Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa 2017.
- Kuracz, Magdalena. *Słownik terminologii prawniczej polsko-rosyjski, rosyjsko-polski*. Warszawa: Wydawnictwo C.H.Beck, 2019.
- “Mojżesz z rogami.” <<https://etnomuzeum.eu/zbiory/mojzesz-z-rogami>>.
- Pławucka, Helena. “Renta z tytułu niezdolności do pracy.” *Renta w prawie polskim*. Drela, Monika (ed.). Wrocław: E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa — Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, 2016: 189–213, <https://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/78973/PDF/o8_H_Plawucka_Renta_z_tytulu_niezdolnosci_do_pracy.pdf>.
- Pieńkos, Jerzy. *Podstawy przekładoznawstwa. Od teorii do praktyki*. Kraków: Zakamycze, 2003.
- Piotrowska, Maria. *Proces decyzyjny tłumacza. Podstawy metodologii nauczania przekładu pisemnego*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2007.
- Skoblenko, Aleksandr. *Leksykon terminów prawniczych*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2011.
- Słownik języka polskiego PWN*. <<https://sjp.pwn.pl/>>.
- System Informacji Prawnej LEX*. <sip.lex.pl>.
- Tabakowska, Elżbieta. “Polisemia: marzenie autora, przekleństwo tłumacza.” *Wkład w przekład 3. Materiały pokonferencyjne 9. Studenckich Warsztatów Tłumaczeniowych „Dziewięć muz przekładu”*. Kraków 2014. Filipek, Anna, Osiecka, Marta, Gwóźdź, Maja, Małajowicz, Katarzyna (eds.). Kraków: Korporacja Ha!art, 2015: 15–32.
- Wielki słownik języka polskiego*. <<https://wsjp.pl/>>.
- Wiktorow, Jerzy (ed.). *Słownik prawniczy polsko-rosyjski*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1986.
- Wilk, Gabriela. “Uwagi o przekładzie polskiego kodeksu pracy na język rosyjski.” *Przegląd Rusycystyczny*, 2022, no. 3 (179): 92–106.

WIELOZNACZNOŚĆ WYBRANYCH POLSKICH I ROSYJSKICH...

- Zobek, Teresa. "W poszukiwaniu znaczenia: polskie ekwiwalenty rosyjskich terminów cywilnoprawnych z zakresu zabezpieczenia wykonania zobowiązań umownych." *Русский язык в польской аудитории*. Vol. 3. Zych, Anna (ed.). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2011: 158–169.
- Zobek, Teresa. *Słownik terminologii prawniczej polsko-rosyjski*. Warszawa: Wydawnictwo C.H.Beck, 2008.
- Zobek, Teresa. *Słownik terminologii prawniczej rosyjsko-polski*. Warszawa: Wydawnictwo C.H.Beck, 2007.
- <https://epp.genproc.gov.ru/ru/web/proc_59/activity/legal-education/explain?item=74657282>.
- <https://epp.genproc.gov.ru/ru/web/proc_74/activity/legal-education/explain?item=28453301>.
- <https://www.gosuslugi.ru/help/faq/ins_gov_pension/700074>.
- Барабаш, Ольга Владимировна. "Разграничение омонимии и полисемии юридических терминов." *Rhema. Рема* 2015, no. 2: 39–51, <<https://cyberleninka.ru/article/n/razgranichenie-omonimii-i-polisemii-yuridicheskikh-termi-nov>>.
- "Выплаты сотрудникам уходящим на пенсию." <https://www.consultant.ru/law/podborki/vyplaty_sotrudnikam_uhodyaschim_na_pensiyu/>.
- "Гражданский кодекс Российской Федерации (часть вторая) от 26.01.1996 N 14-ФЗ (ред. от 13.12.2024)." <https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_9027/eb33c859175f03816665394a20ecd34f770c1cb8/>.
- "Кодекс Российской Федерации об административных правонарушениях от 30.12.2001 N 195-ФЗ (ред. от 07.04.2025)." <https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34661/080d25276289006c381505fe470f-240608f4ad77/>.
- Левитан, Константин Михайлович. *Юридический перевод: основы теории и практики*. Москва–Екатеринбург: Проспект–Издательский дом "Уральская государственная юридическая академия", 2011.
- "Налоговый кодекс Российской Федерации (часть вторая) от 05.08.2000 N 117-ФЗ (ред. от 28.12.2024, с изм. от 21.01.2025) (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.04.2025)." <https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_28165/625f7f7ad302ab285fe87457521eb265c7dbec3c/>.
- Сафарьянов, Ирик Фидаилевич. "Штраф как вид административного наказания." *Евразийская адвокатура*, 2016, no. 4 (23): 98–100, <<https://cyberleninka.ru/article/n/shtraf-kak-vid-administrativnogo-nakazaniya>>.
- Толстик, Владимир Алексеевич. "Требования, предъявляемые к юридической терминологии." *Юридическая техника* 2016, no. 10: 302–307, <<https://cyberleninka.ru/article/n/trebovaniya-predyavlyaemye-k-yuridicheskoy-terminologii-formalno-logicheskoe-i-sotsiokulturnoe-obosnovanie/viewer>>.
- "Трудовой кодекс Российской Федерации от 30.12.2001 N 197-ФЗ (ред. от 07.04.2025)." <https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34683/ac98e98a7f06d32e7efc3643733e00e94c4fb1b6/>.
- Трудовой кодекс с постановлениями = Kodeks pracy z rozporządzeniami*. Transl. Centrum Tłumaczeń i Obsługi Konferencji LIDEX. Warszawa: Wolters Kluwer, 2019.

“Федеральный закон от 29.12.2006 N 255-ФЗ (ред. от 25.12.2023) ‘Об обязательном социальном страховании на случай временной нетрудоспособности и в связи с материнством’ (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.01.2025).” <https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_64871/01bc965afc6b74e1a2c19764348e0ece4f45b741/>.

“Федеральный закон от 28.12.2013 N 400-ФЗ (ред. от 28.02.2025) ‘О страховых пенсиях’.” <https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_156525/2166e548481c71b26c5c65e288644f8a329a4bfc>.

PABLO RAMÍREZ RODRÍGUEZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6168-3736>

University of Granada

COGNITIVE GRAMMAR IN THE RFL CLASSROOM: A METHODOLOGICAL PROPOSAL ON RUSSIAN VERBAL PREFIXATION FOR SPANISH-SPEAKING STUDENTS

Cognitive linguistics is recognized as a discipline that studies linguistic knowledge in relation to human cognitive processes, such as the role of memory and the perception of reality. Within this framework, cognitive grammar emerges from the idea of describing language functionality under the premise that the form and meaning of any linguistic unit constitute an inseparable symbolic whole. Unlike traditional grammar, which primarily focuses on the structures and rules of a language, cognitive grammar emphasizes the semantic representation of lexical units. Referring to the advancements in cognitive linguistics, this study aims to demonstrate how methods grounded in cognitive knowledge can benefit learners of Russian as a Foreign Language (RFL). This is because cognitive grammar focuses on the actual use of language, taking into account the speaker's communicative intent and the construction of meaning through the use of various linguistic forms. To further support this objective, this study presents a methodological proposal involving a test-based exercise designed for Spanish-speaking students. It examines the role of Russian verbal prefixation in fostering cognitive understanding of various prefixes.

Keywords: cognitive grammar, verbal prefixation, RFL, perception, foreign language teaching

1. INTRODUCTION

Cognitive Linguistics is a modern research paradigm that views language through a cognitive lens, emphasizing the inseparability of form and meaning as a symbolic unit where form (signifier) and meaning (mental representation) complement each other¹. In foreign language teaching, Cognitive Grammar (CG), a sub-field of cognitive linguistics, offers an innovative approach compared to traditional theories. CG highlights symbolic relationships grounded in cogni-

¹ W. Croft, A.D. Cruse, *Lingüística cognitiva*, Ediciones Akal, Tres Cantos 2008.

tive principles and the associations between signifier and meaning.² It argues that meaning is the abstract conceptual representation of thought, with linguistic signs reflecting different mental models for structuring situations and allowing various conceptualizations through metaphors, perspectives, or granularity.

Recognizing the figurative sense of language offers a pedagogical advantage by linking linguistic representations to general perceptual principles accessible across languages. Studying diverse perceptions can also explain cultural and grammatical differences between native and target languages.³ Cognitive Grammar (CG) provides an alternative view of linguistic knowledge, focusing on how speakers acquire, use, and possess it.⁴ CG treats linguistic units as cognitive routines, reflecting a usage-based model where abstract patterns emerge through categorization of recurrent usage. However, despite foundational theories in CG,⁵ there is a gap in recent cognitive pedagogy advancements, particularly regarding frameworks for integrating cognitive processes in grammatical instruction. These should prioritize experientialism over objectivism, focus on the relationship between form and meaning, and shift from prescriptive norms to practical usage.

The creativity in activity design is crucial for developing a communicative methodology. Grammar represents shared knowledge

² F. Cheikh-Khamis, *Reflexiones para la enseñanza de los verbos de cambio en ELE desde la perspectiva de la lingüística cognitiva*, “E-AESLA” 2018, 4, p. 150–160; I. Ibarretxe-Antuñano, T. Cadierno, *La lingüística cognitiva y la adquisición de segundas lenguas (ASL)*, in: I. Ibarretxe-Antuñano et al. (eds.), *Lingüística cognitiva y español LE/L2*, Routledge, London 2019, p. 19–51; C. Ureña Tormo, *La enseñanza de las unidades fraseológicas desde la lingüística cognitiva*. Doctoral dissertation. Universidad de Alcalá, Madrid 2019.

³ Z. Kövecses, *Metaphor and emotion: Language, culture, and body in human feeling*, Cambridge University Press, Cambridge 2003; R.W. Langacker, *Cognitive grammar*, in: E. Koerner, K. Frideryk, R.E. Asher (eds.), *Concise History of the Language Sciences*, Pergamon, Oxford 1995, p. 364–368; A. Wierzbicka, *Lexical universals and universals of grammar*, in: M. Kefer, J. van der Auwera (eds.), *Meaning and grammar: crosslinguistic perspectives*, Mouton de Gruyter, Berlin 1991, p. 383–415; p. Briones, G. Lamas, *Idioms (o expresiones idiomáticas): una nueva mirada desde la perspectiva cognitivista*, “Cuadernos de Humanidades” 2019, p. 20–21; R.M. Lavale Ortiz, *Cognitivismo y neología: estudios teóricos y aplicados*, “Cognitivismo y neología” 2020, p. 184–202.

⁴ F. Ungerer, H.-J. Schmid, *An Introduction to Cognitive Linguistics*, Pearson Education Limited, London 2006.

⁵ R.W. Langacker, *Foundations of cognitive grammar: Theoretical prerequisites*, Stanford University Press, Stanford 1987; G. Radden, R. Dirven, *Cognitive English Grammar*. Vol. 2, John Benjamins Publishing, Amsterdam 2007.

through cognitive schemas activated in daily life, and students should see it as a tool for understanding meaning, not just a set of abstract rules against which error correction takes place.⁶ The cognitive approach highlights the role of metaphor and metonymy in language, making previously inaccessible structures understandable through these processes. Such an approach helps one construct complex concepts from simple experiences, thus exceeding traditional methods.

The cognitive approach to grammar offers a novel way to explain constructions previously learned through memorization, using the concept of representation.⁷ For example, the Spanish structure *me comí un bocadillo* (*I ate a sandwich* with the reflexive pronoun) may seem illogical compared to *comí un bocadillo* (*I ate a sandwich* without the pronoun). CG explains that native Spanish speakers use the reflexive particle to imply that the sandwich was fully consumed by the speaker, thus clarifying the “imprecision” of the non-reflexive form. In other words, it provides learners with a conceptual tool to facilitate understanding of such structures and to make sense of grammatical phenomena that may initially seem unfamiliar. It is essential to recognize that students internalize a given language based on their comprehension of its functional patterns.

2. THEORETICAL FRAMEWORK

Second language acquisition (SLA) studies the learning of languages different from one’s mother tongue, drawing from fields like psychology, sociology, pragmatics, and cognitive science.⁸ SLA is about learning how to use a language as a communication tool, which is different from the way we naturally acquire our first language. This can occur in a classroom setting (foreign language) or through exposure in a country where the language is spoken (second language,

⁶ P. Rodríguez Ramírez, *La cognición fraseológica en traducción: El caso de las locuciones verbales relacionadas con la alimentación*, “Hikma” 2023, no. 22 (2), p. 207–233.

⁷ R. Llopis-García et al., *Qué gramática enseñar, qué gramática aprender*, Edinumen, Madrid 2012, p. 315–321; E.F. Maturrano, *Análisis lingüístico-cognitivo del discurso desde la gramática cognitiva*, “Puriq” 2021, no. 3(2), p. 466–487.

⁸ M. Baralo, *La adquisición del español como lengua extranjera*, Arco Libros — La Muralla, S.L., Madrid 1999. P. Rodríguez Ramírez, *La fraseología pragmático-cultural: los zoomorfismos en español y ruso*, “Revista de humanidades” 2022, no. 46, p. 57–80.

L2). Although the distinction between learning and acquisition is often unclear, both can happen through formal instruction or exposure to comprehensible input in the L2.⁹

2.1. CG APPLIED TO FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Cognitive Grammar (CG) emphasizes the relationship between form and meaning as part of our cognitive system, allowing speakers to express themselves based on their perception of reality. Grammar, in this view, becomes a tool for learners to construct a new reality in the foreign language, moving beyond the memorization of rules¹⁰. In second language acquisition, the role of input and output is central, with input referring to linguistic information encountered by learners, and output representing their production of meaning. Effective input must be comprehensible to help learners decode and identify its referent within their mental framework.¹¹

Input processing involves the strategies students use to associate linguistic forms with meanings during comprehension.¹² For Spanish-speaking learners of Russian, input consists of all the linguistic information they encounter, while intake refers to what they correctly or incorrectly interpret. Interlanguage introduces linguistic interferences from the native language through cognitive processes, and output occurs when the learner reproduces the acquired information.¹³ From a didactic-cognitive perspective, CG provides an alternative methodology for teaching L2, focusing on the relationship between forms and meanings, allowing students to access cognitive processes that influence how native speakers perceive and process the world.¹⁴

⁹ S. Krashen, *We acquire vocabulary and spelling by reading: Additional evidence for the input hypothesis*, "The Modern Language Journal" 1989, no. 73 (4), p. 440–464.

¹⁰ P. Robinson, N.C. Ellis (eds.), *Handbook of cognitive linguistics and second language acquisition*. Vol. 270, Routledge, New York 2008.

¹¹ D. Lee, *Cognitive Linguistics: An Introduction*, Oxford University Press, Oxford 2001.

¹² R.S. Tomlin, V. Villa, *Attention in cognitive science and second language acquisition*, "Studies in second language acquisition" 1994, no. 16 (2), p. 183–203; R.W. Langacker, *The relevance of Cognitive Grammar for language pedagogy*, "Applications of cognitive linguistics" 2008, no. 9, p. 1–7; M.S. Cuenca, J. Hilferty, *Introducción a la lingüística cognitiva*, Grupo Planeta, Barcelona 1999.

¹³ P. Rodríguez Ramírez, *Paremiology and Translation: Addressing Cognitive Challenges in Translator Training*, "Sendebarr" 2004, no. 35, p. 63–82.

¹⁴ M. Achard, *Teaching construal: Cognitive pedagogical grammar*, in: P. Robinson, N.C. Ellis (eds.), *Handbook of cognitive linguistics...*, p. 442–465; T. Cadierno,

Foreign language learners often avoid metaphorical and metonymic elements, preferring literal discourse. Cognitive linguistics emphasizes that metaphor use is influenced by mental processes, not just language. Teaching metaphor and metonymy in foreign language classrooms can enhance vocabulary acquisition and communicative competence by addressing both linguistic and cultural aspects. Our conceptual system is inherently metaphorical,¹⁵ making metaphor crucial for understanding abstract concepts. While the Common European Framework of Reference for Languages (2002) does not recognize metaphorical competence, in foreign language teaching, it refers to the ability to understand how a language encodes abstract concepts and transforms cognitive schemas into communicative structures.¹⁶

Based on this, metaphor serves as a support for understanding the diverse experiences on which language is based, as the existence of abstract or difficult-to-define concepts, such as time or space, must be perceived through other concepts that more clearly illustrate the images they represent. In this context, the rationale for conducting a cognitive-style test exercise using verbal prefixes appears, because most verbal prefixes in Russian are not correctly deciphered by Spanish-speaking students, which necessitates the introduction of abstract schemas they are able to linguistically conceptualize.

2.2. VERBAL PREFIXATION IN RUSSIAN

In cognitive linguistics, aspectual prefixes in Russian have been intensively studied.¹⁷ Instead of proposing their fixed meanings, the

K. Lund, *Cognitive Linguistics and Second Language Acquisition: Motion Events in a Typological Framework*, in: B. Van Patten, J. Williams, p. Rott, M. Overstreet (eds.), *Form-Meaning Connections in Second Language Acquisition*, Lawrence Erlbaum, New Jersey 2004, p. 139–144; R.L. García, *La gramática cognitiva: nuevas avenidas para la enseñanza de lenguas extranjeras*, “Verba Hispanica” 2011, no. 19 (1), p. 94–111; R. Llopis-García, *Gramática cognitiva y selección modal en la enseñanza del español LE/L2*, in: I. Ibarretxe-Antuñano et al. (eds.), *Lingüística cognitiva y español LE/L2*, Routledge, London 2019, p. 255–273.

¹⁵ G. Lakoff, M. Johnson, *Metaphors We Live By*, Cátedra, Madrid 1980.

¹⁶ M. Danesi, *Metáfora, pensamiento y lenguaje*, Kronos, Sevilla 2004; R. Acquaroni Muñoz *La incorporación de la competencia metafórica a la enseñanza/aprendizaje del español como segunda lengua a través de un taller de escritura creativa: Estudio experimental*. Doctoral thesis. Universidad Complutense de Madrid, 2008.

¹⁷ L.A. Janda, *A Semantic analysis of the Russian verbal prefixes ZA-, PERE-, DO and OT-*, Otto Sagner, Munich 1986.

researchers analyzed each prefix's semantics through radial categories based on prototypes. This approach has shown that Slavic prefixes are not semantically empty¹⁸ and act as verbal classifiers.¹⁹ The prototype theory explains the categorization of reality, where prototypes represent the most typical members of a category. Despite criticism over indistinct features of the latter term, the Idealized Cognitive Model (ICM) approach²⁰ in cognitive grammar clarifies the role of metaphor and metonymy in shaping abstract concepts.

An aspectual prefix alters the aspect of a verb from imperfective to perfective when added to an unprefixated verb. Verbs having both imperfective and perfective forms are called aspectual pairs. However, "idealized perfectives"²¹ involve prefixes that also change verb's lexical meaning. This article focuses on these perfectives, which pose a significant challenge for foreign learners of Russian. The research highlights the complexities of verbal prefixation in Slavic languages, particularly for Spanish speakers, due to linguistic interference and the higher productivity of prefixes in Russian compared to Spanish.

Studying the semantics of prefixed verbs reveals meanings tied to their spatial origins. The meaning of a prefixed verb depends on the interaction between the prefix's original spatial semantics (with varying degrees of metaphorization) and the verb's basic meaning. This interaction depends on the characteristics of the given verb. Typically, prefixed verbs are perfective and describe events, with resultative aspectual semantics indicating a resulting state. Adding a prefix creates a new verb with a different lexical meaning. For example, adding the prefix *do* to *ecmь* (to eat) results in *doecmь*, meaning either "to finish eating" or "to consume the uneaten parts of a meal or food product." The prefixed verb's meaning depends on both the prefix-verb combination and the structure of the verbal phrase, including the presence of a direct object.

¹⁸ C. Schooneveld, *The So-Called 'préverbes vides' and Neutralization*, in: *Dutch Contributions to the Fourth International Congress of Slavistics*, Mouton The Hague 1958, p. 159–161.; M. Vey, *Les préverbes 'vides' en tchéque modern*, "Revue Des Études Slaves" 1952, no. 29, p. 82–107.

¹⁹ L. A. Janda et al., *Why Russian aspectual prefixes aren't empty: prefixes as verb classifiers*, Slavica Publishers Inc. Bloomington 2013.

²⁰ G. Lakoff, *Image metaphors*, "Metaphor and Symbol" 1987, no. 2(3), p. 219–222.

²¹ L. A. Janda, *Aspectual clusters of Russian verbs*, "Studies in Language" 2007, no. 31(3), p. 607–648.

Verbal prefixation, in its broadest sense, is most applied to motion verbs, as it is easier for students to metaphorically grasp a combination of prefix and verb that denote some type of movement. In fact, the original spatial semantics of prefixes has been particularly preserved with verbs denoting displacement in space. Below, in Table 1, a clear example is shown with the motion verb *ir* (to go) illustrating its various meanings according to the combination of attachable prefixes.

Table 1. Motion verb to go with prefixes. Source: own elaboration

Prefix	Verb	Cognitive meaning
[В]	Входить	Movement from outside to inside
[Вы]	Выходить	Movement from inside to outside
[Под]	Подходить	Movement towards a nearby object
[От]	Отходить	Movement from a nearby object in the opposite direction
[При]	Приходить	Movement towards a goal
[У]	Уходить	Movement outward
[До]	Доходить	Movement to the end or specific goal
[Пере]	Переходить	Back and forth movement
[Вс]	Всходить	Movement upwards
[С]	Сходить	Movement downwards
[Рас]	Расходиться	Movement in multiple directions
[Ис]	Исходить	Movement in all directions and for a long time
[Про]	Проходить	Movement through something
[Об]	Обходить	Movement around something
[За]	Заходить	Movement towards a place involving the aspect of reaching the goal by chance
[На]	Находиться	Movement of long duration, to the point of exhaustion

However, teaching foreign students prefixation in verbs that do not denote movement or displacement is still a hardly answered issue. In most Russian grammar textbooks that class of verbs is not distinguished from the more logical one discussed before. Consequently, the same approach for their teaching is used, which notably hinders the process of semantic acquisition of verbal prefixation. In the case of movement verbs, prefixation is more intuitive and acquired more quickly than in the case of verbs that do not denote movement, where prefixation can take on different nuances in relation to the referential verb (e.g., *врать* “to lie” – *завратъся* “to lie excessively,” “to lie like a rogue”).

Russian verbs are characterized by their wide range of possibilities in word formation, leading to a wide array of meanings. Additionally, each of such verbs can take a number of attachable prefixes (there are 16 of them). These prefixes, when combined with verbs, may cause a purely grammatical change without altering the lexical meaning as in the case of perfective verb formation (*слышать* – *услышать*). Sometimes, however, they can affect both the aspectual and lexical meanings. This study focuses on the latter case, where semantics can impact the coherence of verbs and prefixes because to correctly fuse together the verb and the prefix must share certain semantic features.

In other words, the analysis of Russian aspectual prefixes from the perspective of cognitive linguistics should represent a general schema involving a trajectory, a reference point, and relationship that unites both concepts. As regards the trajectory, certain conditions must exist that involve an observer and a domain of accessibility because the trajectory of the verbal prefix does not necessarily have to be the same as the trajectory of the base verb. Additionally, the mental image schema represents the prototypical relationship between the trajectory and the reference point and therefore it is demonstrated that movement verbs provide strong empirical evidence between the trajectory and the reference point, as the aspectual meaning of prefixes is the result of the metaphorical extension of their basic spatial senses.

Verbal formation through prefixation is characterized by the quantitative feature of the action to express the meaning of the quantity of the action. If we examine the verb to *лить* (to pour; to spill) and add the prefix *под* (*подлить*), we obtain a result of the action that denotes an act that can be quantitatively divided as it is similar to the addition of quantitative adverbs such as “a little, slightly.” On the other hand, if we attach the prefix *за* (*залить*) to the referential

verb, the result would be equal to pouring a liquid over the entire surface so that no area remains free. Subsequently, with the prefix *в*, we would give the verbal action the ability to add a little more liquid (*вливать* – pour more into a container), or with the prefix *вы*, the opposite, to pour the liquid out of the container or strain it (*выливать*). Hence, it can be argued that the prefix can express diverse meanings, which allows it to become a motivating base for the referential verb. These examples confirm that the meaning of the Russian prefixes is primarily spatial, and it is best preserved when the prefix joins a verb that denotes movement or action defined according to spatial parameters. Therefore, the meaning of such formations can be intuitively grasped at a cognitive level.

It is the verbal semantics that determines the meanings the added prefixes introduce. The prefix itself is responsible for specifying the meaning based on the semantic characteristics of the verb to which it attaches. Therefore, all referential verbs can form derivatives through prefixation with the meaning that contains the capacity to quantitatively measure an action.

From the cognitive perspective, verbal prefixation plays an important role in representing the meaning of prefixed verbs through conceptualization or mental representation. In other words, prefixation serves as a cognitive tool that allows the learner to access the value of forms and grammatical structures through logical pathways of extending the acquired knowledge. The cognitive approach applied to verbal prefixation offers a linguistic philosophy upon which it is possible to obtain and improve an explicit awareness of the cognitive value of grammatical forms, that is, the different prefixes that can attach to referential verbs. In this way, learners, when exposed to input from different verbal prefixes, would prioritize meaning over form and activate processing mechanisms through logic; this vastly differs from simple memorization techniques. Thus, when selecting the forms they can process, learners may employ strategies leading them to the selection of prefixes based on their greater semantic value.

3. METHODOLOGICAL PROPOSAL

A new approach has been emerging in SLA in recent decades, emphasizing the growing role of grammar in the learning pro-

cess.²² Traditionally regarded as a set of prescriptive rules, grammar is now increasingly viewed as an integral component of meaning-making in language. Just as each word consists of a signifier and a signified, grammar also carries both form and meaning. Llopis-García, Real Espinosa, and Ruiz Campillo²³ argue that presenting grammar as a meaningful and conceptual entity facilitates its assimilation by students, shifting the focus away from rote memorization towards cognitive engagement. This perspective enables learners to internalize grammatical structures in a logical and intuitive manner rather than through mechanical repetition.

By prioritizing language use over rigid normative frameworks, this approach acknowledges that language is inherently dynamic, continuously shaped by communicative needs and social evolution. While grammar serves normative function, it is ultimately subject to adaptation, as usage patterns influence and redefine linguistic conventions over time. This evolving view of grammar opens the door for pedagogical methodologies that align with cognitive principles, fostering deeper understanding and practical application.

Building on this theoretical foundation, in the following section a methodological approach is proposed that integrates cognitive grammar principles into second language instruction, particularly in the teaching of Russian verbal prefixes. This approach aims to enhance learners' conceptualization of grammatical structures by involving cognitive mechanisms such as prototype theory and metaphorical mappings, thereby providing a more intuitive and contextually driven acquisition process.

To elucidate the fundamental parameters of GC in the RFL classroom in an accessible yet theoretically rigorous manner, this study adopts an approach according to which language is a dynamic and emergent cognitive process rather than a rigid system governed by prescriptive rules and exceptions. The primary objective is to propose a cognitive-based methodology that underscores the logical and conceptual foundations of language, thereby demonstrating that the diverse uses of verbal prefixes in Russian are not arbitrary but systematically interconnected. Furthermore, this approach seeks to ex-

²² E.S. Simón, *Una aplicación empírica de la gramática cognitiva-operativa a la enseñanza del contraste modal en español (como lengua extranjera)*, "marcoELE. Revista de Didáctica Español Lengua Extranjera" 2020, no. (31), p. 70–90.

²³ R. Llopis-García et al., *Qué gramática enseñar, qué gramática aprender*, Edinumen, Madrid 2012, p. 315–321.

plain the underlying cognitive motivations that lead native Russian speakers to select specific prefixes over others to convey subtle nuances of meaning.

Within the framework of CG, two theoretical models play a pivotal role in the study of verbal prefixes: prototype theory and the metaphorical mapping of time and space. Prototype theory, applied to linguistics by George Lakoff,²⁴ challenges the traditional view of linguistic categories as discrete entities with fixed boundaries. Instead, it claims that categories are organized around central, prototypical members that exhibit their most salient features while less typical members are arranged peripherally. In the context of Russian verbal prefixes, this theoretical prism allows for a more intuitive and gradient understanding of prefix usage, where certain prefixes exhibit a core meaning that extends into secondary meanings through systematic semantic shifts. This explains why some prefixes appear to be more productive and frequently used whereas others are restricted to specific contexts.

The metaphor of time and space is an essential component of Conceptual Metaphor Theory.²⁵ Complementing the prototype theory, it provides a cognitive framework for understanding the relationship between spatial movement and temporal/aspectual distinctions in Russian verbs. Many verbal prefixes originate from spatial prepositions and their extension into abstract domains follows a well-documented pattern of metaphorical projection, wherein physical movement is mapped onto temporal, aspectual, and even epistemic domains. For instance, the prefix *no* often signifies movement along a path, but in aspectual terms, it also denotes delimitative or inchoative actions, reflecting the metaphor *time is space*. By internalizing these cognitive mechanisms, learners can develop a more intuitive grasp of prefix semantics, enabling them to predict and interpret meanings rather than relying on rote memorization.

By integrating these cognitive principles into pedagogical practice, this study aims to bridge the gap between theoretical linguistics and language acquisition, providing learners with cognitive tools to decode the complexities of Russian verbal prefixes more effectively. A cognitive-based approach to teaching RFL not only enhances comprehension but also aligns with contemporary research on embodied

²⁴ G. Lakoff, *Image metaphors...*

²⁵ G. Lakoff, M. Johnson, *The metaphors we live by...*

cognition and conceptual structuring in second language acquisition, ultimately fostering a more natural and meaning-driven engagement with the language.

3.1. OBJECTIVE, SAMPLE, AND INSTRUMENT

As previously discussed, verbal prefixation in Russian is a pervasive phenomenon across all verb types. However, its productivity varies depending on the verb class. In the case of motion verbs, prefixation constitutes a highly systematic and morphologically productive mechanism, exhibiting regularity in its application. Conversely, prefixation in non-motion verbs is considerably less uniform, as it lacks clear lexical principles and follows less predictable patterns. This irregularity is largely attributed to the high degree of lexicalization that characterizes such verbs, making their prefixed forms more idiosyncratic and semantically opaque.

Due to the inherent complexity of this phenomenon, the prefixation of non-motion verbs has received limited scholarly attention and is often underrepresented in pedagogical materials. Consequently, RFL instruction tends to place greater emphasis on the more transparent and rule-governed prefixation of motion verbs, while the more intricate and less predictable prefixation of other verbs remains relatively unexplored in standard curricula. The above research gap results in lack of practical solutions for the learners of Russian, in particular Spanish-speaking students, who struggle with both the correct interpretation and translation of prefixed non-motion verbs.

This study aims to address the cognitive underpinnings of verbal prefixation in non-motion verbs, offering a structured approach to enhance learners' awareness of their use and translation. By examining the conceptual mechanisms that govern prefixation in this verb category, it seeks to provide a more comprehensive and pedagogically viable framework for improving students' comprehension and application of Russian verbal prefixes. Its objective is to raise students' awareness of the nature of verbal aspect in Russian and its communicative implications, emphasizing the role of verbal prefixation as a central mechanism for meaning construction. Given the complexity of this phenomenon, the topic is approached from a cognitive perspective, aiming to provide a systematic and con-

ceptually driven analysis of verbal prefixes in non-motion verbs. Focusing both on the linguistic phenomenon and on its didactic implications, the study seeks to bridge the gap between theoretical linguistic principles and practical language instruction.

The proposed analysis is grounded in two cognitive frameworks: the prototype theory and metaphorical mapping of time and space. Prototype theory suggests that certain linguistic categories exhibit a prototypical core with peripheral extensions, which is particularly relevant to the study of verbal prefixation. In the case of Russian, some prefixes display more central, prototypical uses, while others serve extended or less conventional functions. Understanding this gradation helps learners recognize why certain prefixes are preferred in specific contexts. At the same time, the metaphorical mapping of time and space provides a conceptual foundation for interpreting prefixes as carriers of spatial and temporal meaning, reinforcing the idea that aspectual and semantic distinctions emerge from fundamental cognitive schemas. These cognitive mechanisms facilitate a more intuitive and systematic approach to prefix acquisition, moving beyond the traditional reliance on memorization.

Regarding the methodological design, this research employs a grammar test exercise as the primary instrument for collecting data on students' acquisition of verbal prefixation through a CG framework. The test is designed to isolate and examine the selected prefixes individually, thus ensuring a focused analysis of their contribution to meaning formation. Specifically, the study explores sixteen prefixes in relation to the Russian verb *резать* (to cut) (Table 2). This verb was chosen due to its capacity to accommodate all sixteen prefixes while remaining a non-prototypical motion verb, allowing for a controlled yet diverse exploration of prefixation patterns without introducing additional semantic complexity.

By examining the various nuances introduced by prefixation, one tries to determine whether a cognitive grammar-based approach effectively aids learners in distinguishing among prefixed verb forms and enhances their comprehension of semantic distinctions. Table 2 provides an overview of the sixteen meanings assigned to the reference verb "to cut" after prefixation, alongside the cognitive interpretations of each prefix as perceived within CG (inputs). These examples are integrated later into the test-based exercise, which aim to assess students' ability to internalize and apply the conceptual foundations of Russian verbal prefixation in a structured learning environment (Figure 1).

Table 2. Referential verb *резать* with its different meanings and inputs after the addition of particular prefixes. Source: own elaboration

Prefix	Verb	Inputs	Examples
[В]	Врезать	Cut inward, in the sense of inserting or embedding something through the action of cutting.	Женщина врезала новый замок в свою дверь и заперла ее. (La mujer puso una nueva cerradura en su puerta y la cerró). Para poner la cerradura se necesita cortar antes de incrustarla en la puerta.
[Вы]	Вырезать	Cut outward, in the sense of removing something through the action of cutting out or trimming.	На занятиях дети поют песни, вырезают картинки, рассказывают сказки. (En las clases los niños cantan canciones, recortan dibujos, cuentan historias).
[Под]	Подрезать	Cut something from below in the sense of cutting an object gently or removal of its small fragment (pruning).	Остальные растения надо было либо постоянно подрезать и подправлять. (El resto de las plantas había que podarlas y retocarlas constantemente).
[От]	Отрезать	Cut something by moving it away, i.e., cutting a part of an object completely	Потом снять кожу, отрезать хвост и голову. (Luego quitar la piel, cortar la cola y la cabeza).
[При]	Прирезать	Close a blade to an object with the intention of cutting, i.e., cutting out a fragment of a foreign territory (annexation); also in the sense of killing by cutting one's throat (slaughter).	Это усатый грузин прирезал Грузии чужой земли. (Este georgiano bigotudo fue el que anexionó a Georgia las tierras ajenas). Остального оружия девушка не признавала — чтобы прирезать горло парализованному врагу меча не надо. (La niña no reconoció el resto del arma: no hace falta una espada para cortarle la garganta a un enemigo paralizado).
[У]	Урезать	Cut something by making an outward motion, i.e., reduce or trim in the sense of making it smaller.	Сейчас, действительно урезали зарплату, вот и бегут все. (En realidad han reducido ahora los salarios, por lo que todos están descontentos).
[До]	Дорезать	Cut something to the end or finish cutting something.	Очень удобно, не дорезать крышку у банки до конца. (Es muy cómodo no tener que cortar la tapadera del bote hasta el final).
[Пере]	Перерезать	Cross something through the action of cutting, i.e., in the sense of cutting something from end to end or cutting something across.	Молодой человек решил себе перерезать горло опасной бритвой. (El joven decidió cortarse el cuello con una cuchilla afilada). После этих слов, народ решил, что нужно перерезать путь движущегося войска. (Después de tales palabras, el pueblo decidió que era necesario cortarle el camino al ejército).

COGNITIVE GRAMMAR...

[Вс/ Вз]	Взрезать	Cut by making a movement that facilitates lifting something.	Мне взрезали десну и поставили дренаж. (Me hicieron un corte en las encías y me pusieron un drenaje).
[С]	Срезать	Cut by making a downward motion in the sense of removing something by cutting.	Жители села также срезали сухие ветки и вывезли собранный мусор. (Los habitantes del pueblo también cortaron ramas secas (quintándolas) y sacaron la basura que habían recolectado).
[Рас]	Разрезать	Cut in several directions, i.e., cut something into many pieces.	Невеста разрезает торт, угощает гостей, последние по очереди рассказывают анекдоты. (La novia corta el pastel para los invitados, y éstos a su vez cuentan chistes).
[Ис]	Изрезать	To cut multiple furrows in something, to divide a surface of an object by cutting several lines in it.	Острые осколки страшно изрезали его лицо. (Los fragmentos afilados le cortaron (desfiguraron) la cara por completo).
[Про]	Прорезать	Cross something by the action of cutting.	Для того, чтобы пакет можно было переносить, в верхней части прорезают отверстие овальной формы. (Para poder transportar el paquete, se debe hacer un orificio de forma ovalada en la parte superior).
[Об]	Обрезать	Cut something around or using a rotating movement, circumsise	После того как пленка приклеится, необходимо потихоньку при помощи линейки обрезать края. (Después de pegar la película, es necesario cortar poco a poco los bordes con ayuda de una regla).
[За]	Зарезать	Cut/make a cut regardless of the location; also in the sense of killing (especially by throat cutting)	Отец Салливана, зарезал человека в пьяной драке в ночном клубе. (El padre de Sullivan apuñaló a un hombre en una pelea de borrachos en un bar).
[На]	Нарезать	Cut something into pieces quickly and without much hesitation or difficulty.	Теперь можно нарезать картофель и помидоры кружками. (Ahora tenemos que cortar las patatas y los tomates en rodajas).

3.2. DATA INTERPRETATION AND COLLECTION

For data collection, all participants were required to voluntarily complete an individual test-based matching exercise, with an estimated duration of one hour. The test was administered online through the university's dedicated learning portal, ensuring accessibility and standardization across participants. The digital format also facilitated data storage and retrieval for subsequent analysis. In terms of data analysis, a qualitative approach was employed to synthesize the collected information and examine the relationships between the

research variables. The analysis proceeded in several stages. First, a systematic review of the selected verbal prefixes, initially studied within the category of motion verbs, was conducted, focusing on their aspectual and semantic nuances. This step was essential for identifying the core meanings associated with each prefix and their prototypical usage patterns.

Figure 1. Methodological proposal exercise for matching phrases with the corresponding prefixed verbs

Этот курс ▶

Практикум по культуре речи (второй иностранный язык)

Вопрос 2
Пока нет ответа
Балл: 1,00
Отметить вопрос
Редактировать вопрос

CORTAR (РЕЗАТЬ)

Это усатый грузин ... Грузии чужой землицы.

Невеста ... торт, угощает гостей, последние по очереди рассказывают анекдоты.

Женщина ... новый замок в свою дверь и заперла ее.

После этих слов, народ решил, что нужно ... путь движущейся войска.

Теперь можно ... картофель и помидоры кружками.

Сейчас, действительно ... зарплату, вот и бегут все.

Мне ... десну и поставили дренаж.

После того как пленка приклеится, необходимо потихонечко помощи линейки ... края.

Остальные растения надо было либо постоянно ... и подправлять.

Для того, чтобы пакет можно было переносить, в верхнем ... отверстие овальной формы.

Очень удобно, не ... крышку у банки до конца.

Отец Салливана, ... человека в пьяной драке в ночном клубе.

Врезать
Срезать
Прорезать
Зарезать
Обрезать
Разрезать
Отрезать
Изрезать
Взрезать
Вырезать
Урезать
Подрезать
Дорезать
Нарезать
Прирезать
Перерезать

Subsequently, these meanings were analysed in relation to non-motion verbs, with particular emphasis on the verb *резать* (to cut), which served as the reference verb in the study. The objective was to establish conceptual relationships between prefixation in motion verbs and its functional extensions in non-motion verbs, drawing on prototype theory and the metaphorical mapping of time and space.

This cognitive framework allowed for an exploration of how learners conceptualize and categorize prefixes beyond their most conventional applications.

After completing this theoretical and conceptual analysis, the test-type exercise was designed and implemented on the TUIS platform, an online learning management system used for language instruction and assessment. The platform facilitated the controlled administration of the test, enabling researchers to track response patterns and assess participants' comprehension of prefixed verb forms. The integration of digital tools also allowed for the collection of response time data and other interaction metrics, providing additional insights into the cognitive processing of verbal prefixation in RFL.

To ensure the authenticity of linguistic inputs, the examples used in the activity on verbal prefixes in Russian were sourced from ruS-Kell (Russian Language Learning) [<https://skell.sketchengine.eu/#home?lang=ru>], a corpus-based Russian language thesaurus designed for learners. This resource was selected to provide students with real-world, contemporary examples of verbal prefixation, reinforcing the natural patterns and frequency of usage in native speech. Additionally, to support comprehension, students were granted access to both online and printed dictionaries, allowing them to independently verify unfamiliar lexical items and enhance their lexical awareness.

Recognizing the specific challenges that Spanish-speaking learners encounter when selecting appropriate verbal prefixes, the reference verb *резать* (to cut) was deliberately chosen as the central lexical item for analysis. In most of the proposed Russian examples, the equivalent verb to cut in Spanish would appear to be contextually appropriate. This deliberate selection compels learners to engage in a more nuanced cognitive analysis, as they must discern subtle distinctions in meaning that arise from prefixation. By doing so, students are encouraged to rely not solely on direct lexical equivalence but rather on the cognitive and conceptual value of each prefix, fostering deeper linguistic processing and reducing the risk of overgeneralization.

Prior to engaging with the exercise on the digital platform, participants were first required to review the explanatory model presented in Table 2, initially without examples, to familiarize themselves with the diverse set of Russian verbal prefixes. This preliminary phase aimed to introduce students to the principles of CG while empha-

sizing the cognitive load carried by each prefix. The intention was to establish a foundational understanding of how prefixes function conceptually rather than as arbitrary affixes.

Once students had internalized the cognitive value of each prefix, they proceeded to the test phase, where they were presented with contextualized examples, this time extracted directly from Table 2. At this stage, learners were expected to apply their cognitive reasoning skills to complete the test-based exercise, demonstrating their ability to distinguish among prefixes based on their semantic contributions. The integration of corpus-based data with a structured cognitive approach not only enhances prefix recognition but also promotes metalinguistic awareness, allowing students to make informed decisions when selecting prefixes in their own Russian language production. The structured progression of the task, from theoretical familiarization to applied analysis, aims to align with the principles of prototype theory and metaphorical mapping of time and space, thereby reinforcing the mental categorization and conceptual relationships underlying Russian verbal prefixation.

4. DISCUSSION AND CONCLUSIONS

Upon completion of the exercise on verbal prefixation in Russian, using the example of the verb *πεζамь*, it can be concluded that the inputs presented in Table 2 play a critical role in supporting students' cognitive development by reinforcing their conceptualization of the cognitive markers associated with each prefix. This conclusion can be largely attributed to the fact that many Spanish-speaking students are likely already familiar with some of the analysed prefixes, particularly because of the high degree of cross-linguistic similarity between Russian and Spanish prefixes. Additionally, the reference verb *πεζамь* itself denotes an action that involves spatial movement, which is a common feature of motion verbs.

The intrinsic connection between the verb *πεζамь* and physical space serves as a crucial factor in the cognitive processing of verbal prefixes. Since the verb *πεζамь* implies a tangible, physical act, such as cutting through space, it aligns with the conceptualization of space that is typically present in motion verbs. This spatial relationship facilitates the mental representation of the verb, allowing students to leverage their existing knowledge of motion and spatiality when

encountering new prefixes. The mental framework for motion verbs, often built around concepts of direction, boundary, and distance, is thus activated, aiding students in deciphering the nuanced meanings of the prefixes attached to *пезамь*.

Moreover, the use of spatially oriented examples in the exercise helps bridge the gap between abstract prefix meanings and students' cognitive understanding, especially for Spanish-speaking learners. This approach encourages them to extend their existing mental schemas of physical movement to the more complex nuances of verbal aspect in Russian. By fostering an understanding of how prefixes modify spatial relationships within the context of the verb *пезамь*, the exercise promotes both conceptual clarity and linguistic transfer. Consequently, the study highlights the cognitive advantages of aligning verb forms with familiar spatial concepts, making the process of verbal prefixation more accessible and less abstract for learners.

From a cognitive linguistic perspective, the prefixes *паз*, *в*, *за*, *вы*, *ом*, *до*, *неп*, *у*, and *нпу* are expected to yield the highest accuracy rates among Spanish-speaking students. This is due to the cognitive similarity between these prefixes and their meanings in both languages, which helps Spanish-speaking students better understand and apply them. Cognitive linguistics suggests that meaning is grounded in experience, and spatial concepts are universally comprehended as they are tied to our physical interactions with the world. Given that many of these prefixes involve spatial relationships, they are more readily understood by Spanish-speaking learners, as they align with concepts that have clear parallels in their native language.

The prefixes *нпу*, *неп*, *в*, *вы*, *ом*, *у*, and *до* express abstract concepts related to space and action, which are familiar cognitive structures. For instance, *нпу* conveys the concept of arrival at a location for annexation, which corresponds to a concrete mental image of reaching a destination and establishing a connection. This is an experience that Spanish-speaking students can easily associate with the physical act of arrival in both their own language and in Russian. Similarly, *неп* involves the concept of crossing something from one side to another, a concept with direct physical and spatial counterparts that Spanish-speaking learners can conceptualize based on their own interactions with the world.

The prefix *в* refers to embedding or introducing something into a space, which is an action that can easily be understood through the visual and conceptual metaphor of placing an object into a contain-

er. This type of conceptualization is familiar in Spanish, where verbs like *meter* (to put in) are used in analogous contexts. Similarly, *вы* (removal or withdrawal) and *от* (taking away or separating) refer to actions that involve physical separation or detachment, which are universally understood as movements that involve an object being displaced or taken away. In Spanish, these actions are also represented with similar verbs, such as *sacar* (to take out) or *separar* (to separate), reinforcing the cognitive similarity and aiding comprehension.

The prefix *y*, meaning to cut down or make something smaller, is conceptually tied to the act of reduction, which can be easily visualized and understood by Spanish-speaking students. The concept of cutting or reducing something aligns with familiar physical experiences, such as *reducir* in Spanish, making it intuitive for learners to grasp. Additionally, *до* conveys the idea of completing an action until its end, as in the phrase *до конца* (until the end). This concept of completion, rooted in temporal and spatial dimensions, is also universally understood, as it evokes the familiar experience of reaching a goal or finishing a task, concepts that are consistent across languages.

The lexical context in which these prefixes appear also plays a significant role in shaping students' understanding. For example, in the case of *раз*, many participants naturally associated the prefix with the idea of dividing something into smaller parts, particularly when linked to the verb *разрезать*. This is because, in Spanish, the verb *cortar* is often associated with the action of dividing something into pieces, such as a cake, which students can readily connect to the concept of *раз*. The mental image of cutting something into many parts helps cement the meaning of the prefix in students' minds.

The prefix *за* is particularly noteworthy in this regard. The verb *запугать* often carries a negative connotation, especially in contexts involving conflict or violence (such as a drunken fight). This negative association is something that Spanish-speaking students are likely to recognize and relate to, especially given the strong connotations of the verb *matar* (to kill) or *apuñalar* (to stab) in their language. Such cultural and lexical cues can influence the way students understand and apply the prefix *за*, highlighting the role of both cognitive and cultural context in language acquisition. Finally, the prefix *до* (as in *до конца*) reinforces the idea of completion and finality, which resonates strongly with Spanish-speaking students, who are familiar with the notion of bringing an action to its conclusion through verbs like *terminar* (to finish) or *completar* (to complete). The conceptualiza-

tion of *до* as a marker of continuity towards an endpoint makes it cognitively accessible to learners.

The semantic structures of prefixed verb forms represent symbolic units that allow for the conceptualization and interpretation of reality. From a cognitive linguistic perspective, these symbolic units are not just abstract linguistic constructs, but are deeply tied to the way individuals experience and categorize the world. Students, particularly those whose first language is Spanish, are required to establish relationships between form, meaning, and conceptualization through real-life examples presented in context. This process facilitates the mapping of abstract linguistic forms onto concrete experiences, aiding in understanding and application. In the case of Russian verbal prefixes, the cognitive values associated with prefixes such as *в* (inside), *вы* (outside), *до* (to the end), *но* (by chance), and *на* (everywhere) resonate strongly with spatial and temporal metaphors, making them more accessible to students. These prefixes denote fundamental cognitive concepts related to time and space, which are universally represented across languages. Thus, students can more easily comprehend and internalize these prefixes through metaphorical production that links spatial-temporal relations with linguistic forms.

For Spanish-speaking students, the cognitive connection between the form and meaning of these prefixes is strengthened due to the shared conceptual spaces in both Russian and Spanish. These conceptual alignments facilitate the process of language acquisition, as learners draw on their existing knowledge of spatial and temporal relationships in their first language. However, certain Russian prefixes present greater cognitive challenges. From a conceptual and linguistic standpoint, prefixes such as *под*, *про*, *на*, *с*, *об*, *из*, and *вз* tend to be less intuitive for Spanish-speaking students due to their limited cognitive accessibility and their distance from commonly used conceptual structures. These prefixes often do not align as directly with the students' mental representations, especially when applied to non-motion verbs. Prefixes like *под* (under), *про* (through), and *на* (on) are often harder to conceptualize, as they tend to encode more abstract spatial or directional relationships that are not directly tied to motion in the same way as the more prototypical prefixes like *вы* or *в*. Additionally, the prefixes *вз*, *из*, and *об* are conceptually linked to motion or action in a way that complicates their use in non-motion verbs. For example, *вз* implies an upward or inward motion, which

creates a challenge for students when applied to verbs that do not denote a movement, such as *взрывать* (to explode). This makes these prefixes particularly difficult for students to mentally map onto verbs without motion.

The difficulty of these prefixes can be attributed to the cognitive principle that language processing involves a dynamic interaction between conceptual knowledge and linguistic forms. Cognitive linguistics posits that language is not just a set of rules for combining symbols, but rather a tool for expressing embodied experiences and cognitive concepts. In this regard, Spanish-speaking students may struggle with prefixes like *вз*, *из*, and *об* because they are tied to specific forms of action (i.e., motion or change of state) that are not as readily represented in their mental maps of language. These prefixes require students to break away from their existing conceptual framework of static spatial relationships and engage with more complex, dynamic notions of motion and transformation.

Furthermore, the prefixes *под*, *про*, *на*, and *с* introduce the dual metaphorical idea of space and time, which adds another layer of complexity. These prefixes represent subtler nuances in the conceptualization of space and time, which are often difficult for learners to grasp without clear real-life contextual examples. For example, *под* (under) in the sense of “cut a little along the contours” invokes a very specific spatial relationship that may be harder to conceptualize without a physical context. Similarly, *с* (with) suggests cutting from below or along a surface, which again requires a nuanced understanding of the spatial dynamics involved in such actions. *Про* (through) refers to cutting a little into something or across its surface, evoking the notion of a directional, yet limited action that may not immediately resonate with Spanish-speaking students unless they are provided with explicit, context-rich examples. *На* (on) presents a similar challenge, as it may convey the idea of a complete action, such as cutting something entirely, which requires the student to conceptualize an action in its entirety.

This difficulty arises because traditional language models, which focus on systematizing rules for grammatical correctness, do not account for the complexity of conceptual knowledge involved in language use. In contrast, the cognitive approach to language processing emphasizes the mental representation of meaning and the ways in which individuals use language to represent their understanding of the world. As students interact with these prefixes, they are not sim-

ply applying rules of grammar, but are drawing on their cognitive abilities to map spatial and temporal concepts onto linguistic forms. This process is central to the cognitive theory of language, which contends that meaning is shaped by the speaker's conceptualization of reality, grounded in both individual and cultural experience.

Therefore, students must not only process the linguistic forms of these prefixes but also engage with the underlying cognitive and conceptual structures that these forms represent. Through exposure to authentic examples and real-life contexts, Spanish-speaking students can gradually build mental representations of the prefixes that align with their worldview and cultural context. In this way, the cognitive values of the prefixes become more accessible, and students can create their own mental maps of meaning that reflect their personal understanding of space, time, and action. This approach highlights the importance of cognitive functions in language acquisition, where meaning is not simply a product of syntactic rules but is intricately tied to how learners conceptualize and engage with the world around them.

When revisiting the distinctions between cognitive and generative linguistic perspectives, it becomes clear that traditional models prioritize the systematization of rules for the correct formation of structures in language. In contrast, the cognitive approach emphasizes that language processing is governed by general cognitive functions, focusing on how meaning is constructed using linguistic forms. This perspective canters on the speaker's conceptualization of meaning, asserting that meaning is not merely a result of syntactic rules, but rather a product of how individuals conceptualize and engage with their experiences. From this standpoint, language is not a static system of structures, but a dynamic process through which speakers represent their worldview and that of their community.

In line with this, the exercise proposed in the study aligns with key aspects of CG as a research discipline. CG provided a framework for understanding language use based on shared cognitive principles, focusing on the categorization of linguistic forms and their relation to conceptual structures. By considering language as grounded in general cognitive abilities, CG emphasizes the role of prototypes in conceptualizing meaning, where the cognitive categorization of forms reflects the mental processes involved in their use. The prefixed verbs in Russian, which are referred to as idealized perfectives, exemplify how prefixes can alter the lexical meaning of a verb, fitting within the

Cognitive Model of Conceptual Integration (MCI). In this model, the cognitive function of prefixes is understood not just in terms of their grammatical form, but also in terms of their role in shaping meaning, linking linguistic forms to underlying conceptual structures.

Moreover, CG is a usage-based theory, meaning it considers the communicative intentions of the speaker as a central element in the construction of meaning. The focus is on how speakers use language to convey meaning, with forms serving as tools for constructing conceptual representations. In this context, language is seen as a dynamic interaction between form and meaning, where the speaker's cognitive processing is central to the communicative act.

The distinction between abstract prefixes related to space and those that convey the dual concept of space/time is particularly relevant in understanding the cognitive accessibility of these prefixes for Spanish-speaking students. Prefixes that are tied to abstract spatial concepts, such as *бы* (out), *в* (in), or *на* (on), are more easily inferred by Spanish-speaking learners because these concepts map more directly onto their existing cognitive structures. The metaphor of space is universally perceptible and visual, making it a more intuitive concept to understand across languages. On the other hand, prefixes that represent the dual metaphor of space and time, such as *под* (under) or *про* (through), introduce a greater level of complexity, as they require students to process both spatial and temporal dimensions, which are more abstract and less immediately visual. This duality of space/time can create additional cognitive load, complicating the process of forming clear mental representations of the prefixes.

The participants in the study, therefore, established symbolic associations between the prefixes and their conceptual representations through their cognitive processing. These associations were facilitated by the metaphorical nature of the prefixes, which allowed students to connect the forms to their mental maps of space and action. The cognitive load involved in processing these prefixes also influenced how participants conceptualized and applied them, highlighting the central role of cognitive functions in language use.

This approach to teaching and learning language provides an alternative to traditional grammatical instruction, which often separates forms from their meanings through prescriptive rules. By incorporating the principles of CG, the exercise emphasizes the importance of meaning in understanding language. It seeks to integrate form and meaning in a way that reflects the cognitive processes behind lan-

guage use, offering a more holistic approach to language teaching. In this sense, the exercise does not simply focus on grammatical correctness, but on how learners can construct meaning through language, drawing on their cognitive capacities and conceptual understanding of the world around them. This approach ultimately promotes a deeper understanding of language as a tool for communication, rooted in cognitive processes that shape how we perceive and interact with our environment.

REFERENCES

- Achard, Michael. "Teaching construal: Cognitive pedagogical grammar." *Handbook of cognitive linguistics and second language acquisition*. Robinson, Peter, Ellis, Nick C. (eds.). New York: Routledge, 2008: 442–465.
- Acquaroni Muñoz, R. "La incorporación de la competencia metafórica a la enseñanza aprendizaje del español como segunda lengua a través de un taller de escritura creativa: Estudio experimental." Doctoral thesis. Universidad Complutense de Madrid, 2008.
- Baralo, Marta. *La adquisición del español como lengua extranjera*. Madrid: Arco Libros — La Muralla, S.L., 1999.
- Briones, Susana, Lamas, Graciela. "Idioms (o expresiones idiomáticas): una nueva mirada desde la perspectiva cognitivista." *Cuadernos de Humanidades*, 2019: 20–21.
- Cadierno, Teresa, Lund, Karen. "Cognitive Linguistics and Second Language Acquisition: Motion Events in a Typological Framework." *Form-Meaning Connections in Second Language Acquisition*. VanPatten, Bill et al. (ed.). New Jersey: Lawrence Erlbaum, 2004: 139–144.
- Castañeda Castro, Alejandro Ortega Olivares, Jenaro. "Los usos atributivos de ser y estar desde la gramática cognitiva." *Lingüística cognitiva y español LE/L2*, 2019: 120–144.
- Cheikh-Khamis, Fátima. "Reflexiones para la enseñanza de los verbos de cambio en ELE desde la perspectiva de la lingüística cognitiva." *E-AESLA*, 2018, 4: 150–160.
- Croft, William, Cruse, Allan D. *Lingüística cognitiva*. Tres Cantos: Ediciones Akal, 2008.
- Cuenca, Maria Josep, Hilferty, Joseph. *Introducción a la lingüística cognitiva*. Barcelona: Grupo Planeta, 1999.
- Danesi, Marcel. *Metáfora, pensamiento y lenguaje*. Sevilla: Kronos, 2004.
- García, Reyes Llopis. "La gramática cognitiva: nuevas avenidas para la enseñanza de lenguas extranjeras." *Verba Hispanica*, 2011, 19(1): 94–111.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide, Cadierno, Teresa. "La lingüística cognitiva y la adquisición de segundas lenguas (ASL)." *Lingüística cognitiva y español LE/L2*. Ibarretxe-Antuñano, Iraide, et al. (eds). London: Routledge, 2019: 19–51.
- Janda, Laura A., et al. *Why Russian aspectual prefixes aren't empty: prefixes as verb classifiers*. Bloomington: Slavica Publishers Inc., U.S., 2013.
- Janda, Laura A. *A semantic analysis of the Russian verbal prefixes ZA-, PERE-, DO and OT-*. Munich: Otto Sagner, 1986.

- Janda, Laura A. "Aspectual clusters of Russian verbs." *Studies in Language*, 2007, no. 31(3): 607–648.
- Kövecses, Zoltan. *Metaphor and emotion: Language, culture, and body in human feeling*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Krashen, Stephen. "We acquire vocabulary and spelling by reading: Additional evidence for the input hypothesis." *The Modern Language Journal*, 1989, 73(4): 440–464.
- Lakoff, George. "Image metaphors." *Metaphor and Symbol*, 1987, 2(3): 219–222.
- Lakoff, George, Johnson, Mark. *Metaphors We Live By*. Madrid: Cátedra, 1980.
- Langacker, Ronald W. *Foundations of cognitive grammar: Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press, 1987.
- Langacker, Ronald W. "Cognitive grammar". *Concise History of the Language Sciences*. Koerner, Ernst, et al. (eds.). Oxford: Pergamon, 1995: 364–368.
- Langacker, Ronald W. "The relevance of Cognitive Grammar for language pedagogy." *Applications of cognitive linguistics*, 2008, no. 9: 1–7.
- Lavale Ortiz, Ruth, María. "Cognitivismo y neología: estudios teóricos y aplicados." *Cognitivismo y neología*, 2020: 184–202.
- Lee, David. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Llopis-García, Reyes. "Gramática cognitiva y selección modal en la enseñanza del español LE/L2Reyes." *Lingüística cognitiva y español LE/L2*. Ibarretxe-Antuñano, Iraide, et al. (eds.). London: Routledge, 2019: 255–273.
- Llopis-García, Reyes et al. *Qué gramática enseñar, qué gramática aprender*. Madrid: Edinumen, 2012.
- Maturrano, Edward, Faustino. "Análisis lingüístico-cognitivo del discurso desde la gramática cognitiva". *Puriq*, 2021, 3(2): 466–487.
- Radden, Günter, Dirven, René. *Cognitive English Grammar*. Vol. 2. Amsterdam: John Benjamins Publishing, 2007.
- Robinson, Peter, Ellis, Nick. C. (eds.). *Handbook of cognitive linguistics and second language acquisition*. Vol. 270. New York: Routledge, 2008.
- Rodríguez, Pablo, Ramírez. "La fraseología pragmático-cultural: los zoomorfismos en español y ruso." *Revista de humanidades*, 2022 (46): 57–80.
- Rodríguez, Pablo, Ramírez. "La cognición fraseológica en traducción: El caso de las locuciones verbales relacionadas con la alimentación." *Hikma*, 2023, no. 22 (2): 207–233.
- Rodríguez, Pablo, Ramírez. "Paremiology and Translation: Addressing Cognitive Challenges in Translator Training." *Sendebare*, 2004, no. 35: 63–82.
- Schooneveld, Cornelius. "The So-Called 'préverbes vides' and Neutralization." *Dutch Contributions to the Fourth International Congress of Slavistics*. The Hague: Mouton, 1958: 159–161.
- Simón, Elena, Solá. "Una aplicación empírica de la gramática cognitiva-operativa a la enseñanza del contraste modal en español (como lengua extranjera)." *mar-coELE. Revista de Didáctica Español Lengua Extranjera*, 2020 (31): 70–90.
- Tomlin, Russel S., Villa, Victor. "Attention in cognitive science and second language acquisition." *Studies in second language acquisition*, 1994, 16 (2): 183–203.
- Tormo, C. Ureña. *La enseñanza de las unidades fraseológicas desde la lingüística cognitiva*. Doctoral dissertation. Madrid: Universidad de Alcalá, 2019.
- Ungerer, Friedrich, Schmid, Hans-Jörg. *An Introduction to Cognitive Linguistics*. London: Pearson Education Limited, 2006.

COGNITIVE GRAMMAR...

Vey, Marc. "Les préverbes 'vides' en tchéque moderne." *Revue Des Études Slaves*, 1952, no. 29: 82–107.

Wierzbicka, Anna. "Lexical universals and universals of grammar." *Meaning and grammar: crosslinguistic perspectives*. Kefer, Michael, Auwera, Johan van der (eds.). Berlin: Mouton de Gruyter, 1991: 383–415.

EVGENIY YABLOKOV (ЕВГЕНИЙ ЯБЛОКОВ)

<https://orcid.org/0000-0002-7926-1689>**ДАМА НА РЕСЕПШНЕ**

Виолетта Гудкова. *Михаил Булгаков, возмутитель спокойствия: Несоветский писатель советского времени*. Новое литературное обозрение, Москва, 2025, 696 с.

Бывают книги, читать которые перед рецензированием не обязательно. Ибо фамилия автора, заглавие и пара фраз в аннотации позволяют со стопроцентной точностью определить, какой текст ожидает на 700 страницах. Там будут разглагольствования дамы, воображающей себя крупной булгаковедкой и самоуверенной до наглости.

Взявшись все же за чтение, вспоминал эпизод, случившийся некогда в Польше — конкретно в Кракове. Призываю в свидетели Гжегожа Пшебинду, профессора Ягеллонского университета, где в 2011 г. проходила международная Булгаковская конференция (Пшебинда был ее организатором). Одной из первых выступала как раз Виолетта Гудкова — и, когда она окончила монолог, я во всеуслышание сказал, что ее речь была возмутительной. Похоже, отсюда и «возмутитель спокойствия» в заглавии нынешней книги. Только есть принципиальная разница: Булгаков будоражил советскую власть беспредельным талантом, а г-жа Гудкова возмущала и возмущает беспардонным дилетантизмом. После той краковской конференции вышел сборник докладов¹, однако текста г-жи Гудковой там не оказалось. Зато теперь она, по сути, воспроизвела его (в расширенном виде) в своей книге. Поэтому я заранее знал, что в ней будет написано.

¹ G. Przebinda, J. Świeży (red.), D. Kliabanau (współpr. red.), *Михаил Булгаков, его время и мы / Michaił Bułhakow, jego czasy i my*, Scriptum, Kraków 2012.

История несложная. Почти 45 лет назад г-жа Гудкова защитила кандидатскую диссертацию *Драматургия Михаила Булгакова и советская сцена 1950–1970-х гг.* Потом напечатала два-три десятка статей и рецензий, так или иначе имевших отношение к Булгакову. А теперь решила поступить, как героиня сказки *Колобок*: по коробу поскребла, по сусеку помела, собрала свои публикации — и слепила... Но чтобы выдать колобок за монографию, нужно выдумать какую-нибудь «научную» тему. Вот г-жа Гудкова и выдумала р е ц е п ц и ю — эту тему она эксплуатирует много лет и в Кракове говорила про то же самое.

Я тогда задал ей вопрос: знает ли дама, обещавшая представить обзор булгаковедения, сколько книг и диссертаций написано о Булгакове с того времени, как его творчество начали изучать, т.е. с 1960-х гг.? Как показывала база данных, в 2010 г. они исчислялись сотнями. За последующие 15 лет количество, наверное, удвоилось (про статьи уж и не говорю — там счет идет на тысячи). И это только в СССР/России². Иными словами, «рецепция творчества Булгакова» — тема для одного человека неподъемная. Если, конечно, не изображать из себя специалиста и не подсовывать вместо серьезной работы элементарную халтуру.

Во введении г-жа Гудкова кокетливо сообщает, что ее текст страдает «некоторой пунктирностью повествования» — она, видите ли, не рассмотрела подробно все, что написано о Булгакове: «крупный план всего заслуживающего внимания материала попросту невозможен» (с. 8). Но это, что называется, фигура речи. А если говорить прямо, булгаковедческая «эрудиция» г-жи Гудковой — десятка три книг и сколько-то статей. Про них она и пишет, а весь остальной «материал» (полтысячи книг и диссертаций) как-то не заметила. Так что репрезентативность ее «обзора» близка к нулю. Не говоря уж об объективности (об этом ниже).

Для заявленной темы г-же Гудковой не хватает ни знаний, ни аналитических способностей, ни таланта. Ей бы переиздать в расширенном виде свою книжечку по кандидатской диссертации *Время и театр Михаила Булгакова* (1988) — мог выйти бесполезный обзор постановок и непостановок пьес писателя. Но, замахнувшись на «историю рецепции булгаковских

² Не считая бывших республик СССР, а также других зарубежных стран, где о Булгакове писали и пишут немало.

текстов» (с. 4), авторесса поставила себе задачу совершенно непосильную.

Зададим простой вопрос: что такое эта самая «рецепция»? В каких формах она реализуется? То, что о Булгакове сочиняют книги и статьи, — это г-жа Гудкова понимает. Но ведь книги только внешне похожи друг на друга, а по содержанию они весьма разные. Вот, например, несколько разнородных заглавий (специально без авторов), которые говорят сами за себя: *Родословия Михаила Булгакова*; *Булгаков и дьявол*; *Художественный мир Михаила Булгакова*; *Михаил Булгаков. Морфий. Женщины. Любовь*; *Окультный Булгаков*; *Метаморфозы культурной памяти в творчестве Михаила Булгакова*; *Как отравили Булгакова*; *Булгаков-либреттист*; *Булгаков. Пикантные подробности*; *Михаил Булгаков и Крым*. У г-жи Гудковой ни одна из них (как и множество других) не упоминается — называю, чтобы подчеркнуть: ей и в голову не пришло в своем «обзоре» хоть как-то систематизировать публикации о Булгакове, выделить основные аспекты, направления, методы, подходы. Ибо для этого нужно знать материал и уметь его анализировать. К тому же о Булгакове пишут в основном литературоведы (что неудивительно), а г-жа Гудкова, не будучи филологом, многих работ просто не понимает, не может оценить научный уровень, выделить плохое от хорошего. Впрочем, она никогда не сомневается в своих интеллектуальных способностях. И поступает очень просто: когда чего-то не постигает — объявляет непонятое бессмыслицей.

Но бог с ними, с книгами и диссертациями. А книжная графика, иллюстрации к булгаковским произведениям — это не рецепция? Вроде бы да; однако о них г-жа Гудкова даже не заикается. А музыкальные жанры — например, оперы и балеты на булгаковские сюжеты? То же самое. А кино? Рискну утверждать, что это просто-таки главный вид рецепции — если судить по широте распространения. Ничего удивительного в том, что народ знает Булгакова скорее по фильмам, нежели по книгам, — по крайней мере, для комедии *Иван Васильевич* и повести *Собачье сердце* это утверждение верно на сто процентов. Но про экранизации этих произведений у г-жи Гудковой ни слова. На самую последнюю страницу своего труда она (видимо, в последний момент) воткнула пару абзацев о фильме 2024 г. *Мастер и Маргарита*. Ну а где две одноименные картины 1994 и 2005 гг.? Ни

звука. В середине книги мелькают 10 строчек про фильм *Бег* (с. 384). А где фильмы *Дни Турбиных*, *Роковые яйца*, *Морфий*? И это только российские экранизации Булгакова. Каковы бы они ни были в смысле художественных достоинств и адекватности оригиналам, все же кино влияет на «массовый» образ писателя куда сильнее, чем любые монографии. Но специалистка по части «рецепции» — и вроде бы искусствовед — этого, видимо, не осознаёт.

Первая половина ее книги посвящена взаимоотношениям Булгакова с театрами, истории постановок его пьес, партийно-цензурных запрещений-разрешений, нападкам критиков и т.п. В основном это компендиум цитат из разнообразных текстов 1920–1930-х гг., почерпнутых в энциклопедических изданиях, комментариях к собраниям сочинений писателя, биографических и иных книгах и статьях. Для интересующихся Булгаковым «фактура» бесполезная. Однако в «театральных» главах практически не говорится о его пьесах как литературных произведениях, нет системного взгляда на них, нет доказательного анализа. Причина все та же: анализировать г-жа Гудкова не умеет, специфики литературного произведения как художественного целого не понимает — способна разве что на комментированный пересказ. Потому излагает в стиле журнальной рецензии, ее текст изобилует общими местами. «Пьеса написана с какой-то задорной, задиристой интонацией» (с. 129) — это о *Багровом острове*. Про *Блаженство*: «То, что актерам не понравились сцены в будущем, неудивительно. Наверное, ждали сияющих радостей, воплощения райской жизни на земле, а картина оказалась совсем не смешной и разочаровывающе тусклой» (с. 235). А вот про *Батум*: «Речевой материал в “Батуме” вторичен, лишен энергии, формален» (с. 297). Доктору наук даже в голову не приходит, что, занявшись «рецепцией» и оценивая чужие мнения о Булгакове по критерию адекватности, нужно уметь интеллектуально обосновывать свою позицию, а не ограничиваться чванливыми фразами.

Сказанное в полной мере относится и ко второй половине книги, где г-жа Гудкова переходит к 1960-м гг., периоду «возвращения» Булгакова и начала «большого» булгаковедения. Здесь тоже идут в основном описания театральных постановок (вытащены давние рецензии), но всплывают и пассажи об отдельных книгах. В целом схема простая: г-жа Гудкова с энтузиазмом вспоминает времена своего расцвета (1980-е — начало

1990-х), а дальнейший период в булгаковедении объявляет эпохой деградации. «Как хорошо видно сегодня, последние десятилетия ушли на бесконечное повторение пройденного, переодевание в новые, модные словесные одежды хорошо известных идей» (с. 484). Психологическая основа этого брюзжания вполне традиционна: прокисшая память о давних временах, когда человек был «в теме», затем занялся другими делами, отстал, но по-прежнему мнит себя корифеем, огульно раздавая оценки, которые местами звучат просто смешотворно: «[...] выяснилось, что часть литературоведов отвыкла от самостоятельного размышления» (с. 496).

Как уже сказано, за бортом «рецепции» булгаковского творчества у г-жи Гудковой остались сотни исследований — монографий, сборников, диссертаций и пр. Зато она объявляет «рецепцией» то, что не имеет к ней отношения. Например, публикации дневников Булгакова, издание черновиков романа *Мастер и Маргарита* или библиографический указатель текстов Булгакова и работ о нем. Слов нет, книги полезные; но как в публикациях булгаковских текстов или в библиографии выражается «рецепция» творчества писателя — одной г-же Гудковой известно. Впрочем, на самом деле все очень просто: как гласит пословица — не по хорошу мил, а по милу хорош. Если нравятся ей чисто по-человечески те или иные авторы — она хвалит их за все, что бы те ни написали. Не нравятся — изыскивает любой повод, чтобы подленько обругать «с ученым видом знатока»³.

Из произведений Булгакова г-жу Гудкову волнует в основном *Мастер и Маргарита*. Правда, она почему-то считает, что роман вышел в 1975 г., да еще сообщает, что первая, журнальная, его публикация была «доступна сравнительно немногим» (с. 403). Ошибки вполне в гудковском духе — на самом деле том с тремя булгаковскими романами был издан в 1973 г., а тираж журнала «Москва», где в 1966–1967 гг. впервые напечатали *Мастера и Маргариту*, составлял 160 000 экземпляров, так что к концу 1960-х гг. роман этот прочитали, пожалуй, не меньше миллиона человек; много это или мало — не знаю.

Что касается понимания булгаковского романа — г-жа Гудкова очень любит, когда кто-нибудь ругает Воланда, называя его злым и нехорошим и отождествляя со Сталиным (распро-

³ А. Пушкин. *Полное собрание сочинений в 17 томах*. Воскресенье, Москва 1995, т. 6, с. 7.

странившаяся в последнее время мода). И возносит на вершину булгаковедения сочинение Ольги Поволоцкой *Щит Персея*. Его г-жа Гудкова объявила «прорывным исследованием» (с. 542) — это дает яркое представление о ее вкусе и аналитических способностях. Мне уже приходилось упоминать про книгу Поволоцкой, которая является в своем роде классическим образцом филологической беспомощности и косноязычия⁴. Она открывается заявлением: «У каждого читателя романа М. Булгакова “Мастер и Маргарита” возникает иллюзия личного знакомства с сатаной»⁵. Приведу несколько образцов стиля: «От мастера осталась на земле в качестве следа прореха в ткани жизни, это зияние, похожее на след от предмета, провалившегося в болото, без романа Булгакова мгновенно затянулось бы ряской забвения»⁶; «Воланд лично инициирует спецоперацию по отысканию рукописи и по идентификации автора текста о Понтии Пилате, а также меняет руководство писательской организацией»⁷; «Роман Булгакова “Мастер и Маргарита” весь посвящен этой загадке — природе всеобъемлющей единоличной власти генсека Сталина»⁸; «посещение Воландом Москвы прямо решило некоторые задачи, которые стояли перед генсеком Сталиным в сфере окончательного преобразования литературы и театра в инструмент фальсификации истории»⁹. Такой бездоказательной конспирологией заполнено 300 страниц.

Для г-жи Гудковой это передовой край булгаковедения. И сама она провозглашает:

Что предложил и что осуществил Воланд с жизнью и судьбой Мастера? Изъял из обращения. К тому же, кажется, вместе с рукописью — которую Воланд не собирался же впускать в мир людей? И с Маргаритой, которая могла, оставшись в живых, рассказать об исчезнувшем писателе. И если соединить все формулы в единый сюжет, он окажется совсем не тем, к которому привыкли: рукописи не горят, но их авторы смертны (с. 405–406).

⁴ Е. Яблоков, *Постправду говорить легко и приятно?* «Przegląd Rusycystyczny» 2024. № 3, с. 130–131.

⁵ О. Поволоцкая, «*Щит Персея*» (О романе М. Булгакова «*Мастер и Маргарита*»). Личная тайна как предмет литературы (На основе анализа текстов А. Пушкина и М. Лермонтова), Алетейя, Санкт-Петербург 2015, с. 11.

⁶ Там же, с. 17.

⁷ Там же, с. 144.

⁸ Там же, с. 211.

⁹ Там же, с. 260.

За пределами этой «концепции» остается множество вопросов: почему злонамеренный Воланд не «впустил в мир» роман мастера, который радикально противоречит логике евангельского текста, т.е. вроде бы является вполне сатанинским? почему такой роман не приняли советские критики? почему Воланд не доверил критикам (вместе с НКВД) окончательно добить мастера и «эвакуировал» его? почему рукопись мастера, вопреки афоризму, сгорает даже дважды? почему мастер с Маргаритой, будучи вроде бы убиты, продолжают вести себя как живые? Подобные (и еще многие) вопросы авторессе в голову не приходят, ибо, как уже говорилось, привычки целостного восприятия произведения у нее нет, а навыка филологического анализа — тем более.

В предисловии г-жа Гудкова с театральной скорбью пишет, что ей тяжело критиковать авторов, которых уже нет в живых. Но истина, мол, дороже — «необходимо сказать о значимых книгах и статьях, даже и в тех нередких случаях, когда ты с ними не согласен» (с. 13). «Нередких» случаев оказывается два. Г-жа Гудкова набралась духу высказаться про появившееся в 1987 г. (в книге ошибочно 1988 — с. 439) *Жизнеописание Михаила Булгакова* Мариэтты Чудаковой. Свое долгое молчание по этому поводу г-жа Гудкова объясняет так:

Ко времени выхода в свет книги о Булгакове авторитет Чудаковой [...] был (и остается сегодня) настолько высок, что критические реплики в связи с книгой были невозможны. Ее роль как безусловного лидера, первооткрывателя будто лишил¹⁰ права голоса невосторженного читателя (с. 441).

Короче, г-жа Гудкова побаивалась «свое суждение иметь»¹¹. И лишь через несколько лет после смерти Чудаковой преодолела немоту, осмелившись проявить «невосторженность».

¹⁰ Так в тексте. Речевые ошибки в книге — отдельная тема. Например, как гласит аннотация, здесь «реконструируется [...] существенные трансформации его (булгаковского — Е. Я.) образа [...] и ряд размышлений о поэтике Булгакова» (с. 4). Забавных речений немало: «[...] статья [...] встретила неготовность тогдашнего интеллигента к восприятию ключевой мысли работы» (с. 406); «два русла продолжают протекать параллельно» (с. 421); «помимовольно сказало состояние современного интеллигента» (с. 428) и т.п. Или, например, г-жа Гудкова авторитетно пишет, как персонаж *Белой гвардии* всыпал «сахар в жиклеры белых броневиков» (с. 567), явно не имея представления о жиклере. Впрочем, все это не только ее заслуги — поучаствовала и редактор издательства «НЛО» М. Львова.

¹¹ А. Грибоедов. *Полное собрание сочинений в 3 томах*. Нотабене, Санкт-Петербург 1995, т. 1, с. 71.

Другой (еще менее симпатичный) пример запоздалой храбрости — разбор вышедшей в 1983 г.¹² книги Лидии Яновской *Творческий путь Михаила Булгакова*, первой биографии писателя. Градус «невосторженности» здесь куда выше. Книга Яновской рассматривается в предпоследней главе, отдельно — вне контекста советской эпохи, будто вышла совсем недавно. И, словно не понимая, чего стоило автору выпустить эту книгу в советских условиях, г-жа Гудкова упрекает Яновскую в конформизме. «Работа [...] представила яркий образец “подтягивания” личности Булгакова к правильному образу советского писателя» (с. 614), — негодует авторесса, сама буквально в те же годы послушно писавшая про пьесы Булгакова на «советской сцене». И накручивает претензии: «несообразности в способе исследования» (с. 614), «неаргументированные утверждения» (с. 615), «упрощение сложности, объемности позиции художника» (с. 618); а биографическим каноном для Яновской, по словам г-жи Гудковой, послужили «жития святых» (с. 619).

Не стану опровергать мстительные выпады против давно умершего человека. Напомню лишь одну цитату. В свое время Лидия Яновская назвала г-жу Гудкову «маленькой и тоскливой бездарностью»¹³.

В целом книжка оставляет грустное впечатление. Специалистка по «рецепции», навешивающая ярлыки, больше напоминает гостиничную даму на ресепшне, которая выдает и принимает ключи от номеров. Со стороны кажется, что хозяйка, а на самом деле прислуга.

* * *

И — вопрос в виде постскриптума. На авантитуле книги стоит гриф Государственного института искусствознания. Отсюда следует, что рукопись была утверждена к изданию ученым советом этого учреждения, а значит, проходила рецензирование. Однако, странным образом, фамилии и ученые степени рецензентов не указаны. Почему бы это? Они постеснялись назваться? Или, может, рецензентов на самом деле не было и на

¹² Первая редакция рукописи возникла еще в 1960-х (см.: Л. Яновская. *Записки о Михаиле Булгакове*. Текст, Москва 2007, с. 382).

¹³ Там же, с. 383.

ученом совете рукопись не обсуждалась? А как тогда появился гриф института?

REFERENCES

- Грибоедов, Александр. *Полное собрание сочинений в 3 томах*. Нотабене, Санкт-Петербург 1995. Том 1.
- Michail Bułhakow, jego czasy i my*. Przebinda, Grzegorz, Świeży, Janusz (eds.) Współpraca Kliabanau, Dzmitry. Kraków: Scriptum, 2012
- Поволоцкая, Ольга. “Щит Персея” (О романе М. Булгакова “Мастер и Маргарита”). *Личная тайна как предмет литературы (На основе анализа текстов А. Пушкина и М. Лермонтова)*. Санкт-Петербург: Алетейя 2015.
- Пушкин, Александр. *Полное собрание сочинений в 17 томах*. Москва: Воскресенье, 1995. Том 6.
- Яблоков, Евгений. “Постправду говорить легко и приятно?” *Przegląd Rusycystyczny*, 2024, no. 3: 121–135.
- Яновская, Лидия. *Записки о Михаиле Булгакове*. Москва: Текст, 2007.

ALEXEI SURINORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6732-1085>

Bar-Ilan University, Department of the Literature of the Jewish People

РОЖДЕНИЕ АВТОНОМИИ ИЗ ДУХА ПОГРАНИЧЬЯMirosława Michalska-Suchanek, *Najnowsza literatura rosyjsko-izraelska*,
Śląsk, Katowice 2025

Вопрос о статусе и методах описания литератур, создаваемых на языке метрополии за её пределами, остается одной из болевых точек современной филологии. Инерция национальных филологических школ зачастую подталкивает исследователей к ассимиляции таких текстов, к их рассмотрению в качестве «зарубежной ветви» или диаспорального извода «большой» традиции. Русскоязычная словесность, с её сложной географией и многообразием культурных контекстов после распада СССР, представляет собой особенно показательный пример этого методологического вызова. Как изучать эти литературы, не сводя их к производным от метрополии и не игнорируя их глубокую укорененность в новых национальных и многоязыковых реалиях?

Именно в этот узел эпистемологических проблем в рамках современных *literary studies* направлена новая монография Мирославы Михальской-Суханек *Najnowsza literatura rosyjsko-izraelska* (2025, „Новейшая русско-израильская литература”), в которой автор вступает в полемику с привычными ассимиляционными подходами, предлагая вместо них оптику, в которой язык является лишь одним из факторов формирования литературной идентичности, но не единственным и не всегда решающим. Отсюда вытекает ее методологическое требование: анализ русско-израильской литературы должен сочетать инструменты социологии, антропологии и культурологии; именно в этой междисциплинарной конфигурации исследование приобретает свою академическую актуальность.

Чтобы понять принцип данного методологического поворота, необходимо проследить историческую траекторию самой русско-израильской словесности — от маргинального феномена к автономному литературному полю. Вводный раздел книги Михальской-Суханек аккумулирует три распространённых способа очерчивания русско-израильской словесности — как корпуса русскоязычных текстов, созданных в Израиле вслед за разными волнами алии; как совокупности произведений, явно обусловленных израильским историко-культурным контекстом; и как результата участия авторов в институционально-литературных процессах русскоязычного Израиля. Предложенная автором историческая канва — от эмиграции из бывших территорий Российской империи 1920-х, через рубеж 1948 года и «исхода» 1970-х к качественному расширению 1990-х — очерчивает логику роста корпуса данной словесности и подготавливает читателя к обсуждению того, что Михальска-Суханек называет «новейшей русско-израильской литературой», начавшейся с «Большой алии» 1990-х и продолжающейся до сегодняшнего дня.

Сосредоточившись на данном этапе, автор предлагает рассматривать русско-израильский текст как уникальную лабораторию, где гибридность и транскультурность перестают быть абстрактными понятиями и становятся основной рабочей поэтикой. Ключевой и, безусловно, полемической заявкой книги выглядит тезис о необходимости преодолеть «лингво-детерминизм» — то есть, отказаться от идеи, что язык автоматически определяет формы культурного самоопределения. Взамен автор предлагает трактовать русско-израильскую словесность как полностью самостоятельный поток, где стратегии саморепрезентации конструируются в сложном сплаве из осколков советского прошлого, реалий израильской современности, пластов еврейской традиции и травматического опыта миграции.

Метазадача книги, как формулирует ее Михальска-Суханек, — предложить литературно-культурный парадигмальный подход к новейшей русско-израильской словесности. Эта заявка сопряжена с отказом трактовать этот корпус как «часть русской литературы»: автор настаивает на его полной автономии — собственном культурном пространстве, собственной траектории развития и собственной поэтике. Такая позиция логично ведет к плюрализации методов: ввиду структурной неоднородности принадлежащих к русско-израильской литературе текстов еди-

ная методика их анализа, по мысли Михальской-Суханек, оказывается методологически некорректной. Поэтому ученый предлагает принцип «дискурсивной экспликации»: свой подход, своя методика для каждого типа текстов. Опираясь на аргументацию Рышарда Ныча (Ryszard Nycz) о культурной природе литературного знания и «включающей» контекстуализации, где литература рассматривается как культурная практика мультикультурной реальности, Михальска-Суханек получает теоретическое основание для своего плюралистического подхода. Если литература — это одна из практик «многокультурной действительности», то и её анализ требует не универсального ключа, а гибкого набора инструментов, чувствительных к конкретному контексту. В результате книга позиционирует русско-израильскую литературу как многоязычное поле, требующее разноуровневых «языков описания». Методологический выбор Михальской-Суханек последовательно отказывается от «тотального описания» в пользу дифференцированного подхода: новейшая русско-израильская словесность предъясняется как ансамбль несводимых индивидуальных авторских практик, требующих разнородных аналитических инструментов.

Из этого вырастает композиция монографии, которая служит практическим доказательством заявленной методологии. После программной главы «Дорога к автономии» следуют пять автороцентричных очерков, демонстрирующих широту поэтик и несводимость их друг к другу. Так, творчество Дениса Соболева анализируется через призму философской прозы, где мифологизация реальности и инициационные сюжеты становятся способом осмысления памяти, времени и экзистенциальной заброшенности. Далее, проза Якова Шехтера рассматривается как уникальный синтез магического реализма и прозелитизма, в котором мистические традиции иудаизма и пыл неопита формируют эзотерическое письмо, требующее совершенно иной герменевтики. В свою очередь, в текстах Анны Файн автор исследует сложную конструкцию, связывающую ортодоксальную религиозность, феминизм и традиционный еврейский юмор, показывая, как конструируется женская идентичность на пересечении этих дискурсов. Творческий тандем Елизаветы Михайличенко и Юрия Несиса представлен как пример сетевого реализма и культурной субверсии, где эксперименты с гипертекстом, ризомой и симулякрами служат для создания нового мифа об

Иерусалиме в цифровую эпоху. Наконец, анализ прозы Линор Горалик фокусируется на дистопийной антропологии и деконструкции антропоцентризма, где катастрофа становится точкой отсчёта для исследования пределов человеческого, инаковости и новой этики. Таким образом, структура книги демонстрирует гетерогенность русско-израильской литературы.

Однако обоснование тезиса об автономности этой словесности требует не только синхронного анализа поэтик, но и диахронной перспективы — рассмотрения исторических условий, в которых формировалась её независимость. Доказательство своего тезиса об автономности русско-израильской литературы Михальска-Суханек начинает с описания положения русскоязычной литературы в Израиле в 1970-х годах, когда в страну, благодаря приоткрывшемуся для евреев «железному занавесу», из СССР приезжают тысячи новых репатриантов, многие из которых профессиональные писатели, поэты, публицисты и редакторы¹. Михальска-Суханек демонстрирует, что ключевым фактором в становлении русско-израильской словесности как процесса (в её «процессуализации») в 1970–1980-е годы стала инфраструктура печати: журнальные площадки («Сион», «22», «Менора», «Время и мы», «Народ и земля» и др.) и специализированные издательства («Библиотека-Алия», «Шамир») создали устойчивые каналы производства и распространения текстов — вплоть до нелегального проникновения в СССР. Эта сеть одновременно дала голос разным идеологическим течениям — от светского до религиозного, — и создала культурный и институциональный фундамент, «почву» для качественного скачка, который произошел с приходом «Большой алии» 1990-х.

Институциональная основа 1970-х, как показывает Михальска-Суханек, стала тем пространством, где легитимировалось русскоязычное оппозиционное письмо: здесь сошлись опыт лагерей, диссидентское сопротивление и борьба за выезд «отказников». В поэтике этого периода центральной становится фигура Исхода — образ личного и коллективного освобождения от рабства в «советском Египте». Однако распад СССР и последовавшая за ним «Большая алия» радикально меняют эти усло-

¹ Подробнее об этом периоде русско-израильской литературы и ее авторах см.: A. Surin, *Leaving Russia: Russian-Israeli Literature of the 1970s–1980s*, in: R. Katsman, M.D. Shrayer (ред.), *Studies in the History of Russian-Israeli Literature*, Academic Studies Press, Boston 2023, с. 99–146.

вия, вызывая глубокий поколенческий сдвиг. В результате для авторов, пришедших в русско-израильскую литературу в 1990-е годы, открывается принципиально новая свобода художественного поиска. Как пишет Михальска-Суханек, происходил

пересмотр тематического поля, прежде всего через деполитизацию. Литература быстро отходила от антисоветского пафоса Эли Люксембурга и Давида Маркиша, заменяя его антигероизмом и иконоборчеством. Социоцентрическое прочтение истории трансформировалось в микросоциологию².

Смена поэтики сделала прежнюю модель самоопределения, основанную на нарративе Исхода и роли «зарубежной оппозиционной литературы», не просто неактуальной, а невозможной. Отказавшись от привычной оппозиции «центр (СССР) – периферия (эмиграция)», русско-израильская словесность оказалась перед гораздо более сложной задачей: необходимостью заново выстраивать свои отношения одновременно с двумя мощными культурными полями — израильским и российским. Этот внутренний сдвиг, как показывает Суханек, стал толчком к отказу от самомаргинализации и формированию автономного литературного процесса. В значительной мере эта литература теперь направляла свои усилия не просто на «поиск места», а на сложное маневрирование: с одной стороны, на укоренение в израильской культурной почве, с другой — на сохранение диалога с российской литературной традицией. В результате, как заключает автор, она обрела свою уникальную позицию в точке пограничья между тремя традициями — русской, израильской и еврейской, в целом не претендуя ни на одну из них.

Приняв 1990 год за начало «новейшего» этапа, Михальска-Суханек последовательно описывает медиальную и эстетическую траекторию русско-израильской словесности: от символических стартовых площадок — альманаха «Скопус-2» и «Бега времени» — к феномену авангардных журналов Гали-Даны и Некода Зингеров «И.О.» и «Двоеточие», а затем — к тель-авивскому журналу «Артикль», где переосмыслиется формула «русско-еврейского». «Второе рождение» корпуса автор локализует в 1996–1999 годах: от условно «иерусалимского» кластера (Дина Рубина, Михайличенко и Несис) — к оформлению через

² M. Michalska-Suchanek, *Najnowsza literatura rosyjsko-izraelska*, Katowice, Śląsk, 2025, с. 39.

«Иерусалимский журнал» и эстетическому сдвигу, отмеченному приходом нового поколения авторов — Виктории Ройтман, Линор Горалик, Виктории Райхер, Керен Климовски и многих других. В этой временной точке, согласно ученому, оформляется плюральная поэтика, где жанровая гибкость (эссе-роман, микропроза, философская повесть) и эксперименты с языком компенсируют потенциальный конфликт «русское/израильское». Автономия корпуса, таким образом, производна не от изоляции, а от перераспределения центров — которое переводит социокультурные разрывы в продуктивное эстетическое напряжение.

Одним из ключевых факторов преобразования литературы «русского Израиля», согласно Михальской-Суханек, стал долгий и многоэтапный процесс ее выхода из маргинального статуса. В соответствии с концепцией Фреда Махлера, противоположностью маргинализации — а значит и непосредственным эффектом демаргинализации — признается партиципация, участие. В отношении русско-израильской литературы, однако, возникает вопрос: участие в чём? В израильской литературе или, может быть, в русской, создаваемой на территории России и постсоветских стран? Творчество «русского Израиля» последних трех десятилетий, как указывает Михальска-Суханек, не вписывается ни в одну из этих опций. В Израиле оно по-прежнему остаётся изолированным и герметичным, поскольку израильская литература практически не вступает с ним в диалог: хотя на русский переводятся произведения Амоса Оза, Меира Шалева, Давида Гроссмана, Эдгара Керета и других значимых израильских авторов, сочинения русскоязычных писателей редко переводятся на иврит.

Вернёмся, однако, к понятию маргинализации. В контексте сказанного выше она означала бы восприятие огромной массы израильских русскоязычных авторов как группы, оттесненной на периферию литературной жизни как в Израиле, так и в России. Отсюда «демаргинализация»³ — процесс отказа от двух компенсаторных стратегий: от попытки встроиться в израильскую

³ Первым этот термин применительно к русско-израильской литературе предложил Роман Кацман, см.: R. Katsman, *Demarginalization of Contemporary Russophone Literature in Israel*, https://www.academia.edu/35544512/Demarginalization_of_Contemporary_Russophone_Literature_in_Israel (26.02.2025).

иерархию как ее «русский сегмент» и от ностальгического самоотнесения к русской литературе. «Нельзя замыкаться в культуре, пусть и великой: надо понять, что в мире нет провинций, есть только провинциалы», — приводит Михальска-Суханек слова писателя Леонида Финкеля⁴. Эту же логику в своих исследованиях отстаивает Роман Кацман, чьи работы стали базисом для размышлений Михальской-Суханек в ее монографии: выход из маргинального положения русско-израильской литературы он связывает с перестройкой «литературной географии» — переходом от бинарной схемы центр/периферия к многомерной «когнитивной карте культурных вселенных»⁵. Вместо оппозиции двух центров (русская литература и израильская словесность на иврите) и периферии «русского Израиля» предлагается видение сосуществования трех автономных полюсов. На такой карте новейшая русско-израильская литература занимает промежуточное, пограничное положение между русскостью и израильскостью. По-видимому, именно так её и следует мыслить: намеренное сокращение дистанции до одного из центров несет риск повторной маргинализации. Полное равноправие с двумя «историческими» литературами, если и достижимо, относится к отдаленной перспективе; однако режим подчиненности ей уже преодолен. На первый взгляд, к этому утверждению можно тут же привести контраргумент: «Но переводы на иврит редки, а значит, маргинальность сохраняется». Однако, и Кацман, и Михальска-Суханек в своей книге показывают, что неинтегрированность русско-израильского письма в ивритский центр не отменяет демаргинализации как становления самостоятельной сцены с собственными каналами связей, премиями, аудиторией, и поэтикой, действующей между полюсами «русскость/израильскость».

Понятие «демаргинализации», на котором, вслед за Кацманом, настаивает Михальска-Суханек, удачно схватывает реальную динамику русско-израильской литературы: длительное перераспределение позиций и форм участия, а не разовую «интеграцию», что соответствует полисистемной модели Эвена-Зо-

⁴ М. Michalska-Suchanek, *Najnowsza literatura...*, с. 36.

⁵ Р. Кацман, *Неуловимая реальность. Сто лет русско-израильской литературы (1920–2020)*, Бостон; Academic Studies Press; BiblioRossica, Санкт-Петербург 2020, с. 43, 46.

ара, где литература мыслится как гетерогенная, открытая структура из пересекающихся подсистем без единого неизменного центра⁶. Практически это позволяет уйти от ложного бинарного вопроса «участие в чем — в израильской или в российской литературе?» к наблюдению за реальными режимами участия на «карте множества миров», где русско-израильская проза и поэзия действуют между полюсами, формируя собственную и переставая быть подсистемой — «провинцией у моря». В итоге русско-израильский автор одновременно включён в израильское большинство (по месту жизни) и «русское» культурное поле (по языку/происхождению), но именно эта двойная включенность препятствует его присвоению любым центром. Это придаёт демаргинализации не только институциональный, но и семантический масштаб: корпус перестает говорить «от лица меньшинства» и начинает производить универсальные смыслы на собственном «стыке» культур. В терминах Кацмана — это переход от минорного самосознания к «бимажорной» субъектности, где автономия поддерживается неконформистскими стратегиями⁷.

При всей убедительности аргументации Михальской-Суханек, остаются вопросы о границах предложенной автономии. Насколько устойчива эта независимость в условиях, когда значительное число авторов публикуются в российских издательствах (даже после варварского полномасштабного вторжения России в Украину в 2022 году) и ориентируются на русскоязычную аудиторию за пределами Израиля? Не является ли заявленная автономия скорее горизонтом стремления, чем действительно достигнутым состоянием? Эти вопросы не отменяют ценности исследования, но указывают на продуктивные направления дальнейшей дискуссии.

Парадоксальным образом, именно эта проблематичность автономии, ее процессуальный и незавершенный характер превращают русско-израильскую литературу в идеальную модель для изучения современных многокультурных литератур. В своей книге Михальска-Суханек показывает, что русско-израильская литература представляет собой продуктивное поле для современной теории литературы, работающей с полицентричными, сетевыми и транснациональными конфигурациями литературного пространства. Описываемый ей корпус опровергает

⁶ I. Even-Zohar, *Polysystem Theory*, „Poetics Today” 1990, vol. 11, no. 1, с. 9–26.

⁷ Р. Кацман, *Неуловимая реальность...*, с. 46.

распространённые в дебатах о *world literature* опасения относительно обезличивающего, «де-контекстуализованного» контента⁸: здесь принципиальная гетерогенность сочетается с процессом автономизации и требованием множественных режимов чтения вместо единого универсального паттерна. «Глобальной однородности» противопоставляются разнообразные механизмы письма — от пограничных языковых практик до собственных сетевых и институциональных сред. В этом смысле русско-израильская литература перестаёт быть «частным случаем» диаспоры и становится модельным объектом для будущей компаративистики, где полицентризм, ризомность и многоязычие исследуются не только в качестве программных деклараций, но верифицируются через наблюдаемые механизмы конкретных текстовых практик, реализуемых в условиях пограничья между культурными традициями.

REFERENCES

- Even-Zohar, Itamar. "Polysystem Theory." *Poetics Today*, 1990, vol. 11, no. 1: 9–26.
- Kirsch, Adam. *The Global Novel: Writing the World in the 21st Century*. New York: Columbia Global Reports, 2016.
- Michalska-Suchanek, Mirosława. *Najnowsza literatura rosyjsko-izraelska*. Katowice: Śląsk, 2025.
- Кацман, Роман. *Неуловимая реальность. Сто лет русско-израильской литературы (1920–2020)*. Бостон; Санкт-Петербург: Academic Studies Press; BiblioRossica, 2020.

⁸ A. Kirsch, *The Global Novel: Writing the World in the 21st Century*, Columbia Global Reports, New York 2016, с.15–16, 25.

NOTY O AUTORACH

VADZIM ANTSIPAU

Mgr, doktorant w Szkole Doktorskiej Uniwersytetu Zielonogórskiego. Absolwent filozofii na Białoruskim Uniwersytecie Państwowym (licencjat, 2019) oraz Uniwersytecie Zielonogórskim (studia magisterskie, 2023). W latach 2019–2021 wykładowca filozofii i logiki na Białoruskim Państwowym Uniwersytecie Informatyki i Radioelektroniki. Specjalizuje się w historii myśli społeczno-politycznej, filozofii społecznej oraz teorii argumentacji.

Kontakt: antipovvad@gmail.com

ALEKSANDER GADOMSKI

Dr hab., profesor w Katedrze Języków Słowiańskich Uniwersytetu Opolskiego. Zainteresowania badawcze: problematyka ogólnojęzykoznawcza, języki słowiańskie, teolingwistyka słowiańska, stylistyka. Jest autorem licznych publikacji w tym zakresie: *Теолінгвістическіе ісследованія в славянскім языкознанні* (Симферополь 2017); *Хрестоматія теолінгвістики*, т. 1 (Симферополь 2008, współred.); *Теолінгвістика. Зборник научних радова* (Београд 2012, współred.); *Хрестоматія теолінгвістики*, т. 2 (Ульяновск 2019, współred.); *Решение проблемы религиозного языка и стиля в славянской теолінгвістике* („Stylistyka”, 2017, nr 26); *Teolingwistyka polska w kontekście teolingwistyki słowiańskiej* („Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie”, 2014, nr 10); *Rosyjska i polska terminologia teolingwistyczna: opis funkcjonalno-semantyczny* („Przegląd Rusycystyczny” 2022, nr 3); *On Theolinguistic Studies in Ukrainian Linguistics (Religious Language in Slavic Countries State of Knowledge and Perspectives for Research*, red. W. Przyczyna, M. Widel-Ignaszczak, Tarnów 2025).

Kontakt: agadomski@uni.opole.pl

MICHAŁ GŁUSZKOWSKI

Prof. dr hab., językoznawca, absolwent socjologii i filologii rosyjskiej, zastępca dyrektora Instytutu Językoznawstwa UMK w Toruniu oraz zastępca red. naczelnego „Przeglądu Rusycystycznego”. Zainteresowania naukowe: społeczne i indywidualne uwarunkowania dwujęzyczności, słowiańskie wspólnoty wyspowe ze szczególnym uwzględnieniem społeczności staroobrzędowych w Polsce i krajach bałtyckich oraz Polaków na Wschodzie, socjolingwistyka i historia socjologii. Autor monografii *Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego* (2011), *Socjologia w badaniach dwujęzyczności* (2013) i *Code-switching and code-mixing in the conditions of Slavic-Slavic language contact. Vershina — a unique Polish language island in Siberia* (2024). Kierownik projektów badawczych dotyczących adaptacji językowej i społecznej nowej i starej polskiej diaspory w Turcji (NCN 2022-26), przełączania kodów w dwujęzyczności polsko-rosyjskiej na Syberii (NCN, 2017-23), rosyjskiej gwary staroobrzędowców w Polsce (NCN, 2011-15), rodzinnej polityki językowej słowiańskich mniejszości w Stanach Zjednoczonych (NAWA, 2022).

Kontakt: micglu@umk.pl

ANNA HUMENIUK

Dr, adiunkt w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskich UAM. Zainteresowania naukowe: problem tożsamości i podmiotowości bohatera literackiego, współczesna kinematografia rosyjska, najnowsza proza rosyjska, rosyjski realizm magiczny. Autorka monografii *Problem podmiotowości ciała. „Inny” Jurija Mamlejewa i „Czerwony kogut leci wprost do nieba” Miodraga Bulatowicia w kluczu komplementarnej opozycji* (Poznań, 2016), współautorka *Nowego kina rosyjskiego wobec tradycji literackiej i filmowej* (Poznań, 2017).

Kontakt: ahume@amu.edu.pl

KATARZYNA JASTRZĘBSKA

Dr hab., prof. UJ. Zajmuje się historią literatury rosyjskiej XX i XXI wieku oraz badaniami nad przekładem literackim. Autorka trzech monografii: K. Żemła [Jastrzębska], *Przetłumaczyć lagier. Rosyjska i polska literatura łagrowa we wzajemnych przekładach* (Katowice 2000); P. Fast, K. Jastrzębska, *Wczesna twórczość Anatolija Kima. Wybrane zagadnienia poetyki i interpretacji* (Katowice 2006); K. Jastrzębska, *Sztuka uważności: problemy pisarstwa Anatolija Kima*

(Kraków 2011). Opublikowała artykuły m.in. o twórczości Michaiła Bułhakowa, Jewgienija Zamiatina, Władimira Makanina, Anatolija Kima, Władimira Zazubrina, Gajto Gazdanowa, a także cykl jednotematyczny poświęcony prozie współczesnego rosyjskiego prozaika Romana Sieneczina. Jest również autorką prac poświęconych problematyce przekładoznawczej. Współredaktorka dwóch tomów z serii „Studia o Przekładzie”, publikacji *Проблемы каноничности русской литературы: теория, эволюция, перевод* oraz pracy zbiorowej *Szkoła moskiewska w literaturze rosyjskiej*.

Kontakt: kjastrzes@gmail.com

GIBADAT ORYNKHANOVA

Dr, adiunkt w Kazachskim Państwowym Żeńskim Uniwersytecie Pedagogicznym (Kazakh National Women's Pedagogical University). Zainteresowania naukowe: rosyjskojęzyczna literatura w Kazachstanie, teoria transkulturowości. Wybrane publikacje: *„Японский след” в пейзажной лирике казахского поэта Бахытжана Кананьянова* („Oriental Studies” 2023, nr 6), *Там—здесь, далеко—близко, высоко—низко: пространственно-визуальное моделирование двоемира в „Стихах о Прекрасной Даме” А. Блока* („Scando-Slavica” 2023, nr 69).

Kontakt: yazlit@pspu.kz

ANNA PASZKOWSKA

Dr, adiunkt w Instytucie Językoznawstwa na Wydziale Humanistycznym UŚ. Jej główne zainteresowania badawcze koncentrują się wokół przekładu audiowizualnego oraz zastosowania nowych technologii w tłumaczeniu i dydaktyce przekładu. Autorka monografii *Językowe i kulturowe aspekty przekładu filmowego* (Katowice 2023). Publikowała m.in. w czasopismach „Rocznik Przekładoznawczy” (*Słownictwo religijne w dialogu filmowym na materiale rosyjskiego przekładu* serii „Dekalog”, 2021, nr 16) oraz „Studia Translatorica” (*Kultowy film a przekład: za i przeciw*, 2020, nr 11). Redaktorka naukowa studenckiej serii monografii „Studenckie Przestrzenie Przekładu”.

Kontakt: anna.paszowska@us.edu.pl

MACIEJ PIECZYŃSKI

Dr, pracownik Instytutu Literatury i Nowych Mediów US. Rusycysta, ukrainista. Zajmuje się głównie współczesną dramaturgią rosyjską, ale również publicystyką rosyjską, ukraińską oraz białoruską. Autor

NOTY O AUTORACH

książek: *Jak nas piszą cyrylicą. Białorusini, Rosjanie i Ukraińcy o Polakach* (Warszawa 2018); *Modele dialogu z tradycją w najnowszej dramaturgii rosyjskiej* (Szczecin 2021); *Granica propagandy. Łukaszenka i Putin na wojnie hybrydowej z Polską* (Warszawa 2022); *Stalin wiecznie żywy. Obraz „czerwonego cara” we współczesnej publicystyce, literaturze i teatrze rosyjskim* (Warszawa 2023) oraz *Nie ma innej Rosji. Dlaczego Moskwa jest imperialna, agresywna i despotyczna* (Warszawa 2024). Autor kanału na YouTube „Prąd wschodni — Maciej Pieczyński”, poświęconego kulturze Rosji, Ukrainy i Białorusi.

Kontakt: maciej.pieczynski@usz.edu.pl

GRZEGORZ PRZEBINDA

Prof. dr hab., filolog rusycysta i historyk idei. Pracuje w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ. Autor ponad 400 publikacji, w tym 13 książek, na temat kultury i historii Rosji, Ukrainy, częściowo Białorusi. W 1991 uhonorowany Nagrodą Polcul za „współpracę polsko-rosyjską w walce o demokrację”, co było efektem jego kontaktów w drugiej połowie lat 80. z emigracją rosyjską (Natalią Gorbaniewską, Iriną Iłowajską-Alberti, Andriejem Siniawskim, Władimirem Maksimowem, Aleksandrem Sołżenicynem, Władimirem Bukowskim). W 2014–2016 przetłumaczył — wraz z żoną Leokadią Anną i synem Igozem — *Mistrza i Małgorzatę* z filologicznym komentarzem, wydaną przez krakowski Znak w latach 2016–2025 sześciokrotnie. W 2022 opublikował *From Chaadayev to Solovyov: Russian Modern Thinkers Between East and West* (Peter Lang, Berlin 2022). Pod koniec 2023 wydał ponad 700-stronicową studium-sylwę *Ostatnia wojna Putina. Rozprawa filologa z Rosją* (Znak, Kraków 2023) jako humanistyczną reakcję na pierwszy rok wojny Rosji przeciw Ukrainie. W listopadzie 2025 ukazał się tom drugi, ponad 800-stronicowy, tej antywojennej dylogii *Umarli są bezpieczni? Dziennik trzeciego roku wojny* (Księgarnia Akademicka, Kraków 2025).

Kontakt: grzegorz.przebinda@uj.edu.pl

PABLO RAMÍREZ RODRÍGUEZ

Dr, absolwent studiów translatologicznych na Uniwersytecie w Grenadzie oraz studiów europejskich na Uniwersytecie w Sewilli. Stopień naukowy doktora w dziedzinie językoznawstwa porównawczego uzyskał na Rosyjskim Uniwersytecie Przyjaźni Narodów w Moskwie, gdzie prowadził zajęcia z języka hiszpańskiego jako obcego oraz z transla-

ryki. Obecnie jest członkiem grupy badawczej HUM417 działającej na kierunku filologia słowiańska Uniwersytetu w Grenadzie, na którym pracuje jako lektor języka rosyjskiego. Najważniejsze publikacje: *Fraseologismos en el aula de ELE: la problemática de la traducción automática* („Revista tradumàtica: traducció i tecnologies de la informació i la comunicació” 2022, nr 20); *La adquisición fraseológica cognitiva de las locuciones verbales somáticas en español por estudiantes rusos* („Círculo de lingüística aplicada a la comunicación” 2024, nr 98); *The challenge of legal language terminological collocations in translation: The case of machine translation from Russian into Spanish* („Ibérica” 2025, nr 49).

Kontakt: pabloatanasev@gmail.com

EDUARD SHCHERBENKO

Dr, obecnie pracuje nad rozprawą habilitacyjną w Instytucie Filozofii im. Hryhorija Skovorody Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Ukończył Kijowski Narodowy Uniwersytet Teatru, Kina i Telewizji im. Iwana Karpenki-Karego. Obronił rozprawę doktorską z estetyki *Формы культурной преемственности в развитии искусства*. Odbýwał staże na Uniwersytecie Warszawskim oraz w Moskiewskiej Szkole Edukacji Obywatelskiej przy Radzie Europy. Opublikował kilkadziesiąt prac naukowych, zbiory esejów oraz tłumaczenia dzieł Szekspira. Zainteresowania naukowe: praktyki dyskursywne społeczeństwa tranzytowego, teoria pokoleń.

Kontakt: mysl@ukr.net

ALEXEI SURIN

Dr, rozprawę doktorską poświęcił literaturze rosyjsko-izraelskiej i obronił na Wydziale Literatury Żydowskiej Uniwersytetu Bar-Ilana (2025). Zainteresowania naukowe: współczesne pisarstwo rosyjsko-języczne w kontakcie z innymi językami i kulturami, (szczególnie po lutym 2022 roku), a także współczesna literatura związana z tematyką Holokaustu. Wybrane publikacje: *Anti-war Russophone Poetry after Feb. 24, 2022: Reinterpreting Russian History and Culture* („Russian History” 2024, nr 50); *Contemporary International Literature and the Shoah* (Peter Lang, 2025; autor jednego z rozdziałów).

Kontakt: alex84surin@gmail.com

ZIFA TEMIRGAZINA

Dr hab., profesor w Narodowym Pedagogicznym Uniwersytecie w Pawłodarze (Pavlodar Pedagogical University named after Mar-

NOTY O AUTORACH

gulan, Kazachstan). Zainteresowania naukowe: rosyjskojęzyczna literatura Kazachstanu, poetyka lingwistyczna, pragmatyka i onomastyka. Wybrane publikacje: *„Японский след” в пейзажной лирике казахского поэта Бахытжана Кананьянова* („Oriental Studies” 2023, nr 6), *Казаки и казахи: колониальный дискурс в поэме „Соляной бунт” Павла Васильева* („Slavia Orientalis” 2023, t. LXXII, nr 3).

Kontakt: temirgazina_zifa@pspu.kz

GABRIELA WILK

Dr, adiunkt w Instytucie Językoznawstwa Uniwersytetu Śląskiego. Zainteresowania naukowe: frazeologia współczesnego języka polskiego i rosyjskiego, socjolingwistyka, tłumaczenie ustne i specjalistyczne, w tym prawnicze. Wybrane publikacje: *Семантика труда в русско-польском языковом сопоставлении* (Katowice 2015); *Nowe życie przysłów w polskich i rosyjskich memach internetowych* („Prace Filologiczne” 2020, t. 75, cz. 2); *Uwagi o przekładzie polskiego kodeksu pracy na język rosyjski* („Przegląd Rusycystyczny” 2020, nr 3); *Игра с нормой в интернет-мемах* („Studia Rossica Posnaniensia” 2024, t. 49, nr 2).

Kontakt: gabriela.wilk@us.edu.pl

EVGENIY YABLOKOV

Literaturoznawca, badacz niezależny. Zainteresowania naukowe: rosyjska literatura XX wieku. Wybrane publikacje: *Художественный мир Михаила Булгакова* (Moskwa 2001), *На берегу неба: Роман Андрея Платонова „Чевенгур”* (Sankt Petersburg 2001), *Михаил Булгаков и мировая культура: Справочник-тезаурус* (Sankt Petersburg 2011), *Хор солистов: Проблемы и герои русской литературы первой половины XX века* (Sankt Petersburg 2014), *Подвал мастера. М.А. Булгаков: поэтика и культурный контекст* (Moskwa 2018), *Исцеляющий миф. Коды традиционной культуры во „врачебных” рассказах М.А. Булгакова* (Moskwa 2019), *Москва Булгакова* (Moskwa 2020), *Дети и взрослые в мире Андрея Платонова* (Moskwa 2021), *Про „Бег”. Пьеса Михаила Булгакова в контексте его творчества и эпохи* (Moskwa 2023).

Kontakt: eajablokov@gmail.com